

Петре Т. Георгиевски

**СОЦИОЛОГИЈАТА КАКО КРИТИКА
НА ОПШТЕСТВЕНАТА, ОБРАЗОВНАТА
И КУЛТУРНАТА ПРОМЕНА**

Издавач
МАТИЦА МАКЕДОНСКА
Скопје, 2012

Главен уредник
Раде Силјан

Уредник
Илина Павлеска

Рецензентии
Проф. д-р Димитар Мирчев
Проф. д-р Амалија Јовановиќ

Петре Т. Георгиевски

**СОЦИОЛОГИЈАТА
КАКО КРИТИКА НА
ОПШТЕСТВЕНАТА, ОБРАЗОВНАТА
И КУЛТУРНАТА ПРОМЕНА**

ВОВЕД

Книгата првенствено настана од соопштенија што ги поднесував на меѓународни научни конференции што се објавувани во форма на статии во зборниците на трудови од овие конференции. Временскиот период на одржувањето на овие меѓународни научни конференции и објавувањето на прилозите е од средината на деведесеттите години на минатиот век, па сè до крајот на првата деценија на овој 21 век, период на транзиција низ кој минува македонското општество и општествата во регионот. Тоа јасно се гледа и од библиографските податоци за трудовите што се објавуваат во оваа книга, а кои се дадени во прилог. Напоменувам дека е направен селективен избор од поголемиот број на објавени соопштенија и статии во зборници од овие меѓународни конференции кои повеќе или помалку тематски се вклопуваат во една од четирите глави на оваа книга.

Во книгава *Социологијата како критика на општествена-та, образовната и културната промена* од содржински аспект се објавуваат прилози за социолошката теорија; потоа, прилози од социолошките истражувања што ги извршив во последниве две децении и два прилога од историјата на социологијата на Македонија. Прилозите во што се објавуваат оваа книга претежно се резултат од моето учество на три вида меѓународни научни конференции кои се одржуваа во наведениот период во три различни градови и земји:

1) Меѓународни научни конференции кои се одржуваа во Скопје и ги организираше Филозофскиот факултет и Институтот за социологија на овој факултет во Скопје;

2) Меѓународни конференции за образование и воспитание на Универзитетот Сорбона во Париз, кои се одржуваа на две години (Bienalle), а јас редовно учествував од 1996 до 2002 година, но поради недостиг на финансиски средства не бев во можност

натаму да учествувам на овие конференции, иако сè уште добивам покани за учество на ова реноминарано *Biennale* за образование и воспитание;

3) Меѓународни научни конференции на теми за мирот и конфликтите на Балканот, за процесот на европската интеграција, а почнаа да се одржуваат пред десетина години на Филозофскиот факултет и Центарот за социолошки истражувања при Универзитетот во Ниш, Србија.

Прилозите во книгава условно се поделени во четири глави:

- I. Социолошки теориски сфаќања за општествените промени и основните тенденции во развојот на социологијата во Македонија;
- II. Критика на општествената нееднаквост, општествената структура и подвижност;
- III. Социолошка критика на образовната промена и
- IV. Критика на културната промена – социолошки аспекти.

Оваа поделба на прилозите е условна, бидејќи ако се тргне од нивната содржина тешко може да се направи прецизна поделба, така неколку прилози се однесуваат на трите теми, на општествената нееднаквост и подвижноста и образованието. Други прилози се однесуваат на образованието, културната и општествената репродукција (самообновување), како и културната функција на наставната програма што спаѓа во Главата за културната промена, но и во Главата за образовната промена.

Насловот на книгата логички ми сугерираше Првата глава да започне со теориско разгледување на социологијата како критика на општествената промена, бидејќи таа како наука настана во преминот кон *модерната* епоха со индустриската револуција и превласта на капиталистичката формација на општеството. Заради тоа сметав дека е добро да се изнесат класичните теории за општествените промени, но и најсовремените сфаќања за нив, како и за социолошките погледи на неколку влијателни европски и светски социолози (А. Мандрас, З. Бауман, У. Бек и Е. Гиденс).

По овие прилози во оваа глава се поместени и прилозите од историјата на социологијата, и тоа прво од класичната: за социолошкото дело на еден од основачите на социологијата, Емил Диркем, дело кое сè уште е актуелно и врши влијание кај современите социолози. Понатаму, во оваа глава се содржани и два прилога од историјата на македонската социологија, која сметам дека незаслужено е запоставена и со тоа ја истакнувам потребата за поподлабочено и пошироко проучување на социологијата во Македонија од нејзините почетоци до денес. Првиот прилог се однесува на социолошкото проучување на македонското село и Повардарието од страна на Борис Арсов и вториот за основните тенденции за развојот на социологијата во Македонија, што за прв пат се објавува во оваа книга.

Втората глава се однесува на едно од најшироките подрачја на предметот на социологијата-општествената нееднаквост, општествената структура и подвижност, проблематика со која на директен или индиректен начин се поврзани сите други општествени појави и процеси. Ако во Првата глава преовладуваат прашања од теориска и историска природа, во оваа глава преовладуваат прашања од емпириско-истражувачка природа кои се однесуваат на општествената структура и подвижноста во Република Македонија; на проблемите на иселеништвото од Македонија: на етничката дистанца и на родовата нееднаквост во јавниот говор во Македонија. Во оваа глава се објавува прилогот за проучувањето на образованието како канал на општествената подвижност од страна на професорот Воин Милиќ, еден од основачите на социологијата во поранешна Југославија по Втората светска војна и кој изврши најголемо влијание врз моето фрумирање како социолог по професија и како истражувач. Се разбира, тој не изврши влијание само врз мене, туку и врз многу други денес познати социолози во поранешните југословенски простори. Овој прилог за проучувањето на образованието како канал на општествената подвижност е во контекстот на претходните прилози во истата глава за општествената меѓугенерациска подвижност и образованието во Македонија. Прилогот за општествената подвижност на земјоделското и селското население во Македонија претставува

соопштение што го поднесов на Меѓународната научна конференција „Власински сусрети“ што се одржа во Власотинце во 1998 година во Република Србија, но соопштенијата на сите учесници не се објавени во посебен зборник на трудови, така што овој прилог за првпат се објавува во оваа книга. Прилогот „Оксимороните во јавниот говор“ тематски е близок до прилогот за „Родовата нееднаквост во јавниот говор во Република Македонија“ и затоа е поместен во оваа глава.

Проблематиката за образованието и образовната промена се разгледува во Третата глава. Оваа глава започнува со прилогот „Осумдесет и пет години дејност на Филозофскиот факултет во Скопје.“ Овој прилог беше воведен текст во *Годишниот зборник* на Филозофскиот факултет што беше посветен на јубилејот 85 години од неговата дејност. Следниот прилог во оваа глава „Образованието и европската интеграција“ настана како резултат на трибината што ја организираше Филозофскиот факултет во Скопје под истиот наслов, а моето излагање беше воведно. Потоа текстот со истиот наслов беше објавен во *Годишниот зборник* на овој факултет за 2003 година. Прилогот со наслов „Образованието во транзиција во Македонија, промена на пазарот на трудот и информатичкото општество“ претставува соопштение на VII Краковско-скопски социолошки семинар на тема „Последиците од големата трансформација: полското и македонското искуство“ што се одржа на Јеголонскиот универзитет во Краков во 2002 година и под истиот наслов е објавен на англиски јазик во зборникот на трудови. Ракописот со наслов „Процесот на социјализација и формирање на општествениот и личниот идентитет“ е соопштение поднесено на Меѓународната научна конференција на тема: „Идентитети и културата на мирот во процесите на глобализација и регионализација на Балканот“ што се одржа на Филозофскиот факултет во Ниш во 2007 година, а е објавен во зборникот на трудови под истиот наслов. Поради долгогодишната соработка меѓу институтите за социологија на филозофските факултети во Скопје и Краков, а по повод јубилејот 40 години научна дејност на проф. хаб.-д-р Марјан Њезгода, од Организацискиот одбор и редакторите на зборникот „Справувајќи се со промените Нацрти за

задачите на современата социологија“ (“*Sprostac zmianom Szkice o powinnosciach wspolczesnej socjologii*”) посветен на овој јубилеј, бев замолен да подготвам прилог за овој зборник. Така настана ракописот на тема „Општествениот контекст на кризата на училиштето и формите на училишно насилство“ што е објавен на полски јазик под наведениот наслов. Овој прилог во проширена верзија со дел за видовите програми за превенција и намалување на училишното насилство е објавен и во списанието *Sociologija* (Белград, 2009, бр. 1, стр. 1-22). Следните два прилога „Општествените и етничко-културните разлики при уписот на универзитет“ и „Социо-економскиот статус на студентите кои употребуваат дрога“ всушност претставуваат соопштенија поднесени на Меѓународната конференција *Biennale* за образованието и воспитувањето што се одржува секои две години на Универзитетот Сорбона во Париз. Од учеството на ова *Biennale* е и прилогот од Втората глава под наслов „Општествената меѓугенерациска подвижност и образованието во Република Македонија“. Во оваа книга не се објавува соопштението од третото *Biennale* што се одржа во 1996 година и на кое првпат учествував со соопштение под наслов „Половата еднаквост и нееднаквост во образованието во Република Македонија“, поради тоа што поголемиот дел од текстот е објавен во колективната книга *Социологија*, издадена од НИП „Студентски збор“, Скопје, 1998 година. Читателот на книгава може да забележи дека прилозите поднесени на *Biennale*-то се пократки во однос на другите. Тоа е така, бидејќи Комитетот за организација на *Biennale*-то го ограничуваше просторот за текстот на соопштенијата на максимум пет страници кои се објавуваа на CD ROM и на интернет заради полесна комуникација. Резимињата на соопштенијата се ограничуваа на една страница и се објавуваа во посебен зборник што се добиваше пред почетокот на Меѓународната конференција.

Четвртата глава на книгава е насловена со „Критика на културната промена – социолошки аспекти, Првиот прилог под наслов „Културната различност и општествената (дез)интеграција“ претставува соопштение на Меѓународната научна конференција на тема „Културата и општествената интеграција“ што се одржа

во октомври 1994 година, а како статија е објавена во списанието *Дијалог*, 1995 година, број 9. Вториот прилог во оваа глава е насловен „Образованието, културната и општествена репродукција“ претставува соопштение поднесено на IX Краковско – скопски социолошки семинар, што се одржа во Краков во 2006 година и е објавен во зборникот на трудови на англиски јазик со наслов *Culture in transition* во Краков, 2009 година. Прилогот е објавен и во списанието *Социолошка ревија*, број 9-10, 2010 година под наслов „Образованието, културата и општествената репродукција“. Ова прашање се разгледува низ теориските погледи на Пјер Бурдије и низ критиката на овие негови ставови од страна на Р. Будон и К. Диба. Следните два прилога за првпат се објавуваат во оваа книга. Првиот под наслов „Образованието за религиите во основното и средното образование во Република Македонија“ е соопштение што го поднесов на Меѓународната научна конференција на тема „Образование за религиите“ што се одржа на Педагошкиот факултет во Марибор во 2000 година во организација на Педагошкиот факултет и Министерството за образование на Република Словенија. На конференцијата се дискутираше, покрај другото, за основната дилема за воведување на веронаука во основното и средното образование или некој од следните секуларни наставни предмети: историја на религиите, социологија на религијата, филозофија на религијата итн. Јас го застапував гледиштето дека треба да се воведат наставен предмет именуван како *образование за религиите*, што како предлог беше прифатлив за мнозинството учесници на Конференцијата. Колку што ми е познато, таков наставен предмет се воведо во новите наставни планови во средното образование во Република Словенија. Вториот прилог „Општествениот контекст на музичката уметност, еден од суштинските фактори на стилот на културно живеење“ е соопштение што го поднесов на трибината што ја организираше Факултетот за музичка уметност во Скопје по повод одлуката на тогашното Министерство за образование со која се укина поединечната настава и се воведо групна настава за факултетите за музичка и ликовна уметност. Соопштенијата од оваа трибина требаше да се објават во зборник на трудови, но тоа не се случи од за мене непознати причини. Последниот прилог

во оваа глава од книгава „Противречната улога на медиумите во информирањето на јавноста за воениот конфликт во 2001 година во Македонија“ (коавтор м-р Снежана Трпеска) беше подготвен за Меѓународната научна конференција на тема *Имицот на Балканот: историски приоди и комуникациски перспективи*, што се одржа на Факултетот за журналистика и масовна комуникација во Софија во 2008 година. Прилогот под горниот наслов е објавен во зборникот на трудови од Конференцијата издаден на бугарски јазик. Меѓутоа, „научниот“ редактор Минка Златева, без наша консултација и согласност, во насловот и во содржината на текстот секаде каде што стои зборот „Македонија“ во заграда го додава оксиморонот „FYROM“. Ова е грубо кршење на начелата на научната етика и се разбира дека повеќе спаѓа во политикантската пропаганда. Во ниту еден прилог во зборници на трудови од меѓународни научни конференции, вклучувајќи ги тука и четирите *BIENNALE*-ња одржани на Сорбона, не се постапило на ваков начин како што постапи М. Златева.

Во содржината на текстовите на прилозите кои се објавуваат во книгата не се вршени измени и тие се верен израз на општествениот контекст и времето во кои се пишувани. Сепак, во некои текстови се извршени одредени интервенции поради следното: 1) изоставени се определени повторувања во тематски слични текстови, иако до крај не можеше таквите повторувања да се избегнат во одредени делови на прилозите; 2) некои текстови немаа вовед или заклучок, така што од нивната содржина се формирани вовед и заклучок со цел текстовите на прилозите во книгава да бидат формациски поизедначени и 3) еден помал број текстови немаа поднаслови и врз основа на содржината се формулирани поднаслови, без да се интервенира во текстот од содржински аспект.

На тој начин, прилозите кои се објавуваат во книгата го носат печатот на општествениот и историскиот контекст во кој настанаа, иако сознанијата од анализата на истражувачките резултати, теориските сфаќања и тенденциите на проучуваните појави и денес се мошне актуелни, речиси воопшто немаат изгубено од својата релевантност и актуелност.

Можеби некој од читателите ќе си го постави прашањето: зошто во оваа книга се објавуваат, покрај досега необјавените, и објавени трудови од зборници од меѓународни научни конференции и списанија? Има повеќе причини, од кои ќе истакнам три. Прво, објавувањето на трудови во списанија и во зборници на трудови од меѓународни научни конференции одржувани во земјава и странство не овозможува увид во целината на дејноста на авторот, не само од компететната стручна јавност, туку уште повеќе и од пошироката јавност; како книга може да биде од полза за студентите и наставниците по социологија. Второ, книгата како целина претставува документ на релевантни материјали за идните социолози и историчари кои ќе го проучуваат македонското општество, неговите општествени, образовни и културни промени. Трето, книгава овозможува континуирано проучување на општествената нееднаквост, општествената структура и подвижност, на образовните и културните промени, но и на развојот на социологијата во Македонија. Колку книгава ќе ја изврши својата улога во овие насоки, ќе покаже времето.

Меѓутоа, напоменувам дека во оваа книга не се објавуваат сите мои прилози што сум ги пишуval во периодот од средината на деведесетите години до крајот на првата деценија од овој век. Од прилозите кои не се објавуваат ќе спомнам само неколку кои исто така укажуваат на мојата тематска преокупација во овој период. Соопштението под наслов „Глобализацијата и Република Македонија“ го поднесов на Меѓународната научна конференција на тема „Русија и Централна Европа во новите геополитички реалности“ одржана од 14-16 јуни 2001 година во Москва, организирана од Руската академија на науките и Институтот за меѓународни геополитички истражувања во Москва. Во зборникот на трудови, издаден по повод на оваа Конференција е објавено моето соопштение во скратена форма, односно излагањето на самата Конференција, а не поширокиот текст што подоцна го испратив. Покрај ова, на темата „Глобализацијата и Република Македонија“ одржав предавање за студентите од II година по социологија на Факултетот за социологија, политички науки и новинарство во Љубљана на покана од професорите Нико Тош и Иван Берник, што исто така не

се објавува во оваа книга. Во книгава не се објавува и статијата под наслов „Македонската социологија во деведесетите години: меѓу старите концепти и новите промени“ (коавтор Милева Ѓуровска), објавена на англиски јазик во зборникот на трудови¹ затоа што оваа статија се однесува само на тенденциите на развојот на социологијата во деведесетите години и смета дека е потребно историски да се тргне од почетоците на социологијата во Македонија кои датираат од триесетите години на минатиот век, но и да се изнесат одредени покарактеристични црти за нејзиниот развој во првата деценија на овој век. Прилогот „Универзитетската автономија во Македонија и ограничувачките фактори за поефикасно вклучување во европскиот простор на високо образование“ не е вклучен во оваа книга, а е објавен на англиски јазик во зборникот на трудови од VIII Краковско-скопски социолошки семинар, што се одржа од 8-13 јуни 2004 година во Скопје. Овие и други прилози објавени во зборници на трудови и списанија во наведениот временски период може да бидат содржани во нова книга.

Во оваа книга исто така не се вклучени статиите или прилозите кои се објавени во наведениот временски период во зборници на трудови од меѓународни конференции или списанија, а во кои се третира проблематика од историјата на социолошката методологија и пошироко од методите и видовите на општествените истражувања. Овде ќе споменам само неколку наслови од оваа проблематика: „Диркемовиот социолошки метод и неговите импликации во современата социолошка методологија“², „Карактеристики на Веберовиот социолошки метод“³, „Мертоновиот придонес за социолошкиот метод и за социолошкото истражување“⁴, „Социо-

¹ Georgievski, P., Gurovska, M., “Macedonian Sociology in the 1990 s: Between the Old Conceptions and New Challenges”, in: *Sociology in Central and Eastern Europe-Transformation at the Dawn of a New Millennium* (Edited by Mike Forest Keen and Janusz Mucha), PRAEGER, Westport, Connecticut, London, 2003.

² Прилогот настана од учеството на Меѓународната конференција на тема *Диркем и современата социологија*, објавен во зборникот на трудови под истиот наслов во издание на Филозофскиот факултет – Институт за социологија, Скопје, 1999 година.

³ Овој прилог е презентираан на Меѓународната научна конференција на тема *Макс Вебер и разбирањето на промените во современото општество*, одржана во Скопје, а е објавен во списанието *Социолошка ревија*, 2001, 1-2.

⁴ Прилогот е поднесен на Меѓународната научна конференција на тема *Современата американска социологија – Роберт К. Мертон како повод*, одржана во Скопје 2004

лошкото акциско истражување и решавањето на социјалните проблеми во заедницата“⁵ и други. Овие прилози од методолошката проблематика исто така може да бидат објавени во посебна книга.

За да се појави книгата во јавноста заслуга е на издавачот „Матица македонска“ и на Министерството за култура на Република Македонија за финансиската поддршка за печатење на книгата, за што им изразувам посебна благодарност.

Исто така, им благодарам на рецензентите, професорот д-р Димитар Мирчев и професорката д-р Амалија Јовановиќ за напорите и стрпливоста да го прочитаат овој обемен труд и за определени сугестии за структурирање на прилозите во него.

Им благодарам и на Зорица и Руди Ковачевиќ за извршениот превод на македонски јазик на еден број текстови што јас ги пишував директно на српски јазик за списанија и зборници на трудови од меѓународни конференции кои се одржуваа во Република Србија и со тоа придонесоа ракописот навреме да се подготви.

година и е објавен во зборникот на трудови под истиот наслов, во издание на Филозофскиот факултет и Институтот за социологија, Скопје, 2008.

⁵ Прилогот е презентиран на Научната конференција на тема *Социологијата како општествена служба*, посветена на познатиот полски социолог и професор Владислав Квашињевич од Институтот за социологија на Јагелонскиот универзитет во Краков, одржана во 2006 година во Краков, а е објавен во зборникот на трудови под наслов *Sociologia jako służba społeczna* (во редакција на K. Gorlach, M. Niezgoda i Z. Sercega), Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego, 2007.

**СОЦИОЛОШКИТЕ
ТЕОРИСКИ СФАЌАЊА ЗА
ОПШТЕСТВЕНИТЕ ПРОМЕНИ
И ОСНОВНИТЕ ТЕНДЕНЦИИ ВО
РАЗВОЈОТ НА СОЦИОЛОГИЈАТА
ВО МАКЕДОНИЈА**

СОЦИОЛОГИЈАТА КАКО КРИТИКА НА ОПШТЕСТВЕНАТА ПРОМЕНА

Вовед

Настанокот на социологијата е тесно поврзан со процесот на општествените промени. Фигуративно може да се каже дека социологијата и општествената промена одат рака под рака. Имено, социологијата се раѓа од промените или транзицијата од традиционалното кон модерното општество. Таа се појавува на распаќето на следните револуции: политичката (Француската револуција); економската (индустриската револуција) и интелектуалната (победата на рационализмот, науката и позитивизмот); накратко, на преминот од традиционализмот кон модернизмот. Оттука, според зборовите на Филип Кабен (Cabin, 2000: 1-2), таа е резултат на модерноста, родена со желба да се проучи и сфати општеството и да се влијае врз неговата промена. Социологијата се развива или запаѓа во криза исто така како што се развива или влегува во криза општеството кое го проучува и критички го промислува или се претвора во негов сервис.

Меѓутоа, не влегува во криза само некој тип на конкретно општество, туку и целиот модерен свет се наоѓа во криза. Долготрајната криза која трае во светот, а и во социологијата како наука и критичката рефлексija за општеството, светот и нивните промени се само сигнал дека неминовно ќе дојде до промена во општеството, светот и во социологијата.

Од метасоциолошка гледна точка, социологијата настанала како критика на општествените промени и во нејзината позитивистичка и марксистичка ориентација. Така, со запоставувањето на нејзините критички компоненти на општествена промена неа претежно ја претвораат во сервис или апологија на општествените и политичките елити и центри на моќ.

Не навлегувајќи пошироко во оваа релевантна проблематика, целта на оваа статија е накратко да се обиде да ги елаборира следните три прашања: 1) Општествената промена како конститутивен елемент на предметот на социологијата и нејзината амбивалентна улога; 2) Современите теориски парадигми за општествените промени и 3) Обнова на социологијата како критика на општествените промени.

Општествената промена како конститутивен елемент на предметот на социологијата и нејзината амбивалентна улога

Општествената промена е поширока и онтолошка категорија. Онтолошки, општеството не е ништо друго освен промена, процес на движење и трансформација, акција и интеракција, продукција и репродукција, постојано настанување, а не скаменето, статично постоење. Оттаму, динамичката перспектива е еден онтолошки приод кон општеството, смета Пјотр Штомпка (Sztompka, 2000: 275).

Секако дека ова сознание потекнува уште од почетокот на настанувањето на социологијата како научна дисциплина. Всушност, класичната социологија се роди како наука на општествената промена на макро рамниште, епохалната, грандиозна промена од традиционалното кон модерното општество. Нејзиното карактеристично поле беше „првата голема транзиција“ (Polany) олицетворена преку индустријализацијата, урбанизацијата, масовното образование и масовната култура. Понатаму, социологијата се фокусира врз „втората голема транзиција“ претставена преку автоматизацијата, роботизацијата, зголеменото значење на „слободното време“ и патувањата. Сега таа се насочува кон „третата голема транзиција“, пред сè, занимавајќи се со револуцијата во комуникациите и информациите, движејќи се кон „глобалната ера“ (Albrow) и „сознавање на општеството“ (Ibid); ориентација повеќе кон противречниот процес на глобализацијата или „политика на глобализација“ (Bourdieu), а сè помалку кон социјалните последици на најостриот облик на неолибералниот капитализам кои силно влијаат врз зголемувањето на јазот меѓу богатите и сиромашните (богатите стануваат побогати,

а сиромашните сè посиромашни, исто така како што влијаат и врз брзата фрагментација на животот на индивидуата и пошироките општествени слоеви. Овде може да се додаде и големата радикална промена-распадот на реалсоцијалистичкиот поредок како неуспех на модерната (Z. Bauman, 1992).

Наспроти општествената промена може да се зборува и за рамнотежа, еквилибриум на општеството како што тоа го прави класичниот функционализам во социологијата, за што подоцна ќе стане збор. Исто така може да се зборува и за релативната општествена стагнација, кога во одредени периоди таа опфаќа одредени историски типови на општества. Класичен пример на опис на релативна општествена стагнација дава Карл Маркс во студијата „Британското владеење во Индија“. Во неа тој јасно покажа дека до доаѓањето на Британците во Индија тоа општество се наоѓало во релативна стагнација, дека имало промени, но незначителни, како и покажа што значат техничко-технолошките иновации, изградбата на железницата, рудници и индустрија за вкупните економски, социјални, политички и културни промени на тогашното индиско општество.

Општествената промена, како поширока и онтолошка категорија, има разни облици. Имено, промените можат да бидат прогресивни или развојни и регресивни или назадни, еволутивни и револуционерни (пошироко за ова, Popović, 1974: 297). Често пати во социолошката литература општествената промена се сведува или редуцира врз општествен развој, што секако дека е погрешно. Социологијата во настанување се дефинира како наука за редот и општествениот прогрес (O.Kont). Меѓутоа, подоцна расправата за прогресот беше поткопана со расправата за општествената криза. Долготрајната криза на општеството, одреден број социолози често пати ја поврзуваа со кризата на социологијата како наука (U. Beck, Z. Bauman).

Меѓутоа, ако општествената промена е универзална и онтолошка категорија, се поставува прашањето: како таа може да биде дефинирана и дали е вградена како конститутивен елемент на предметот на социологијата?

Еден број социолози не го дефинираа овој клучен концепт на социологијата, сметајќи дека тој сам по себе се подразбира. Сепак, како таков концепт и поим, неопходно е да биде дефиниран. Дефиницијата на овој концепт која ја дава социологот Пјер Ансар (Ansart) соодветствува на целта на овој прилог:

Општествениот промена претставува „значајна трансформација, парцијална или општа, на општествениот систем во неговите составни делови и начини на делување“ (Ansart, 1999: 68).

Од содржината на оваа дефиниција јасно произлегува обидот на авторот да го помири холистичкиот пристап (трансформацијата на општествениот систем и неговите делови) и пристапот на „методолошкиот индивидуализам“ (трансформацијата во начините на делување – акција). Овој обид за смирување на овие различни пристапи во социологијата е резултат на обновување на дебатите од деведесеттите години на минатиот век за тоа дали општествените структури се одвоени и независни од индивидуите, актерите и дали влијаат врз нивното однесување (застапниците на холизмот и позитивизмот) или, пак, примарни се делувањата (акциите) на индивидуата во создавање на различни облици на општествената структура и нивните промени (застапниците на „методолошкиот индивидуализам“). На тој начин, онтолошката категорија „општествената промена“ во социологијата како наука добива предметна и методолошка димензија.

На оваа онтолошка димензија на социолошкиот метод и стратегиите на социолошките истражувања укажува Ален Брајмен (Bryman, 2001: 4). Тој, покрај изнесувањето на епистемолошките прашања (кои се однесуваат на она што се смета за соодветно знаење за општествениот свет), укажува и на *онтолошките* прашања (кои се однесуваат на тоа дали општествениот свет се смета за нешто надвор од општествените актери или како нешто што се луѓето во процесот на формирање или обликување). Врз основа на одговорот на ова прашање во методологијата се формираа следниве правци: објективизмот и конструкционизмот.

Во поглед на предметното одредување на социологијата, дури и кај влијателните современи социолози, онтолошката категорија „општествена промена“ не се наоѓа како конститутивна ком-

понента. Како илустрација, во оваа прилика ќе наведат три дефиниции за предметот на социологијата што ги даваат социолозите Н. Смелзер, Е. Гиденс, како и Џејн Л. Томпсон и Џудит Присли.

Смелзер ја дефинира социологијата како „една од општествените науки, која го изучува однесувањето на луѓето и функционирањето на општествените институции. Секоја од овие области на знаење има свои карактеристични црти, но тие често се поклопуваат (Smelser, 1998: 20).

Е. Гиденс пишува дека „социологијата го изучува општествениот живот на човекот, групата и општеството. Таа е интересна и предизвикувачка наука, бидејќи нејзиниот предмет е изучување на нашето сопствено однесување како општествено битие. Полето на социолошките истражувања е многу широко и се движи од анализа на ненадејните средби на улица меѓу поединци до истражување на општествени процеси“ (Gidens, 2006: 4).

Двете дефиниции на предметот на социологијата на Н. Смелзер и Е. Гиденс не ја содржат онтолошката категорија „општествена промена“, што не значи дека во другите делови на нивните учебници по социологија не зборуваат за општествените промени. Така, Смелзер се обидел да даде еден систематизиран функционалистички обид на Мертоновата ориентација на специфицирање на структурните детерминанти на промени во студијата *Општествениот промена во индустриската револуција* (1959), анализирајќи ги, притоа, односите меѓу растот и организацијата на памучната индустрија и структурата на семејството во Англија во 19 век. Во оваа студија, Смелзер го предложи моделот за објаснување на диференцијацијата на општествените системи врз основа на анализата на начинот на кој овие два посебни системи реагираат во однос на силата на промените. Во своите следни прилози, на пример, во *Теории на колективното однесување* (1963), Смелзер го прецизира овој модел и го применува во анализата на различните типови на колективното работење. Тој ја концептуализира општествената промена како „вредносно надополнет процес“ во кој неколку услови или фази се комбинирани пред да предизвикаат промена (наведено според Marshall, Ibid, стр. 65). Според Г.Маршал, овој приод ги минимализира, но не и потполно игнорира непосредните причини на

општествената промена. Во почетокот на деведесеттите години на минатиот век, Смелзер својата теорија за општествената промена ја примени во истражување на образованието на работничката класа во Англија во книгата *Општествена парализа и општествена промена* (1991).

Гиденс, пак, во рамките на поглавието „Култура и општество“ во наведената книга, еден дел од ова поглавје го насловил како „Општествена промена“, додека третото поглавје го насловил како „Светот што се менува“, кое всушност е посветено на темата за глобализацијата, неговата омилена тема. Меѓутоа, и покрај ова, тој не најде за потребно во самата дефиниција на предметот на социологијата да ја вклучи и категоријата „општествена промена“. Кај Гиденс е интересно и тоа што тој не е доследен во наведувањето на редоследот на факторите на општествената промена. Имено, во издание на истата книга *Социологија* во 2001 година (четврто издание) редоследот на факторите на општествената промена е: физичко опкружување (вклучувајќи ги и економските фактори), политичката организација и културните чинители. Во петтото издание на истата книга (2006), без образложение го менува овој редослед на факторите кои влијаеле врз општествената промена. Тој изменет редослед гласи: културните фактори; физичко опкружување и политичка организација (стр. 46-47). Значи, културните фактори од трето место во четвртото издание, се најдоа на првото место во петтото издание на неговата *Социологија*.

Џејн Л. Томпсон и Џудит Присли во книгата *Социологија*, во дефиницијата на предметот на социологијата која битно не отстапува од компонентите на Смелзеровата дефиниција, сепак водат сметка за „промените во општеството“. Нивната дефиниција на предметот на социологијата гласи: „Во самата едноставна дефиниција, социологијата – е изучување на заемните сложени односи помеѓу луѓето и општеството, истражување на тоа како луѓето го градат и менуваат општеството и како општеството го обликува однесувањето на луѓето и нивните претстави за себе“ (Томпсон, Присли, 1998: 7).

Оваа дефиниција на предметот на социологијата води сметка за „менувањето на општеството“, односно за општествените про-

мени и соодветствува на Ансаровата дефиниција на општествените промени, која исто така ги вклучува двата пристапа во обратна насока: пристап кон „методолошкиот индивидуализам“ (изучување на заемните односи помеѓу луѓето и општеството; луѓето го создаваат и менуваат општеството) и холистичкиот пристап (општеството го обликува однесувањето на луѓето и нивната претстава за себе).

Посложената дефиниција на предметот на социологијата, што ја изнесува Војин Милиќ содржи еден облик на општествена промена – „општествен развој“. Оваа дефиниција гласи:

„Социологијата е теориска наука за системот на односи кои постојат во општеството, за облиците и дејностите во кои се одвива општествениот живот и неговите разнобразни творби; а потоа, за односите на општеството кон природата, во која покрај надворешните природни услови спаѓаат и биолошките својства на човекот како вид и, конечно, наука за *општествениот развој*“ (курзивот-П.Г.). Како теориска наука социологијата тежнее за сите овие искуствени содржини да дојде до теориско, односно, општо и систематизирано сознание. Во ова се состои и разликата меѓу неа и општата историја, бидејќи нивните искуствени содржини се поклопуваат“ (Milić, 1978: 234).

Во оваа, според пристапот првенствено холистичка дефиниција, вклучен е и стеснетиот облик на општествена промена – „општествен развој“. Меѓутоа, не само на макро ниво, туку и на мезо и микро ниво на општеството и степенот на социолошката теорија, во сите периоди не се одвива развој туку и назадување. На пример, Македонија, според висината на општествениот производ во споредба со 1989 година назадува, бидејќи тој сè уште е низок во споредба со оваа година пред распадот на Југословенската федерација. Потоа, постои динамика на општествените структури, каде, на пример, во Македонија речиси подеднакво е карактеристична општествената подвижност, но и општествена имобилност или самообновување (репродукција во терминологијата на Бурдије). На пример, македонското општество кон крајот на 80-те години на минатиот век на макро ниво покажа паралелна тенденција на самообновување на општествените слоеви и општествената подвижност, со таа разлика што понагласена беше тенденцијата на са-

мообновување (51,1% во однос на подвижноста 48,9%), како што тоа го покажуваат социолошките истражувања (Георгиевски, 1998: 305). Оттука, во дефиницијата на предметот на социологијата по-исправно е да се вклучи пошироката категорија на општествената промена како конститутивен елемент од нејзиниот потесен облик на општествен развој или кој било друг нејзин потесен облик (пример, прогрес, регрес и сл.).

Покрај вклучувањето на категоријата „општествен развој“ во дефиницијата на социологијата, дефиницијата на В. Милиќ од теориски и методолошки аспект, укажува и на разграничувањата меѓу социологијата и општата историја. Тоа разграничување му претходи на подоцнежното Пасероново разграничување помеѓу овие две општествени науки, тргнувајќи од пристапот на „методолошкиот индивидуализам“. Имено, Жан Клод Пасерон смета дека „социолошкото резонирање неизбежно осцилира меѓу експерименталниот пол и историскиот пол; меѓу истражувањата и историското разбирање“ (Passeron, 1991: 75). Соочувајќи ги резултатите од испитувањата и пошироко рефлексивната за француското општество како парцијално историско општество, социолошкото разбирање ја извлекува неговата оригиналност (Schnapper, 1999: 1).

Со ова се доаѓа до прашањето како различните теориски парадигми во современата социологија ја третираат општествената промена?

Современи теориски парадигми за општествената промена

Одреден број социолози, одговор на актуелните прашања за општествената промена бараат во трудовите на класичните социолози, како што тоа го прават, на пример, француските социолози Филип Рејно и Лисјен Сев. Првиот во својата книга *Макс Вебер и дилемите за модерниот резон* (1996), го актуелизира Веберовото сфаќање на историската и општествената промена засновано врз ретроспективните пресметки на веројатноста – што би било кога би било... (т.н. мисловен експеримент), кој се однесува на ретроспективно реконструирање на историските настани, на пример, оној

за Персиско-атинската војна: дали европскиот тек на историјата би бил таков каков што беше ако во таа воја победеше Персија, а не Атина? (Raynaud, 1996). Лисјен Сев, пак, му се обраќа на Маркс во книгата *Да се мисли со Маркс денес* (2004), во која Сев ја апострофира фундаменталната критика на капиталистичкиот систем што ја изврши големиот мислител на современиот свет, критика која е многу актуелна за денешните облици на неолибералниот капитализам (Sève, 2004).

Други социолози одговорите на одредени прашања за општествената промена ги бараат во стандардните парадигматични социолошки теории: во структуралниот функционализам и еволуционизам; во теоријата на конфликтите и во симболичкиот интеракционизам. Францускиот социолог Мишел Форсе (Forsé, 2000) овие теории за општествената промена ги класифицира во две основни и тоа: на оние чии фокус е рамнотежата (еквибриум-функционалистичката и еволуционистичката теорија) и на оние за нерамнотежа (теоријата на конфликтите и теоријата на симболичкиот интеракционизам). Теориите за рамнотежа го содржат ставот дека промените на општествениот систем не се предизвикани од ендегените фактори, туку од егзогените и дека иманентна карактеристика на општествениот систем е да биде во рамнотежа, што се постигнува со усогласување на функционирањето на секој дел на тој систем. Промените кои настануваат внатре во системот не се значајни за неговата порадикална промена. Структурално-функционалната нагласка врз рамнотежата, („најдобра општествена промена е никаквата промена“), како што истакнува американскиот социолог Џорџ Хако (Husco, 1986: 52) беше добро усогласена со интересите на САД, со тогаш „најбогатото и најсилното царство на светот“. Опаѓањето на светската доминација на САД во седумдесеттите години на минатиот век коинцидира со губењето на најзначајните позиции на структуралниот функционализам во рамките на социолошката теорија (Ritzer, 1997: 62).

Овие ставови на Хако и Ритцер се поклопуваат со тезата на Е. Гулднер за кризата на западната социологија изнесена во неговата честопати цитирана книга *Криза на западната социологија која*

(на)гоаѓа (1971); криза која сè поизгледно се претвора во долготрајна, т.е. која трае до денес.¹

Спротивно на структуралниот функционализам, претставниците на теоријата на конфликтите сметаат дека општествените промени настануваат под влијание на ендегените фактори, врз основа на класната нееднаквост и класната борба (за претставниците на марксистичката ориентација – класната борба е мотор на општествената промена) или општествените промени настануваат врз основа на интеракција помеѓу индивидуите и микрогрупите, на пример, како што е натпреварот во кариерата или во другите облици на интеракција, како што тврдат претставниците на симболичкиот интеракционизам. Во првиот случај теоријата е агонистичка, во вториот интеракционистичка (Forsé, 2000: 282).

Според М. Форсе, теориите за нерамнотежа засновани се врз четири принципи, од кои секој претставува антитеза на функционалистичката парадигма. Тој ги формулира на следниов начин: 1) секое општество подлежи (е подложно) на процес на промена; 2) секое општество во целина манифестира тензии или конфликти; 3) постојат елементи кои природно придонесуваат кон дезинтеграција или промена на системот и 4) секое општество е засновано врз принуда на некои од неговите членови над другите. Општеството е далеку од тоа да биде систем на спонтанa рамнотежа, тоа е арена на противречни сили кои некогаш се невидливи и кои ‘организираат промена’ (Ibid).

Актуелизирањето на Марковата теорија на општествените противречности и класните конфликти може да изгледа одвишно или неаргументирано, особено ако се има предвид тоа што сегашните конфликти немаат такви манифестни облици (што не значи дека латентно не постојат) како во 50-те и 60-те години на минатиот век. Распаѓањето на партиите на левицата во западните капиталистички земји, како и отапувањето на острицата на синдикалните организации и движења проследени со централизирање на

моќта на политичките елити; јакнењето на репресивните мерки и постапки, како и централизацијата и контролата на средствата за масовни комуникации и јавното мислење-силно влијаеја врз смалувањето на манифестните облици на класните судири. Меѓутоа, на светлоста на денот повидливи се етничките судири, малцинските и полови нееднаквости и противречности, но и империјалистички или „глобализирачки војни и војни кои произлегле од глобализацијата“ (Bauman, 2001), кои исто така водат до радикални промени на одделни конкретни општества, региони и светот во целина во оваа „втора модерна“ (U. Bek) или во „постмодерна“ (Z. Bauman).

Меѓутоа, иако спротиставени, класичните теории за општествената промена (структуралниот функционализам, теоријата на конфликтите и симболичкиот интеракционизам), сепак еден број социолози, како на пример, Ралф Дарендорф, Ерол Баби, Жан Мишел Бертло, сметаат дека тие треба да се земаат *комплементарно*, бидејќи одделно земени тие не се самодоволни во толкувањето на општествените промени.

Одреден број социолози, пак, незадоволни од претходно наведените социолошки теории во објаснувањето на определени општествени настани, прибегнуваат кон т.н. теории на заверата или создавање на теорија од среден обем како што е теоријата на општествената или културната траума.

Теоријата на завера (конспирација), чии корени можат да се следат од многу одамна, сè почесто се актуелизира во 90-те години на 20-от век, доби и академски статус. Така, според *Daily Telegraph* (London, Oct. 5, 2005), на Универзитетот во Дерби воведен е посебен курс за теориите на завера во кои се изучува смртта на Дајана, терористичкиот напад во САД од 11-ти септември и новелата на Дон Браун „Кодот на Да Винчи“. Социолозите од овој универзитет сметаат дека ширењето на теоријата на завера се јавува поради недостаток на доверба во традиционалните религии и поради порастот на скептицизмот во врска со политичарите. Целта на овој курс со овие теории, според Ендрју Вилсон, виш предавач по социологија и популарна култура на Универзитетот во Дерби е „да ги охрабриме индивидуите слободно и критички да размислуваат за општеството кое е комплексно и често контрадикторно“ (Ibid). Недовербата во политичарите доведе до атмосфера во која под сом-

¹ Доволно е да се погледнат списанијата *Footnotes, Sociological Forum, American Sociologist*, и др., од деведесеттите години на минатиот век, па да се најдат ставовите и констатациите за јасната свест за кризата на американската и пошироко западната социологија. Такво мислење и за европската социологија делат и З. Бауман и Улрих Бек (Види ја интересната статија на Врџан (Vrcan, 2005.)) Кризата на социологијата е значајна метатеориска тема и не е цел на оваа статија.

нение се доведуваат официјалните извештаи за многу актуелни настани, како што се оние кои претходно ги споменав. Сомнежот во нешто, нека биде тоа и официјално, е првиот чекор на секое научно сознание. Оттаму и Ендрју Вилсон напоменува дека нивните напори и залагања на научниот степен на социологија (постдипломските студии), ќе ги охрабри студентите да истражуваат официјални и помалку веројатни верзии од историјата, со цел да откријат што тие би можеле да ни кажат за општеството и културата во кои живееме.

Секако дека овие теории на завера за настаните кои доведуваат до општествени промени може да имаат само одредена хеуристичка димензија, со цел да се трага по податоци кои не се познати, а постојат индиции дека може да се дознаат. Поради тоа, тие не се сами по себе експликативни, како што се класичните и стандардни социолошки теории и не можат да бидат нивна замена.

Поновата социолошка теорија за културната *травма*, градена е и развивана кон крајот на 20-от век од социолозите Пјотр Штомпка, Нил Смелзер, Џеф Аександер, Рој Аурмен, Берн Гизен и Бјорн Витрак. Поширок текст за оваа теорија објави Пјотр Штомпка во полското списание кое излегува на англиски јазик (Sztompka, 2000). Авторот на оваа студија објаснува дека концептот „травма“ (преземен од медицината и психијатријата) и применет врз општеството, почнува со реализација на самата промена, независно од областите кои ги допира, групите врз кои влијае и дури независно од содржината, таа (општествената промена) може да има спротивни ефекти, може да придонесе да се предизвикаат шокови и повреди на општествените и културните ткива. Фокусот се насочува од критика на посебните и карактеристични типови на промени кон вознемирувачки, деструктивни, шокирачки последици на промените. Класична претпоставка дека промената е аутотелична вредност конечно е подигната, фетишот за промената е поткопан, смета Штомпка. Тука тој ја вклучува хипотезата дека луѓето даваат предност на сигурноста, предвидливоста, континуитетот, рутината и ритуалите на нивниот „животен свет“. Оваа теорија Штомпка ја анализира и проверува за полското искуство на последните децении на минатиот век. Најпарадоксално и предизвикувачко е гледиштето дека дури и промените кои навистина се корисни, се добредојдени за луѓето кои за нив сонуваа и се бореа-може да се

случи да бидат болни. Травмите кои настануваат поради наглите општествени промени можат да бидат економски, социјални и културни. Најчувствителни и долготрајни се културните трауми кои и потешко „се лечат“, напоменува Штомпка.

Интересно би било оваа теорија за културна травма да се примени на општества со долготрајна транзиција како што се балканските и посебно оние кои поминаа низ виорот на војните и нивните жители ги почувствуваа најтешките облици на трауми (економски, социјални, политички, културни, духовни).

Секако дека и оваа теорија на културна травма не може да биде замена за современите стандардни социолошки теории за општествената промена, бидејќи таа не се занимава со причините, агенсите на општествената промена, туку се занимава со последиците и тоа од посебен вид на овие последици како што е културната травма. Овој вид на последици речиси и да е запоставен во наведените современи социолошки теории за општествената промена. Оттука, оваа теорија може успешно комплементарно да се третира со теоријата на нерамнотежа, односно со теоријата на конфликтите и симболичкиот интеракционизам.

И двете теории – на заверата и на траумата, во концептуален поглед сè уште се во повој. Неопходно е да се прошири нивната концептуална рамка, да се дефинираат клучните и други концепти и да се поврзат во мрежа или шема; потоа, да се изгради соодветна класификација или типологија и на крај искусно да се проверат во одделни нивни делови и нив самите во целина. На тој начин овие теории би биле покорисни во социолошките истражувања на општествените промени, но и во толкувањето, објаснувањето и разбирањето на последиците на општествените промени.

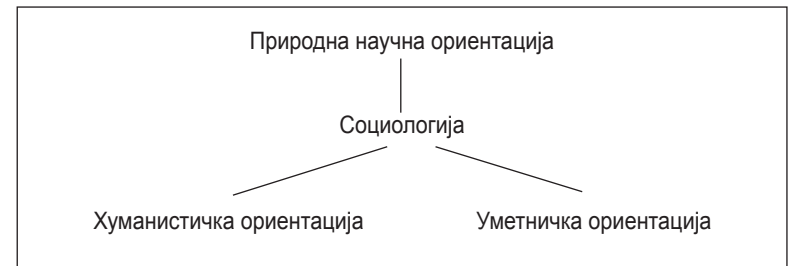
Обнова на социологијата како критика на општеството и општествената промена и нејзината самокритика

Долготрајната криза на социологијата честопати се толкува и со недоволна дистинктивност кон другите општествени и хуманистички дисциплини, како и со сè поголемо губење на критичката острица кон општеството и општествените промени, но и со губење

на самокритичката димензија. Така, социологијата понекогаш се определува како општествена наука, а друг пат како хуманистичка дисциплина. Францускиот социолог Жан Франсоа Дортие се обидел да ја дефинира разликата меѓу општествените и хуманистичките науки и да го определи местото на социологијата меѓу нив. Имено, тој укажува дека „на француските универзитети терминот ‘хуманистички науки’ упатува на едно јадро формирано околу психологијата, социологијата и антропологијата. Тука понекогаш се додаваат и лингвистиката и историјата. Општествените науки повеќе би ги означувале науките за општеството *stricto sensu*: економијата, политичките науки, географијата и повторно социологијата. За да би се именувал целиот тој збир од науки, одделението на Националниот центар за општествени истражувања (CNRS) го избра терминот ‘наука за човекот и општеството’. Во САД, кадешто, терминот хуманистичка наука многу малку се употребува, од неодамна се зборува за *social and behavioral sciences* (општествени науки и науки за поведението). Но, по ова од неодамна е искован терминот *social sciences* со тенденција да биде наметнат како еквивалент за хуманистичка наука (Dortier, 1998: 4). Всушност, употребата на овој термин не може да биде ригорозна, смета Дортие, бидејќи тоа би претставувало трасирање на една ригидна демаркација меѓу подрачјата, полињата на компетентност, што не би било можно, бидејќи каде почнува човекот, каде завршува општеството?, се прашува Дортие.

Во овој контекст, независно од Ж. Ф. Дортие, американскиот социолог Н. Смелзер смета дека социологијата според својата природа е тродимензионална: таа е симултано и вродено наука, хуманистичка и уметничка:

„...во текот на минатиот век (20-от век, П.Г.) главните дебати и дилеми од нашата област (социологијата-П.Г.) кои траат до денес можат да се разберат во социолошки термини приближно на три интелектуални погледи кои симултано конституираат дел од нивната средина и дел од самите нив. Ова може да упатува кон научна, хуманистичка и уметничка ориентација. Со ризик на антропоцентризам, јас ја поставувам социологијата во средината на мапата, а другите три соседни ориентации ја опкружуваат“:

(Smelser, 1997: 18).

Смелзер накратко ги објаснува овие три социолошки ориентации на следниот начин:

- *Научната ориентација* се однесува на испитувањето кое е фокусирано врз природните закони и логичките теориски формулации; врз каузалните дури и детерминистички анализи; врз непристрасните и објективни ставови кон конкретниот предмет на проучување; врз прецизност и мерење; врз методот на истражување што ги изолира и контролира многуте можни причини со цел да дојде до одлучувачките“.
- Со *хуманистичката ориентација* имам на ум испитување кое е фокусирано врз човечкото суштество; вклучува преокупација со човечката ситуација (вклучително и човечкото страдање) и пред сè се занимава со човечкото значење, системите од кои се сочинуваат културите. Она што јас го нарекувам хуманизам, пишува Смелзер, се преклопува со голем дел со хуманитаризам, хуманост и со хуманистичките дисциплини...“
- Во *уметничката ориентација* јас вклучувам две релативно различни конотации: прво, една естетска ориентација кон предметната работа или потенцирање на образецот и второ, потенцирање на примената на знаењето како во ‘уметноста на медицинската практика’ или ‘уметноста на можното’“ (Smelser, 1997: 18,19).

Според тоа, основната теза на Смелзер е дека „...сите три ориентации не само што сочинуваат значајни морални/интелекту-

ални *ојкружувања* на социологијата, туку се делови и на самата социологија“ (Ibid.,19).

Смелзер во натамошниот текст не го развива ова сфаќање за трите ориентации на современата социологија, туку повеќе се задржува врз различните теориски и методолошки ориентации и традиции во американската и европската социологија. Јас накратко ќе се обидам да го проширам толкувањето на наведените три социолошки ориентации.

Социологијата во својата „научна ориентација“ има своја епистемолошка основа и карактеристика, бидејќи создава ново знаење или го проверува постоечкото врз основа на објективни, прецизни, систематски податоци и сознанија по пат на примена на соодветни методи на истражување. Социологијата настојува да ги испита каузалните односи меѓу општествените појави (општествените групи и нивната динамика), и со тоа да го објасни нивното настанување и промена, како и да го разбере однесувањето и интеракцијата на луѓето во одреден општествен контекст. За оваа научна ориентација на социологијата можат да се наведат низа докази врз основа на досегашните социолошки истражувања, почнувајќи од класичните до најсовремените, но во овој труд тоа не е цел. Покрај ова, дистинктивноста на социологијата како наука, според Анри Мандрас, се состои во проблематиката со која таа се занимава. „Една проблематика е социолошка“, смета Мандрас, „тогаш кога таа има за цел да ги одвои општествените структури, покажувајќи како овие структури се спротиставуваат или спротивно се приближуваат на промените. Овој вид на проблематика оди заедно со теренската работа. А тоа е доблест на социологот. Во оваа смисла, тој е поблиску до етнологот отколку до економистот“ (Mandras, 2000: 231).

„Уметничката ориентација“ на социологијата сè повеќе се темели врз преферирање и развивање на квалитативните истражувања. Извештаите од овие истражувања содржат наративна анализа. Оваа анализа „се потпира врз литературна работа-креативна селекција на посебни зборови за да се прикаже приказната, да се опише ситуацијата, да се пренесе развојот на карактерите и презентира драматичниот акцент, интригата или сомнежот“ (Neuman, 2003: 449). Според познатите методолози во квалитативните истражу-

вања Метју Мајлс и Мајкл Хаберман, постојат алтернативи во начинот на пишување на текстуалните содржини од резултатите во квалитативните истражувања. Така, тие го поставуваат прашањето: „дали еден извештај од квалитативните истражувања може да биде лирска поема“? „Да“, одговараат тие. „Дали може да биде претставена во форма на драма или комедија“? Технички, „одговорот веројатно е ‘да’, но со примената на критериумот на квалитативното проучување“, одговараат тие (Mils, Huberman, 2003: 545). Нојмен (Neuman) ја наведува книгата на Даглас Харпер (Harper) *Добра комедијанија* (1982) како пример за вакви извештаи. Имено, книгата содржи многу слики (фотографии) со текст. Сликите даваат визуелен опис на ситуацијата опишана во текстот и претставуваат значајни ситуации во смисла на оние кои се проучувани. Така, написите од теренските истражувања се појавија во форма на сите слики, сценарио за драма или за документарен филм (Neuman, 2003: 479).

Значи, истражувачкиот извештај од некое квалитативно истражување е многу сличен на некој вид литературно, уметничко дело. Исто така литературното, уметничкото дело кое авторот го работел со *социолошка имагинација* (да го употребам познатиот термин и наслов на книгата на Рајт Милс) наликува на текстот од извештајот на квалитативното истражување. Во таа смисла, добро се вклопува ставот на литературниот критичар Роман Ролан кој, да парафразирам, се состои во тоа што тој за економските (па и за општествените) проблеми во Франција во тоа време дознал повеќе од литературните дела на Оноре де Балзак, отколку од делата на тогашните економисти. Слично за животот на македонскиот селанец, за неподносливиот живот на тутуноберачите, за еден дел од историјата на Македонија, повеќе можеме да научиме од стихозбирката „Бели мугри“ на Кочо Рацин, или од романите на „Пиреј“, „Тунел“ и др. од Петре М. Андреевски, отколку од делата на тогашните патописци.

Во својата „хуманистичка ориентација“, социологијата со тоа што го проучува човекот, неговата интеракција со другите луѓе во определен општествен контекст, помага одредени негови проблеми да се доведат до ниво на јавност, а со тоа тие проблеми и да се решаваат. Тоа посебно доаѓа до израз во акциско-ориентираните социолошки истражувања. Социолошката активност пошироко и социо-

лошкото истражување е еден вид на општествено комуницирање. А без овие општествени и јавни комуникации животните проблеми на човекот и општествените сегменти не можат да се дијагностицираат, истражуваат и решаваат. Хуманистичката ориентација на социологот го бара нивниот ангажман. Тука социологијата излегува од позиција на вредносно-неутрална наука. Како илустрација на оваа хуманистичка ориентација во современи услови може да послужи ангажманот на Пјер Бурдије кој, покрај другото, и го поставува следното барање на социологијата: таа треба да допушти разоткривање на стратегијата на доминација. Со тоа, социологот, смета Бурдије, презема двојна задача: научна работа, но во исто време се соочува со политичките импликации во мера каде тој се конфронтира со сите општествени актери кои свесно или несвесно настојуваат кон зачувување на постоечкиот ред. Овој политички позив на социологијата се засновува врз една посебна дефиниција на полето на политичкото делување: политичкото поле е поле на симболичка продукција во која актерите се во борба за наметнување на категоријата на визија и поделба на општествениот свет со цел да се одржи доминација на структурата на моќта над оние врз кои се врши доминацијата. Од оваа гледна точка, социолошкото истражување и опишување на општествените односи не е едноставно поднесување на научниот извештај, туку инструмент на ослободување на оние врз кои се врши доминацијата, овозможувајќи нивната судбина да ја земат во свои раце. Во оваа смисла, социологијата може да биде гарант на контрола на моќта за демократијата: на симболичкото насилство таа му спротиставува контра симболичко насилство (наведено според Bonnewitz, 2002: 15-16).

Таков ангажман и сфаќање на социологијата не може да се оствари, ниту да се замисли без критика на општеството и општествените промени, но и без метасоциолошка критика. Критиката е заеднички именител на наведеното тројство на социолошката ориентација. Таа е иманентна на секоја општествена наука и хуманистичка и уметничка дисциплина, пред сè на социологијата. Класичното сфаќање на општествената наука како критика на општеството, но и како метанаучна карактеристика, ја даде Карл Маркс во писмото до Руге од септември 1843 година:

„Ако конструирањето на иднината и прогласување на готови решенија за сите времиња не е наша работа, тогаш уште посигурно е она што треба да го направиме во сегашноста – јас зборувам за безобзирна критика на сè што постои, безобзирна во двојна смисла: критиката да не се плаши од сопствените заклучоци и да не отстапува пред судирите со постоечката власт... Ние сме должни, исто така, да обрнеме внимание и на другата страна, на теориската егзистенција на човекот; значи, религијата, науката итн. да ги направиме предмет на нашата критика“ (Маркс-Енгелс, 1961: 53-54).

Од наведениот текст јасно се гледа дека безобзирната критика на сè што постои се однесува, пред сè, на критика на постоечката општествена стварност и општествените промени и со една двојна осмисленост – критика која не се плаши од сопствените резултати или заклучоци (со што се избегнува самоцензура на авторот кој ја врши таа критика) и критика која не отстапува под притисокот и судирот со постоечката структура на моќ (со што се избегнува авторот да падне во водите на апологија). Вториот аспект или димензија на Марксовиот концепт на „безобзирна критика“ од друга, метанаучна природа и се однесува на критика или попрецизно на самокритика на науката (пред сè се мисли на општествената наука). Тој приближно подеднакво ги развил двете страни на неговото сфаќање на критиката и на општествената стварност и општествената промена, како и критиката на одделни сфаќања во филозофијата и општествените науки, пред сè, во економските учења, и на тој начин создавајќи свои оригинални филозофски, економски и социолошки дела. Во тие дела можат да се најдат безброј примери и систематски излагања на резултатите од двете страни на критиката: критика на капиталистичката стварност или капиталистичката економска формација на општеството и критика на различните теориски сфаќања и емпириски истражувања, во што овдека, поради просторот и целта на трудот, не може да се навлегува.²

² Овдека не се работи за односот кон Маркс како кон икона, односно дека се она што го има напишано е вистинито и актуелно, туку дека се работи за она што во неговото дело е од трајна вредност; значи, за она што во неговото дело е сè уште живо и поттикнувачко, на пример, како што е неговиот критички пристап кон општеството во кое се живее и пошироко кон капиталистичката формација на општествата и нивните промени, но станува збор и за неговиот метасоциолошки аспект, односно за критика на филозофијата, науката и посебно општествената наука. Значењето и актуелноста на

Меѓутоа, во поранешните југословенски услови, во средината на 60-те години на минатиот век, првата страна на Марксовиот поим „безобзирна критика на сè што постои“, доживеа редукција, т.е. дека таа наводно важи само за капиталистичката формација, а не и за „социјалистичкото“ општество. Како што е познато, оваа редукција без образложение и без наведување на Марксовиот текст во наведено-то писмо до Руге, ја изврши тогашниот идеолог Едвард Кардељ во книгата *Бележки за нашата општествена критика* (1966). Тој, исто така го помести тежиштето на Марксовата критика на сè што постои кон иднината. „Таа несомнено мора да ја изразува општествената цел која е израз на општествено-економските и политичките интереси и настојувања на работните луѓе...“ (Kardelj, 1966: 108).

Метанаучната страна на Марксовиот концепт на критика не беше доволно воочена и актуелизирана. Сепак, во периодот на 60-те години во социологијата на англосаксонските земји двете страни на концептот на критиката беа афирмирани. Така, Питер Бергер, во почетокот на 60-те години ја пишува книгата *Позив за социологијата* (1963), тврдејќи, покрај другото, „дека актот на цивилизирање на умот во нашата епоха доаѓа од модерната, особено со благовремениот облик на критичко мислење, што го нарекуваме социологија“. Меѓутоа, подоцна, поради долготрајната криза на социологијата и општеството во Америка, Бергер смета дека социологијата ги изневери очекувањата и во почетокот на 90-те години на 20-от век го пишува трудот *Социологија: Општовик* (A Disinvitation to Sociology, 1992).

Во средината на 70-те години Т. Б. Ботомор ја објави книгата *Социологијата како општествена критика* (1975), истакнувајќи, притоа, уште во „Воведот“ дека една од позитивните и радикални особини на социологијата како наука се состои во непрекинатата критика на сите постоечки општествени теории, вклучувајќи ги тука и секојдневните погледи на општеството кои го обликуваат практичниот живот. Сепак, Ботомор не останува само на истакнување

живото и поттикнувачко во Марксовото дело го потврдуваат и однеодамна пронајдените и необјавени дела на Маркс, кои сега по првпат се објавуваат како посебна книга на неговите собрани дела. Уредувачот на оваа книга го означува Маркс како „последен универзален научник и мислител“. Секако, на ист начин треба да се пристапи и кон другите класици на социологијата и општествената наука.

на метасоциолошкиот аспект на критика, туку инсистира и на критика на општеството и општествената промена, што е на прагот на Марксовиот повеќедимензионален концепт на „критика“.

Социологијата за да излезе од долготрајната криза, сè повеќе се сфаќа потребата за продлабочена критика на општеството, општествената промена и противречниот процес на глобализација во смисла на Марксовата критика на сè што постои, но и во метасоциолошка смисла-критика на самата социологија во нејзината тристрана ориентација: како наука, хуманистика и уметност, да ја употребам Смелзеровата терминологија.

Само пристапот на критичката теоретизација на општествените односи и промените можат да доведат до успешно редефинирање на постоечкиот концепт или до создавање на нови како и со примена на индуктивни и дедуктивни истражувачки стратегии, користејќи ја, притоа, и интуицијата. Кант зборуваше: „без интуиција концептот е празен; без концепт интуицијата е слепа“. Овде може да се имитира и да се нагласи дека без безобзирна критика на сè што постои и ригорозен третман на емпириската искуствена евиденција, социологијата е само празна спекулација, како и без метасоциолошката критика и поставување на прашањето во смисла на општествените факти и нејзините концептуални теоретизации, социологијата не е ништо повеќе од слепа книговодствена активност.

Можеме да се согласиме со Гордон Маршал дека „социологијата се појавува како обид да се најде смислата на длабоката трансформација на традиционалните и модерните општества, а како што таа промена продолжува така во значење добива и прашањето за разбирањето на општествените промени. Од сега, социологијата е, и веројатно така ќе остане, атрактивна и внатрешно поделена дисциплина која привлекува голема доза на критицизам, особено од оние кои од било кои причини се најотпорни на општествените промени“ (Marshall, 1998: 630), со таа забелешка дека критицизмот или попрецизно социолошката критика не е резервирана само за оние социолози кои се „најотпорни на општествените промени“, туку таквата критика кон општеството, но и кон самата социологија како наука е или би требало да биде нивна иманентна карактеристика.

Заклучно разгледување

Историчарите на социологијата настанувањето на социологијата го поврзуваат со големите општествени промени, посебно со промените од традиционалното во модерно општество. Социологијата е резултат на модерноста со настојување да се проучи и разбере општеството, неговата структура и облици на функционирање, но и да се влијае врз неговата промена.

Општествената промена стана еден од клучните теориски концепти во социологијата и како таква таа има епистемолошки и онтолошки карактер и димензии. Епистемолошката димензија се состои во тоа што со проучувањето на општествената промена, односно општествените промени во одредени историски периоди, опфаќајќи ги трите степени на социолошката теорија (макро, мезо и микро) се доаѓа до научно сознание за типот на општествените односи, како и за причините и движечките сили на општествената промена. Таа (општествената промена) е онтолошка категорија или концептот „општествена промена“ има онтолошка димензија поради едноставниот факт дека општеството не е скаменето статично постоење, туку тоа се наоѓа во постојано движење, промена, трансформација на неговите структури, акција и интеракција, продукција и репродукција, постојано настанување.

Тргувајќи од ова, општествената промена како една од клучните социолошки категории е неопходно да стане неодминлива конститутивна компонента на дефиницијата на предметот на социологијата. Ова е потребно да се нагласи поради тоа што во добар дел од дефинициите на предметот на социологија кај современите социолози е изоставена како конститутивна компонента или димензија. Со ова укажување, прашањето за дефиницијата на предметот на социологијата треба да биде затворено, се разбира ако при дефинирањето на овој предмет се земат предвид подеднакво холистичкиот пристап и пристапот на „методолошкиот индивидуализам“ во Веберовото поимање, а со тоа водејќи сметка за трите спомнати степени на социолошката теорија.

Меѓутоа, не е доволно општествената промена да стане конститутивна компонента или димензија на дефиницијата на предме-

тот на социологијата како наука, туку за неа е потребно да се создаде социолошка теорија од среден обем во Мертоновото сфаќање на овој поим, со оглед на тоа дека класичните социолошки теории (структуралниот функционализам, теоријата на конфликтите и симболичкиот интеракционизам) немаат развиени и во мрежа поврзани концепти за спомнатите три степени на социолошката теорија, ниту, пак, имаат заедничко гледиште за движечките сили и агенсии на општествените промени во различни историски периоди, како што немаат доволно развиена хипотетичка рамка и типологии на општествената промена.

Овие карактеристики на евентуалната теорија во настанување за општествената промена не ги содржат не само спомнатите класични социолошки теории, туку и посебните потесни теории кои се јавуваат во последните неколку децении, како што се: теоријата на социјална подвижност и репродукција, теоријата на конспирација, теоријата на социјална и културна траума итн. Со критика на сите овие различни теории и теориски гледишта за општествената промена, но и со критичка анализа на социолошките емпириски проучувања на општествените промени, може да се создаде една поцелосна и покохерентна теорија за општествената промена која ќе биде плодна и поттикнувачка за социолошки истражувања, но и за поосмислено социолошко резонирање во Пасероновото поимање.

Проучувањата на А. Мандрас на општествените промени на рамниште на конкретна локална заедница (селата Руерг во Франција и едно мормонско село во САД), промените во француското општество и на општествата на западна Европа, како и критичката рефлекција на З. Бауман, У. Бек, но и на П. Бурдие, А. Гиденс и други современи влијателни социолози за крупните општествени промени во модерноста и постмодерноста, но и метакритиката на социологијата, можат значително да придонесат за создавање на таква поцелосна и покохерентна теорија за општествената промена.

Кон создавањето на една ваква теорија за општествената промена може да придонесе претходно создавање на теории од потесен обем кои би се однесувале на клучни современи феномени. Така еден од нив е мирот и војната: колку војната придонесува за настанување на општествени промени, посебно промените во про-

цесот на глобализацијата која произведе два типа на војна— „глобализирачки војни“ и „војни родени од глобализацијата“ (З.Бауман); војни кои веќе извршија и вршат тектонски промени на регионален, но и на планетарен план и кои се повеќе стануваат „симбол на 21 век“. Друг проблем што може да биде фокус на социолошко проучување и резонирање е: колку различните политички режими на владеење во современите општества (кои инклинираат од авторитарни и партократски до демократски) претставуваат агенсии за општествени промени?

Социологијата може поуспешно да ја надминува кризата во која во одделни периоди влегува, само доколку критички ги промислува и емпириски ги проучува општествените промени, зајакнувајќи ги трите нејзини димензии: епистемолошката, хуманистичката и уметничката во Смелзеровото поимање.

СОВРЕМЕНИ СФАЌАЊА ЗА ОПШТЕСТВЕНИТЕ ПРОМЕНИ И ЗА СОЦИОЛОГИЈАТА: А. МАНДРАС, З. БАУМАН, У. БЕК, Е. ГИДЕНС

Вовед

Социологијата настанала од промената од традиционално во модерно општество. Оттука, не е случајно што влијателните социолози во европските простори како што се Анри Мандрас, Зигмунт Бауман, Улрих Бек и Ентони Гиденс во своите теориски разгледувања општествените промени ги актуелизираат во епохата на преминот од традиционалниот тип на општество во модерниот тип на општество (А. Мандрас); модерниот во постмодерен тип на општество (З.Бауман) или на преминот од првата кон втората модерност (У. Бек), или на преминот од модерноста во високата модерност (Е. Гиденс). Од карактерот на овие типови општества и општествени промени, според овие социолози, зависат улогата и задачите на социологијата која, на пример кај З. Бауман е именувана како „постмодерна социологија“. Според овие автори, ако современиот тип на неолиберално општество се наоѓа во подолготраен период на криза, исто така и на социологијата ѝ припишуваат таква карактеристика, односно дека и таа се наоѓа во подолготрајна криза. Со тоа тие се надоврзуваат на тезата на Елвин Гулднер изнесена во 1970-те години за „надоаѓачката криза на западната социологија“ и инсистираат на обнова на критичката димензија на социологијата како наука за општеството и тоа во две насоки: првата, критика на современите типови на општества кои функционираат како нации-држави и нивниот премин кон космополитски тип на општество (У. Бек, Е. Гиденс) и втората, метакритика на современа-

та социологија која сè повеќе станува социологија на „општествена криза“ и раководена од „Законодавниот разум“ (З. Бауман) таа „се врзува за еден вид сервис“ (А. Мандрас) или уште поапологетски кога таа се врзува за интересите на структурите на моќ, губејќи ги со тоа епистемолошките и хуманистичките ориентации.

Меѓутоа, целта на овој прилог е да укаже на основните карактеристики на гледиштата за општествените промени кај одреден број влијателни современи социолози: А. Мандрас; З. Бауман; У. Бек и Е. Гиденс. Во оваа смисла нагласувам дека не ми е цел да изнесувам поцелосни и попотполни сфаќања на овие социолози (секако дека тоа може да биде предмет на посебна студија), туку само да ги изнесам основните црти и правци на нивните размислувања за овој клучен концепт во социологијата, но и како тие денес гледаат на улогата и задачите на социологијата во услови на противречниот процес на глобализација и општествените промени кои настануваат и влијаат врз секојдневниот живот на индивидуите.

Мандрасовото проучување на општествените промени

Анри Мандрас, како што се истакнува во списанието *Рурални истражувања* (Mandras, 1927–2003, *Etudes rurales*) беше „човек за кого социологијата се врзала за еден вид на сервис“ и кој во „центарот на проучувањето ја ставил општествената промена, без разлика дали се работи за селските општества, за француското општество или за општества на западна Европа“. Оттаму, за А. Мандрас беше значајно да се одговори на прашањето: како општествата доаѓаат до промени? Според неговото мислење, сите општествени науки речиси два века бараат одговор на ова прашање. Тој укажува дека „секое општество ги користи заедничките сили на свој начин за да се промени, но сепак истражува во својот сопствен начин на постоење, наместо да се прилагодува на другите“ (Mendras, 2004: 212).

Видот и интензитетот на општествените промени зависат од типот на општеството, односно од видот на општествената заед-

ница, правејќи разлика во Тенисовата дихотомија меѓу општество и заедница. Кај Мандрас таа дихотомија се гледа, покрај другото, во неговата поделба на традиционални општества и заедници (селски) и индустриски општества (модерните). Во традиционалните општества и заедници, според Мандрас, *ипроманата* задолжително доаѓа од надвор. Тие промени се резултат на техничките иновации кои што се пренесуваат и стекнуваат во контакт со блиските и оддалечените соседи кои што располагаат со различна технологија или со посредување на патници, трговци и ации. Оттука, општествената промена најчесто произлегува од односите помеѓу соседните заедници или од влијанието на покомплексното, пошироко општество. Ривалството и војните меѓу племињата ги создавале и ги одредувале групирањата и владетелствата кои што ги менувале и што сè уште ги менуваат системите на моќта внатре во секое од нив, опфаќајќи го целиот општествен систем (Mendras; 2001: 209). Во својата позната студија *Крајот на селанинот* (1967) тој ја објаснува „тектонската“ општествена промена – „исчезнувањето на селските цивилизации под влијание на индустриската револуција и особено под влијание на побрзите техничко–технолошки иновации, кои што до тогаш биле речиси запоставени во проучувањата. Тие промени довеле до прогресивно појавување на руралното општество (трансформација на селаните во земјоделци, урбанизација на начинот на живеење и сл.). Исто така, според Мандрас, ако ривалството и борбата за власт играат важна улога во механизмите на општествената промена, тогаш не изненадува фактот дека индустријата се развила рамо до рамо со плуралистичките („демократските“) политички режими и дека меѓународните политички судири и војни толку многу влијаеле врз неа: „...силата е бабица на историјата“ (Mendras; 2001: 214).

Меѓутоа, Мандрас не смета дека техничко – технолошките промени и напредокот претставуваат движечка сила на општествените промени и во поново време, особено од крајот на шеесеттите години на минатиот век и натаму. Имено, во овој период техничкиот напредок ја губи примарната улога на движечка сила. Тоа е така, според него, заради тоа што производниот систем повеќе не го придвижува техниката, туку побарувачката на потрошувачите,

нивниот избор, а на крајот и нивниот начин на живеење и вредностите. Во оваа смисла тој го нагласува следното: „Ако сега потрошувачката му ја наметнува својата динамика на производниот систем, тогаш можеме да замислиме дека разноликоста на начините на живеење ќе му наметне на производителот исклучително различни барања. Можеме да претпоставиме дека постфордистичката економија ќе биде различна од фордистичката економија: од сега техниката повеќе не е *primum movens*, пред сè, општеството ја одредува економијата, а не спротивно“ (Mendras; 2004: 205).

Мандрас и во поглед на марксистичкиот модел на класната борба како движечка сила на општествените промени зазема избалансиран и критички став. Имено, тој напоменува дека К. Маркс знаел да ја избегне непријатноста на шаблонизирање на класната борба како мотор на општествените промени, водејќи сметка за општествениот и историскиот контекст. Меѓутоа, подоцна марксистичките социолози се наоѓаа и сè уште се наоѓаат во искушение кога секогаш се повикуваат на механизмите на класната борба за да ги објаснат во последната инстанца сите промени и сите судири во современото општество. Овој „*deus ex machina*“ ги ослободува од потребата да ги бараат посредните двигатели и им даваат како на *Diaforius* (татко и син во Молиеровата комедија 'Вообразен болен' – П. Г.) секогаш подготвено објаснување, но со кое што ништо не се објаснува во поимите на социолошката теорија“ (Mendras; 2001: 2006). Иако К. Маркс укажувал на улогата на конфликтот, насилството, револуцијата, во општествената промена, сепак, според Мандрас, постојат малку расправи за различните облици за насилство и за војните. Социологијата за меѓународните односи има купишта проучувања за кризите, но сè уште не успеа да изгради модел на теориска анализа за мирот и војната меѓу нациите (Ibid.).

Идејата на Мандрас за социолошко проучување на општествените промени опфаќа три нивоа: 1) ниво на локални заедници, како што се неговите проучувања на две села (Руерг во Франција и едно мормонско село во државата Јута во САД за време на неговиот студиски престој во педесеттите години од минатиот век), 2) ниво на конкретно глобално општество како што е француското општество

во во периодот од 1960-те до 1990-те години од минатиот век и 3) глобално ниво како што се неговите проучувања на општествените промени на земјите на западната европска цивилизација. Во овој контекст јас ќе ги споменам неговите проучувања само на второто и третото ниво. Резултатите од повеќегодишното истражување на промените на француското општество, Мандрас ги изнесе во студијата *Втората француска револуција 1965-1984*. Во оваа студија тој покажува дека Франција продолжува да се соочува со важни промени, како од социолошки, така и од демографски и економски аспект. Во оваа студија, но и подоцна во едно неговите последни интервјуа, Мандрас ја демантираше тезата на другите француски социолози според кои Франција е блокирано општество (*une société bloquée*) од аспект на општествените промени.

На почетокот на 1990-те години од минатиот век, во рамките на Футороскопот Поатје, во Париз е создадена Опсерваторија за општествените промени во Европа во која што една од главните улоги му припадна на Мандрас. Оваа опсерваторија имаше за цел да ги конфронтира „дијагнозите“ за проблемите на општествата на Западна Европа. По публикувањето на неколку книги произлезени од семинарите на оваа Опсерваторија, Мандрас ја објави неговата последна голема студија пред својата смрт *Европа на Евројаниите* (1997) во која што тој ги анализира и објаснува тенденциите на општествените промени на земјите на Западна Европа и во кои што откри значајни економски, но пред сè културни разлики меѓу овие општества и кои што, и покрај таквите големи разлики, тие не претставуваат пречка за европска интеграција на овие општества.

Пристапот на Мандрас кон проучувањето на општествените промени на сите три нивоа е *хелистички* или, како што тој самиот го именува, *глобалистички*. Тој го проучуваше општеството без разлика дали се работи за село, француско општество или за европската цивилизација, во неговата глобалност, односно се обидувааше да го разбере соодносот на различните димензии на општеството: социјалната, културната, религиската, производствената итн. Тоа, пак, смета Мандрас, ја прави неговата оригиналност. На тој начин тој се обидувааше да покаже како општествените структури реагираат на промените, но и заради што се случуваат овие промени. Тој

секогаш сметаше дека моделите пред сè служат за да се разбере динамиката на едно општество.

Баумановата критика на општествените промени и на социологијата во модернизмот и постмодернизмот

Зигмунд Бауман смета дека современата социологија треба да се фокусира врз критичкото преиспитување на клучните *ојштийесџивени промени* што настанале во модернизмот, односно во модерната епоха, но исто така критиката да ја насочи и кон постмодернизмот, на тој начин станувајќи „социологија на постмодернизмот“.

Во поглед на клучните општествени промени што се случиле во модернизмот, Бауман ги наведува следните:

Прво, скршнување на капитализмот од насоченост кон производството и трудот во модерен капитализам насочен кон потрошувачката (Bauman, 1992). За оваа општествена промена не е толку важно што потрошувачката (или „конзумеризмот“) ветува нешто што не може да го исполни, а тоа е „универзалност на среќата“, туку она што го прокламира е дека човекот како поединец „...може попотполно да го реши прашањето на слободата тогаш кога ќе му се понуди потрошувачка слобода; тоа е, пак, редукција на слободата врз потрошувачка слобода, и со тоа луѓето се наведуваат да забораваат дека постојат и други начини и форми на самопотврдување ...“ (Bauman, 1992: 225).

Второ, се случи голема општествена промена од модернизмот и модерноста во постмодерна и постмодернизам. Меѓутоа, оваа промена не означува толку промена на капиталистичкиот тип на општество во нов тип на општество, туку повеќе се работи за промена или скршнување на состојбата на свеста, во која што станува доминантно уверението дека „човековиот свет е плуралистички на несводлив и на неотповиклив начин, поделен во мноштво суверени единици и собиралиште на авторитети без вертикален или хоризонтален поредок, без разлика дали е актуелен или потенцијален“ (на-

вод според Vrcan, 2005: 163). Во таа смисла постмодернизмот како состојба на свеста го вклучува и „распаѓањето на објективноста“ и откривање на „испразнетоста“ на универзализмот (Ibid.).

Ова свртување од модерноста кон постмодерноста беше гласно обележано со крахот на комунизмот, како што исто така беше гласно промовиран во модерноста како „најдобра светска перспектива“, смета Бауман. Луѓето кои го славеа падот на Берлинскиот ѕид можеби не воделе сметка дека прославуваат многу поголем настан, настан од епохално значење – крајот на модерноста. Така, според Бауман, крахот на комунизмот беше многу позначаен настан отколку што беше самото распаѓање на еден тип на општествено– политички режим или поредок – тој настан го означил крахот и неуспехот на модерноста и идејата за општеството како човекова творба, односно за претходно „скицирано општество“.

Денес, значајните општествени промени настануваат како резултат на процесот на *глобализација*, смета Бауман. Овие промени доведуваат до културни последици. Најзначајна меѓу овие последици е „...поларизирањето на човековото искуство: едни исти културни обрасци служат за две сосема различни интерпретации“. Тој истакнува: „Да се 'приближуваш' има радикално спротивна смисла како за оние од врвот, така и за оние на дното на новата хиерархија, како за масата на населението – 'новата средна класа', која што осцилира помеѓу две крајности, го поднесува главниот удар на тоа спротиставување и доаѓање до резултати – страдање од остра егзистенцијална несигурност, вознемиреност и страв. Нужноста таквите стравувања да се наталожат и да се неутрализира потенцијалот на незадоволство што тие го содржат на свој начин е голем фактор во натамошната поларизација на двете значења на подвижноста.“ (Bauman, 1999: 24).

Многу автори сметаат дека оваа поларизација ќе се надмине со идејата за мултикултурализам. Меѓутоа, Бауман критички размислува во правец на препознавање на „конзервативна сила“ во современиот мултикултурализам со оглед на тоа дека неговите ефекти ги преиначуваат општествените нееднакости во „културни разлики“ што треба да се негуваат, проблем кој што е толку очигледно актуелен во Република Македонија, на Балканот и во Европа.

Тенденцијата кон глобализација, според Бауман, раѓа два вида на војни чии белези што може да бидат ограничени и разбрани единствено во контекст на едно празно пространство што ја одвојува економијата од локалната политика. Првиот вид на војна Бауман го нарекува „глобализирачки“, а другиот вид „војни кои произлегле од глобализацијата“ (Bauman, 2001: 9). Овие два вида на војни предизвикуваат тектонски промени во низа земји во одредени региони кои што се од геостратешки интерес на глобализирачките држави и кои што се водат во име на сè уште „непостоечката, но постулирана 'меѓународна заедница' што во пракса во поголем број случаи е создадена *ad hoc* од страна на регионалните коалиции на заинтересираните партнери“ (Ibid.). Според неговото мислење, овие два вида на војни предизвикуваат планетарни последици и ќе станат симбол на 21-от век.

Во овој контекст, Бауман извлекува заклучок кој што се состои во тоа дека социологијата треба да се насочи кон *критичко* проучување на овие два вида војни, но и кон критичкото проучување за тоа како можело да дојде до Аушвиц и Гулаг во епохата на модерноста. Тој во својата книга *Модерноста и Холокаустот* (Modernity and Holocaust, 1989) тврди дека Модерноста е позната по тенденцијата да ја пренесува одговорноста од моралното „јас“ кон социјално создадените и управувани наиндивидуални агенции или кон 'излевање' на одговорноста во бирократското „ничие управување“ (Bauman, 1989: 7). Според неговото сфаќање, до Холокаустот во Модерната дојде, пред сè, поради „послушноста“ на бирократијата во тогашната Германија, притоа, оспорувајќи ја Веберовата теза за нејзината рационална работа и компетентност заснована врз знаење.

За Бауман, досегашната социологија била конципирана и практикувана на два начина, слично како во митологијата со богот Јанус со две лица: 1) Социологија како „Законодавна наука“ во спрега со т.н. „Законодавен разум“ што го претставува нејзиното конзервативно лице и е во служба на структурата на моќ, односно нејзините претставници и 2) „Интерпретативна социологија“ која што е повеќе реформаторски насочена и која што е во спрега со „Интерпретативниот разум“ што е ангажиран во дијалог за разлика

од „Законодавниот разум“ кој што настојува да победува со наметнување на одлуки.

Оттаму, според неговото мислење, денешната социологија не се обликува ниту во согласност со законодавната, ниту толку во согласност со интерпретативната традиција. Меѓутоа, Бауман и на оваа интерпретативна традиција на социологијата ѝ забележува што се нуди како порота и судија во судирите со противничките концепции на човековата ситуација. Заради тоа, тој настојува социологијата да ја насочи кон следните правци: 1) социологијата да ја напушти идејата за „привилегирано“ знаење, односно да ја напушти идејата дека постои само една вистинска интерпретација која што би имала право другите интерпретации да ги прогласи за нерелевантни; 2) социологијата да го прифати плурализмот на интерпретации со сите негови последици „како конститутивна карактеристика на битисувањето како такво“ и 3) социологијата треба да ги отфрли просудувањата за нештата од лаичко знаење... и да го „исправува здравиот разум“.

Социологијата, според Бауман, секогаш била дел од културата. А културата пак ја зема *различноста* на Другиот, на иднината, на смртта. Културата на „Законодавниот разум“ им служи на искуствата да се владее и потчини Другиот, да се „припитоми“ неговата различност. Културата на „Интерпретативниот разум“ (културата на постмодерната, како што ја нарекува Бауман) се остварува во процесот на реципрочна комуникација и акција. Оттаму, Бауман смета дека социологијата постојано треба да ја реинтерпретира човековата акција во текот на самата акција. На тој начин, Бауман ја редуцира социологијата на коментар или коментирање на искуствата. Но, не единствено само на коментирање на искуствата на социолозите кои немаат право или привилегија за висока поставеност или исклучивост на својот коментар во споредба со интерпретациите што постојано ги создаваат другите сопственици на искуствата: искуства на поетите, книжевниците, новинарите, политичарите, теолозите, филозофите. Преживеаното непосредно искуство кое што социолозите го делат со останатите речиси е претходно оформено како расказ, а не е добиено во вид на сурови сетилни податоци што од сега очекуваат да добијат значење од социолошкото разгледување (Bauman, 1992, Dimitrova, 1999: 13).

Во овие метасоциолошки ставови на Бауман за социологијата на постмодерноста провејува гледиштето за *редукционизмот*, односно сведување на социологијата на мноштво интерпретации или коментирања на општествените настани и промени, како и на еден вид расказ. На тој начин социологијата ја губи епистемолошката карактеристика или „природната научна ориентација“, а повеќе се нагласува хуманистичката и донекаде уметничка ориентација во смисла на Сметзеровата терминологија. Да се зборува за плурализам на интерпретации, а притоа да не се прифати ниту една како понадмоќна и поаргументирана во однос на друга или други интерпретации, значи дека социологот или било кој друг научник не е во можност да изгради сопствено гледиште врз основа на критиката на другите гледишта или интерпретации или истражувања на истите појави. Секако, реално може да се претпостави дека таквиот начин на третирање и практикување на социологијата не може да помогне таа да излезе од долготрајната криза.

Бековата критика на теоријата за држава – нација и „методолошкиот национализам“

Улрих Бек не пишува за постмодерната, туку за втората модерна во која што социологијата ќе се обликува врз основа на критичкиот, но и врз основа на реалистичкиот однос кон општествената стварност и кон општествените промени. Според неговото мислење, неопходно е социологијата преку *критичка рефлексција* да ги проучува епохалните промени кои што се случиле, а и денес се случуваат: прво, промените во согласност со скршнувањето од првата кон втората модерна (со Баумановата терминологија скршнување од модерна во постмодерна) и второ, општествените промени кои што настануваат како резултат на паралелните процеси на индивидуализација и глобализација. Тие, пак, водат кон практична „транснационализација“ и „космополитизација“ на оние врски во чии пазуви денешните луѓе сè повеќе ги живеат своите животи на рамниште на секојдневие (наведено според Vršan, 2005: 160). Процесот на глобализација, според Бек, врши значајни општествени промени во насока на поврзување на локалното, регионалното и глобалното. Така, „...глобалноста од сега значи дека сè што се случува на планетата не

е ограничен локален настан, сите изуми, победи и катастрофи влијаат врз целиот свет и заради тоа мораме да ги преорентираме и преорганизираме нашите животи и активности, нашите организации и институции како локално – глобална оска; глобалноста сфатена на овој начин означува ситуација во втората епоха на модерноста“ (Бек, 2002: 28). Во оваа смисла Бек смета дека сè повеќе луѓе стопанисуваат интернационално, работат интернационално, се сакаат интернационално, се венчаваат интернационално итн. Меѓутоа, Бек заборава или не сака да констатира дека сè поголем број луѓе се разведуваат интернационално, осиромашуваат интернационално, се богатаат интернационално, но се убиваат, „се чистат“ интернационално и тоа во втората модерност во ерата на „глобализирачки војни“ и „војни кои што произлегле од глобализацијата“, да ја употребам терминологијата на Бауман.

На метанаучен план, Бек смета дека социологијата треба да претрпи одредени промени или да се обликува, пред сè, како „транснационална наука“, од социологија за модерноста или за модерното општество во социологија на втората модерна (ослободена од „методолошкиот национализам“ – изедначување на националната држава со општеството); од социологија како наука за „општествениот мидер“ во „плурална“ и „космополитска“ социологија.

Според сфаќањето на Бек, „модерната“ социологија во учебниците е дефинирана како „модерна“ наука за „модерното“ општество. Но, ова истовремено ја прикрива и помага да ја прифатиме шемата на класифицирање што би можела да се нарече „контејнер на теоријата за општеството“. Според оваа теорија, општествата политички и теоретски претпоставуваат „општествена контрола врз просторот“, а социологијата се изедначува со регулаторниот авторитет или моќта на националната држава. Ова е изразено во визијата на општеството (според дефиницијата) во која општествата се подредени на државата, од општества како државни или општествен ред како државен ред. Така, според Бек, во секојдневниот живот и во научниот дискурс, се зборува за „француско“, „американско“, „германско“ општество (Бек, 2002: 48). Од оваа традиција на „социологија на модерноста“ треба по пат на критичка рефлексција да се отфрлат „зомби категориите“, категориите или концептите кои што треба да се рedefинираат или да се создаваат нови концепти во

контекст на втората модерна. Бек настојува да ја насочи критичката социолошка рефлексивност кон современото општество кое што сè повеќе се претвора во „светско ризично општество“ проследено со катастрофални последици од процесот на модернизација во кој што капиталот е главен актер и кој што се одвива во знакот на светскиот капитал и доминацијата на современиот „турбокапитализам“, а што денес доведува, покрај другото, до „призрак на финансиска катастрофа секаде присутна“, како што е присутна можноста и за нови Чернобили од различни видови – од климатски, еколошки до економски и политички (пошироко кај Vrcan, 2005). Значи, ако Бауман во постмодерната стравува од нови Холокауст и Гулази, тогаш Бек во втората модерност стравува од нови Чернобили од повеќе видови претходно спомнати.

За оваа критичка рефлексивност на Бек за затвореноста на социологијата внатре во државата – нација, нарекувајќи ја „контејнер на теоријата за општеството“, друг пат како „методолошки национализам“ (Бек, 2002: 48-49) и за напуштањето на размислувањата во „зомби категории“, исто така може критички да се размислува или да се изврши критика на критичката критика.

Еден вид на таква критика на Бековите критички рефлексии може таксативно да се скицира во следните точки:

1. Ако е исправно Бековото гледиште дека социологијата како наука се затворила во националните граници (на пример, во изразите: „германска социологија“, „француска социологија“ итн.) и дека не треба да се мешаат категориите на националната држава и граѓанското општество, сепак повеќето земји и посебно европските глобални општества функционираат како држави – нации. Таа карактеристика на современите општества не може да се запостави како предмет или една од проблематиките на социолошкото истражување, а со тоа и на критичката рефлексивност. Патем да напоменам, дека една од четирите карактеристики на западната цивилизација кои што ги набројува А. Мандрас, се однесува на „патот по кој што поминала Европа од феудализмот до држава – нација ...“ (Mendras, 2004: 10).

2. Во Бековата критичка рефлексивност за космополитско насочување на социологијата, т.е. во проучувањето на глобализмот и

глобализацијата и доминацијата на светскиот капитал, како и последиците што произлегуваат од тие противречни процеси, што е исправно, но се чини дека Бек ја запоставува или игнорира идиосинкратичноста на одредени конкретни глобални општества (нивната географска положба, топонимите, обичаите, начинот на културно живеење, како и она што тешко може да се дефинира *à la* Хегел – „духот на народот“). Тоа е оној амалгам кој што го формира идентитетот на поединците и на колективитетите, вклучувајќи ја и тука и нацијата. Во долгогодишното проучување на општествата на западната цивилизација, Луј Дирн (псевдоним за група социолози собрани околу Анри Мандрас), според зборовите на Мандрас, тоа што него го изненадило е „...крајната различност на западна Европа која што егзистира не само меѓу нациите туку и во рамките на секоја од европските нации“ (Mendras, 2000: 229). Спротивно на некои кои што мислат дека различноста (во смисла на наведената идиосинкратичност) не е пречка за европска изградба и, колку и да изгледа парадоксално, оваа изградба ги зацврстува различностите, смета Мандрас.

3. Секако дека Бек има право кога вели дека социолошките категории, концепти треба да се рedefинираат или да се создаваат нови во зависност од истражувањата на реалноста и општествениите промени. Но, дали по секоја цена треба да се отфрлат старите поими или концепти без суштинска промена на клучниот однос на компонентите или димензиите во практиката, не изгледа сосема оправдано или, пак, со новиот концепт може да се влезе во водите на оксиморонизмот. Со дефинирањето на концептите и нивното поврзување во мрежа се создава социолошката теорија во смисла на Мертоновото укажување. Еден од концептите на Бековото критичко размислување за втората модерна „светското општество“ (наслов на неговата позната книга *Светското ризично општество*) не е доволно прецизно дефиниран и повеќе наликува на оксиморон. Имено, ако карактеристиката на современите глобални општества е сè поголемото поврзување и меѓусебна зависност, тоа не значи дека е создадено светско општество; спротивно, јазот помеѓу Северот и Југот, помеѓу сиромашните и богатите земји (посиромашните земји од ден во ден стануваат сè посиромашни, додека богатите земји стануваат сè побогати); понатаму, постоењето на тенденцијата на

доминација на глобализирачките земји и непочитувањето на меѓународниот правен поредок не укажува дека може да се конструира концепт на „светско општество“ (кои се потсистемите на ова општество и кои се институциите на овие потсистеми и како тие функционираат – за ова ништо не пишува Бек). Еден сличен оксиморон, што повеќе од една деценија некритички (на)влезе и во социологијата е концептот „човеков капитал“. Социологот Ален Бир (Bihir, 2007) со право овој концепт го доведува во прашање, означувајќи го како оксиморон. „Оние кои работната сила ја опишуваат со изразот „човеков капитал“ сакаат на тој начин да се убедат и себе си и вработените работници дека секој од нив, со својата работна сила, во себе носи „капитал“. На секого е, значи, да се однесува како капиталист, чиј капитал не е ништо друго туку неговата сопствена личност. Сите се капиталисти, сите претприемачи... Тој цинизам и незнаење имаат за цел да ги убедат луѓето дека, ако останат без работа или ако се најдат на робија, привремена работа, самите се одговорни за таквата состојба. Овде се поставува прашањето: дали во услови на неолибералниот капитализам битно се променил темелниот однос меѓу наемниот труд и капиталот, за да се пристапи кон менување или рedefинирање на концептот „капитал“.

Гиденсовото гледиште за општествените промени во „високата модерност“ и за влијанијата и последиците на противречните процеси на глобализација

Ентони Гиденс иако општествените промени не ги вклучува во дефиницијата на предметот на социологијата, сепак тој речиси во сите негови книги објавени во деведесеттите години од минатиот век па до денес на оваа категорија ѝ посветува големо внимание и простор. Така, во неговата книга *Социологија (Sociology, 2006, fifth ed.)* ја посветува Втората глава под наслов „Глобализацијата и светот што се менува“. Овде тој поаѓа од следното поимање на општествената промена: да се воочи и сфати промената „...подразбира да се покаже степенот на промените во *основниот ситруктура* на некој предмет или настан во одреден временски период“

(Giddens, 2006: 45). Кога станува збор за човечките општества, да се одлучи колку и на кои начини системот е во процес на промени би значело дека би морале да покажеме до кој степен постои било каква промена на *основните институции* во одреден временски период, смета Гиденс. Покрај тоа, треба да се укаже и на „она што не се променило, како на некој стандард според кој ги мериме промените“ (Ibid.). Понатаму, тој смета дека иако во општествените науки имало обиди да се конституира една поцелосна теорија за општествените промени, сепак таква теорија не постои, бидејќи теоријата заснована врз еден фактор или врз неколку од нив не може да ја објасни разноликоста на човековиот развој, како и разноликоста на формите на општествените промени. Меѓутоа, тој смета дека во историјата на човештвото може да се издвојат три главни фактори кои што непрекинато влијаеле врз општествената промена: културните фактори, физичкото опкружување и политичката организација.

Промените што се случуваат во последните децении, особено оние под влијание на процесот на глобализација, доведуваат до тоа „различни култури и општества да стануваат меѓузависни како никогаш порано“. Тие промени и противречни процеси на глобализација не влијаат само врз промените во социјалната структура и врз функционирањето на институциите, туку и врз традициите и животите на поединците. Луѓето од многу оддалечени земји можат да влијаат врз нашите животи, се разбира, ако не директно, тогаш индиректно. На тој начин, преку современите телекомуникациски системи – интернетот, сателитската телевизија, мобилната телефонија и сл., нашите животи се вмрежени и со тоа зависни едни од други. Во „високата модерност“ (термин кој што е синоним на Бековиот термин „втора модерност“ или на Баумановиот термин „постмодерна“), Гиденс тврди дека модерните општества влегле во нова фаза на висока модерност што се карактеризира со одредени белези. Така, во неа е сè поизразена *рефлексивноста*, што вклучува постојано набљудување на општествениот живот со цел тој да се подобри. Ова доведува до тоа човечките единки да бидат сè поподготвени да ги променат своите убедувања, обичаи и традиции со нови искуства и сознанија. Периодот на високата модерност, води и

во несигурност, заради постојаната подготвеност за прифаќање на промените. Во овој контекст се јавува и тенденцијата за запоставување и потценување на традициите и традиционалните вредности (пошироко кај Haralambos, Holborn, 2002).

Во однос на традицијата, под влијание на глобализацијата се случуваат две главни промени, смета Гиденс: „Во западните држави не само јавните институции, туку исто така и секојдневниот живот, раскрстуваат со традицијата. Но, и другите општества во светот кои останале традиционални се ослободуваат од традицијата. Јас сметам дека ова е во срцето на глобалното космополитско општество кое што доаѓа“ (Giddens, 2003: 40). Институциите во високата модерност многу се разликуваат по изразитиот динамизам, како и според отфрлањето на традиционалните облици и начин на живот и навиките.

Во високата модерност и самата социологија е дел од рефлексивноста, со оглед на тоа дека се темели врз критичката анализа на општествените односи и промени, а не врз некритичкото прифаќање со аргументот дека станува збор за традиционално.

На преминот меѓу модерноста и високата модерност започна процесот на *одвојување на времето од ѝрсојторој*. Тоа одвојување, што е многу забрзано со новите технологии на комуникации и глобализацијата предизвикуваат далекусежни последици: од една страна, подобрување и олеснување на начинот на живот на поединците и групите, но и на сериското производство на несигурност и организирана неодговорност, што е на иста линија со У. Бек, од друга страна. Гиденс го прифаќа неговото гледиште за „светското ризично општество“, за ризиците кои што ги предизвикува денешниот „забеган свет“. Како последица на овие ризици луѓето повторно се вртат кон религијата за да го пронајдат својот идентитет. Меѓутоа, оваа тенденција доведува до јакнење на фундаментализмот, особено религискиот, што се заснова пред сè на фанатизмот и авторитаризмот. „Фундаментализмот дава нова животност и важност на заштитниците на традицијата“ (Giddens, 2003: 45).

За да се намали опасноста од разни ризици (како Чернобил, луди крави, загадена храна итн.), Гиденс смета дека кај луѓето тре-

ба да се зголеми довербата во институциите. Меѓутоа, овде Гиденс влегува во противречност: како е можно да се насочат и убедат луѓето да имаат доверба во институциите кога самата природа на општествениот систем на неолибералниот капитализам непрекинато „сериски произведува несигурност“, а институциите се дел од тој систем? За да се разбере сето ова не помага ниту социолошката имагинација на која што се повикува Гиденс, преземајќи го Милсовото поимање на овој концепт од неговото веќе класично дело под истиот назив што настана во шеесеттите години од минатиот век. Исто така, неговото гледиште за враќањето на религијата во високата модерност наиде на критика. Така, Џемс А. Бекфорд (Beckford, навод според Haralambos и Holborn, 2002) истакнува, покрај другото, „...тешко е да се одолее на впечатокот дека враќањето на 'изневерените' е само магионичарски трик, по што се посега кога сите други начини се веќе исцрпени, со цел да се даде смисла на опстанокот на религијата во моментите кога, според теоријата на високата модерност, шансите религијата да опстане се речиси занемарливи“.

Гиденс зборува за различни ризици и општествени последици од различните процеси на глобализација, но воопшто не зборува за „глобализирачките војни“, да го употребам терминот на Бауман, последици кои што се планетарни, регионални и кои што погодуваат конкретни земји и конкретни човечки единки. Глобализирачките војни и војните што се произлезени од глобализацијата вршат тектонски промени: уништуваат цели земји и региони, ја разоруваат нивната инфраструктура со големи и ненадоместливи материјални и човечки загуби, доведуваат до нови категории на луѓе (раселени без татковина) доведувајќи до огромен број загинати – од возрасни до деца. Дали се тие „коллатерална штета“?, како што ги нарекува „Хомоглобатус“-от, да го употребам терминот на Хосбаум. Социолог кој има толкаво влијание не треба да молчи за таквите последици. Сметам дека е неизбежно современата социологија да ги стави во центарот на своите проучувања причините и последиците од глобализирачките војни и војните родени во ерата на глобализација.

Заклучок

Во изложените теориски сфаќања на А. Мандрас, З. Бауман, У. Бек и Е. Гиденс за општествените промени и за улогата и значењето на социологијата во нивното проучување може да се забележи определена подударност и сличност, но и определени разлики во поглед на концептите, нагласокот врз определени фактори кои доведуваат до општествени промени и во однос на нивната интерпретација.

Во поглед на општествените промени, во сфаќањата на овие влијателни социолози заедничко или слично е следното:

1. Четворицата социолози во центарот на своите социолошки рефлексии и проучувања ја ставаат *ојшћесћвенейѝа йромѝна* како една од клучните социолошки категории. Според нивното сфаќање, општествените промени настануваат на повеќе рамништа, почнувајќи од локалните заедници преку рамништето на конкретно глобално општество кое е организирано како нација– држава, па сè до светското глобално или глобалистичко рамниште (пример, општествата на западна Европа кај А. Мандрас или тенденцијата на формирање на светско космополитско општество кај У. Бек и Е. Гиденс). Според овие социолози, во современите општества се вршат длабоки промени под влијание на противречниот процес на глобализација, процес што ги урива границите на нациите–држави (У. Бек), но и процес што доведува, покрај другото, и до глобализирачки војни и војни произлезени од глобализацијата (З. Бауман), војни кои ќе го одбележат 21-от век и кои ќе доведат до несогледливи последици.

2. Иако овие социолози употребуваат различни термини за општествените промени, сепак во подолгата историска димензија тие главно се согласуваат дека овие промени се случија на преминот во неколку епохи: од традиционален тип на општество во модерен под влијание на индустриската револуција и техничко-технолошките иновации одбележен со исчезнување на селските цивилизации (А. Мандрас); на преминот од модерната во постмодерната кога се случи свртување на капитализмот од насоченост кон *йроизводсћиво-йшо* и *ййрудой* во тип на капитализам насочен кон *йоййрошувачка-*

йша (З. Бауман). Ако во овие услови потрошувачката ја наметнува својата динамика на производствениот систем, тогаш може да се замисли дека разноликоста на начините на живот на производителот ќе му наметнуваат различни барања (А. Мандрас). Овие главни општествени промени, според У. Бек се случија на преминот од првата кон втората модерност, а според Е. Гиденс на преминот од модерноста во висока модерност.

3. Одредени разлики во сфаќањата за општествените промени на овие социолози се среќаваат во поглед на факторите кои доведоа до наведените промени; потоа, во поглед на општествените последици од овие промени. Така, А. Мандрас застапува динамично гледиште за факторите на општествените промени, според кое промените на традиционалните (селските) општества настанале под влијание на техничко-технолошките иновации кои доаѓале од опкружувањето и војните, додека од 1960-те години техничко-технолошките промени не се повеќе *primum movens*, туку општеството ја одредува економијата, а не обратното. З. Бауман смета дека со промените од модернизмот во постмодернизам и свртувањето на капитализмот од производството и трудот кон потрошувачката доведоа до промена во свеста на луѓето, отколку до промена во нов тип на општество. Крахот на комунизмот, според неговото сфаќање, беше многу позначаен и епохален настан, отколку самото распаѓање на еден тип на општествено-политички режим, бидејќи тој настан го означи крахот на модерноста. Меѓутоа, се поставува прашањето дали постоеше комунизам, односно тип или типови на комунистички општества или тоа беше фактички реалсоцијалистички тип на општества? Оттука, не може нешто да крахира ако тоа фактички не постои. Во реалсоцијалистичките општества на власт беа комунистички партии, но и тие во своите идеологии и програми комунизмот го зацртаа како иднина, а не сегашност. Меѓутоа, З. Бауман моторот на општествените промени во постмодерната епоха го смета процесот на *глобализација* и војните што ги „раѓа“ овој процес. На противречниот процес на глобализација како агенс на општествени промени му посветуваат значително внимание У. Бек и Е. Гиденс. Процесите на глобализација и индивидуализација, според У. Бек, водат кон практична „транснационализација“ и „кос-

мополитизација“, надминување на ограничувањата на општествата кои се организирани како нации-држави. Таквите промени водат во насока на поврзување меѓу локалното, регионалното и глобалното. Според Е. Гиденс, промените што се случуваат под влијание на процесот на глобализација доведуваат до различни култури и типови на општества да стануваат меѓузависни како никогаш порано. Тој истакнува дека во социологијата и другите општествени науки нема поцелосна теорија за општествените промени, бидејќи обидите да се создаде таква теорија заснована врз еден фактор или врз неколку од нив не може да ја објаснат разновидноста на човековиот развој, како и разноликоста на формите на општествените промени. Меѓутоа, кога Е. Гиденс смета дека не може да се создаде поцелосна теорија за општествените промени само од неколку фактори, тој доаѓа во противречност кога тврди дека во историјата на човештвото може да се издвојат три главни фактори кои непрекинато влијаеле врз општествените промени: културните фактори, опкружувањето и политичката организација. Сметам дека таквата поцелосна теорија за општествените промени е неопходно да биде динамичка во поглед на различните степени на влијание на мултифакторската структура во зависност од историскиот и општествен контекст во кој се случуваа општествените промени и да ги опфати петте степени на социолошката теорија: микро, мезо, макро (на рамниште на конкретно глобално општество), регионално и глобалистичко (светско).

4. Последиците од општествените промени во постмодерната или во втората модерност или во високата модерност се повеќеслојни и различни, но овие социолози и различен акцент ставаат врз нив. Така, З. Бауман стравува овие промени да не доведат до нови Холокауст и Гулази, У. Бек, пак, ја нагласува опасноста од нови Чернобили и тоа не само во животната средина, туку и во економијата, политиката и културата па сè до „светското ризично општество“. Оваа последна опасност ја прифаќа и Е. Гиденс и додава други ризици како, на пример, „сериското производство на несигурност и организирана неодговорност“ и враќањето кон религијата и особено јакнењето на религискиот фундаментализам; ризици што ги предизвикува денешниот „забеган свет“.

5. Што се однесува до метасоциолошкиот аспект, четворицата социолози на социологијата како наука ѝ придаваат изразито критичка улога во проучувањето на општествените промени. А. Мандрас својата замисла за критичко проучување на општествената промена го насочи и го практикуваше на три рамништа: 1) на рамниште на локална заедница (испитувањата на две села во САД и Франција), 2) на рамниште на конкретно глобално општество какво што беше француското во периодот од 1960-те до 1990-те години и 3) на глобалистичко рамниште како што се неговите проучувања на промените во општествата на западна Европа. Неговиот методолошки пристап во овие проучувања бил *хелистички* или, како што тој сам го, означува *глобалистички*.

Критичката улога на социологијата, З. Бауман ја насочи и кон постмодернизмот на начин што таа станува „социологија на постмодернизмот“. Тој во современата социологија гледа две лица: првото конзервативно како „Законодавна социологија“ во спрега со „Законодавниот разум“ и второто, „Интерпретативна социологија“ во кое таа се нуди како жири или судија и е во спрега со „Интерпретативниот разум“. Тој социологијата во постмодернизмот неоправдано ја редуцира врз *коментирање* на искуството и без никаква предност на било која интерпретација, без разлика од кого таа или тие доаѓаат: социолозите, поетите, писателите, политичарите, теолозите, филозофите итн.. Меѓутоа, така замислената „социологија на постмодернизмот“ ги губи своите суштински функции-критичката и епистемолошката– и се претвора во *коментаторска социологија на постмодернизмот*. Така замислената и концепирана социологија тешко може да излезе од сопствената подолготрајна криза.

У. Бек смета, пак, дека социологијата во „втората модерност“ треба да се оформи како „транснационална наука“ која ќе биде ослободена од „методолошкиот национализам“ и рedefинирајќи и напуштајќи ги старите концепти како „зомби категории“ и како „наука за општествениот мидер“. Само на тој начин социологијата во втората модерност, според У. Бек, ќе биде „плурална“ и „космополитска“. Сето ова, според неговото мислење, социолозите можат да го постигнат по пат на критичка рефлексја.

Со одредени ставови за улогата на социологијата во современото општество на У. Бек се согласува и Е. Гиденс. Така, според Гиденсовото гледиште, современата социологија опфаќа мноштво теориски погледи кои често противречат. Меѓутоа, таа разновидност на теориски сфаќања е „знак на сила и виталност на социологијата, а не нејзина слабост“, смета Е. Гиденс. Социологијата треба критички да ги проучува општествените промени кои под влијанието на глобализацијата влијаат врз нашите животи, без разлика каде и на кое рамниште се случуваат тие промени.

АКТУЕЛНОСТА И ЗНАЧЕЊЕТО НА ДИРКЕМОВОТО СОЦИОЛОШКО ДЕЛО

Вовед

Меѓу основачите на современата социологија, како што се О. Конт, Х. Спенсер, К. Маркс и В. Парето, посебно место му припаѓа на Емил Диркем.¹ Неговата заслуга за социологијата е мошне голема: прво, затоа што тој успеа да ја конституира како наука со сопствен предмет и специфичен метод на истражување, со што таа

¹ Давид Емил Диркем (Durkheim) се родил на 15 април 1858 година, т.е. пред 140 години, во Епинал – Франција, во традиционално еврејско семејство, средно ситуирано. Татко му бил рабин, но како што наведува Филип Штајнер (Steiner), Диркем никогаш не учел рабинско училиште. Тој се покажал како бриљантен ученик во колеџот во Епинал. Во 1879 година се запишал во Високата школа во Париз, каде бил соученик, студент со подоцна познатите научници и интелектуалци како што се: Анри Берксон, Жан Жорес и Нума Фустел. Во 1885 година Диркем добил стипендија што ја искористил за престој во Германија каде што стапува во контакт со универзитетската средина, чија што репутација била една од најдобрите, особено во психолошката лабораторија на В. Вунт. По неговото враќање во 1886 година тој пишувал серија статии за општествените науки и за наставата по филозофија во Германија кои го привлечеле вниманието на интелектуалната јавност во тоа време во Франција. Тоа му овозможило да добие место во одделението за филозофија на Универзитетот во Бордо во 1887 година. На овој Универзитет Диркем по прв пат започнал да изведува настава од општествените науки. Сепак, неговата основна активност била изведување на настава од предметот образование наменето на учителите, а посебно место зазема наставата од подрачјето на моралното воспитување. Во поглед на објавувањето на основните социолошки студии, посебно се плодни следните неколку години: во 1893 година го објавил својот француски докторат „За поделбата на општествениот труд“, како и својата латинска дисертација за Монтескје. Неговото најзначајно методолошко дело „Правила на социолошкиот метод“ од печат излегло во 1895 година, а потоа во 1897 година била објавена студијата „Самоубиство“, која претставува примена на социолошкиот метод во истражувањето на овој феномен. Во 1912 година го објавил и познатото негово дело „Елементарните форми на религиозниот живот“. Во воените услови на Првата светска војна здравјето на Диркем му се влошило и неговата смрт на 15 ноември 1917 година, според биографските белешки на А. Гиденс и Ф. Штајнер, била забрзана со „загинувањето на неговиот син Андре во српското повлекување 1915-1916 година“ во борбите на македонската почва. (Овој кус приказ на животниот пат е направен од педагошки причини и врз основа на текстот на Ф. Штајнер – Steiner, *La sociologie de Durkheim*, La Decouverte, Paris, 1998, p. 5-9).

добие и соодветна легитимност во класификацијата на науките; второ, овозможи социологијата да добие академски статус, така што уште во 1913 година успеал наставниот предмет што го изведувал на Сорбона „наука за воспитанието“ да го преименува во „наука за образование и социологија“; трето, се обидувахе на социологијата да ѝ даде практично значење на професија – занает; четврто, покажа дека „општествените факти“ како предмет на социологијата можат да се истражуваат; петто, секоја општествена појава може и треба на социолошки начин да се проучува, зашто тоа не може да го проучуваат посебните општествени науки, со што тој придонел за втемелување на низа посебни социолошки дисциплини (социологија на правото, социологија на религијата, социологија на познанието, социологија на девијациите, социологија на образованието, социологија на семејството итн.); шесто, со создавањето на сопствено теориско и методолошко гледиште, како и со создавањето и излегувањето на социолошкото списание *Социолошки годишник*² (*L'année sociologique*) во 1898 година, чија стогодишница е оваа година, фактички придонел за формирање на посебна социолошка школа позната како диркемистичка и седмо, Диркемовото дело изврши и сè уште врши силно влијание во современиот развој на социологијата, без разлика дали тоа се правеше или се прави со поддржување и развој на неговата теоретско-методолошка парадигма во социологијата или со нејзино спротиставување и критика од аголот на интерпретативната, феноменолошката или марксистичката социолошка парадигма.

² Уште во 1897 година Диркем околу себе собрал истакнати соработници. Групата не била толку хомогена колку се сакаше да се каже. Диркем барал само минимална основа на согласност помеѓу соработниците прифаќајќи ја идејата за една социологија создадена научно, зашто според неговото сфаќање, се работи за тоа да се дистанцира од дилетанти кои ја отфрлаат таа област и од мислители кои не прават разлика меѓу социологијата и психологијата. Почетната цел на списанието била дефинирана на следниот начин: „Она за што социолозите имаат итна потреба е тоа да бидат редовно информирани за истражувања кои се вршат во специјалните науки, во историјата на правото, во обичаите, во религиите, во моралната статистика во економските науки итн., зашто токму таму се наоѓаат материјали со кои треба да се гради социологијата“. S. Steiner, PL, La sociologie de Durkheim, p. 10-12). *Социолошкиот годишник* стана сила во развојот и ширењето на социолошките идеи. И самиот Диркем бил активно ангажиран во ширењето на овие идеи, како и неговите соработници, кои по смртта на Диркем продолжиле да ги шират таквите идеи и проширувајќи ги на различни подрачја од предметот на социологијата.

Не навлегувајќи во образложение на сите овие точки за Диркемовиот придонес за конституирање и развој на социологијата, во натамошното излагање накусо ќе се осврнам на следните прашања: 1) одредување на предметот и пристапот на социологијата, како и придонесот за развој на социолошката теорија; 2) односот кон Диркемовото дело меѓу двете светски војни и по Втората светска војна и основните прашања во современата социологија.

Меѓутоа, пред да се премине на разгледување на овие прашања потребно е, барем накусо, да се укаже на неговата идејна ориентираност поради тоа што таа влијаше врз неговите теориски сфаќања.

Диркем верувал во идејата за општествениот ред и напредок, исто како и Огист Конт. Идејата за напредокот ја поврзува со науката и посебно значење му придавал на напредокот на науката, иако не се согласувал со толкувањата на овој напредок врз идеолошкиот оптимизам онака како што тој него го поимал. Диркем не ја прифаќал ниту Марковата идеја за радикални (револуционерни) промени на општеството, туку ја застапувал идејата за одредени реформи кои ќе означат повисок степен на општествена интеграција и кохезија и „некршлива“ општествена моралност“. Од оваа гледна точка Диркем не го прифаќал поимањето на социјализмот на Маркс и неговите следбеници, зашто тој социјализмот го сфаќал како движење насочено кон моралната обнова на општеството, т.е. надминување на моралната општествена криза, но и како систем во кој ќе бидат применети моралните принципи што ги открива социологијата како наука. Поради ваквото гледиште еден број социолози како што нагласува Џ. Ритцер (Ritzer), него го означуваат како конзервативец и дека неговото влијание во социологијата било конзервативно (Ritzer, 1997: 84.) Меѓутоа, таквото гледиште е проблематично или недоволно основано, барем од следните причини. Диркем експлицитно ги отфрлил погледите на конзервативците кои сметале дека е нужен повраток на стариот општествен поредок што се засновуваше врз принципите на авторитетот и религијата. Понатаму, неговата улога во одбраната на Алфред Драјфус – капетан од еврејско потекло кој бил осуден поради наводно предавство, Диркем го означува како либерал и демократ. Драјфусовата афера,

според Стивен Лукес – добар познавач и често цитиран автор за животот и делото на Диркем, Диркем ја видел како симптом на моралната болест пред која стоело француското општество во тоа време. Диркем тврдел дека „кога општеството пати има потреба да се пронајде некој кој ќе ја преземе одговорноста за неговата болест... и откако е изнесена пресудата за Драјфус– на париските булевари дошло до излив на радост – луѓето го славеле како триумф она што всушност требаше да предизвика јавна жалост“. Оттука, за Диркем, Драјфусовата афера е симптом на моралната криза со која се судира современото општество. (Lukes, 1972)

Ваквите ставови на Диркем во врска со Драјфусовата афера него го рангираат во првите редови на интелектуалците кои остро ја нападнаа кампањата и судската одлука против Драјфус, означувајќи ја како неморална и манифестација на антисемитизам.

Како што во идејно-интелектуален поглед Диркем не бил конзервативен мислител, така и од теориски аспект неговото теориско гледиште нема изразито нормативен карактер, како што одреден број теоретичари му забележуваат на Диркем, ниту, пак, тоа пати од формализам, како што одреден број теоретичари нему му префрлуваат. Но, и едните и другите, како што истакнува Ж. Бертло (Berthelot) можат да потврдат дека тоа опфаќа еден второстепен и стерилен говор и дека науката се прави со теориска смелост и влог како и со ингениозност и со техничко знаење – значи меѓу формализмот и логиката и техниките на работа врз факти, и има место за когнитивни активности, толку порешителни колку се посреднички и дека никој не може да се откаже од нив ако сака нешто друго да направи, освен празна теориска конструкција и слепо редување на податоци. (Berthelot, 1988: 57)

Уште за времето на Диркем, напомнува Ж. Бертло, општествената наука доживеа огромен расцеп меѓу најразличните инспиративни теории, одржувајќи честопати еден алузивен или илустративен однос кон фактите и несредената акумулација на информации, документи и податоци. Тргувајќи од ова, Диркем се зафатил со задачата на социологијата да ѝ определи јасен и специфичен предмет и метод со кои таа доволно ќе биде дистанцирана (или

ќе се разликува) од филозофијата и филозофската спекулација, од една страна, како и од психологијата и посебно од индивидуалната свест, односно од психологизирањето на општествените појави, од друга страна.

Одредување на предметот и пристапот на социологијата и придонесот за нејзината теориска втемеленост

Едно од основните настојувања на Диркем било да создаде една автономна наука за општеството која „нема да биде зависна ниту од психологијата (како што му приговарал на Мил и Тард), ниту од биологијата (како што му забележуваат на Вормс), ниту, пак, од историјата или уште полошо од филозофијата на историјата (за што го критикувал Конт).

Уште во една од првите расправи за прашањето што би требало да биде општата социологија (Steiner, 1998: 29) напишана, но необјавена, уште во 1889 година, Диркем истакнува дека „проблемот е можно да се реши единствено така ако нештата се набљудуваат оддолу, а не од горе, од коренот, а не од врвот“, со што јасно го назначува неговиот индуктивен пристап. „Ако меѓу општествените факти постои вистинска сродност, што е темелен постулат на едно поимање на социологијата, тоа е поради тоа што тие произлегуваат од ист извор... Да се истражува каков може да биде тој елементарен факт, да се покажува од кои создавачки процеси се изведени главните општествени факти, тоа е, според нашето мислење, предмет на општата социологија“ (Durkheim, 1998).

Меѓутоа, Диркем шест години подоцна, во познатиот труд Правилата на социолошкиот метод (1895) попрецизно го определува предметот на социологијата и методолошкиот пристап. Имено, Диркем уште во првата глава на овој труд ја развива теоријата на **општествениот факт** како предмет на социологијата, го определува како секој, утврден или неутврден, начин на чинење што е во состојба врз индивидуата да врши надворешна принуда; или уште,

што е општ во целото дадено општество, имајќи сопствено постоење, независно од неговите поединечни изразувања, а во почетокот на Втората глава на истата книга го определува и методолошкиот пристап како епистемолошка специфика на социологијата како наука – општествените факти треба да се набљудуваат како предмети. (Durkheim, 1988: 108). Со ваквото определување на општествените факти, Диркем се обидува да ги разграничи социолошките анализи од она што може да се означи како спекулативно теоретизирање. Општествените факти не се зборови на начини на чинење, мислење и чувствување на индивидуите, туку тие се наиндивидуални и во однос на нив се јавуваат како: надворешни и принудни. Притоа, индивидуата, надворешноста и посебно принудата на општествениот факт не мора да ги чувствува, бидејќи општествениот факт нејзе ѝ се наметнува преку процесот на социјализација, пред сè во семејството и училиштето, освен кога таа на нив се спротиставува.

Од ова произлегуваат, според Диркем, две основни карактеристики на предметот на социологијата. Прво, општествениот факт се разликува од биолошкиот: јадењето не е општествен факт, зашто тоа задоволува физиолошка потреба да не се биде гладен, но начинот на консумирање храна во друштво на неколку лица претставува начин на социјално однесување, т.е. општествен факт. Второ, општествениот факт се разликува од психолошкиот факт зашто е надвор од индивидуата правејќи ѝ ограничување. Поради тоа што општествениот факт е надвор од индивидуата, Диркем заклучува дека тој потекнува од самото општество, односно од глобалното општество или од посебните општества (политичката партија, семејството, религиозните групи итн.) (Ibidem, p. 30.)

Откако на овој начин го определил општествениот факт како предмет и пристап на социологијата, во Правилата на социолошкиот метод, тој за секое нејзино поглавје изнесува и соодветни правила на методот. Тоа јасно покажува дека социолошката методологија, покрај епистемолошки и логички, има и нормативен карактер. Токму неговиот труд Правила на социолошкиот метод се јавуваат како метатеорија или пошироко како метасоциологија уште за време на втемелувањето на социологијата како наука (со сопствен предмет и метод на проучување).

Можеби денес вака дефинираниот предмет и пристап на социологијата – проучување на општествените факти и нивно набљудување како предмети – изгледа како обична фраза, сепак во времето кога тоа е изнесено претставува „епистемолошко раскинување“ како што Башлар (Beachlard) го разбрал како „специфичен еквивалент“ на теориската состојба со која Галилеј го конституира предметот на модерната физика како систем на квантифицирани врски или на одлуката за методот со кој Сосир ѝ дава на лингвистиката свое постоење и свој предмет разликувајќи јазик и говор. (Berthelot, 1995: 386)

Меѓутоа, уште со појавувањето на книгата Правила на социолошкиот метод, дефиницијата на општествениот факт и посебно неговите карактеристики на надворешност и принудност кон индивидуите и правилото тој да се набљудува како предмет, предизвикаа полемика и критика во две насоки: прво, со тоа општествениот факт е „чисто“ објективизиран и одвоен од индивидуата и дека тој се наметнува како надворешен и како принуда и дека наведеното прво и основно правило означува „чист“ позитивизам. Поради ваквите и слични забелешки Диркем во Предговорот кон второто издание во 1901 година, се навраќа на овие приговори укажувајќи дека наведените определби на општествениот факт не значи дека општествениот свет е идентичен со природниот свет. Тоа јасно произлегува, според Диркем, од ставот (дефиницијата) на општествениот факт како колективни претстави (свест), т.е. начини на чинење, мислење, чувствување како и со ублажениот став од првото и основно правило дека тежиштето треба да се стави врз тоа дека тие „треба да се третираат како предмети.“ Со ова Диркем го вклучува психолошкото и спознајното значење. Што се однесува до забелешките за определувањето на општествените факти како надворешни и принудни за индивидуата, Диркем напоменува дека намерата му била да ги антиципира заклучоците на науката не со филозофски поглед, туку едноставно да укаже според кои надворешни знаци е можно да се спознаваат фактите што таа треба да ги обработува за да знае научникот да ги восприема таму каде што се тие и да не ги помеша со другите. (Ibidem, p. 87.)

Сè што вклучува општествениот факт како принуда врз индивидуата, пак, е дека колективните начини на чинење или мислење имаат стварност надвор од индивидуата која во секој момент со неа се сообразува. (Ibidem, p. 89.)

Голем дел од современите интерпретации на Диркемовото поимање на општествените факти и првото правило не само што му даваат поддршка на Диркем, туку го истакнуваат значењето за конституирање и развојот на социологијата, како и за неспротиставеноста на другите социолошки парадигми.

Така, П. Бергер и Т. Лукман (Berger, Luckmann), откако напоменуваат дека многу му должат на Диркем и неговата школа во француската социологија, патот по кој тие тргнале најдобро може да се опише со насочување кон две „маршрути“ кои спаѓаат меѓу најпознатите и највлијателните во социологијата: едната ја даде Диркем во Правилата на социолошкиот метод, а втората М. Вебер во Стопанството и општеството. Диркем кажува: „Прво и најтемелно правило е: набљудувајте ги општествените факти како предмети“. А. Вебер забележува: „...и за социологијата во сегашна смисла, и за историјата, предметот на спознавање е комплекс на субјективни значења и чинења“. Тие два исказа не се во противречност. Општеството навистина има објективен факцитет. Исто така, навистина, тоа е создадено со акцијата чинење, што изразува субјективно значење. А Диркем, да споменеме, го знаеше ова последното, токму како што Вебер го знаеше она првото. Всушност, тој двоен карактер на општеството, одреден со објективниот факцитет и субјективното значење, ја создава неговата стварност *suī generis*, да употребам уште еден Диркемов клучен термин. (Berger, Luckmann, 1992:33/34)

Познатиот француски социолог А. Мандрас, смета дека голема заслуга на Диркем е што покажал дека општеството постои, дека тоа е предмет, радикално различен од збирот на индивидуите и на нивните економски промени и дека треба да биде третирано како такво. Економистите се мачат да водат сметка за општеството; тие ја познаваат само индивидуата. Од своја страна, политичарите ги познаваат само избирачите, сондажите ги принудуваат на ова убедување. На крајот, истакнува А. Мандрас, насилното враќање

на политичката филозофија веќе десет години во моите очи е една драматична регресија за францускиот јавен дух кон реториката на филозофските класи. (Mendras, 1995: 404/405)

Во рамките на позитивниот став кон Диркемовата социологија, во американската социологија се вклучува и гледиштето на Ј. Крејб (Craib), според кое Диркем не е стриктен позитивист во современата смисла во која неговите критичари сметаат, особено ако Диркемовото дело го гледаме развивајќи пореалистични аргументи – неговото интересирање дека кон општествените факти треба да се однесуваме како кон предмети е инсистирање на постоењето на овие основни структури или процеси кои влијаат врз начинот на кој индивидуите се однесуваат до некој степен независно од нивната волја. Структурите или процесите, институциите или верувањата не туркаат во една насока повеќе отколку во друга, ги ограничуваат нашите избори и понекогаш не принудуваат да правиме нешто. Не многу луѓе можат да ја издржат силата, на пример, на патриотската војна и не многу луѓе стануваат доброволно невработени. Всушност, она што е вредно за Диркем, смета Ј. Крејб, е неговото инсистирање дека „постои такво нешто какво што е општеството и дека постојат различни начини на кои тоа влијае врз нас. Тоа е таму и делува врз нас, што и да мислиме ние за него.“ (Craib, 1997:33)

Диркем не се задоволил само со тоа да го дефинира предметот и пристапот на социологијата, туку сакал да ја покаже конкретната применливост во социолошкото истражување и тоа на еден индивидуален факт – самоубиствата – е поврзан со општествени причини – општествени факти. Во книгата Самоубиства (Suicide, 1897). Диркем ја применува својата теорија за општествените факти, социјализацијата, интеграцијата и регулацијата, како и специфичниот социолошки метод претходно изложен во Правилата на социолошкиот метод, методот на индиректно експериментирање или метод на експериментално резонирање.³ Со тоа социологијата тој јасно ја разграничил од другите општествени науки и посебно од психологијата. Со тоа, според зборовите на Џ. Рицер, Диркем прави

³ За Диркемовиот метод на експериментално резонирање во социологијата во овој зборник е поместен и посебен прилог под наслов „Диркемовиот социолошки метод – подоцнежни импликации во социолошката методологија“, од авторот на оваа книга.

„продорно поместување во признавањето на социологијата како дисциплина“, (Ritzer, 1997:17) објаснувајќи ги различните стапки на самоубиства според многубројни различни варијабли, но со употреба на компаративниот метод и изграденото теориско гледиште. Имено, тие разлики во интензитетот на стапките на самоубиствата треба да се бараат во променетите општествени факти кои до тоа довеле. Така, војната или стопанското назадување можат да создадат колективно расположение на депресија кое како еден од своите резултати ќе има зголемување на стапката на самоубиства.

Во теоретизирањето на предметот на социологијата Диркем ги зафаќа трите базични односи и процеси во комплексните современи општества: индивидуата и општеството; акцијата и структурата, општествената интеграција и системот на интеграција. Овие базични односи за социолошката теорија на Диркем можат да се прикажат и шематски врз основа на наведениот труд на Крејб (Класичната социолошка теорија), на Штајнер (Социологијата на Диркем) и на Социолошкиот речник, издаден 1995 година од повеќе автори под раководство на Р. Будон. (Dictionnaire, 1995).

Со овие три базични односи и процеси тесно се поврзани дихотомните поими: нормално и патолошко; аномија и регулација и сакрално (свето), профано (световно). Важноста на овие поими не произлегува само од фактот што тие се сретнуваат во сите негови главни трудови – Поделбата на општествениот труд (1893), Правилата на социолошкиот метод (1895), Самоубиство (1897) и Елементарните форми на религискиот живот (1912), кои претставуваат своевидни „градилишта“ на социолошки категории, туку и поради тоа што тие меѓусебно се поврзани и поврзуваат уште низа други поими, при што се создава мрежа на поими воспоставувајќи ја теоријата. Оттаму, дефиницијата на клучните поими и нивните разграничувања добиваат теориска смисла и значење само ако меѓусебе логички се поврзани и доколку со таквото нивно поврзување го овозможуваат толкувањето или објаснувањето на општествените појави или факти. Начинот на кој Диркем ја изразил дихотомијата меѓу овие три клучни поими е следниот:

Шема 1 – Елаборација на трите базични односи во Диркемовата социолошка теорија

1. Индивидуа Индивидуата е формирана и лимитирана од општеството. Таа станува позначајна во комплексните општества и индивидуализмот е во фокусот на колективната свест поврзувајќи ги луѓето меѓу себе. Од методолошка гледна точка индивидуата секогаш претставува точка до која се пристигнува, а не како појдовна точка на социолошката рефлексција.	1. Општетство Општеството егзистира над индивидуата над која се практикува моќ, особено во помалку комплексните општества. Општеството не е прост збир на индивидуи, туку повеќе од тоа, тоа е <i>sui generis</i>.
2. Акција Не постои реална теорија за општествената акција кај Диркем, индивидуалната акција секогаш е во зависност од групите, а колективната акција е земена за да ја зголеми моќта на групите. Потребно е поединечната свест на индивидуите да се здружи, да се спои и така споена на одреден начин од ова својување произлегува општествениот живот (Правилата...)	2. Структура Во општествата во кои доминира механичката солидарност социјалната структура се состои од мрежи на сродни групи (сегментарни општества); покомплексните општества се состојат од секундарни групи формирани со поделбата на трудот и управувани од државата.
3. Општествена интеграција Во сите општества интеграција се врши низ процесот на социјализација (семејството, училиштето), каде доминантна улога има колективната свест. „Кога општеството силно е интегрирано, тоа ги држи индивидуите во зависност, сметајќи дека тие се во служба, па според тоа, не им дозволува со себе да располагаат така како што тие замислуваат“ (Suicide, p. 223). Со тоа индивидуата наоѓа помош во рамките на општествената интеграција. Во општествата управувани од механичката солидарност, религијата е централна. Во покомплексните модерни општества колективната свест покрива помалку од нашите животи, но се фокусира врз моралноста на индивидуалните слободи, таа станува религија на хуманоста.	3. Систем на интеграција Таму каде механичката солидарност е преодоминантна, системот на интеграција е општествената интеграција со општествената свест. Таму, пак, каде е преодоминантна органската солидарност, системот на интеграција е општествената интеграција со општествената свест. Таму каде е преодоминантна органската солидарност, системот на интеграција се врши преку поделбата на трудот. Диркем општествената интеграција и системот на интеграција ги разгледува поврзано и тоа на две рамништа: 1) на рамниште на општествениот систем и 2) на рамниште на општествената група: Пример за првото рамниште е кога Диркем во вид на закон ја дава следната формулација: „Самоубиството варира обратно од степенот на интеграцијата а) на религиозното општество, б) на домашното општество, в) на политичкото општество. На второто рамниште општествената група е интегрирана во мерка кога нејзините членови имаат заедничка свест, делат исти верувања, се во интеракција со другите и се чувствуваат обврзани кон другите.

Со овие три базични односи и процеси тесно се поврзани дихотомните поими: нормално и патолошко; аномија и регулација и сакрално (свето), профано (световно). Важноста на овие поими не произлегува само од фактот што тие се сретнуваат во сите негови главни трудови – Поделбата на општествениот труд (1893), Правилата на социолошкиот метод (1895), Самоубиство (1897) и Елементарните форми на религискиот живот (1912), кои претставуваат своевидни „градилишта“ на социолошки категории, туку и поради тоа што тие меѓусебно се поврзани и поврзуваат уште низа други поими, при што се создава мрежа на поими воспоставувајќи ја теоријата. Оттаму, дефиницијата на клучните поими и нивните разграничувања добиваат теориска смисла и значење само ако меѓусебе логички се поврзани и доколку со таквото нивно поврзување го овозможуваат толкувањето или објаснувањето на општествените појави или факти. Начинот на кој Диркем ја изразил дихотомијата меѓу овие три клучни поими е следниот:

1. Како критериуми на разликување на нормалните од патолошките појави, Диркем ги зема општоста на формите, просечноста, типот на општеството и степенот на неговиот развој и зачестеноста на појавата. Врз оваа основа тој ги формулирал и трите правила: 1) општествениот факт е нормален за одреден тип на општество, набљудуван во одредена фаза во неговиот развој, кога тој се јавува во просекот на општеството на тој вид, набљудувани во соодветната фаза на нивниот развој; 2) резултатите на претходниот метод можат да се проверат покажувајќи дека општоста на појавата зависи од општите услови на колективниот живот во разгледуваниот општествен тип и 3) ова проверување е неопходно кога овој факт се однесува на општествениот вид што сè уште не го завршил својот потполн развој. (Durkheim, 1988:157) Целта, според Диркем е да се пронајде објективен критериум својствен на самите нешта што би ни овозможил научно разликување на здравјето од болеста во различните видови на општества и тогаш науката (имплицитно Диркем мисли на социологијата) ќе биде способна да ја расветли практиката истовремено останувајќи верна на својот метод. Според ова и злочинот што го има во секој вид општество е во рамките на

нормалното додека општото го сретнуваме во општеството од одреден тип и на одреден степен од развојот.

2. Аномија – регулација е исто така, карактеристична почетна дихотомија што Диркем ја вовеле во социологијата и која имаше и сè уште има импликации во современата социолошка теорија. Аномијата ја карактеризира една ситуација во која општествената поделба не произведува солидарност, зашто односите меѓу индивидуите и деловите на општеството не се регулирани (Поделба на општествениот труд). Аномијата секогаш означува недостаток на општествени правила, ситуации за кои во крајните страсти на општествениот процес на индивидуализација не се повеќе содржини на моралните норми и тогаш индивидуата поднесува бескрајно зло што аномијата го носи (самоубиство). Во овој последен случај на ситуацији, аномијата може да придобие различни форми: економска аномија, брачна аномија или сексуална. Аномијата може да биде остра или хронична, регресивна или прогресивна (влошување или подобрување на општествената позиција). Постои посебен тип на самоубиство што Диркем го нарекува аномично.

Општествата имаат моќ, кон индивидуите со тоа што тие им ги припишуваат правилата, нормите и вредностите кон кои тие треба да се прилагодуваат. Во тој процес на регулација, според Диркем, постојат три суштински елементи: прво, општествената регулација има улога на „модератор“ играна од општеството, т.е. од моралниот авторитет што тоа го вежба врз индивидуите; второ, општествената регулација создава одредена општествена хиерархија со што таа ја означува интеракцијата на групата и трето, општествената регулација означува „заздување“ на страстите на индивидуите и на групите, одредувајќи ја границата која не треба да се пречекори. Оттука, како што недостатокот и непочитувањето на регулацијата (правните и моралните норми и вредностите) доведува до аномија и аномичен тип на самоубиство, исто така, претераната и строга регулација доведува до фаталистички ситуации за кои е карактеристичен фаталистичкиот тип на самоубиства.

3. Третата клучна дихотомија е меѓу поимите **свето** (sacré) и **световно** (profane). Ова станува особен предмет на разгледување во Диркемовото дело. Елементарните форми на религискиот живот

каде тој пишува: „Сите познати религиозни верувања, било да се прости или сложени, покажуваат ист заеднички карактер: тие претпоставуваат една класификација на нештата, реални или идеални, што си ги претставуваа луѓето во две класи, во два спротиставени рода, главно означени со два различни термини, кои значат световно и свето. Поделбата на светот на два домена кои опфаќаат едниот сето она што е свето, а другиот сето она што е световно, преставува јасна црта на религиозната мисла“. (Durkheim, 1912, наведен според Steiner, 1998:85).

Концептуалната спротиставеност меѓу овие два термина се наоѓа во центарот на Диркемовиот пристап и Ф. Штајнер оваа спротиставеност ја фокусира во четири точки: Прво, оваа спротиставеност е апсолутна со тоа што е универзална и што означува едно апсолутно растојание меѓу два света: светото е главно она што е ставено на страна, она што е одвоено, но сепак тоа не престанува да биде мешано со световното. Второ, овие два одвоени света се ривалски (натпреварувачки), зашто не може да се припаѓа на еден, а да не се биде исклучен од другиот, разните забрани со кои светото е опколено најдобро го покажуваат. Трето, одвојувањето меѓу двата домени не ги попречува неколкуте форми на односи меѓу нив, тоа е логично, зашто во спротивно верникот би бил лишен од секаков контакт со светото. Овие односи можат да имаат различна природа. Постојат најпрвин ритуали кои овозможуваат комуникација меѓу световното и светото без тоа да биде осквенарвено со овој контекст – на пример, жртвениот ритуал со кој се воспоставува врска меѓу верникот и неговиот бог. Потоа, постојат преоѓања од еден во друг свет. Четврто, Диркем на световното му дава силна емотивна содржина, бидејќи тоа има суштински карактеристики на она што Диркем го нарекувал колективна свест во неговото прво дело: светото упатува на колективни претстави кои се силни состојби на заедничката свест. (Steiner, 1998:84/85).

Како што се гледа на овие три клучни поимни дихотомии се надоврзуваат и можат да се додаваат и поврзуваат и други поими карактеристични за Диркемовата социолошка теорија: „колективни претстави“, „колективна свест“, „механичка и органска солидарност“, „колективна зоврвеност“ (effervescence), „социјализација“ итн.

Но, сепак, ако се сака да се бара темелниот поим или категорија што ѝ дава белег на Диркемовата теориска парадигма во социологијата е поимот интеграција. Ралф Дарендорф, уште кон крајот на 50-тите години во неговиот труд Класите и класниот конфликт во индустриското општество за функционалистичка теорија како синоним го употреби терминот теорија на интеграцијата. „...Ми се чини дека во современата социологија може и мора да се разликуваат две (мета) теории. Една од нив е теоријата на општествена интеграција, која општествената структура ја сфаќа во поимите на функционално интегриран систем, втората е теорија на општествена принуда – што е синоним за теоријата за конфликтите и која општествената структура ја сфаќа како облик на организација што се одржува заедно со помош на сила и принуда. Диркем го постави и темелното прашање: зошто и како индивидуите се интегрирани во општеството? Концептот за интеграција кај Диркем не се јавува само во неговаата општа теорија, како темелен концепт, туку и во социологијата на религијата, социологијата на семејството и социологијата на образованието. Во неговата книга Елементарните форми на религиозниот живот општествената интеграција е прикажана преку светото, бидејќи ниту натприродното, ниту трансценденталното не ги задоволуваат условите на една универзална дефиниција на религијата. Во светото се содржани верувањата, ритуалот и црквата, симболот на заедницата на верници. А за Диркем светото е колективен и имперсонален елемент – тоа е самото општество. Семејството и училиштето – две општествени институции кои се предмет на социологијата на семејството и на социологијата на образованието, училиштето како минијатурно општество, придонесуваат за социјализација на индивидуата што Диркем „речиси ја опиша мошне прецизно и јасно и ги забележа механизмите што современите истражувања повторно ги откриваат, појаснуваат и теоретизираат на повисоко апстрактно рамниште“. (*Dictionnaire de la sociologie*, 1998:89). Диркемовото гледиште за интеграцијата и регулацијата во процесот на социјализацијата преку училиштето влијаеле и врз некои модерни социолози и педагози. Така, Д. Хергривс (Hargreaves) ги критикувал модерните *comprehensive schools*⁴ од перспектива на

⁴ *Comprehensive schools* се тип на модерни средни училишта што ги обединува класичното, реалното и стручното средно училиште, што се појави во рамките на образовниот систем на Велика Британија.

Диркемовата теорија за воспитанието. Тој тврди дека современите училишта ставаат далеку поголем акцент врз развојот на индивидуите, а недоволно врз обврските и одговорноста што индивидуите треба да ги имаат кон групниот живот во училиштето. Понатаму, во овој контекст, Хергровис истакнува дека многу од училиштата не успеваат да дадат смисла за достоинство на учениците од работничката класа. Ако, пак, учениците не постигнат индивидуален успех тие ќе негодуваат и нема да успеат да развијат смисла на припадност кон училиштето. Доколку, пак, учениците не успеат да обезбедат смисла за достоинство и припадност едни кон други, учениците можат да формираат субкултура со што ќе ги отфрлат вредностите на училиштето, а со тоа и на поширокото општество. (Hargreaves, 1967). Како што се гледа, ова не излегува од рамките на Диркемовото гледиште на социологијата на образованието.

Од сето досега кажано може да се заклучи дека настојувањата на Диркем да ги определи специфичностите на предметот на социологијата и нејзиниот метод, тој фактички теориски и методолошки неа ја втемели како општествена наука.

Со тоа тој создаде јасно препознатлива социолошка парадигма која подоцна е развивана во Парсонсовиот и Мартоновиот структурален функционализам. Но, исто така тоа подоцна добиваше карактеристика и на комплементарност со другите социолошки парадигми како со феноменолошката варијанта на Бергер и Лукман, или со акциската, како на Е. Гофман во неговата варијанта на драматуршката социологија или дури на критичката на Ј. Хаберманс и неговиот обид на теориска интеграција на различни теориски гледишта од критичка, објективистичка, интерпретативна, феноменолошка и системска провиниенција.

Вреднувањето на Диркемовото дело

Во поглед на вреднувањето на Диркемовото дело по неговата смрт, можат да се означат три периоди: 1) период меѓу двете светски војни (што може да се прошири и до втората половина на 60-тите години; 2) период од 70-тите и 80-тите години на „повторно“ откривање на значењето на Диркемовото дело и 3) период по 90-тите години.

Првиот период се карактеризира со одредено веќе „признаено затемнување“ на неговото дело, особено меѓу двете светски војни (Р. Будон), како и со една „депресијативна или сколастичка слика што претходниот период ја направил во калеидоскопот на интерпретации што тој ги предизвикал“ (Berthelot, 1995:389). Тоа признаено затемнување на Диркемовото дело во Франција во овој период по неговата смрт, можеби најсликовито го опишува Анри Мандрас. По завршувањето на матурата во 1944 година Мандрас се запишал на универзитет и тоа на Институтот по политички науки, бидејќи според неговите зборови, на универзитетот не постоеа автономна настава по социологија. На Институтот за политички науки кадешто тој студирал Диркем бил непознат. Во историјата на идеите, Мандрас го сретнал Токвил, Русо и Маркс, но не и Диркем. Тоа е парадоксално, но вистината за Диркем тој ја открил во Чикаго на почетокот од 50-тите години, кој бил многу читан во САД, особено по објавувањето на книгата на Т. Парсонс *Структурата на општествената акција* (Mandras, 1995:401-403). Токму Парсонс во ова негово основачко дело на социологијата од XX век му посветува значајно место на Диркем и го рангира меѓу основачите на современата наука за општеството заедно со А. Маршал, В. Парето и М. Вебер. (Steiner, 1997:112).

Меѓутоа, во Франција во овој период Диркемовата социологија е запоставена, со што таа се оддалечувала од „границите на науките во кои професорите се јадат меѓу себе“ (Мос, 1934). Таквото запоставување на Диркемовата социологија веројатно има повеќе причини што би требало да бидат предмет на историјата на социологијата. Овде тие само ќе се назначат. Преовладувачката марксистичка парадигма која одговорите ги бара во класните конфликти и социјалните револуции и во која е содржана една остра критика на позитивизмот за кој општествениот ред и општествената интеграција и реформа се посебно карактеристични. Во овој период доминираа политичките прашања, а во Диркемовата социолошка парадигма на овие прашања им е посветено значително помало внимание.

Веднаш по Втората светска војна, молкот за Диркем во Франција го прекинал Ж. Монро (Monnerot) со трудот чиј наслов е во инверзија на првото правило во Диркемовите Правила на социолошкиот метод: Општествените факти не се предмети, (Monnerot, 1946), текст што бил инспириран од Хусерловата феноменологија.

Првото осветлување на затемнетата слика за Диркемовата социологија во Франција се случи кон крајот на 60-тите години од страна на една генерација повеќе учена во обновувањето на филозофијата на науките и истовремено како што истакнува Ж. Бертло, понавлезена во техниките на модерното истражување, генерација што направи „една спектакуларна рехабилитација“ (Beartelot, 1995) на оваа социологија. Но, во исто време таа беше парцијална (Бурдије) и амбивалентна (Будон). Во 1967 година Р. Будон го издаде делото Математичка анализа на општествените факти во кое тој уште во воведат напоменува дека социолозите ги спознаваат овие проблеми постепено: навистина, и покрај важноста на теориските размислувања на еден Диркем или на еден Симиан, сепак, тие се само за неодамнешниот период особено по излегувањето на книгата на Лазарсфелд и Розенберг, отсега натаму класична – Јазикот на општественото истражување, но истовремено, Диркем е првиот автор кој сосем јасно ја спозна специфичноста на проблемот на каузалната анализа и дека во имплицитната методологија на самоубиството се наоѓаат елементи на решение на овој проблем. Спротивно, пак, во експлицитната методологија на Правилата се ограничува на изнесување на правила чиј нејасен карактер е во спротивност на јасноста на процедурите употребени во самоубиството (Boudon, 1967:11).

Во истата 1967 годинја, Р. Арон ја објави познатата книга од областа на историјата на социологијата – Етапите на социолошката мисла која во првиот дел под наслов Основачи врши анализа на идеите на Монтексие, Конт и Маркс, додека вториот дел – Генерација на пресврт на векот е посветен на проучувањето на главните тројца социолози: Диркем, Парето и Вебер. Рејмон Арон, за разлика од Р. Будон, во оценката за Диркем водел сметка за целината на неговото дело, иако во неа не е содржана посебна симпатија кон делото на Диркем, сепак се бара почит кон него. Крајниот став во анализата на социолошките идеи на Диркем е: социологијата, според Диркем, напоменува Р. Арон, „секогаш го оправдува индивидуализмот на рационалистите и советува почитување на колективните норми. Тоа е резултат на едно оригинално истражување за кое Марсел Мос нè потсетуваше, е поставено старото прашање на односот меѓу индивидуата и општеството или индивидуализмот и

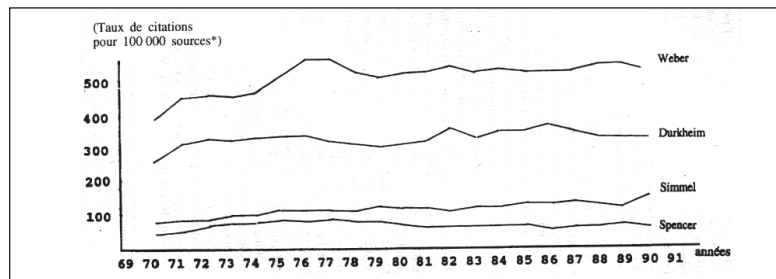
социјализмот.“ (Aron, 1967: 398). Во истата година – 1967, Бергер и Лукман токму од феноменолошка гледна точка од која беше инспириран и Ж. Монро, укажуваше дека Диркемовото гледиште не е во спротивност со феноменолошката социологија (Berger, Luckmann, 1992:33). Во оваа смисла познато е дека и Е. Гофман, посветувајќи се суштински на втемелувањето на драматуршката анализа како варијанта на симболичкиот интеракционизам го користел Диркемовиот пристап како што се интеракциите „лице во лице“ меѓу неколку индивидуи присутни на исто место. Од овој пристап Гофман, како што напоменува Ф. Штајнер, правел една од неговите фаворитни референси. А како што е познато, Гофмановата теорија се смета за микро-ниво на теорија, додека Диркемовата најчесто се означува како макро-ниво на теорија. Гофмановото сфаќање и пристап го релативизира ригидното или строго класифицирање на Диркемовата социолошка теорија како макро-ниво, а пристапот како чисто холистички.

Свртувањето кон социолошкото дело на Диркем во 70-тите и 80-тите години е поттикнато со расправата, покрај другото, за методолошкиот индивидуализам (термин што го вовеле Р. Будон), и методолошкиот холизам чиј архитип, како што напоменува Ф. Штајнер, бил фиксиран во делото на Диркем. Во овој контекст А. Гиденс во 1976 година ги пишува Новите правила на социолошкиот метод, инспириран и под влијание на интерпретативната социолошка парадигма, истакнувајќи дека разните нејзини школи дадоа некои суштински нагласки кон појаснување на логиката на методите во општествените науки и тој напоменува дека во збиена форма наведува некои нови правила на социолошкиот метод: „тоа го мислам иронично“. А тој тоа така го пишува имплицитно алутирајќи на Диркемовите Правила на социолошкиот метод. „Тие ставови што ги изнесувам“, пишува Гиденс, „сами по себе не констатираат, ‘програма’ за социолошко истражување, иако мислам дека се интегрален дел на таква програма“ (Giddens, 1989:183). Меѓутоа, А. Гиденс во овој свој труд не зборува за водењето на емпириското истражување и она што изненадува е „рамнодушниот тон и повремено одбивен став кон емпириското истражување со кои книгата изобиљува“, (Bulmer, 1989:441), како што со право забележува неговиот сонародник Мартин Балмер (Bulmer).

Не наведувајќи уште голем број интерпретатори и евалуатори на Диркемовото и диркемистичкото социолошко дело, во овој период (70-тите и 80-тите години), овде ќе се послужијам со „анализа на цитати“ (Citation analysis), како посебен пристап на наукометријата, за неговите дела, како еден од релевантните индикатори на неговото влијание во модерната социолошка мисла.

Базата на податоци за графиконот 1 се наоѓа во Social Science Citation Index. Оваа е многу широка лепеза на голем број списанија. Ако се земат предвид само седум големи американски социолошки списанија, тогаш оддалечувањето меѓу Диркем и Вебер во смисла на цитати од нивните дела е помало во периодот од 1972-1991 година со респективно 562/620 цитирања. Ова оддалечување, впрочем, се намалува почнувајќи од 1980 година, а некои години (1986-1987, 1988-1989) оддалечувањето е обратно (Steiner, 1998:111). Понатаму, оддалечувањето во наведената смисла меѓу Диркем и Зимел е поголемо во полза на првиот, отколку што е меѓу Диркем и Вебер.

Графикон 1 – Диркем наспроти другите класици

(Source: Steiner, 1998)

Според пишувањето на Ж. Бертло во Франција, пак, Диркем е најцитираниот автор. Тој котира во референсите покрај разни социолози (Башлар, Којре) и епистемолози кои сè уште се малку цитирани во Франција во овој период (1945-1995 – Вингештајн, Попер, Кун, Фејерабанд). Од 73 текстови на повеќе од 40 автори тој е спомнат шест пати од кои четири пати за Правилата на социолошкиот метод. Изборот на овие текстови имаше за цел воведување на три принципи: принципот на „не-свест“, неопходен за раскин со спонтаната социологија и со илузијата на транспарентност –

Диркем тука е спомнат покрај Маркс; принципот на борба против секаква есенцијалистичка идеја, секаков апел кон „природата“ што може да значи соодветно наложување за објаснување на општественото со општествено и на крајот принципот на конструкција на предметот што дозволува необјавена интерпретација и еклатантна рехабилитација на првото правило: општествените факти треба да се третираат како предмети (Berthelot, 1995:386).

Се поставува прашањето: што се случува од средината на 90-тите години наваму, односно еден век по објавувањето на главните трудови на Диркем? Можеме да се согласиме со констатацијата на Ф. Штајнер дека „присуствуваме на едно важно обновување по 70-тите години. Карикатурната слика елаборирана во средината на векот си оди парчосана, а Диркемовата социологија повторно се враќа на предниот дел од социолошката сцена.“ (Steiner, 1998:110). Кон ова, Штајнер, како „фрапантни индикации“ ги наведува: на прво место, јасната работа која беше во залет од Групата на диркемистички студии,⁵ освен значајната придобивка за концептуално и историографско појаснување, овозможи да се осветлат многубројни аспекти дотогаш заборавени во Диркемистичката социологија (важноста на размислувањето на Диркем за политиката; за односот на Диркем кон историчноста на општествените факти, или за контекстот на неговата постапка во врска со социологијата на образование). На второ место, враќањето на Диркемовото дело на предниот дел на социолошката сцена се должи на фактот што некои прашања што тој си ги постави и на кои тој се обиде да даде одговор наоѓа место кај професорите кои „се јадат меѓу себе“. Од аспект на социологијата на религијата особен предмет на превреднување стануваат низа сфаќања изнесени во Елементарните форми на религиозниот живот, било да се прави од аспект да се истакнат недостатоците или грешките во неговите сфаќања (Пикеринг) или да послужат како средство за корекција на Веберовата визија за рационализација на животот и за „разочарувањето“ (Александер). Во оваа последна

⁵ Диркемистички студии (1977-1987) беа публикувани под потписот на Филип Беснар во Maison des sciences de l'home, во 1989 година, во координација со Роберт А. Џонс (Универзитет во Илиноис) и тие станаа *Etudes durkheimiennes – Durkheim's studies*. Тие се објавени од British Centre for Durkheimian Studies, на Универзитетот во Bristol под водството (редакција) на W. Wats Miller (Steiner, Ph. p. 112).

перспектива акцентот повеќе е ставен врз социологијата на религијата кога „таа дава основачки пристап во кој културните процеси се проучувани како симболички процеси.“ (Steiner, 1998:113).

Тоа, пак, покажува колку Диркем влијаел и врз сфаќањата на претставниците на симболичкиот интеракционизам, како и врз оние автори кои се обидуваат да вршат интеграција на различните социолошки теории. Веќе е истакнато дека Бергер и Лукман експлицитно истакнуваат дека нивното разбирање на социолошката теорија довело до социологијата на познанието и тоа преку двете „маршрути“ – Веберовата и Диркемовата кои спаѓаат меѓу најпрочуените и највлијателните. Исто така, е спомнат обидот на Т. Парсонс за интеграција или синтеза на Веберовото, Диркемовото и Паретовото теориско гледиште во Структурата на општествената акција, без разлика колку е успешен тој обид.⁶

Следниот обид за интеграција на социолошките теории го прави Ј. Хабермас. За да го постигне тоа, тој се насочил многу подалеку од своите марксистички и критички корени кон проучување на трудовите на автори од различни теориски провиниенции, како на пример: Парсонс (рамниште на систем), Шиц (рамниште на светот на животот), Мид (рамниште на комуникација) и незаобиколно Диркем со неговата теорија на општествена солидарност која ја поврзува општествената и системската интеграција (Ritzer, 1997:394).

Ако преку Атлантикот – во САД во 40-тите па сè до 80-тите години делото на Диркем се читаше и се проучуваше, во Велика

⁶ Рејмон Будон укажува дека некои социолози повремено ги негираат различните социолошки традиции во настојувањето да ги конвергираат и да создадат единствена синтеза. Првиот што се посветува на овој потфат и што ги води со голема упорност е според Будон, американскиот социолог Т. Парсонс во своето дело *Структурата на општествената акција*. Ова дело остана еден поглед во историјата на социологијата, референтно дело. Но, тој не успеа како што имал амбиција да ги синтетизира интуициите на Вебер, Диркем и Парето во една кохерентна и ефикасна конституција за да може социолошката заедница да наоѓа предност... Р. Арон во поглед на историјата на социологијата постапи поостроумно од Парсонс. Тој виде подобро дека Маркс, Вебер, Зимел, од една страна, Диркем, Мос и меѓу современите Леви Строс, од друга страна, преставуваат различни традиции на мислата... Постојат сите причини во Германија социологијата да се развива како крстопат на историјата, економијата и психологијата. Во Франција, спротивно, сите причини се наоѓаат собрани за таа да се дефинира против овие дисциплини. И така, сите причини се француската социологија да биде повеќе привлечна од холистичка перспектива, германската социологија од индивидуалистичка перспектива за општеството. (*Traite de sociologie, sous la direction de R. Boudon, ...p.15 et 26*).

Британија социолошката заедница почна да се интересира дури од 70-тите години – Гиденс (1971, 1978), Лукес (1973), Хирст (1975) и Хауторн (1976). Задоцнувањето за интересот за Диркемовото дело и ненаклонетоста кон него може да се толкува со тоа што во американската социологија Диркем се прикажуваше како основач на функционализмот, кој не беше многу ценет во британската социологија.

Во средината на 90-тите години и по нив, се јавува пресврт и во интересот, но и во попозитивно прикажување на делото на Диркем. Тоа може да се илустрира на два примера. Прво, во познатата книга *Социологија* (Sociology), од М. Хараламбос и М. Холборн, нејзиното четврто издание во 1995 година, репринтирано во 1996, 1997, 1998 година, мошне значајно место му се посветува на Диркемовото дело не само во делот за социолошката теорија и методологија, туку и посебно во областите што се прикажуваат (религија, образование, стратификација итн.), па дури е посветено и посебно поглавје на социологијата на самоубиството (Haralambos, Holborn, 1995). Второ, во списанието *The British Journal of Sociology* (No2, 1998) Диркем е незаобиколен и во контекстот на оживувањето на социолошкиот интерес за моралноста. Како што наведуваат Шилинг и Мелор, уште Левин не потсетува дека прашањата кои се интересираат за изворите на моралната акција беа централни при основањето на социологијата и дека силното чувство на секуларизација во модерните општества меѓу нејзините основачи само го зголеми значењето на таквите прашања (Низбет). И покрај тоа што често е опишуван како позитивист, Диркем предизвикал голем интерес за општеството како морална, религиозна сила што кај луѓето поттикнува зовриеност кон акција која произведува општествена кохезија или распаѓање. Додека препознавањето на „авангардното крило“ (Колинс) на Диркемовото дело Елементарните форми на религиозниот живот, сметаат Шилинг и Мелор, не е ново, врската меѓу homo duplex, колективната зовриеност и различните форми на општественото кои остануваат исти во својата суштина, останува маргинализирано во современата социологија (Shilling Mellor, 1998:194). Кај двајцата влијателни модерни социолози – З. Бауман и Е. Гиденс – прашањето за моралноста зазема значајно место, иако различно го интерпретираат. Имено, З. Бауман ги потенцира физич-

ките импулси кои ја поддржуваат моралната наклонетост кон другите. Баумановата осуда на модернизмот како тоталитарен систем, се спротиставува на Диркемовиот нормативен поглед на општеството, од една страна, но Бауман ја одобрува Диркемовата критика за моралната кршливост на модерното општество и ја забележува врската што ја прави Диркем меѓу оваа кршливост и загубената 'креативна зовриеност' (Ibidem, p. 195).

Е. Гиденс прифаќа поглед на моралноста која зависи од рефлексивната и рационалната мисла. Тој сакал да ја надмине слабоста во Диркемовата социологија, пишувајќи ги Новите правила на социолошкиот метод, од перспектива на интерпретативната социологија. Шилинг и Мелор им забележуваат на Бауман и Гиденс дека тие понудиле само „делумен приказ за препородот на моралните интереси, не успевајќи да се справат со сложените внатрешни односи меѓу индивидуалното и колективното, рационалното и нерационалното, што ги конституираат изворите на моралната акција во Диркемовата интерпретација на темите за отелотворување на социолошките анализи“ (Ibidem, p. 203). Двајцата овие автори попозитивно се однесуваат кон сфаќањата на Мафесоли и Мештровиќ, иако нудат крајно спротиставени описи на препородот на „зовриениот витализам“ во современите општества – тие двајцата се осврнуваат кон Диркем за да им помогне во лоцирањето на нерационалните основи на општествениот живот во моќните трансформативни емоции и чувства кои повторно се појавуваат во човековата социјалност.

Всушност, свртувањето кон моралноста во социолошката теорија (Бауман 1993, Стивенс 1996, Тестер 1997), растечкиот интерес за враќањето кон светото (Мештровиќ 1991, 1993, Мафесоли 1996), заклучуваат Шилинг и Мелор и сега обемната литература што се интересира за крајот или трансформацијата на модернизмот, покажува дека може да се наоѓаме во средината на препородот на зовриената виталност. Во ангажирањето на овој препород на интересот за моралните појави, пристапот развиен во Диркемовото дело Елементарните форми на религиозниот живот ги става моралните интереси во срцето на општествената и социолошката теорија и нуди продуктивни основи врз кои треба да се

развије натамошното темелно социолошко оценување на моралноста (Ibidem, p. 206).

Со реафирмацијата на прашањето за моралноста е поврзано и повторното вреднување на Диркемовото сфаќање на образованието и хуманизмот. Така, Крејб укажува дека Диркем го „трасираше развитокот на француските – и на европските – образовни идеали, развивајќи го поимот за целосна личност и за модерниот идеал на секуларно образование, што ги комбинира природните науки – кој имаше морална задача да подучува за местото на човечкото во светот на природата – и на хуманистите кои произведуваа хуманизам што би ја заменил религијата како начин на кој општеството мисли за себе, или можеби мисли самото.“ (Craib, 1997:79).

Во контекстот на неговото поимање на социологијата, една од работите за која Диркем бил заинтересиран, Крејб го истакнува начинот на кој општеството се репродуцира во нас или преку нашите акции. Со современи термини овој вид теми произлегуваат од дебатите, на пример, за начинот на кој личното е политичко – на пример, во феминистичкиот аргумент дека начинот на кој мажите и жените се однесуваат едни кон други на лично рамниште ја репродуцира цртата на патријархатот, нееднаквоста во моќта во поширокото општество. Општеството секогаш е внатре и надвор. Диркем беше способен тоа да го препознае, што најдобро ја илустрира неговата концепција за колективната свест (Ibid., p. 32).

Крејб и од методолошки аспект нагласува дека постојат видови на теориски аргументи што ги отвораат нештата и други видови на аргументи што ги затвораат и не е секогаш лесно да се одлучи што е посоодветно. Но, во случајот на Диркемовите аргументи за општествените факти, критиките за недоволна прецизност ги затвораат можностите. „Поимот за општествен факт, во јака или слаба форма, бил во центарот на социологијата – друи и развитокот на 'постмодерното општество' мора да биде објаснето како општествен факт, иако малкумина од неговите поборници би го прифатиле ова.“ (Ibid., p. 33).

Во оваа насока е и укажувањето и истовремено заклучокот на Ф. Штајнер дека „Диркемовата социологија, заземајќи место во првиот ред во малиот свет на класици на социологијата, не е бал-

самирана, стерилизирана и затворена во самата себе. Солидно обединета околу неколку принципи: дефиницијата на општественото, теоријата за социјализација, теоријата на спознанието, создавањето на симболичкото“ – овде би додал и теоријата на интеграција и дефинициите на трите базични односи и клучните социолошки поими и нивното логичко поврзување, како и методот на посредно експериментирање и во тие рамки на мултиваријантната анализа, „Диркемовото дело е отворено дело: неговата силна кохерентност му осигурува негова трајност и негова цврстина, предизвикувајќи плодни и обновливи прашања.“ (Steiner, 1998:113) .

Оттука, во Диркемовата социолошка парадигма социолозите и натаму ќе наоѓаат поттик, инспирација и одредени одговори на низа прашања што ги поставува општествената актуелност.

Заклучок

Емил Диркем е еден од малиот број основачи на современата социологија. Тој со своето дело придонесе да се дефинира предметот и методот на социологијата преку дефиницијата на општествените факти и нивното третирање како предмети и со примената на методот на посредно експериментирање – експериментално резонирање. Со тоа, тој теориски и методолошки ја втемели социологијата како модерна општествена наука, разграничувајќи ја од биологијата, филозофијата, посебно од филозофијата на историјата и психологијата.

Теориското втемелување на социологијата Диркем го изведуваше преку дефиницијата на поимите и нивното логичко поврзување, кои произлегуваат од „трите базични односи и процеси“ (I. Craib): индивидуата и општеството; акција и структура; општествена интеграција и систем на интеграција.

Диркем е значаен и по тоа што изврши втемелување на низа посебни социолошки дисциплини (социологија на семејството, социологија на образованието, социологија на религијата, социологија на правото итн.).

Односот кон Диркемовото дело во овој прилог се разгледува низ три периоди: прво, период меѓу двете светски војни во кој постои „затемнување на сликата за неговото дело“ (R. Boudon); второ, период на седумдесеттите и осумдесеттите години кога се врши повторно откривање на значењето на Диркемовото дело и трето, период на деведесеттите години што означува обновување на низа запоставени, маргинализирани прашања во Диркемовата социологија; т.е. расветлување на „затемнатата“ слика“ за неговото дело, или „парчосување“ на карикатуралната слика за Диркемовото дело од првиот период (Ph. Steiner).

Диркем веднаш по М. Вебер е најцитираниот класик во современата социологија (ако се земат предвид Г. Зимел и Х. Спенсер), додека во Франција во истиот период е најцитираниот автор. Делото на Диркем вршеше и сè уште врши влијание во модерната социологија, зашто ова дело е отворено и овозможува да се поставуваат обновливи прашања и барање на одговори на прашањата на оваа социолошка парадигма што ги наметнува општествената актуелност.

БОРИС АРСОВ: ПРВИОТ МАКЕДОНСКИ СОЦИОЛОГ ВО ПРОУЧУВАЊЕТО НА СЕЛОТО И ПОВАРДАРИЕТО ВО ТРИЕСЕТТИТЕ ГОДИНИ ОД XX ВЕК

Вовед

За подобро да се сфати општествено-историскиот контекст на Македонија во триесеттите години од XX век и начинот на проучување на македонското село во овој период од страна на Борис Арсов, потребно е во овој вовед да се изнесат кратки биографски податоци за првиот македонски социолог.

Борис Арсов¹ по завршувањето на гимназијата во Куманово, во 1926 година заминал во Франција на студии. На Универзитетот во Монпелје студира право и филозофија и стекнува две дипломи: за завршен Правен факултет и за завршени студии по филозофски науки. Во 1936 година на Сорбона ја одбрал својата докторска дисертација на тема: *Економскиот живот на Македонија во XIX век*, која што истата година е објавена од страна на Парискиот универзитет под два наслови (заради ситуацијата настаната со поделбата на Македонија по Балканските војни и Версајскиот договор во 1918 година: *La vie économique de la Macedoine au XIX-e siècle* и *La vie économique de la Serbie Sud au XIX siècle*). Дисертацијата е објавена во едицијата *Publication contemporaines France-Balkans*: Paris, 1936 (Богоев, 2000: 9). Во оваа публикувана дисертација, Борис Арсов обработува прашања што се главно поделени на четири глави кои што се пошироко и подлабоко обработени. Во првата глава авторот расправа за географската и политичката положба на Македонија;

¹ Во трудовите кои што ги објавувал во триесеттите години од минатиот век тој се потпишувал како д-р Борисав Арсић, бидејќи во тоа време овој дел од Македонија се нарекувал „Јужна Србија“, а службен јазик бил српскиот. Исто така, во текстовите кои што овде се анализираат тој како синоними ги употребува следниве термини: „Македонија“, „Јужна Србија“, „Вардарска бановина“ и „Југ“.

во втората, за селската економија; во третата за сточарството, а во четвртата за трговијата и занаетчиството. Во книгата постојат уште четири глави во кои проблемите се многу помалку обработени: во петтата глава на неполна страница се говори за индустријата, во шестата за експлоатацијата на руди; во седмата, за кредитните институции, а во осмата, за печалбарите.

Врз основа на оваа проблематика што ја разработува во својата докторска дисертација, Арсов за проблемите на селото и селанството во Македонија од историски аспект објавува написи во списанието *Луч* кое што тој заедно со група интелектуалци го издавал и истовремено бил и негов главен и одговорен уредник. Во периодот од 1936 – 1939 година, Борис Арсов во ова списание објавил неколку написи за селото и селанството под следните наслови: „Нашето село и селанството“, „Аграрниот статус на спакхист-вото“, „Социјалните формации во Повардарието“, „Почетоците на капитализмот во земјоделството во Вардарска Бановина“. Во овој напис накратко ќе се осврнам на наведените прашања за кои што расправа Б. Арсов во споменатото списание. Интересно е да се спомне дека тој се зафатил со мислата да ја напише и првата „Аграрна социологија на Повардарието“ (под овој наслов ракописот е зачуван во Архивата на Македонската академија на науките и уметностите – АЕ-16, Архива на МАНУ). Ракописот има 22 страници и како што се гледа, тој е недовршен и ги содржи следните делови: Вовед во кој што, покрај другото, ги именува главите за кои што ќе се расправа во книгата, тргнувајќи од проучување и систематизација на проблемот од социолошки критериум „(...) најкарактеристичните црти на општествените структури и така доаѓаме до следните општествени облици: првобитна заедница – задружна култура; феудализам: патријархална култура, спакхство, чифчиство; капиталистичка култура“. Подетално е обработена првата глава под наслов „Животот и работата во задруги“ („Задружни живот и рад“), каде што како основна инспирација и стожер на начинот на живот се зема *словенската задруга* и задружната сопственост врз чија основа настанува и социјалниот живот на луѓето и културата на задругарството; втората глава е насловена како „Патријархална култура“ што претходно била карактеристична за

колективниот живот на романските и германските народи и која што била пренесена на балканските словенски народи. Оваа глава е недовршена и има само пет страници во споредба со првата глава која што има 17 страници. Третата глава која што би се однесувала на проблемите на капиталистичката култура, како што стои во *Воведот*, недостасува, но Б. Арсов тоа прашање го обработува во два написи во списанието *Луч* (броевите 2; 6-7, 1937, под насловот „Почетоци на капитализмот во земјоделството на Вардарската бановина“ / „Почеци капитализма у пољопривреди Вардарске бановине“ за што подоцна ќе стане збор.

Овде може да се напомене дека списанието *Луч* излегувало на српски јазик, меѓутоа, Б. Арсов и соработниците објавувале одредени драми, како што е на пример, „Печалбари“, како и некои лирски македонски народни песни на оригинален македонски јазик. Заради тоа, но и заради „застапувањето на идејата Македонија во економска и политичка смисла да се конституира како признат субјект во постоечките услови ... списанието беше забрането, а неговиот главен уредник (Б. Арсов) интерниран во Нови Сад каде што останал до 1941 година, кога се вклучува во Народноослободителната војна и е учесник на Првото заседание на АСНОМ. Смртта го затекнала како професор на Правниот факултет во Скопје, во 1954 година“. (Арсов, 2000: 18, 27). По Втората светска војна сè до неговата смрт, Б. Арсов немал можност да се занимава со социологија, бидејќи во тој период до крајот на 50-те години од минатиот век социологијата била анатемисана, како што е познато, од тогашниот режим како „буржоаска наука“ и била заменета со дијалектички и историски материјализам. Во овој период тој се занимавал со марксистичката филозофија и со правната наука.

Целта на овој прилог не е да се занимава со целокупното дело и живот на првиот македонски социолог Борис Арсов, туку да укаже на начинот на третирање на проблематиката на селото, селанството и Повардарието, што произлегува од неговата директивска социолошка (теоретска и методолошка) ориентација иако притоа го користи и Веберовиот идеално типолошки метод за опис на селската кука и типологијата на социјалната структура на селото и Повардарието.

Селото и селанството на Балканот и во Македонија

Во проучувањето на селото во балканските земји, а со тоа и во Македонија, Б. Арсов пристапува историски, т.е. со доаѓањето на Словените на балканските простори. Старите Словени, нашите прадедовци, првенствено се занимавале со земјоделство и сточарство, пишува Б. Арсов. Тој се повикува на Византискиот император Маврикие (582 – 602 година) кој често војувал со Словените на Балканскиот Полуостров и кој кажува за нив дека имале во изобилие стока и земјоделски производи, а најмногу просо и жито (Арсиф, 1937: 161).

Според Арсов, темелниот и карактеристичен облик и начин на живот на Словените претставува *зедругајта*. Тој напоменува дека задругата е оригинална словенска творба, иако тој се повикува на Моние (Maunier, 1929) дека слични групи се наоѓаат и кај другите народи, на пример кај Ирците (Fanistray system) пред нивното покорување од страна на Норманите. Во овој контекст, Б. Арсов изнесува интересен став за видот на начинот на живот на Словените на Балканскиот полуостров, повикувајќи се на познатиот антички историчар Херодот, кој живеел во периодот пред нашата ера: „дека Словените уште одамна живееле во групи, селца и села, знаеме и преку Херодот. Тој, исто така, кажува дека Словените на Балканскиот Полуостров, на многу места, подигале свои села над вода (Арсиф, 1937: 162). Како пример, Б. Арсов во фуснота го наведува името на селото Наколец на Преспанското Езеро кое и ден денес го носи тоа име. За историчарите и социолозите се поставува клучното прашање: ако се знае дека Херодот живеел во периодот пред нашата ера (484 – 425) и дека пишувал за начинот на живеење на Словените на Балканскиот Полуостров (како што пишува Б. Арсов), тогаш како да се сфати денешниот „факт“ што го наведуваат историчарите – дека Словените на Балканскиот Полуостров се доселувале во VI и VII век од нашата ера? Многу е значајно на ова прашање да се одговори по пат на историско– компаративно истражување, и притоа да се користат и археолошки истражувања и сознанија.

Според Б. Арсов, земјиштето кај Словените припаѓало на за- другите, наспроти уредувањето кај Римјаните и Германите кај кои земјиштето припаѓало на племето (*communauté*), а од оваа општа сопственост (*ager publicus*) секој можел да обработува еден дел. Овој општ комунизам во многу нешта се разликувал од домашниот комунизам кај Словените. Така, кај Римјаните, по смртта на сопственикот, имотот е распределуван на еднакви делови меѓу неговите најблиски роднини. Наспроти тоа, кај Германите наследувал само еден наследник, обично најстариот или најмладиот син на покојникот. Кај Словените имотот не се делел со смртта на старешината на задругата, туку задругата бирала нов старешина, најстариот или најспособниот меѓу задругарите. Во задругата живееле слободни задругари, единствено зависни од својот старешина, кој, исто така, немал неограничена власт како *pater familias* кај Римјаните, туку морал за сите поважни прашања во врска со задругата да се советува со возрасните членови на задругата. Значи, заклучува Б. Арсов, во задругата владеел демократски дух, а старешината на задругата доаѓал на таа позиција со избор, а не според правото на раѓање (Арсић, 1937: 5-46).

Словените го имале ваквото социјално и економско уредување сè додека не ги покорилa Византија која што им го наметнала своето економско, социјално и политичко уредување. Со текот на времето речиси целата земја била дадена во наследство, така што едвај нешто им останало како приватна сопственост на оние кои што ја обработувале и со многу тешки товари во корист на владарите и болјарите. Во *византискиот феудализам* целото население било поделено на властелини, властелинчиња, свештенство, неропси, отроци, Власи и Арбанаси. Земјоделците биле неропси и отроци. Според Арсов, животот на селаните и посебно на земјоделците бил многу тежок и на граница на издржливост. Заради тоа, во тоа време се појавиле разни верско-социјални движења што се стремеле колку – толку да ја подобрат состојбата на селаните. Меѓу нив, според Арсов, по својата социјална концепција и по раширеноста било најважно Богомилското движење (Ibid, 162).

По освојувањето на балканските народи од страна на османлиските Турци, нивниот (османлиски) феудализам, иако имал мно-

гу елементи од византискиот, бил многу поподнослив за покорената раја, која што била експлоатирана со многу помалку системи и контролирана од далеку, смета Б. Арсов. Во времето на османлиските Турци поимот сопственост на земја бил под следните три влијанија: влијанието на римското право; влијанието на словенското право и влијанието на исламското право. Основата на римското право се огледува во *наследното право*, основата на словенското право се огледува во *задруѓиштето* кои што се задржале во текот на целото време на турското владеење, а основата на исламот во *сјахисџивото*. Во одредена смисла, истакнува Б. Арсов, Турците на Балканскиот полуостров го задржале социјалниот поредок воспоставен од Византија. Целата земја е на владетелот, што султанот им ја отстапувал на користење на заслужните муслимани (зијами и тимари), ја подарувал во добротворни и верски цели (вакуфи) или ја задржувал како своја приватна сопственост (муљк и хас). Поробената раја станала заедничка, а секој правоверен имал право да располага со неа како што сака. *Jus gladii* било во рацете на секој муслиман, особено ако тој бил бег или чиновник. Според Арсов, ваквата состојба јуридички траела сè до Ѓулханскиот хатишериф (1839 година) кога сите поданици во Империјата биле изедначени во своите права и должности, а по Кримската војна Југословените добиваат дозвола да можат неограничено да купуваат недвижни имоти, па многумина од нив стануваат и чифлик-сајбии. Тоа произлегува од фактот, пред сè, дека Турците не биле земјоделски народ, туку војни и сточари, па им било многу тешко трајно да одржуваат еден аграрен систем, смета Б. Арсов. Тој додава дека Турците го унапредиле земјоделството во Македонија со воведување на индустриски растенија како што се тутунот, афионот, сусамот, анасонот, калинката, оризот итн. Градинарството било подигнато на завидно ниво, овоштарството и лозарството биле многу напредни, а сточарството било многу развиено. Се разбира, иницијативата секогаш доаѓала од народот кој заминувајќи на печалба насекаде во светот станал многу напреден и приемчив за сите корисни новитети, при што овие новитети власните не ги спречувале (Ibid, 166).

Меѓутоа, наспроти очекувањата, по ослободувањето од османлиското владеење и во периодот по Првата светска војна, во

Македонија (според Версајскиот договор од 1918 година во Јужна Србија – П.Г.) „во поглед на земјоделството, подобрувањето и унапредувањето на селото и селанството направено е многу малку смета Б. Арсов. Животот на селаните, нивните приходи, приносот од земјиштето, квалитетот на производите, хигиенската и културната состојба на нашето село на Југ не се исти како и пред Балканската војна. Мора, исто така, да се признае дека имало многубројни обиди од страна на меродавните за подобрување и унапредување на нашето село, но сите обиди до сега дале негативни резултати, бидејќи се водени без систем, без потребното стручно знаење, особено не е водено сметка за психолошката и социјалната состојба на средината во која што тие се спроведувале, смета Б. Арсов.

Во оваа смисла, тој особено критички се осврнува на *аграрната реформа*, сметајќи ја за еден од најголемите промашени обиди на Југот (во Македонија – П.Г.). Тој напоменува дека основно за аграрната реформа, секако, би било да се расчисти односот што постоел меѓу чифчиите и беговите, а оние кои што ја обработуваат земјата да станат сопственици од рангот на чифчии. Меѓутоа, работата во практиката е сосема поинаку изведена. Според неговото мислење, неуспехот на аграрната реформа е последица на две причини: прво, законот не е доследно спроведен, ниту било расчистено кое земјиште е чифчиско, а кое и понатаму им останува на беговите во приватна сопственост; втората причина што довела до капиталната грешка е во тоа што големите селски маси од Север се префрлиле на Југ (во Македонија – П.Г.) уште на самиот почеток и така дошло до појава на парадокс, последицата да ѝ претходи на причината: *колонијацијата почнала пред аграрната реформа, наместо да настигнала неа*. Земјата е доделувана без било каков критериум, без технички елаборати, од око, давана е секому кој ќе пружел рака и каде што ќе пружел рака. Резултат од тоа, според Б. Арсов, е од поделената земја само еден незначителен дел да го добијат оние земјоделци кои фактички ја обработувале земјата, а во поголем број случаи, покрај големите центри, се натрупале неработници и шпекуланти кои што немале никаква врска со земјоделството, а во голем број случаи биле заборавени домородните селани кои што со право од политичкото ослободување очекувале и економско подобрување. Покрај тоа, во

поглед на земјоделските производи, особено *индустријскиите производи*, според мислењето на Арсов, „водена е многу незрела политика од која што никој немал апсолутно никаква корист, па ни самата држава“. Тој го наведува примерот со упропастувањето на културата афион заради примената на Женевската опиумска конвенција, иако афионот, односно неговиот дериват опиум, во последниот век во Повардарието бил богат извор на големи приходи (Ibid, 167). Слично било и со производите памук и свила што ги произведувал селанецот во Повардарието и кои што не се заштитени со никакви царински бариери. Изгубени се пазарите за овие производи. Оттаму, според Арсов, самиот начин на производство и рационализација на *земјоделството* не покажал до сега никакви видливи позитивни резултати. Ист е случајот и со *својотарството*. Тоа не е преориентирано кон потребата на западно-европските пазари; препуштено е единствено на грчкиот пазар и не е чудно што тоа станало нерентабилно со маркантна тенденција и што слабиот добиток не е во состојба да ги влече тешките и модерни плугови. Климатските прилики што се од Бога дадени за *овоштарството* и *градинарството*, се разбира, не можеле сами по себе да бидат доволни Македонија да стане овоштарски крај. Кога кон сето ова ќе се додаде и тоа дека печалбарството во странство било речиси оневозможено и дека денес селанецот плаќа многу повеќе и поголеми давачки, тогаш сосема е разбирливо зошто денес нашиот селанец е толку сиромашен и партавал како никогаш порано, истакнува Б. Арсов.

Меѓутоа, и покрај ваквата состојба и сиромаштија на македонскиот селанец, тој ги нагласува неговите позитивни карактеристики, бидејќи интелигенцијата претежно се регрутира од селанството. Според неговото сфаќање, интелектуалните борци и црковни големодостојници кои што уште од почетокот на XVIII век работеле на будењето на националната свест, исто така, во голем број случаи биле селски деца. Ослободувањето на Србија го донеле селаните со првото востание од 1804 година. Борбата против Австро–Унгарија во Хрватска и Словенија ја воделе селаните со своите селски водачи; борбата за црковна еманципација и национално ослободување во Јужна Србија (Македонија – П.Г.) својата главна сила ја црпела од селото (Ibid, 169).

Филозофијата на животот на селанството во Македонија, смета Б. Арсов, е проткаена со народното творештво што се оглеува во уметноста, поезијата, фолклорот и, пред сè, во народните песни.

Социјални формации во Повардарието

На проучувањето на селата и паланките во Повардарието, Б. Арсов му посветува посебно внимание, бидејќи смета дека овој регион во Македонија е многу значаен и за тогашната југословенска држава. Од социолошка гледна точка посебно се значајни социјалните функции во Повардарието, при што тој посветува поширок простор за овој проблем во два броја од списанието *Луч* (бр. 1 и бр. 2-3, 1937). Уште на почетокот на написот во првиот број тој го дефинира поимот „општествена заедница“ и го дели на три вида. Така, „општествени заедници ги нарекуваме човечките групи кои што се формираат спонтано или свесно заради постигнување на одредена цел, без разлика дали за одредено време или трајно; без разлика дали периодично или постојано. Тие според својата природа може да се поделат главно на три вида: заедници по крв (семејства), заедници по местото на живеење (населба) и заедници по звање (корпорации)“ (Арсић, *Луч*, 1, 1937: 37).

Авторот, кај општествените заедници по звање, главно разликува три вида: сталежи, класи и корпорации. Под *сталежи* тој подразбира социјални формации што настануваат со оглед на истата функција која што ја вршат поединците во општеството, без оглед во кое својство делуваат (селски сталеж, трговски сталеж, војнички сталеж, свештенички сталеж итн.). Објективната основа на сталежот е истата професија, а субјективната е функционалното единство на сите припадници. Сталежите во денешно време обично се неорганизирани и се наоѓаат во латентна состојба, смета Б. Арсов. *Класи* ги нарекува оние социјални формации што настануваат имајќи го предвид капиталот и приходот што го носи капиталот. Како што вели тој, обично се разликуваат три општествени класи: капиталистичка, средна класа и пролетаријат. Објективната основа на класата, според Арсов, е имотната состојба на поединците и приходите што произ-

легуваат од имотот, а субјективната е во спротивност на интересите на поединечните класи, што најчесто се претвора во класна борба. „*Корпорации* ги нарекуваме оние општествени формации“, пишува Б. Арсов, „кои што настануваат со оглед на истото звање со кое што се занимаваат поединците, без оглед на нивната имотна состојба и положбата што тие ја заземаат во општеството. Објективната основа на корпорацијата е истото звање (професијата), а субјективната е во истоветноста на интересите на сите припадници. Корпорациите се многу блиски на сталежите и од нив се разликуваат по тоа што се организирани и што кај нив е потенцирана општествената интеграција и диференцијација“ (Ibid, 17). Според Арсов, општествената интеграција настанува тогаш кога поединците со исто звање (ист занает) се собираат во една групна целина (еснаф); додека општествената диференцијација настанува тогаш кога поединците се одвојуваат, со оглед на нивното звање кое што настанало со поделбата на општествениот труд (разни занаети).

Во денешната смисла на зборот, поимот „*корпорација*“ кај Арсов, означува професионални или струкови здруженија. Тој во понатамошното излагање се задржува исклучително на корпорациите како што тој ги сфаќа, а не и на сталежите и класите. И во овој труд неговиот пристап е историски и социолошки, при што тој поаѓа од настанокот на корпорациите сè до триесеттите години од XX век во Повардарието. Така, тој истакнува дека корпорациите се од латинско потекло и историски се врзуваат за *Нума* (Numa pompilius 714 / 671 пред Хр.), но е многу веројатно дека постоеле пред *законовите од XII-иџе Таблици*, но не биле толку бројни како подоцна.

Не навлегувајќи во историјатот на корпорациите, на што Арсов посветува многу простор во својот труд, јас ќе ги наведам само поднасловите за читателите да имаат увид за кои прашања тој расправа во својот историски осврт: правниот карактер на корпорациите во Рим и Византија; социјалното значење на корпорациите кај Римјаните и Византијците; (*Луч*, 1, 1937); корпорациите во средниот век, правниот карактер на корпорациите во Средниот век; социјалното значење на корпорациите во Средниот век; Корпорациите во Повардарието (организација на еснафи); припадниците на еснафите; правниот карактер на еснафите; црквата и есна-

фите; економското значење на еснафите и социјалното значење на еснафите (Луч, 2-3, 1937).

Исто така, без да навлезам во поширока расправа за корпорациите во Повардарието, во оваа прилика накратко ќе се осврнам на видовите корпорации, нивната структура и на социјалното значење на еснафите. Професионалните корпорации не им биле познати на Јужните Словени сè до нивното доаѓање на Балканскиот Полуостров. Исто како што Јужните Словени попримиле од Византија од политички и правен карактер, така тие попримиле и институции од економски карактер, т.е. занаети и занаетчиски организации – корпорации. Дури по XI век градското стопанство и во словенските држави покажува одреден напредок кога преку Балканскиот полуостров извозната трговија почнува да се движи од исток и кон исток. Повардарието служи како многу важна посредничка област; област во која што се создале и одредени полутрговии за извоз кон Јадранското Море, смета Б. Арсов. Иако не бил голем бројот на познати занаети, сепак, пред крајот на српската средновековна држава постоеле следните занаети: ковачки, грнчарски, свеќарски, кожарски, чевларски, казанџиски, дрводелски, сидарски, каменорезачки и седларски (Ibid, 70).

Во непрекинатите војни со Византија, Османлиите претрпеле големо влијание во поглед на нивните политички, правни и економски институции. Бидејќи немале развиен градски стопански живот, тие попримиле од Византија и многу нови занаети и занаетчиски институции, корпорации. На занаетите, на занаетчискиот алат и на занаетчиските организации тие им даваат свои имиња, во најголем дел од арапско и персиско потекло, прилагодувајќи ги кон исламот од формална страна, додека нивната содржина и понатаму останувала византиска. Така, корпорациите го добиле називот *еснаф* („еснаф“ е множина од арапскиот збор „сунуфул“, што значи распоред, вид, ред или во преносна смисла организација). Зборот „занает“, исто така, има арапско потекло и доаѓа од зборот „санат“ што значи занимање. Речиси сите занаети и алати добиваат турски, односно арапски и персиски имиња, бидејќи Јужните Словени, во недостиг од своја сопствена терминологија, наскоро примиле турски имиња, кои што се употребувани и во општењето со властите и кои што во многу покраини и до ден денес се задржале (Ibid, 71).

Според Арсов, за време на османлиското владеење занаетчиството во Повардарието доживеало голем просперитет. Имено, Турците биле во поголем дел градско население, а доколку живееле по селата и чифлиците, имале потреби кои што единствено можеле да ги задоволат кај занаетчиите по градчињата: одела, облека за спиење, разни накити итн. Таквиот развој на занаетчиството во Повардарието овозможило тоа да се организира во *еснаф*, како основна институција што била и правно регулирана. Еснафските организации во Повардарието биле карактеристични за целиот XIX век, сè до ослободувањето од Туците, дури и подоцна, до крајот на дваесеттите години од XX век.

Б. Арсов наведува дека „...во почетокот на XIX век и Југословените почнуваат да се интересираат за градското стопанство, да учат занаети и да се занимаваат со трговија. Тие наскоро заземаат голем дел од градското стопанство и добиваат приоритет во однос на еснафите. Ваквата состојба во Повардарието трае сè до Балканската војна. По ослободувањето, новиот стопански живот доведува до нагло опаѓање на занаетчиството, а со тоа и еснафите губат од своето значење ... Законот за работење (Закон о радњама) од 5 ноември 1931 година ги укинува и спроведува нова организација на градските стопанственици во принудни здруженија на трговци и занаетчии, како и во трговски индустриски и занаетчиски комори“ (Арсић, Луч, 2-3, 1937:72).

Интересна е организациската структура на еснафите што Б. Арсов подетално ја опишува и образложува.

Еснафите биле организирани врз основа на статuti кои што, како што наведува Б. Арсов, биле непипшани и се пренесувале како традиција. Еснафот го сочинувале следните тела: годишни собранија, управа, кехаи и членови. *Еснафскиите собранија* се одржувале по потреба, но најмалку еднаш годишно и на нив се донесувале важни одлуки што го интересирале и го тангирале еснафот. Право на глас имале само мајсторите; калфите можеле да присуствуваат на собранијата, да земаат збор, но немале право на глас. Со собранието претседавал кехај, а во негово отсуство устабаша. На собранието се бирала управата на еснафот, се расправало за цената на стоката и за годишните плати на помошниот персонал. *Управата на еснафот* се

состоела од устабаши, чауши, писари и 12 постари мајстори. Секој еснаф имал своја управа. На чело на еснафот бил кехајот, кој бил делегиран комесар од страна на власта. Само преку него еснафот можел да комуницира со власта. Секој еснаф имал свој печат (мур) и своја каса (сандк). *Кехајои* имал многу значајна улога во еснафот. Во неговите раце била сконцентрирана врховната управна и судска власт на конкретниот еснаф. Пред сè, кехајот бил должен да ги штити државните интереси и да се грижи да не се прекрши законот. Кехајот не бил поставуван од страна на властите, туку бил биран од страна на еснафот, а потврдуван од страна на власта. Обично се бирал доживотно, но можел и да биде отповикан од позицијата доколку совесно не ги вршел работите на еснафот и доколку за тоа одлучело еснафското собрание. Кехајот секогаш бил муслиман. За ова место се грабеле многу муслимани, бидејќи тоа носело убави приходи. Компетенцијата на кехајот била многу широка. Тој ги распоредувал чаршиите на поедини занаети, вршел врховен надзор врз работата на еснафот, настојувал предметите во конкретниот занает да бидат солидно изработени, им ја одредувал цената. Тој ја издавал помошничката диплома и мајсторското писмо; никој не можел да отвори продавница без негово одобрение, ниту пак на некогаш можело да му се затвори продавницата без одобрение од кехајот. Тој го одредувал бројот на чираци кои што можеле да ги држат одделните мајстори. Кехајот примал тужби, водел истрага и изрекувал пресуди со устабашата и другите членови на управата на еснафот, итн. *Устабашата* го застапувал еснафот во интерните стручни работи. Тој работел и донесувал одлуки во согласност со другите членови на управата, а по одобрение на кехајот. *Калфа-баиша* имал истоветна улога како и устабашата во работите што се однесувале на помошниот персонал (Ibid, 73).

Секој еснаф имал три категории на припадници: ученици, помошници и мајстори. *Учениците* во занаетот се викале чираци (најчесто децата го учеле занаетот на својот татко); *помошниците* се нарекувале *калфи* и калфинското право обично се стекнувало по три години чиракување; *мајстор* било најголемото звање во занаетот и калфата го стекнувал по испитот за изработка на соодветен производ што го прегледувал кехајот со устабашата и 12 членови

на управата на еснафот. Кога калфата бил прогласуван за мајстор, на новиот мајстор му наоѓал дуќан – локал самиот еснаф, а мајсторот се пазарел само за киријата.

Еснафите во никој случај не биле организација за оневозможување на конкуренцијата и за ограничување на стопанството, како што бил случајот со европските корпорации. Демократскиот состав и либералните стремежи ги направиле еснафите неопходни за градското стопанство во Повардарието сè до ослободувањето од османлиското владеење, смета Б. Арсов. Во овој контекст, Б. Арсов особено го истакнува *социјалното значење* на еснафите. Според него, ова значење се состои најмногу во нивната културна и национална работа. Имено, *воспитно-културната улога на еснафите* во животот и работата на градското население во Повардарието била ограничена. Така, на пример, во недостаток од училишта и учители мајсторите ја преземале улогата на учители, ги подготвувале своите чираци и калфи формирајќи од нив идни мајстори и граѓани. Речиси целото градско население поминало низ овие „практични училишта“ и преку еснафите се формирале во домаќини, стопанственици и граѓани. Според Арсов, улогата на еснафите во Повардарието во формирањето на градското население била многу позначајна и од улогата на самата црква која што никогаш не успеала, освен својата надворешна улога, да навлезе подлабоко во животот, работата и семејството на огромното мнозинство градско население. Работливоста, чесноста, стручната подготовка, гордостта, карактерноста, солидарноста и социјалноста на нашето градско население единствено и исклучително ги внеле и формирале еснафите и нивните строги, но правични правила и обичаи (Ibid, 79).

Следното социјално значење на еснафите, според Арсов, се состои во *националниот џируг на еснафите* што започнува дури во почетокот на XIX век кога населението на југословенските простори започнува да се интересира за градското стопанство и да учи разни занаети. За кратко време, вели Б. Арсов, тоа го презема водството во речиси сите еснафи, и преку овие организации почнува да работи на националното будење, залагајќи се за национални училишта и за црква независна од Цариградската патријаршија. Како и римските професионални корпорации некогаш, и еснафите

во Повардарието, покрај економската улога добиваат и политичко значење, кое што сè повеќе се манифестирало во текот на XIX век. Разни тајни фондови го помагаат ослободителното движење, а еснафските организации во своите членови освен обични мајстори гледаат и борци за национална држава кои ќе бидат подготвени да се жртвуваат секогаш кога ќе затреба. Во тој дух се воспитувал и целиот занаетчиски подмладок (Ibid).

По ослободувањето од османлиското владеење во земјоделството почнал продорот на капиталистичките облици. Така, феноменот на преминување на земјоделските добра во рацете на граѓаните и капиталистите, значи во рацете на неселаните, што во Македонија, во остра форма, дури денес се појавува (кон средината на 30-те години од XX век – П.Г.) во Србија се назира по Првата светска војна; во Хрватска и Словенија кон почетокот на XX век, а во Западна и Средна Европа се појавил многу порано. Тој е во тесна врска со настанокот и развојот на паричното стопанство – капитализмот. Капиталот е прв што, како во сите стопански домени, така и во земјоделството, го поставил проблемот на *рентабилност* (во индустријата на профитот, а во земјоделството чист придонес). А со појавата на рентабилноста во земјоделството, се покренува прашањето за воведување на модерни технички пронајдоци и преминување од екстензивна на интензивна обработка на земјиштето (Арсиф, *Луч*, 6-7, 1937: 210 – 211).

Меѓутоа, продорот на капиталистичкиот начин на производство во земјоделството на Македонија, речиси е непознат сè до пролетта 1937 година кога *Байта* откупил 6.000 хектари плодно земјиште во струмичката околина, наведува Б. Арсов. Структурата на земјиштето на земјоделските стопанства оневозможува продор на капиталистичките облици на земјоделското производство. Така, голем број од земјоделските стопанства во Македонија (во текстот Вардарска бановина – П.Г.), за сега сè уште се наоѓаат во рацете на селаните, значи, во рацете на оние кои што фактички и ги обработуваат. Оваа состојба во бројки изгледа вака: број на семејства без никаков имот 18.718; број на семејства со имот до 2 хектари, значи, селска сиромаштија 144.706; од 2 – 10 хектари 127.597; други стопанства преку 10 хектари 27.822. Самостојните селски стопанства

настанале или со откуп на земјиште од поранешните господари, главно турски феудалци или со доделување на земјиште од страна на државата при аграрната реформа (Ibid, 215). Според Арсов, процесот на распаѓање на земјоделските стопанства започнал и ќе доведе до големи последици за селанецот и за општеството во целост.

Државната политика, истакнува Арсов, се обидела со извесни палијативни мерки да го забави процесот на распаѓање на селските стопанства. Меѓу овие мерки, Б. Арсов го спомнува основањето на Аграрната банка, донесувањето на Уредба за ликвидација на селските долгови, фаворизирањето на задругите итн. Меѓутоа, сите овие мерки се корисни, но се ситни палијативи, кои во основа не го решаваат селското прашање, ниту се во состојба да застанат на пат на играта на капиталистичкото стопанство (Ibid, 215).

Наместо заклучок

Борис Арсов, како прв македонски социолог, е основоположник на социолошкото проучување на селото, селанството и начинот на живеење во Повардарието во Македонија и пошироко на просторите на првата поранешна Југославија. Се поставува прашањето со кој методолошки пристап и теоретска ориентација тоа го правел. Иако социолошки созревал во Диркемовата социолошка традиција и школа, и оттаму би се очекувало да го застапува и применува функционалистичкиот пристап, пристап што поаѓа од општествените структури и што експлицитно го наведува во „Воведот“ во ракописот *Аграрна социологија на Повардарието*, како што истакнав во воведот на овој прилог, сепак, тој користи и други интерпретативни пристапи, особено идеал-типолошкиот. Влијанието на Диркемовата социолошка традиција најдобро се гледа во неговиот напис објавен во весникот „Вардар“ (26.06.1936 год.) под наслов „Современите проблеми на социологијата“ во кој пишува дека социологијата се афирмирала како позитивна наука и што докажува дека општествените заедници се нешто поинакво од збир на поединци и дека синтезата во овој случај не е еднаква на простиот збир на компоненти, што е препознатливо Диркемово гледиште. Поаѓајќи од општествените структури или од макро-степенот на

социолошката теорија, Б. Арсов оди кон мезо-степенот на теоријата (опфаќајќи ги институции на здружување, на пример, социјалните формации, корпорациите – еснафите, нивните потесни структури, па дури оди и до микро-степенот на теоријата кога ги опишува земјоделските стопанства и кога дава карактеристики на кџахи, устабаши, мајстори итн.).

Ако за функционалистичкиот методолошки пристап во проучувањето на општествените феномени е карактеристично запоставување на историскиот пристап, односно испитување на историјатот на соодветната општествена појава, спротивно на тоа, во методолошкиот пристап што го применува Б. Арсов во проучувањето на македонското село, селанство и земјоделство во Повардарието токму историскиот пристап од почетокот на настанокот преку општествено–економските формации до периодот кога пишува, е суштинска карактеристика на неговото проучување на селото, селанството, земјоделството и градскиот начин на живот во Повардарјето и Македонија.

Се разбира дека неговите истражувања на селото и селанството не се теренски, односно етнографски какви што, на пример, биле истражувањата на полскиот етнолог и социолог во селата на Поречието во Македонија, речиси во истиот временски период – на почетокот на триесеттите години од XX век (Георгиевски, 2002).

Меѓутоа, неговите идеал-типски конструкции на Јужните Словени, селанството на Балканскиот Полуостров и посебно идеал-типските конструкции на куќите на македонското село кон крајот на XIX и триесеттите години од XX век неговиот методолошки пристап го приближуваат до Макс Веберовиот интерпретативен пристап. Ова последното може да се илустрира со следниот пример кога ја опишува селската куќа во Македонија во наведениот период. „Селската куќа се состои од три поединечни делови: еден за луѓето, вториот за животни и третиот за чување на земјоделски производи. Овие делови се наоѓаат под истиот кров и формираат само една зграда или се подигаат одвоено во истиот двор. Селската куќа е изградена од кал и слама, од камен или непечени тули. Покривот е од слама, камени плочи или од римски ќерамиди. Над покривот се издига оцак поврзан со огниште кое што е секо-

гаш запалено и кое што истовремено служи за подготвување на храна и за загревање на целата куќа итн. (Арсов, 2000: 50).

Врз основа на досега кажаното може да се заклучи дека Борис Арсов е првиот и незаобиколен македонски социолог кој го проучувал македонското село, селанство и земјоделство во Повардарието и дека ги поставил темелите на развојот на руралната социологија во Македонија.

ОСНОВНИТЕ ТЕНДЕНЦИИ НА РАЗВОЈОТ НА СОЦИОЛОГИЈАТА ВО МАКЕДОНИЈА

Вовед

Она што јас го утврдив врз основа на достапноста на стручната литература, социологијата во Македонија како наставен предмет во наставниот план на Одделението за филозофија на Филозофскиот факултет во Скопје се појавува во почетокот на триесеттите години на XX век. За овој вид настава информира и Борис Арсов дека во овој период наставата по социологија квалитетно се изведува. Во овој период сè до почетокот на Втората светска војна значајни се проучувањата на македонското село од страна на Борис Арсов и полскиот етнолог и социолог Јозеф Обрембски. По ослободувањето, сè до крајот на педесеттите години на минатиот век, настана прекин како во наставата по социологија, така и во социолошките проучувања, поради идеолошки причини на тогашните власти на федерално-југословенско и на републичко рамниште, квалификувајќи ја социологијата како „буржоаска наука“ спротивна на марксистичката наука и на изградбата на социјализмот.

Обновата на социологијата како наставна дисциплина во високото образование, но и нејзиното институционализирање на просторите на поранешна Југославија започна кон крајот на педесеттите години на минатиот век и тоа прво во Белград, потоа, во Љубљана и Загреб, а институционализирањето на студии по социологија како професија во Република Македонија започна речиси деценија и пол подоцна.

Во целиот овој досегашен период на развојот на социологијата во Македонија, условно земено може да се забележат три главни фази: 1) *прединституционална фаза*, 2) *институционална*

и 3) *дејровинцијализациска*, нејзино етаблирање во регионални, европски и пошироко, во светски рамки.¹

Прединституционална фаза на развојот на социологијата

Социологијата во Македонија како академска и научно-аналитичка дисциплина има подолга историја, чии корени можат да се следат од почетокот на триесеттите години на 20-от век. Така, првиот автор кој се занимавал со социологијата, и кој може да се смета за прв социолог во Македонија, бил Борис Арсов, кој кон крајот на дваесеттите години на минатиот век на Универзитетот Монпелје во Франција се здобил со две дипломи: диплома за завршен Правен факултет и диплома за завршени студии по филозофски науки. Во 1936 година на Сорбона ја одбранил својата докторска дисертација на тема *Економскиот живот на Македонија во 19-иот век*. (Георгиевски, 2002:160).

По враќањето во Македонија, Б. Арсов со група интелектуалци го издавал списанието „Луч“ (тој бил главен и одговорен уредник, а списанието излегувало на српски јазик поради тогашниот општествено-политички режим) во кое тој објавува неколку статии кои се однесуваат на социолошкото проучување на македонското село.²

Меѓутоа, по Втората светска војна, со ослободувањето на Вардарскиот дел на Македонија и нејзиното конституирање во федерална држава во склопот на југословенската федерација, Б. Арсов не можеше да се занимава со социологијата, поради тоа што во тогашниот општествено-историски контекст на ниво на федерација, а со тоа и во Македонија, социологијата се сметаше за буржоаска наука и поради идеолошки причини во обновениот Филозофски факултет на македонски јазик од 16 декември 1946 година, речиси сè до крајот на 50-те години на место предметот

¹ Целта на овој прилог е да ги скицира основните правци („плими“ и „осеки“) во развојот на социологијата во Македонија, а не да се занимава со подетална критичка анализа на остварените резултати како во наставната така и во истражувачката дејност. Ова второто може да биде предмет на посебна студија.

² Во претходниот прилог пошироко се расправаше за неговото социолошко проучување.

Социологија, се изведуваше настава по предметот Дијалектички и историски материјализам.

Со напуштањето на Сталиновиот догматизам на федерално рамниште кон крајот на 50-те години се создадоа услови и политичка клима за воведување на настава по социологија на универзитетите во сите федерални единици во Југославија, со што таа веќе беше признаена како академска дисциплина. Во 1959 година се случи првата институционализација на студии по социологија на Филозофскиот факултет во Белград; следната година тоа се случи во Љубљана, а потоа и во Загреб. Во Македонија во овој период настава по социологија се изведуваше на Наставно-научната студиска група за филозофија на Филозофскиот факултет; потоа на Економскиот, Правниот и Природно-математичкиот факултет, додека на другите факултети на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ овој вид настава се изведуваше преку наставниот предмет Основи на науката за општеството. На Филозофскиот факултет наставата по овој предмет ја изведуваа професорката Десанка Миљовска, а од средината на шеесеттите години и професорката Блага Петроска. На Правниот факултет наставата ја изведуваа професорите Славко Милосавлевски, кој го напиша и првиот учебник со наслов *Увод во социологијата* и Томислав Чокревски, на Економскиот факултет наставата по социологија ја изведуваше професорот Владимир Таневски, на Природно-математичкиот факултет професорот Јаким Синадиновски, а на Електромашинскиот факултет професорот Лазар Никодимовски.

Шеесеттите години на минатиот век, во кои се одвиваше значаен процес на демократизацијата на општествените и политички односи, и покрај еднопартискиот политички систем, може да се означат како пресврт во институционализирањето и развојот на социологијата (овој период од еден број социолози од тогашните југословенски простори е означен како „златно доба на социологијата“). Покрај академското и институционално етаблирање, социологијата се институционализира и како истражувачка дејност во новосоздадените истражувачки институти: Институт друштвених наука во Белград, Институт за социологија и филозофија во Љубљана, Институт за друштвена истражувања и управљања во Загреб, итн. Овој процес беше следен и во Република Македонија

со формирањето на Институтот за социолошки и политичко-правни истражувања во 1966 година во Скопје. Со реализирањето на одредени истражувачки проекти самостојно, но и како соучесник на југословенски проекти во овој институт социологијата се практикуваше како научно-истражувачка дејност. Со цел за создавање на научен подмладок во Македонија од областа на социологијата и политикологијата овој институт од учебната 1967/68 година отвори последипломски студии по социологија и политикологија, кои што до ден денес се одржуваат.

Покрај ова, важно е да се истакне тематската истражувачка ориентација на овој институт, односно истражување на општествена стратификација во Република Македонија и Република Словенија што започна од почетокот на 1969 година и траеше до крајот на 1971 година (раководители на проектот од словенечка страна беа Стане Саксида од Институт за социологија и филозофија во Љубљана и Илија Јосифовски од Институтот за социолошки и правно-политички истражувања – подоцна од овие институти за својот магистерски труд го користеше Амалија Јовановиќ); потоа, трансформацијата на селото во Македонија, посебно проблематиката за социо-економската проблематика на селата во регионот Полог (од чија реализација настанаа неколку студии) и во чија реализација учествуваа Илија Јосифовски (раководител на проектот), Петре Георгиевски и Стефан Костовски (асистенти истражувачи) и во дел на анализата на податоците Христо Карталов, претежно користејќи ги резултатите од ова истражување за својата магистерска и докторска дисертација. Во овој период се реализира и меѓурегионалниот проект на тема „Социо-економската проблематика на село на медитеранските подрачја во Југославија“ чиј носител беше Институт за јадранске култури во Сплит (од Институтот за социолошки и правно-политички истражувања учесници во истражувачкиот тим беа Петре Георгиевски и Христо Карталов).

Значаен истражувачки проект се реализира и преку Одделението за политиколошки истражувања под наслов „Конфликтите во работниот процес“ (Миле Нетков-раководител; Наум Гризо и Димитар Мирчев); потоа, истражувањата за изработка на магистерски трудови на теми од образованието – *Социјалното ниво* на

средношколската младина (Петре Георгиевски), *Религијата и религиозноста на селското население во Полоз* (Стефан Костовски), *Изборните системи во Македонија и Англија* (Димитар Мирчев). Во овој период во Институтот започнува и испитувањето на јавното мислење во Македонија – раководител на проектот Јаков Лазаровски. Во втората половина на осумдесеттите години на југословенско рамниште се реализира истражувачкиот проект „Класното битие на југословенското општество...“ Во истражувачкиот тим од македонска страна учествуваше Петре Георгиевски, а подоцна во неговата реализација во Република Македонија учествуваше и Амалија Јовановиќ.

Социолошки истражувања се вршеа и надвор од Институтот за социолошки и политичко– правни истражувања како што се истражувањата на професорот Јаким Синадиновски со своите соработници на проблематика од македонското село како што е студијата за титовелешките села, потоа за социјалните проблеми и појави во градот Скопје итн.

Социолошко истражување на тема „Општествената положба на учениците во училиштата за стопанско и со практична обука“ е реализирано од авторот на овој текст во пролетта 1965 година, речиси една година пред формирањето на Институтот за социолошки и правно– политички истражувања, како член на студиска група на Републичката конференција на младината на Македонија. Во врска со ова истражување интересно е да се каже дека *Извештајот* за резултатите од анализата на податоците не само што беше усвоен од Републичката конференција на социјалистичката младина на Македонија, туку тој беше презентирани и на делегатите на Собранието на Република Македонија, на кое се донесе *Резолуција за подобрување на општите услови за образование на учениците во ситноиндустријата и со практична обука*. На тој начин резултатите од ова истражување најдоа практична примена во документ донесен од највисокиот законодавен дом во Републикава. Не ми е познат друг ваков случај во подоцнежниот период, Собранието да расправа по истражувачки извештај на определена тема и да изгласа документ со цел да се подобрат условите на работа и на животот на луѓето. Иако во текот на студиите по социологија на Филозофскиот факул-

тет во Белград не следев настава по социологија на образованието, примарното искуство што го стекнав со ова истражување влијаеше моите натамошни истражувања да ги насочам кон социолошките проблеми на образованието во Македонија, посебно во средното и високото, покрај интересот за испитување на општествена структура и подвижност и проблемите на земјоделското и селското население.

Институционализирање на студии по социологија и етаблирање на професијата социолог

Развојот на социолошките истражувања во наведениот период, како и формирањето на студии по социологија во повеќето републички центри во поранешна Југославија, ја родија идејата за институционализирање на четиригодишни студии по социологија чии завршени кандидати ќе го добијат звањето дипломиран социолог како нова професија во општествена структура која ќе настојува да ги задоволи општествените потреби и интереси за овој вид професија. Дилемата беше дали овој вид студии да се отворат во Институтот за социолошки и политичко–правни истражувања или на Филозофскиот факултет во Скопје.

Тргнувајќи од искуството на другите југословенски центри (Белград, Љубљана и Загреб) во кои овој вид студии беа етаблирани на филозофските факултети, но и благодарение на ангажирањето на социолозите на Филозофскиот факултет во Скопје, се одлучи студии по социологија да се формираат на Филозофскиот факултет. Така, во 1973 година, со одлука на Наставно-научниот совет на Филозофскиот факултет во Скопје формирана е *Катедра за социологија* која имаше задача да создаде неопходни услови за отпочнување со работа на овој вид студии во поглед на обезбедување на неопходен број наставници и соработници, изработка на наставен план и наставни програми, формирање на социолошка библиотека и обезбедување на простории...“ (Georgijevski, 1978). Катедрата ја сочинуваа тројца членови: проф. д-р Десанка Миљовска, проф. д-р Блага Петроска и проф. д-р Петре Георгиевски, тогаш виш предавач по социологија. Овие тројца наставници ги избришаја подготовки-те на подготовката за отворање на студии по социологија какошто

се одвиваа повеќе од една година, така што Наставно-научниот совет на Филозофскиот факултет во 1974 година донесе одлука за запишување на студенти по социологија, а со тоа и отпочнување со работа во учебната 1975/76 година, како нова наставно-научна студиска група на Филозофскиот факултет во Скопје, со ист статус како и многу години порано формираните наставно-научни студиски групи (како тогаш се нарекуваа) по: филозофија, историја, историја на уметност со археологија, педагогија, итн. За успешно отпочнување со работа во Наставно-научната студиска група по социологија беа вработени и двајца асистенти-Георге Младеновски и Марија Ташева, а за прв раководител на Наставно-научната студиска група по социологија беше избрана проф. д-р Блага Петроска.

Споменатата Катедра за социологија која имаше за цел да го подготви успешното отворање на Наставно-научната студиска група за социологија на Филозофскиот факултет ги користеше искуствата во организацијата и изработката на наставниот план и програми од соодветните веќе институционализирани студии во Белград, Љубљана, Загреб, Сараево, но пошироко од неколку универзитети во Европа. Сепак, со одредени разлики, наставниот план на Наставно-научната студиска група по социологија во Скопје беше поблиску до наставните планови на студиите по социологија на филозофските факултети во Белград и Загреб (Ibid.). Наставните планови и програми не беа статична материја, туку динамична—тие често пати се менуваа или „реформираа“ сè до учебната 2009/10 години од формирањето студии по социологија во Македонија. Така, првиот наставен план немаше насоки за разлика од сите други кои се менуваа, тука вклучувајќи ја и последната промена како резултат на Болоњскиот процес на европски простор на високо образование и воведувањето на Европскиот кредит трансфер систем. Што донесоа овие промени во наставните планови и програми, но и во стандардите на наставата, селекцијата и истражувањето може да биде предмет на посебна компаративна анализа. Ако се фрли само бегол поглед врз најновите реформирани студиски програми по социологија на филозофските факултети во Белград, Загреб и Скопје, усогласени според Болоњските принципи (усвоени во учебната 2009/10 година) веднаш ќе се забележат позначајни разлики отколку што беа разли-

ките меѓу нив кон крајот на седумдесеттите години. Загребската студиска програма има еднопредметни и двопредметни студии, што го немаат белградската и скопската студиска програма. Потоа, разлики постојат во помошните и комплементарните задолжителни предметни програми, како и во модулите или групите на изборни предмети од посебните социологии итн. Овие вторите разлики најверојатно произлегуваат од кадровскиот состав и фактичкиот интерес на професорите со проблематиката со која се занимаваат.

Меѓутоа, за стандардот за настава и ефикасноста или селекцијата на студентите по социологија во првата и втората генерација постојат компаративни податоци. Имено, во учебната 1975/76 година на Наставно-научната студиска група за социологија на прва година се запишаа 82 студенти (45 редовни и 37 вонредни), од неа на втора година се запишале 21 студент, што е за четири пати намалување; од нив во трета година на студии поминале 12, а на четврта година само осум. Втората генерација која според успехот од средното училиште беше една од најдобрите, во прва година беа запишани 309 студенти; од нив во втора година успешно преминаа 168 (индекс, 54, 4); од нив во трета година преминале 86 студенти (индекс, 51, 2), (Ibid.) Ако се земе за споредба втората генерација на студенти запишани на Одделот за социологија на Филозофскиот факултет во Белград во учебната 1960/61 година (во која се вбројува и авторот на овој прилог), која исто така според успехот во средното училиште беше една од најдобрите, тогаш ќе се види мошне слична селекција: од вкупно 120 редовно запишани студенти во прва година (со вонредните таа бројка беше околу 280 студенти), на втора година успеале да се запишат половина, или 62 студенти, а од нив на трета година се запишале 36 студенти. Ваквата остра селекција на двете студиски групи по социологија во Скопје и Белград, веројатно и во другите поранешни југословенски универзитетски центри, беше резултат на начинот на студирање од повеќе извори од наставата по еден ист предмет со обемна литература, со темелно проучување на класичните и современи социолошки теории, методолошкото оспособување за истражување, филозофско-логичките основи на социологијата и методологијата на социолошките истражувања како, и проширување на историските знаења од средното гим-

назиско образование. Таквата селекција беше една од основните карактеристики на универзитетското образование во поранешна Југославија во минатиот век, произлезена од карактеристиките на Хумболтовиот тип на универзитети што се карактеризира, покрај другото, со одлична настава, селекција меѓу кандидатите, научно истражување (поврзување на наставата со истражувачката дејност) и автономија.

Оттука и произлегува значењето на кадровскиот развој на новоформираната Наставно-научна студиска група за социологија на Филозофскиот факултет во Скопје. Покрај наведените наставници и асистенти со кои започнаа студиите по социологија, во реализацијата на наставниот план и програми до првите дипломирани студенти во учебната 1979/80 година беа ангажирани Нелко Стојаноски, Амалија Јовановиќ, Христо Карталов, Јован Корубин, Илија Ацески. Подоцна, со прераснувањето на Наставно-научната студиска група за социологија во Институт за социологија (реформа што важеше и за другите студиски групи на Филозофскиот факултет), беа ангажирани проф. д-р Владо Поповски и проф. д-р Димитар Мирчев. Двајцата ја изведуваа наставата по социологија на политиката, со таа разлика што Владо Поповски формациски припаѓаше на Катедрата за марксистичко и хуманистичко образование, Димитар Мирчев во почетокот на деведесетите години формациски припаѓаше на Институт за социологија. Од наведената катедра за марксистичко и хуманистичко образование за настава по социологија на трудот беше ангажиран Лазар Никодимовски, а за социологија на религијата Стефан Костовски. Една учебна година настава по социологија на градот за студентите по социологија изведуваше професорот Јаким Синадиновски од Природно-математичкиот факултет. Од помошните и сродни дисциплини настава од филозофските предмети одржуваа професорите Митко Илиевски, Ферид Мухиќ, Коле Јовановски, од психолошките Јаков Лазаровски (социјална психологија), од историските Војислав Кушевски и Кочо Сидовски. Нивниот придонес во стекнувањето на студентите со пошироки и коплементарни знаења е мошне значаен.

Во реализирањето на наставниот план и програми на Наставно-научната студиска група за социологија беа ангажирани и со тоа дадоа свој придонес за успешно студирање и наставни-

ци од другите наставно-научни студиски групи на Филозофскиот факултет во Скопје, но и од Универзитетот во Белград (проф. д-р Владимир Милиќ и проф. д-р Владимир Милановиќ кои изведуваа настава по историја на социјалните учења и теории, проф. д-р Александар Тодоровиќ – социологија на градот).

Кадровско обновување и развој на Наставно-научната студиска група за социологија (подоцна именувана како Институт за социологија) настанува во почетокот на 80-те години со успешно то дипломирање на студенти од првите две-три генерации и тоа од најуспешните ангажирани меѓу нив беа: Милева Ѓуровска, која својот интерес го насочи кон проучување на проблематиката од социологија на трудот, економската социологија и родовата нееднаквост; Ило Трајковски, кој својот фокус го насочи кон проблематиката на современите социолошки теории, граѓанското општество и содружништво, мултикултурализмот и меѓуетничките односи; Антоанела Петковска, која претежно се занимава со социологија на културата и уметноста; Зоран Матевски изведува настава од предметите Методика на наставата по Социологија, Социологија на религијата, социологија на комуникациите, Весна Димитриевска, со проблематиката на девијантноста, сиромаштвото и методите на социолошките истражувања; Васил Плужоски, со социологија на селото; Константин Миноски, со социолошките теории и социологијата на етничноста и етничките групи; Татјана Стојаноска, со социологија на религијата и Марија Дракуловска, социологијата I – сите овие почнувајќи во својата работа и звања како асистенти и повеќето од нив станувајќи вонредни и редовни професори. Нивната наставно-научна и професионална кариера беше овозможена и со организирање и отпочнување со работа на последипломски студии по социологија во 1992 година на Филозофскиот факултет во Скопје, а од почетокот на 2001 година и организирање и отпочнување со работа и на последипломските студии по европска интеграција што ги реализира Институтот за социологија.

За успешно завршување на овие последипломски студии, но и за развој на Институтот за социологија, помогна и реализацијата на неколку научно-истражувачки проекти во деведесетите години на минатиот век и половина деценија од овој век., од кои ќе спомнам

неколку: „Проблемите на иселеништвото од Македонија-семејниот живот на македонците доселени во Канада и нивниот етнички идентитет“ (Блага Петроска, Марија Ташева, Зоран Матевски, 1995-1996); „Промените во општествена структура во Македонија, со посебен осврт во високото образование“ (Петре Георгиевски, Амалија Јовановиќ, Ило Трајковски, Весна Димитријевска, Сунчица Димитриевиќ, 1995-1998); „Македонското општество во транзиција“ (Илија Ацевски, 1995-1997); „Институциите во изборната демократија“ (Димитар Мирчев, 1995); проблематиката за сиромаштијата во средината на шеесеттите години ја проучуваа Марија Ташева, Јорде Јакимовски, Аница Драговиќ и Весна Димитријевска. Слојот на интелигенцијата, нејзиното битие и улога во периодот на транзиција на македонското општество го преокупираа вниманието за проучување на Јован Корубин. Проблематиката на социјалните девијации и нивниот пораст во периодот на транзиција на македонското општество беше во фокусот на проучување на Нелко Стојановски (1995-2000). Во овој период проблематиката демографските промени и родовата нееднаквост и посебно положбата на жената и социјалната мобилност, детноста во семејствата, беа предмет на истражувања на Амалија Јовановиќ, како што беше предмет на истражување кариерната подвижност на жените во процесот на трудот во Македонија на Милева Ѓуровска за својата докторска дисертација. Сепак, за одбележување е и отпочнување со истражување на етничката проблематика, односно меѓуетничките односи во Македонија од страна на Марија Ташева со соработниците, која подоцна своето внимание го насочи и кон проучување на религијата. На истражувањето на етничката проблематика се надоврзуваат и истражувањата во Институтот за социолошки и политичко-правни истражувања во Скопје на тема „Етничкиот идентитет и етничките конфликти“ од Емилија Симовска и Мирјана Најчевска (1995-1996), Мирјана Малевска -1999 ; истражувањето за промените во семејните односи во Македонија од страна на Наум Матилов.

Со реализацијата на овие истражувања, на одреден начин се реализира и универзитетскиот стандард за поврзување на наставната со научно-истражувачката дејност. Кон ова се надоврзува и иновацијата во концепциска и содржинска смисла што дојде до израз во учебникот *Социологија* (1998), во издание на „Студентски

збор“ и под редакција на проф. д-р Блага Петроска, што набрзо стана главна или помошна литература и на другите факултети каде што се изведуваше настава по социологија, но и за наставниците по социологија во средните училишта. Во овој контекст е потребно да се спомене придонесот на професорите на Наставно-научната студиска група за социологија, односно подоцна Институт за социологија, за формувањето на наставата по одредени наставни предмети: Десанка Миљовска за наставата по социологија II; Блага Петроска за наставата по социологија I; Петре Георгиевски за предметите Методологија на социолошките истражувања и Социологија на образованието; Марија Ташева, Историја на социјалните учења, социолошки теории и Социологија на етничките групи; Христо Карталов, Социологија на селото и политичка економија; Стефан Костовски, Социологија на религијата; Амалија Јовановиќ, Статистика во социологијата и социјална демографија; Владо Поповски и Димитар Мирчев, Социологија на политиката; Д. Мирчев е и организатор на насоката студии по европска интеграција; Георге Младеновски, Социјална антропологија, Илија Ацевски, Социологија на градот и социологија на студентите по психологија, Љупчо Арнаудовски и Нелко Стојановски, Социјална патологија; Милева Ѓуровска по Социологија на трудот; Антоанела Петковска по Социологија на културата и уметноста; Ило Трајковски, Основни поими во социологијата, новите социолошки теории, а еден период во деведесеттите години изведуваше настава и по социологија на политиката; Зоран Матевски, Методика на наставата по социологија.

Меѓутоа, социологијата не се развиваше само на Институтот за социологија на Филозофскиот факултет, туку и на други високообразовни институции во Скопје и во другите градови во Македонија. Така, на пример, на Правниот факултет во Скопје од средината на деведесеттите години и првата половина деценија од овој век Томислав Чокревски ги формира курсевите и првите учебници на македонски јазик од социологија на правото и социологија на комуникациите. Во деведесеттите години Никола Бошале се фокусира врз проучување на проблемите на туризмот од социолошки аспект и по оваа проблематика изведуваше настава на Факултетот за туризам во Охрид. Понатаму, покрај спомнатите социолози кои реализираа истражувања во Институтот за социолошки и правно- по-

литички истражувања, со социолошки истражувања на определени проблеми се занимаваат и изведуваат настава по одделни курсеви на постдипломски студии: Петар Атанасов, Ружица Цапановска, Славејко Сасајковски, тројцата дипломираа на Институтот за социологија на Филозофскиот факултет во Скопје. На овој институт дипломира, магистрира и ја одбрани докторската дисертација од областа на социологија на културата Елизабета Канческа-Милевска. Наставата по социологија на медицината на Медицинскиот факултет ја започна Стефан Костовски, а подоцна ја оформија заедно со Бранко Саркањац, кој сè уште ја изведува таа настава. На Факултетот за безбедност во Скопје настава по социологија на политиката и методите на истражување на безбедносните права изведуваат Цане Мојановски и Фросина Ташева-Ременска.

Надвор од Скопје, на Универзитетот „Св. Климент Охридски“ во Битола познати социолози, кои исто така дипломираа на Институтот за социологија и ги одбранија своите докторски тези се Златко Жоглев, кој е и актуелен ректор на овој универзитет, кој реализирал или учествувал во реализација на повеќе истражувачки проекти и кој држи настава по социологија на образованието на Педагошкиот факултет во Битола, ги проучува општествените последици од компјутеризацијата и информатичкото општество, ја отпочна и формира наставата по социологија на медицината на Вишата медицинска школа, воспостави соработка со повеќе меѓународни високообразовни институции во регионот, но и во Англија, Франција и Турција и Љупчо Печјарески, кој е професор на Економскиот факултет во Прилеп, има реализирано или учествувал во реализацијата на повеќе истражувачки проекти кои се однесувале на проблеми како што се влијанието на политичките и економските системи врз вредностите, испитување на ставовите на граѓаните за интернетичките и интраетничките односи во Македонија сè до сиромаштијата, невработеноста и пазарот на труд во Република Македонија; објавил повеќе книги и ја оформи наставата по социологија и економска социологија на Економскиот факултет во Прилеп. На Вишата медицинска школа во Битола наставата по социологија на медицината ја изведува Вецко Талевски, додека одредени проблеми од социологијата на образованието ги проучуваат Гордана Стојановска, Слободанка Ристевска и Весна Жоглева.

Во Штип, колку што ми е познато, со проучување на одредени општествени проблеми се занимаваше Ленче Барјактарева и Владо Петров на Педагошкиот факултет, додека на универзитетите во Тетово со проучување на одредени општествени проблеми и со настава по социологија се занимаваат Хасан Јашари, Јонуз Абдулаи, Илбер Сеља.

Интересно би било да се проучи дали има познати социолози во странство кои потекнуваат од Македонија и кои се афирмирале во европската и светската социологија. Врз увидот во социолошките списанија кои излегуваат на англиски во Америка и Англија, од крајот на деведесеттите години и првата деценија од овој век се сретнува името на Милан Зафировски, кој завршил Економски факултет во Скопје, сега работи во Одделението за социологија на Универзитетот Северен Тексас (University of North Texas). Неговите истражувачки интереси се интердисциплинарни и инклинараат меѓу економската социологија, социологијата на политиката, општествената стратификација и социолошката теорија. Позната е неговата книга *Размената, акцијата и општествената структура: елементи на економската социологија*, објавена на англиски јазик (*Exchange, Action and Social Structure: Elements of Economic Sociology*, Westport, Connecticut-London, GREENWOOD PRESS, 2001).

Развојот на социологијата во претходниот период изразен преку социолошките истражувања и наставата по теориско-методолошките предмети и посебните социологии придонесе Институтот за социологија и Здружението на социолозите на Македонија да покренат свое научно и стручно списание „Социолошка ревија“ (прв главен и одговорен уредник проф. д-р Јован Корубин), списание кое иако со нередовно излегување, сепак е влијателно меѓу социолозите и припадниците на сродните професии.

За период од нешто повеќе од 30 години од отпочнувањето со работа на Наставно-научната студиска група за социологија на Филозофскиот факултет (заклучно со 2006 година), на неа, односно на Институтот за социологија, со диплома социолог и наставник по социологија „се стекнале 908 студенти, магистрирале 31 кандидат, а докторирале 27 кандидати“ (Mladenovski, 2009:259). Секако ова е мошне значајна бројка на дипломирани социолози кои се етаб-

лирани во социјалната структура и активно се вклучени во задоволувањето на општествените потреби и интереси како наставници во средните и основните училишта; како службеници во државната администрација; како стручни соработници во низа институции, како новинари итн.

На тој начин доблеста на актерите на институционализирањето на студии по социологија на Филозофскиот факултет во Скопје и на оние кои го помогнаа ова институционализирање се состои во тоа што тие работеа за други, а не за себе, за задоволување на одредени општествени потреби и интереси со цел и македонското општество и неговиот развој да се движи во современите цивилизациски текови и придобивки. Институциите се потрајни од нивните актери како индивидуи и умешноста и вредноста на лицата што ги наследуваат институциите придонесуваат за нивниот одржав развој и квалитетно функционирање. На тој начин се зацврстува општествениот систем и неговото ефикасно функционирање, бидејќи институциите се составен дел на општествениот систем, но тие се и алка меѓу човековите единки и општествениот систем преку кои тие можат или не можат да ги остваруваат своите потреби и интереси.

Депровинцијализациска фаза на социологијата во Македонија

Со оглед на фактот дека социологијата како академска и научна дејност не може да се затвори во државни и национални граници, со институционализирањето на студиите по социологија се наметна потребата од нејзина *депровинцијализација*, односно етаблирање на македонската социологија во седумдесеттите години во рамките на југословенската социологија, а почнувајќи од осумдесеттите години и во пошироки европски рамки. Формите на првото, југословенско етаблирање, беа различни, но сепак најзастапени беа меѓународните конференции и конгреси кои ги организираше Југословенското здружение за социологија и на кои учествуваа професори по социологија од Филозофскиот факултет во Скопје (пример, меѓународните конференции на социолозите од Југославија

одржани во Порторож, Опатија, Загреб, Белград итн.), во чии зборници се објавени и прилозите на учесниците од Филозофскиот факултет. Втората форма на вклучување на македонската социологија во југословенската беше преку објавување на статии во социолошките списанија кои излегуваа на југословенско рамниште како што беше списанието *Социологија* како гласило на Југословенското здружение за социологија или гласилата на републичките здруженија за социологија, како што е на пример, списанието *Ревиија за социологију* на Хрватското здружение по социологија, итн. Третата форма се состоеше во учество на социолози од Институтот за социологија на Филозофскиот факултет, но и од Институтот за социолошки и политичко-правни истражувања во реализацијата на научно-истражувачки проекти кои се водеа на југословенско рамниште. Четвртата форма се состоеше во учество на социолози од југословенските републички центри на меѓународни конференции кои ги организираше Институтот за социологија на Филозофскиот факултет во Скопје.

Од посебно значење за етаблирање на социологијата во европскиот простор, а со тоа и за нејзина депровинцијализација претставува организацијата на меѓународни научни конференции од страна на Институтот за социологија. Сепак, традициската соработка меѓу социолозите на Институтот за социологија на Филозофскиот факултет во Скопје и Институтот за социологија на Филозофскиот факултет во Краков (Полска) треба посебно да се истакне, бидејќи таа соработка е веќе институционализирана и посебно ако се има предвид дека социологијата што ја негува овој институт во Краков и пошироко полската социологија е една од најразвиените во европскиот простор и пошироко во светот која дала и двајца претседатели на Светската социолошка асоцијација (професорот Јан Шчепански, во периодот 1958-1962 година, и Пјотр Штомпка, во периодот 2002-2006 година). Иницијатор за оваа соработка беше професорот Владислав Квашниевич, директор на Институтот за социологија во Краков уште во 1978 година, во разговор со професорот Петре Георгиевски од Институтот за социологија на Филозофскиот факултет во Скопје, тогашен раководител на Наставно-научната студиска група за социологија, кој ја прифати иницијативата. Беше догово-

рено да се организираат социолошки семинари меѓу социолозите од двата института на секои две години наизменично во Краков и во Скопје, а трудовите да се објавуваат во посебни публикации (зборници) на полски јазик кога тие се одржуваат во Краков и на македонски јазик кога тие се одржуваат во Скопје. Од 2000 година овие зборници, без разлика на местото на одржување, е договорено да се објавуваат на англиски јазик со тоа што тие станаа достапни на европскиот и пошироко на светскиот социолошки простор. Оваа форма на соработка која стана традиционална е наречена „Скопско-краковски социолошки семинар“. Првиот таков семинар е одржан на крајот на ноември 1979 година во Краков на тема „Социолошките аспекти на индустријализацијата и урбанизацијата во Полска и Југославија (Република Македонија)“. Вториот „Скопско-краковски социолошки семинар“ се одржа во Скопје во 1981 година на тема „Промените во социјалната структура во СФРЈ (Република Македонија) и во Полска“ итн. На речиси сите овие семинари кога се одржуваа во Краков со свој поздравен збор за успешна работа на семинарот, но и на соработката настапуваше познатиот социолог со светски углед професорот Пјотр Штомпка. Покрај оваа форма на соработка преку биеналето на социолошки семинари, соработката се одвиваше и преку заемни, еднеделни студиски престои на професори од двата институти и одржување на предавања на студентите кои се вклопуваа во меѓуниверзитетската соработка меѓу Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ од Скопје и Јагелонскиот универзитет во Краков. Каково значење има оваа соработка меѓу двата института по социологија, најсоодветно ја изрази токму иницијаторот, проф. хаб. д-р Владислав Квашниевич, кој по повод 25-те години од „Краковско-скопските социолошки семинари“ што се одржуваше во Скопје во јуни 2004 година и кој поради здравствени причини не можеше да учествува на семинарот во писмото испратено до раководителот на Институтот за социологија во Скопје, (проф. д-р Петре Георгиевски) меѓу другото стои: „...Денес славиме 25 години од институционализирањето на Скопско-краковските социолошки семинари. Јас ги гледам нив како засилување и продолжување на традиционалното македонско-полско пријателство и, истовремено, како интелектуален придонес кон

европската социологија во транзиција од 20-от кон 21-от век во форма на заеднички објавени зборници“.³

На сличен начин за етаблирањето на македонската социологија во европската и за нејзиниот придонес се истакнува и во писмото на професорот д-р хаб. Пјотр Штомпка кој тогаш беше и актуелен претседател на Светската асоцијација на социолозите, што го испрати до раководителот на Институтот за социологија во ноември 2005 година кога се одржуваше Меѓународната научна конференција во Скопје посветена на јубилејот 30-години студии по социологија во Македонија.

Оваа форма на соработка меѓу институтите за социологија од Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје и Јагелонскиот универзитет во Краков е единствена и високо оценувана од ректорите на двата универзитета во повеќе нивни мандати. Доказ за тоа, покрај другото, се и признанијата што сенатите на двата универзитета им ги доделија на проф. д-р Маријан Њезгода, *professor honoris causa* од страна на Сенатот на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“, кој по пензионирањето и разболувањето на професорот Владислав Квашниевич, стана *spiritus movens* на соработката од страна на социолозите од Краков и на проф. д-р Петре Георгиевски одликувањето „Заслужен за Јагелонскиот универзитет“ од страна на Сенатот на Јагелонскиот универзитет. Секако дека успехот на оваа соработка не би билвозможен без мотивирачкиот ангажман на повеќето професори и асистенти на двата институти по социологија во Краков и Скопје. Сепак, по одреден прекин на Скопско-краковските семинари во деведесеттите години поради познатите настани во поранешна Југославија (иако другите форми на соработка не беа прекинати во овој период), за обновување на соработката преку продолжување на скопско-краковските семинари заслуга имаат проф. д-р хаб. Криштоф Фриштацки и проф. д-р Марија Флис (која беше и декан на Филозофскиот факултет на Јагелонскиот универзитет) од Институтот за социологија во Краков и проф. д-р Георге Младеновски од Институтот за социологија на Филозофскиот факултет во Скопје.

³ Писмото на проф. д-р хаб. Владислав Квашниевич е објавено во Зборникот: *European integration: Polish and Macedonian experience*, VIII Skopje-Cracow Sociology Seminar, Faculty of Philosophy-Institute of Sociology, Skopje, 2004, p. 10

Кога станува збор за меѓународната соработка Институтот за социологија на Филозофскиот факултет разви соработка и со Катедрата за социологија на Филозофскиот факултет во Софија која е институционализирана во 2001 година. Иницијатори за оваа соработка беа проф. д-р Георги Димитров од Катедрата за социологија во Софија и проф. д-р Јован Корубин од Институтот за социологија во Скопје, но со значителен ангажман на проф. д-р Марија Ташева. Соработката започна со реализација на заеднички проект „Иновативна социологија“ во чија реализација беа вклучени професори, асистенти и студенти од двете институции. Реализацијата на овој проект резултираше со публикација под истиот наслов (на бугарски јазик, иако требаше да излезе и на македонски јазик).⁴ Покрај оваа форма на соработка меѓу овие две регионални институции, таа има и други форми, како што е заемно учество на меѓународни социолошки конференции кои се организираат во Скопје и Софија. Понатаму, во април 2005 година меѓу претставници на деканските управи и раководителите на институтите за социологија на Филозофскиот факултет во Скопје и во Белград, во Белград е потпишан договор за соработка меѓу социолозите од двете институции која почнувајќи од 90-те години до денес претежно се одвива во форма на заемно учество на меѓународни социолошки конференции и публикување на прилози во зборници произлезени од овие конференции и членување во Редакцијата на списанието *Социологија* (Белград). Слична форма на соработка Институтот разви и со Одделението за социологија на Филозофскиот факултет во Ниш.

Во афирмацијата на социологијата како академска и научно-истражувачка дејност во регионални и пошироко во европски рамки, покрај учеството на членови на Институтот за социологија на меѓународни социолошки конференции, биеналиња и конгреси, значајна улога претставува организирањето на меѓународни социолошки конференции кои континуирано се одржуваат од почетокот на 90-те години на следните теми: „Културниот плурализам и

општествената интеграција“ (Охрид, 1994); „Општествената транзиција и образованието“ (Струга, 1997, заедно со Институтот за педагогија); „Диркем и современата социологија“ (Скопје, 1998); „Макс Вебер и разбирањето на општествените промени“ (Скопје, 2000); „Американската социологија-повод смртта на Роберт К. Мертон“ (Скопје, 2004); „Социологијата и општествените промени“ (Скопје, 2005). Речиси од сите овие меѓународни научни собири од областа на социологијата се објавени зборници и се достапни на социолошката јавност и пошироко.

Овие меѓународни конференции што ги организираше Институтот за социологија се одвиваа на високо теориско-аналитичко рамниште што не е оценка само на авторот на овој текст, туку и на странските учесници. Така, за дебатата и организацијата на научната конференција „Диркем и современата социологија“, еден од учесниците на конференцијата, Аљоша Мимица, одличен познавач на Диркемовото социолошко дело на кое и докторираше, во списанието „Социологија“ даде осврт на оваа конференција во кој покрај другото пишуваше дека на научниот собир „...беа поставени високи стандарди“ на водење дебата за Диркемовото дело и конференцијата беше мошне успешна. Еден од познатите и влијателни бугарски социолози-професорот Георги Фотев, учествувајќи на меѓународната конференција „Макс Вебер и разбирањето на општествените промени“, во говорот истакна, покрај другото, дека е мошне позитивно изненаден од квалитетот на излагањата на поголемиот број учесници на Конференцијата. На крајот, главниот и одговорен уредник на списанието „*Социологија*“ (Белград) Ивана Спасиќ, правејќи осврт врз зборникот на прилози „Современата американска социологија-Роберт К. Мертон како повод“, (Институт за социологија, Филозофски факултет, Скопје, 2005), сумирајќи го освртот пишува: „Во најголем дел сериозно и промислено пишувани, опремени со солидна и актуелна литература, често нудејќи интересни нови увиди и неортодоксни исцекори во правец на необични теориски синтези или во неочекувани контекстуализации-овие прилози даваат мошне корисен преглед за социолозите, и на општ план и во врска со посебни, конкретни истражувачки подрачја. Како таков, овој зборник претставува доб-

⁴ Иновативна социологија (под научна редакција на проф. д-р Георги Димитров), Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“, Софија, 2007.

редојден придонес кон социолошката литература во Македонија и регионот“ (Spesić, 2010:456/7). Попатно да кажам дека оваа оценка ја дава компетентен проучувач на американската современа социологија, Фулбрајтов стипендист во САД и со објавени трудови од оваа проблематика.

Треба исто така да се истакне ангажманот на одреден број членови на Институтот кои на него дипломираше, во преведување на македонски јазик на дела од познати странски автори, со што струењата во современата социологија стануваат достапни на македонскиот читател на ваква литература, но со тоа и се збогатува терминологијата на јазикот, што претставува културна придобивка. Во овој поглед заслужува да се спомне анагажманот на проф. д-р Ило Трајковски (превод на книгата од Ентони Гиденс *Забеган свет*, Филозофски факултет, Скопје, 2003; и заедно со Васил Плешковски од Гордон Маршал *Оксфордски речник по социологија*, МИ-АН, Скопје, 2004).

Од досегашното излагање се гледа дека етаблирањето и афирмацијата на македонската социологија во регионот и во европскиот простор, не е единствено, но, сепак, тесно и неопминливо се поврзани со ангажманот и активностите на Институтот за социологија на Филозофскиот факултет во Скопје. Ова етаблирање и афирмација на македонската социологија е задача на сегашните членови на Институтот не само нив да ги одржува, туку и натаму да ги развива и проширува.

Наместо заклучок

Во претходниот текст е направен обид развојот на социологијата во Македонија во главни црти да се изнесе низ три фази: прединституционална, институционална и депровинцијализациска. Во овој завршен дел кратко ќе се осврнам врз значењето на институционализацијата на студии за професијата социолог. Институционализацијата на студии по социологија во далечната 1975 година е мошне значаен настан во Република Македонија од научен, професионален и културен аспект.

Сите три аспекти на институционализацијата на социологијата се тесно поврзани. Ова можеби најсуштински го изрази познатиот американски социолог Талкот Парсонс кога пишува: „... институционалното втемелување и практичната примена на една наука прават, на општ план е *срцевина* на професионалниот систем. Во првиот случај се изразува приматот на културните интереси на кои им служи академското втемелување на интелектуалните дисциплини и на тој начин се воспоставува нивното место во социјалната структура; во вториот случај се изразуваат општествените интереси и барања за професионална примена на одреден вид дисциплинарно знаење стекнато на универзитетско рамниште на широка област на општествено релевантни прашања“ (Parsons, 1968, наведено според М. Богдановиќ, 1990).

Некои од овие прашања експлицитно ги формулира и влијателниот англиски социолог Е. Гиденс во поновото издание на неговата книга *Социологија* (2000): „Како воопшто е дојдено до ваков свет? Зошто условите во кои живееме толку се различни од оние во кои живееле нашите родители и дедовци? Во кои правци ќе се одигруваат општествените *промени* во иднина? Тоа се прашања, според Гиденс, „кои најмногу се истражуваат во *социологијата*, научна област која, според тоа, има темелна улога во современиот интелектуален живот“ (Giddens, 2006:2006:4), а јас би додал во современата духовна култура.

Со институционализацијата на студиите по социологија во Македонија се создадоа услови за поврзување на наставната и истражувачката дејност како универзитетски стандард во најсоодветно профилирање на една нова *професија* во класификацијата на занимања и професии која дотогаш недостасуваше. Ако се има предвид дека професиите со својот углед, моќ и материјални надоместувања на лицата што нив ги вршат претставуваат темел на социјалната структура, тогаш институционализирањето на професијата социолог во Македонија претставува *општествено-структурна иновација*. Кај нас сè уште нема истражувања за престижот (вреднувањето) на занимањата, односно на професиите за да се види местото во класификацијата на престижот на професиите во

Македонија, а со тоа и на професијата социолог. Во земјите со долга традиција на институционален развој на социологијата во одредени временски периоди се вршат вакви истражувања. Така, на пример, Доналд Трејман уште во 1977 година, кога беше започнат процесот на институционализација на социологијата во нашата земја, ја примени Хет-Нортовата (Hat-North) скала за 116 професии, односно занимања во Соединетите Американски Држави. Занимањето социолог во оваа класификација е рангирано на 21 место (67 бодови) меѓу овие 116 занимања со ист број на бодови како и банкарот и бизнисменот, но пред занимањето психолог (66 бодови), економист (60 бодови), социјален работник (56 бодови) итн. (Георгиевски, 1998:279/80).

Со институционализирањето на социологијата во „трите нејзини ориентации-научна, хуманисџичка и уметничка“ (Н. Смелсер), таа се етаблира во класификацијата на науките во нашата земја и тоа не само во полето на општествените науки, туку и во хуманистичките дисциплини. Со тоа е збогатена комуникацијата меѓу сродните општествени науки и хуманистички дисциплини, како и комплементарната употреба на знаењата и сознанијата до кои овие науки и дисциплини доаѓаат во своите истражувања, но и во нивната практична примена. Таа, пак, само ги овозможува поцелосните објаснувања и разбирања на проучуваните појави и општествени промени. Ако социологот во своите анализи и толкувања на проучуваните појави треба и неопходно е да ги користи сознанијата на економистот, психологот, социјалниот работник итн., истото треба и неопходно е да го прават со резултатите на социолошките сознанија– економските, етнолозите, психолозите, филозофите, книжевниците итн., со што се остварува меѓусебна комуникација меѓу дисциплините. На тој начин, само се збогатува *социолошката имагинација* не само на социолозите, туку и на претставниците на наведените професии.

II

КРИТИКА НА ОПШТЕСТВЕНАТА НЕЕДНАКВОСТ, ОПШТЕСТВЕНА СТРУКТУРА И ПОДВИЖНОСТ

ПРОБЛЕМИТЕ НА ВТОРАТА И ТРЕТАТА ГЕНЕРАЦИЈА НА ИСЕЛЕНИЦИТЕ – СОЦИОЛОШКИ АСПЕКТ

Вовед

Иселеништвото од Македонија (од сите три нејзини делови – вардарскиот, егејскиот и пиринскиот) има долга историја и традиција која може да се следи од втората половина на 19 век, сè до сегашните денови, притоа, изразувајќи се во различни форми: печалбарство, надворешни миграции, привремена работа во странство и сл. Колку се широки и јаки печалбарските традиции во Република Македонија покажуваат и податоците за бројот на иселени и на привремена работа од поранешна Југославија во однос на вкупното население во републиките. Македонија е во водечките, веднаш зад Хрватска која е на прво место. Печалбарењето и печалбарството се длабоко вкоренети во свеста на современите индивидуи кои се исекуваат.

Имено, податоците од анкетното истражување во 1986 година, што го спроведе Институтот за социолошки и политичко-правни истражувања на тема „Македонското иселеништво во Австралија, на прашањето кое им беше поставено на иселениците кои престојуваа во Република Македонија „Зошто отидовте во прекуокеанските земји“, од 323 анкетирани лица, 67% од лицата од машки пол и 63% од женски пол, како прва причина ја наведуваат „печалбата“, а потоа следат политичката несигурност (17% кај лицата од машки пол и 10% кај оние од женски пол) и да се биде со роднините (10%: 13%).¹

Сите оние лица кои одат во странство да заработат пари и притоа имаат став или намера да се вратат во земјата од која емигрирале, по правило можат да се сметаат за печалбари. Првата и делумно втората генерација на иселеници можат да се означуваат

¹ Годишник, Институт за социолошки и политичко-правни истражувања, Скопје, бр. 1; 1990

и со името „печалбари“, додека за добар дел од втората и речиси целосно (со исклучоци) за третата и четвртата генерација тој белег е речиси неприменлив.

Во широка проблематика на македонското иселеништво, во овој прилог накусо ќе се осврнам на следните прашања: 1) социјалната стратификација на првата и на родителите на втората генерација на иселеници и нивното поимно дефинирање; 2) проблемите во процесот на социјализација на втората и третата генерација на иселеници; 3) јазикот на комуникација, училишната клима и успехот во образованието на втората и третата генерација и 4) амбивалентноста на идентитетот на втората и третата генерација на иселеници.

Општествена стратификација на првата и на родителите на втората генерација на иселеници

За појасно да се согледаат социјалните проблеми на втората и третата генерација на иселениците е неопходно да се погледа социјалната стратификација на иселениците од првата генерација, односно социјалната стратификација на родителите од втората генерација. Таа социјална слика е следната:²

1. Земјоделци. Тие претежно живееле на село со основно или непотполно основно образование и претежно сочинуваат 55% од вкупниот број на иселеници во прекуокеанските земји и на „привремена“ работа во земјите на Европа. Ова може да се илустрира со голем број напуштени и без младаина села во Западна Македонија. Оваа појава и тенденција има далекусежни демографски последици за земјата на одливот, но исто така негативни последици во социјализацијата на втората и делумно на третата генерација на иселеници.

2. Индустриски работници со сите видови квалификации. Нивното учество приближно изнесува 39% од вкупниот број иселеници.

² Апроксимативни податоци за учеството на одделни социјални категории во вкупниот број на иселени лица се дадени врз основа на статистичките показатели на ниво на поранешна Југославија, а Република Македонија по низа карактеристики, а посебно за општествена структура на населението, па и на иселениците се наоѓа на рамниште на југословенскиот просек.

леници од првата генерација. Поголемиот број од нив се со завршено училиште за занимање, а добар дел се општи, неквалификувани работници, кои претежно работат на тешки, физички исцрпувачки работни места во фабриките, градежните и другите услужни и јавни претпријатија на земјата на приемот. Кај оваа социјална категорија примарната социјализација на втората и третата генерација се одвива како противречен процес со неповолни последици и во училиштето и успехот во него.

3. Стручњаци и слободни професии со различен профил и со различен степен на образование кои претставуваат околу 6% и во чии рамки е групата на изразито талентирани лица и високо стручни лица кои во стручната литература се означуваат со изразот „одлив на мозоци“. Според одредени истражувања, најзначајните мотиви за одливот на мозоците се нивните очекувања на поголеми и потенцијални можности за научна работа и творештво во земјите на приемот, кои по правило имаат многу поразвиена опрема и организација на истражувањата, а и општествено и материјалното вреднување на нивниот труд и резултати е значително на повисоко рамниште отколку во нашата земја. Во последните пет-шест години одливот на младите лица со високостручни квалификации и знаења е мошне поинтезивен отколку на другите категории, што, исто така, има несогледливи неповолни последици на неколку нивоа:

а) на глобалното македонско општество што го губи најинвентивниот, најкавалитетниот и најперспективниот потенцијал кој може да биде лост на замреното стопанство и општествениот подем и огромен материјален и човечки губиток поради средствата потрошени за нивното школување и е чист благороден подарок на земјата на приемот;

б) на регионално рамниште и на рамништето на семејството и блиската родбина и неформалните пријателски групи со оглед на тоа дека социјализацијата на втората и третата генерација во семејствата на оваа категорија значително се разликува од социјализацијата на првата и втората социјална групација во однос на успешноста за интеграција во општествените заедници на земјите на престојот.

Најнеадаптабилна и најмалку интегрирана е првата социјална категорија на иселеници која, покрај другото, и поради тоа раз-

мислува и делумно го остварува враќањето во земјата на потекло, т.е. нашата земја и покрај проблемите сврзани со нивните деца кои сè помалку покажуваат интерес за враќање во земјата од која потекнуваат нивните родители. Најадаптабилна и интегрирана во земјата на вселувањето е третата социјална категорија, додека втората се наоѓа на средината меѓу овие две по многу карактеристики мошне различни социјални групи.

Се поставува прашањето: како може да се дефинира втората и третата генерација и кои се нивните основни проблеми?

Втората генерација иселеници ја сочинуваат децата кои дошле со родителите во земјата на приемот од родителите на првата генерација доселеници, додека, пак, третата генерација ја сочинуваат децата родени во семејствата или родителите на втората генерација. Според хрватскиот автор Иво Баучиќ, втората генерација на мигранти претежно се наоѓа во предучилишна или училишна возраст: многу од нив ја надминуваат таа возраст и се вклучуваат во пазарот на трудот со понуда на сопствената работна сила. Притоа, некои успеваат да се вработат главно на општествено помалку ценети работни места на кои работеле или сè уште работат нивните родители (Bačić, 1983: 187).

Ј. Виндгрен (Windgren) откако дава една типологија на втората генерација, смета дека таа во потесна смисла ја опфаќа ситуацијата C1, т.е. децата родени во земјата на имиграцијата и двајцата родители (наведено според Signorelli, 1985). Како што наведува италијанската социологинка Амалија Сињорели, во списанието *Dossier Europe-emigratione*, втората генерација се опишува како „ни-ниту“ генерација (*Weder noch Generacion*). Творците на таа дефиниција, истакнува А. Сињорели, можат да се оптужат за песимистичко предубедување, но таа сепак го покажува она што сите студии на оваа тема го опишуваат како изразита карактеристика на втората генерација, односно отсуство на еден цврст идентитет (*Ibid.*). Ваквата дефиниција на втората генерација е прифатлива, смета А. Сињорели, под услов проблемот на идентитетот да не се толкува исклучително во културна смисла, идентитетот како да го одредуваат исклучиво јазикот и традицијата и оттука може да биде искривоколчен со двојазичноста или со промената на престојот, или како тој може

да се поврати или зацврсти под било кој економски и општествен систем, под услов да е мултикултурен и повеќејазичен. Други автори, втората генерација ја означуваат како „изгубена генерација“, или како „маргинализирана генерација“, или како генерација без идентитет.

Со ваквото определување на втората генерација иселеници, а претходно и определбата за третата генерација насочуваат кон основните проблеми кои се многубројни, а овде ќе се разгледаат само четири наведени во воведот.

Противречностите во процесот на социјализација на втората и третата генерација иселеници

Кај втората и третата генерација иселеници, особено кај втората, се изразуваат голем број противречности во процесот на нивната социјализација. Противречностите се поврзани со основниот проблем на нивната социјална интегрираност во општеството во кое престојуваат, што е зависен од следните фактори: временскиот период на нивниот престој во странство; социјалниот статус и потеклото на нивните родители; карактеристиките на образовниот систем на земјата на доселување и посебно достапноста на повалитетни видови училишта и насоки на образование и начинот и јазикот на комуникација на рамниште на локалната заедница. Заемното дејство на овие фактори создаваат соодветен, специфичен општествен контекст. Овој општествен контекст е мошне амбивалентен – оној што се создава во семејството, т.е. оној на родителите на првата генерација, во кој се врши примарната социјализација, со превладувачки вредности и начини на поведение карактеристични за средините и општествените контексти на земјата на иселувањето, во конкретниот случај од Република Македонија, и оној општествен контекст што го создаваат групите врстници, соседството, училиштето, средствата за јавна комуникација (печатот, радиото, телевизијата, филмот), разни клубови и здруженија, црквата и сл., во рамките на локалната заедница, општествен контекст низ кој се одвива таканаречената секундарна социјализација. На тој начин противречноста меѓу примарната и секундарната социјали-

зација е очигледна, бидејќи тие се засновани врз различни, може да се рече спротивни вредносни системи кои се условени од типот на глобалното општество во кое тие се формирани и од карактеристиките на земјата на доселувањето. Секоја земја, односно секое општество организирано во држава, се разликува од другите според одредени специфики што Даниел Бел ги означува со терминот „идиосинкратски црти“. Идиосинкратноста „е обликувана под влијание на топографијата и локацијата, традицијата и културата, и со оној помалку подесен елемент за дефинирање – со елементот на духот на обичаите, што ги прави културите на луѓето на тоа општество посебни“ (Bell, 1990: 10). Секако дека во идиосинкратската црта на одредена земја, особено во делот на традицијата и културата спаѓа и карактеристиката или специфичноста на нејзиниот воспитно-образовен систем. Првата генерација на иселеници се воспитувала и школувала во Република Македонија со својата „идиосинкратска црта“, а нивните деца, т.е. децата на втората генерација се воспитувани и образувани во земјата на доселувањето, а делумно оние деца кои се родени во Македонија ја носат идиосинкратската црта на воспитувањето на средината од која потекнуваат.

Во процесот на социјализација на втората генерација се доаѓа до судир на два света вредности и поведенија: оној создаван од страна на родителите, познат како традиционален – карактеристичен за македонското село и одделни градски населби. Таквиот вредносен систем е заснован врз идеолошко-вредносниот систем на реалсоцијализмот и вредносните системи на земјите на престој, кои го преферираат начелото за натпревар, богатство и идеологија на еднакви шанси во образовниот процес. Ваквите пресврти во вредносните системи и начините на социјализација предизвикуваат одредени емоционални промени кои создаваат субкултура кај младината, па сè до ситуации на несигурност во себе и послаб успех во учењето. Во услови кога двајцата родители се вработени, често и прекувремено за да заработат повеќе пари, децата се препуштени сами на себе. Таквата ситуација доведува до воспитна запустеност и до послаб успех во учењето, сè до различни облици на малолетничка деликвенција. Додека во предиселеничките услови процесот на социјализација на децата најпрво се одвива со семејно-родбинско-соседско посредување, низ која селективно се препушта,

потпомогнува или модифицира делувањето на институциите од поширокото општествено опкружување, во условите, пак, на новата општествена средина на земјата на доселувањето суштински се менува начинот на социјализација, особено се менува меѓусебниот однос на родителите и децата, како и различната положба на овие две општествени групи во однос на делувањето на општествените институции во таа нова средина. Претежно патријархално воспитувани или дел од нив воспитно запоставени, децата на втората генерација се соочени со проблемот на недоволно познавање на јазикот на комуникација на новата средина.

Во оваа смисла се значајни истражувањата на Базил Берстин (Berstine). Имено, тој нагласува дека ако детето на мигрантот е социјализирано на мајчиниот јазик на родителите, тие тој јазик го толкувале сообразно на правилата на еден „ограничен“ кодекс, наместо според правилата на потполно разработен кодекс; но дури и ако детето се социјализирало на јазикот на земјата на вработувањето, тој јазик исто така се употребува според ограничен кодекс. Тоа е одредено со припадноста на детето на класата на физичките работници. Претходно беа изнесени податоци дека социјалната структура на македонските иселеници претежно ја сочинуваат земјоделци и работници кои претежно живеат на село и индустриски работници. Истражувањата на спомнатиот социолог Б. Берстин и на други социолози за овој проблем, јасно го покажаа „ограничениот кодекс“ на јазикот на работничките семејства кои го запоставуваат апстрактното мислење и категории за сметка на употребата на термини за непосредна употреба на предмети на таканаречениот „манипулативен“ јазик. Сето тоа создава често и непремостливи ситуации за прифаќање во групата на вршници од децата на средината на доселувањето и обично тие се „обележени“ или етикетирани со разни термини како што се „странец“, „доселеник“ и сл. Тоа се пренесува и во училиштето, училницата каде се создава соодветна училишна „клима“ за добар дел од втората и делумно од третата генерација на македонски иселеници, по правило доведува до затворање во себе на индивидуата, нејзина фрустрација и чувство на нерамноправност, отфрленост, услови за клима за нивна маргинализација или, како што некои автори ги означуваат, како генерација без идентитет.

Јазикот на комуникација, училишната клима и успехот во образованието

Употребата на јазикот на комуникација на индивидуите и општествените групи е мошне значајно прашање и истражувано во етнометодологијата и симболичкиот интеракционизам, кои претежно се засновуваат врз примената на квалитативните методи, посебно длабинскиот интервју, анализата на општествениот контекст, набљудувањето со учество и сл. Претставниците на симболичкиот интеракционизам и етнометодологијата како што се Х. Бекер, А. Сикурел, Џ. Китсас и други, посебно значење ѝ придаваат на училишната култура (клима) за успехот и селекцијата на учениците, клима која се создава меѓу учениците и наставниците и училишната бирократија. Сето ова е проблематика на „скриениот“ наставен план и програма. Социолозите, покрај другото, ги истражуваат начините на кои учениците и наставниците ги интерпретираат ситуациите во школувањето и какво значење тие им придаваат. Така, со оглед на фактот што се состои во моќта на наставниците да даваат оценки и да ги класифицираат учениците со цел да се откријат значењата кои управуваат со тој процес, Х. Бекер (Backer) испитал 60 наставници од чикашките средни училишта и утврдил дека тие учениците ги класифицирале и оценувале според нормата „идеален ученик“. Таа норма ги опфаќала погледите на наставникот за тоа што е идеална работа, поведение и надворешност. Наставниците, учениците од не-мануелните средини ги виделе како најблиску до тој идеал, додека учениците со потекло од работничката класа како најдалеку. Тие поведението на учениците од „ниската“ класа го интерпретирале како одраз на незаинтересираност и немотивираност и ги набљудувале како невоздржливи и недисциплинирани. Од ова, Х. Бекер го наведува заклучокот: значењата врз основа на кои учениците се оценуваат и се класифицираат суштински може да влијаат врз интеракцијата во училишната и врз различните постигнувања воопшто. Слично на Х. Бекер и А. Сикурел (Cicourel) и Џ. Китсас (Kitsuse) во нивните истражувања во едно американско средно училиште утврдиле дека општествената класа на која ѝ припаѓа ученикот значително влијаела врз оценката за него. Дури и кога учениците од

различно социјално потекло имале сличен успех во школувањето, советниците³ почесто кај учениците од средната и високата класа гледале „природен факултетски потенцијал“ и ги определувале за програмите за повисоки степени на образование (наведено според М. Haralambos & R. Heald, 1989: 206/207). Ако на ова се додаде дека значително поголемиот број од втората, па и од третата генерација иселеници потекнува од селски и работнички семејства и згора на тоа се емигранти, „дојденци“, „странци“, негативната стереотипна, очекувана оценка на наставниците и советниците уште повеќе нив ги опфаќа отколку вршниците на земјата на доселувањето. За илустрација на ова може да послужат податоците за уписот на учениците-повратници во училиштата во Република Македонија.

Имено, во „Информацијата за положбата и проблемите на учениците кои се враќаат од странство и го продолжуваат школувањето во родниот крај“, односно во регионот на Битола, изготвена во декември 1988 година,⁴ се изнесуваат податоци за 113 ученици повратници во основното и средното образование чии успех е следен девет години. Во „Информацијата...“ се тврди дека успехот на учениците повратници е мошне слаб. Во основното училиште од 37 ученици повратници, 12 покажале недоволен и доволен успех, 13 добар, а само шест одличен. Во средното образование успехот на овие ученици бил уште понеповолен: од 68 ученици, 40 од нив покажале недоволен успех, четири доволни и само четири одлични. Вака слабиот успех на учениците е во врска со противречните процеси на нивната социјализација и социјалниот статус и образование на нивните родители-иселеници на првата генерација, за што стана збор.

Втората илустрација на неповолната ситуација на иселениците од втората и третата генерација во поглед на шансите за успех во образованието се однесува на нивното запишување и студирање

³ Советниците во американскиот образовен систем имаат мошне значајна улога во образовната кариера на учениците, бидејќи тие главно одлучуваат кои ученици ќе бидат распоредени во програмите за подготовка за упис на факултет. Од нивното мислење, односно од начинот на распоредување зависи дали учениците ќе го продолжат школувањето на еминентни високи школи односно универзитети, односно на дефаворизирани и нископрестижни факултети и универзитети.

⁴ Информацијата ја подготви Слободанка Ристевска, дипломиран социолог, работела во Заводот за школство, Битола.

на определени факултети во Република Македонија. Така на пример, на катедрата за англиски јазик и книжевност на Филолошкиот факултет во Скопје, од Австралија доаѓаа одреден број македонски иселеници, претежно од втората генерација, сметајќи дека добро го знаат англискиот јазик (јазикот на земјата на доселувањето) и добар дел од нив успешно го положиле приемниот испит за запишување на Филолошкиот факултет. Меѓутоа, во текот на студиите, уште во првата година, поголемиот број од нив покажале слаб успех, разбивајќи ја илузијата дека тие лесно ќе завршат студии, го напуштале студирањето и веројатно повторно се враќале во Австралија.⁵

Овие податоци стануваат поразбирливи кога ќе се поврзат со фактот дека квалитетот на средните училишта и на универзитетите во Австралија и САД не е идентичен и стандардизиран и дека втората и дел од третата генерација на македонски иселеници претежно ги избира или е распределена, класифицирана во пониските дефаворизирани, односно со послаб квалитет училишта и универзитети отколку нивните врсници од земјата на доселувањето.

Оваа појава и тенденција во школувањето на втората и третата генерација на македонски иселеници го наметнува мошне значајниот социолошки проблем на нејзиниот социјален статус и социјалната подвижност. Ако за првата генерација иселеници, особено за половината од неа со земјоделско потекло, е карактеристично вработувањето во индустријата, фабричката работа, вршејќи, при тоа, тешки физички работи, а дел од нив и во угостителството – ресторани – миење на садови, касиери, келнери и сл., тоа претежно означува хоризонтална подвижност и незначително вертикална. Втората генерација главно останува во својата социјална категорија со еден мал дел на вертикална социјална подвижност, која најмногу достигнува стекнување на сопствена кафеана, ресторан или кука за изнајмување на станари. Третата генерација, на хипотетично рамниште меѓугенерациски и внатрегенерациски е поподвижна, особено во бизнисот, ползувајќи го претежно образованието, доброто познавање на јазикот на земјата на престојот како основен „канал“

⁵ Овие факти ги изнесе д-р Владо Цветковски, редовен професор на катедрата за англиски јазик и книжевност на Филолошкиот факултет во Скопје во еден спонтан разговор на тема за квалитетот на студирањето, што го водевме во октомври оваа година.

на социјална подвижност, но не и политичкиот, кој главно е резервиран за врсниците од земјата на престојот. Социјално најподвижен е делот од втората и особено третата генерација со потекло од слојот на стручњациите со високо образование од првата генерација на иселеници. При тоа, треба одредена воздржаност во воопштувањето на одредени случаи на познати бизнисмени, универзитетски професори и сл. од македонско потекло. По ова, веднаш треба да се постават прашањата: на која генерација тие припаѓаат и колкав е нивниот број? Колку од нив имаа и имаат политички функции од локално до федерално рамниште? Дали тие го задржале македонскиот идентитет или потполно се асимилирале?

Амбивалентноста на идентитетот на втората и третата генерација

Проблемот на идентитетот е следниот мошне значаен социолошки проблем на втората и третата генерација македонски иселеници. Идентитетот на македонските иселеници е распнат меѓу гетоизацијата на првата и дел од втората генерација преку интеграцијата во општествените заедници на земјата на приемот до целосна асимилација и исчезнување на македонскиот национален идентитет и асимилација на дел од третата и речиси целата четврта генерација. Во овој контекст се поставува прашањето за билингвизмот. Погрешно е прашањето што го поставуваат некои автори: учење на јазикот на земјата на потеклото или на јазикот на земјата на приемот. Суштината на билингвизмот е подеднакво добро знаење на двата јазика-јазикот на земјата на потеклото за да се зачува идентитетот и да се надмине појавата на целосна асимилација и јазикот на земјата на престојот за да може успешно да се комуницира, напредува во професионалната кариера и успешно да се интегрира во земјата на вработувањето. Од социолошка гледна точка интеграцијата не е исто што и асимилацијата. Индивидуата или малцинската група може да биде интегрирана, но не и асимилирана, токму ако добро ги знае двата јазика и култури, традиции и обичаи. Во оваа насока може мошне значајно да помогне мултикултурното образование.

Во оние земји, каде македонските иселеници се формира- ни како национални заедници и имаат свои организации, клубо- ви, радиостаници, црковни општини и сл. можат да сметаат и да го постават прашањето за мултикултурно образование, односно во училиштата и универзитетите на локалните заедници на земјите на доселување да се слуша настава и за македонската култура, јазик, обичаи, историја, како што македонските иселеници имаат настава во редовните училишта и универзитети за јазикот, обичаите, кул- турата на земјата на престојот. На тој начин можат да се создадат плурални училишта во значење како што го опишуваат Џ. Линч, Селија и Сахан Моџил (Lynch, Celia & Modgil, 1992), без разлика и на некои сфаќања за мултикултурализмот како еуфемизам (Robert and Jon Solomon, 1993: 183-186).

Зачувувањето на етничкиот идентитет, како и поуспешната интеграција на иселениците во втората и третата генерација се овоз- можат преку склучување на бракови, првите со ендегамни бракови (мажот и жената од македонска националност), вторите склучувања на бракови од земјата на приемот, што е по правило од друга нацио- налност, а и од друга верска конфесија. Поради различните видови на социјализација и вредносни ориентации, етничко- мешаните бракови се многу полабави и почесто се разведуваат, што со себе носат низа последици за децата родени во тие бракови.

Склучувањето бракови од ендегамен тип е карактеристи- ка на втората и добар дел на третата генерација. Склучувањето на еднонационални бракови во најголемиот бран на иселување во шеесеттите години и првата половина на седумдесетите години доби таква форма што се склучија голем број бракови преку фо- тографии на идните брачни парови без нивно меѓусебно позна- вање, бидејќи едниот престојуваше во земјата на преселувањето, а другиот во земјата на потеклото на родителите, т.е во Република Македонија. Улогата на родителите и на блиските роднини во из- борот на брачниот сопатник во најголемиот број случаи игра ре- шавачка улога. Колку лицата од таквите бракови беа разочарани и колку се одржаа, односно се разведени, може само да се прет- постави.

Колку родителите влијаат за склучување на брак кај втората и тртата генерација покажуваат резултатите од истражувањето за семејниот живот на македонците доселени во Торонто (Канада).⁶ Покарактеристични одговори во анкетата се следниве:

„Барав само нашенка да биде, се запознавме и веднаш се вен- чавме“.

„Родителите сакаа Македонка да земам, никоја друга“,

„ Договор со родителите. Дојде свекорот и од Австралија ме зеде“ и сл.

Покрај склучувањето на еднонационални бракови како еден од начините да се сочува националниот идентитет, да се задржат обичаите, навиките, традицијата и разбирањето во семејството, е и улогата на црквата, односно македонските црковни општини. Македонската црква одигра и сè уште игра незаменлива улога во зачувувањето на етничкиот идентитет на иселениците и таа се јаву- ва како брана на асимилаторската тенденција со која се опфатени втората и третата генерација на иселеници. Антиасимилаторската функција на македонските црковни општини таму каде тие се фор- мирани, имаат долга традиција во историјата на македонскиот на- род кога тој беше потчинет од разни освојувачи. Таа нејзина улога може да се следи од пропаѓањето на Самоиловата држава во 1018 година, сè до повторното формирање на македонската држава со одлуките на АСНОМ. Во оваа смисла со право истакнува Блаже Конески во знаменитата беседа за Климент Охридски во 1989 го- дина дека благодарение на просветно-црковните општини по про- паста на Самоиловата држава, иако со намалена функција, сепак опстојувала и ја продолжува својата дејност за зачувување на ма- кедонскиот идентитет, што јасно ја покажува поголемата исплатли- вост на културната инвестиција.

Поради таквата улога на просветно-црковните општини во долгата историја на македонскиот народ кој ги издржа силните на- лети и притисоци на асимилација на многубројните поробувачи, од- редени појави и поделби на политичко-партииска и лидерска основа

⁶ Анкетното истражување го реализираа, проф. д-р Блага Петроска, проф. д-р Марија Ташева и други соработници од Институтот за социологија на Филозофскиот факултет во Скопје, чии поцелосни резултати подоцна ќе се објават.

и неединство на и меѓу црковните општини во прекуокеанските земји, посебно во Австралија и Канада, претставуваат анахронизам со несогледливи последици доколку таквата појава не се спречи на време.

Наместо заклучок

Сето ова ја наметнува потребата од создавање на една долго-рочно осмислена и врз научни основи заснована стратегија на македонската држава за македонското иселеништво. Научното проучување на македонското иселеништво е неопходно да добие институционална форма преку формирање на Институт за проучување на иселеништвото, како што, на пример, постои во Краков (Полска-Институт Полонија) или барем Одделение за испитување на оваа проблематика при Институтот за социолошки и политичко-правни истражувања или на некој од факултетите за општествени науки,⁷ стратегија која ќе ги содржи следните основни елементи: 1) создавање услови за вработување на младината во Република Македонија, со што ќе се намали огромниот одлив на школувана работна сила; 2) досегашниот огромен број на иселувања осиромашува многу региони во Република Македонија, ја намали нивната производствена моќ и посебно во Западна Македонија, покрај големиот наталитет на албанското население и доселувањето од други држави, ја измени етничката структура, што има исто така несогледливи економски и политички импликации; 3) намалување на иселувањето од овие емиграциски региони со создавање услови за враќање и реинтеграција на повратниците како и создавање на реална, врз економски критериуми популациска политика— стимулирање на раѓања на деца таму каде владее „бела чума“— и дестимулирање на „азискиот“ наталитет кај одделни региони со економски и социјални средства, како што тоа го прават оние земји кои се соочуваат со проблемот

на енормно висок наталитет; 4) создавање услови (економски, социјални, нормативни) за вложување на капитал на нашите иселеници преку формирање на сопствени или мешани претпријатија; 5) во овие земји, во кои се формирани македонски заедници, иницирање на мултикултурно образование; 6) интензивирање на сите видови комуникација меѓу македонското иселеништво и институциите на Република Македонија.

⁷ Авторот на овој текст го посети Институтот Полонија во Краков во 1984 година кој веќе имаше неколку студии за полјациите во Шведска, Канада итн. Да се формира сличен институт и во Република Македонија го изложив како предлог и потреба на тогашниот Ректор на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје, проф. д-р Христо Андонов Пољански, кој го поддржа, но на жалост по неколку месеци тој почина и идејата и предлогот за формирање на ваков институт остана Нереализирана.

ОПШТЕСТВЕНАТА ПОДВИЖНОСТ МЕЃУ ГЕНЕРАЦИИТЕ И ОБРАЗОВАНИЕТО ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Вовед

Современото македонско општество се карактеризира со многу заострени економски, општествени и политички противречности. Се поставува следното прашање: што се случува на планот на општествената подвижност реализирана преку образованието? Се работи за мошне опширна тема. Затоа моето внимание ќе биде концентрирано врз следното истражувачко прашање: *дали општествената мобилност на индивидуите постојано е поврзана со професијата на нивните татковци или нивното образование?* Дали во современите македонски услови претежнува правилото „Каков татко, таков син„? (Thelot, 1982).

Во врска со претходно поставеното истражувачко прашање е формулирана следнава основна хипотеза: *професијата на таткото врши поголемо и посилно влијание врз професијата на нивните синови или нивните ќерки.*

Метод

Методолошкиот пристап на истражувањето е квантитативен. Техниката поврзана со собирање на податоци е анкета со прашалник. Типот на примерокот е случаен. Големината на примерокот изнесува 2.100 лица на возраст од 18 до 70 години. Основниот збир на единици или релевантната рамка на популација од која е избран примерокот изнесува 1.449.070 лица. Ова население приближно го сочинува гласачкото тело во Македонија и примерокот е направен по случаен избор од избирачките списоци. Анкетата со прашалник беше предвидена со истражувачкиот проект насловен како „Промена на општествената структура во Македонија со посебен

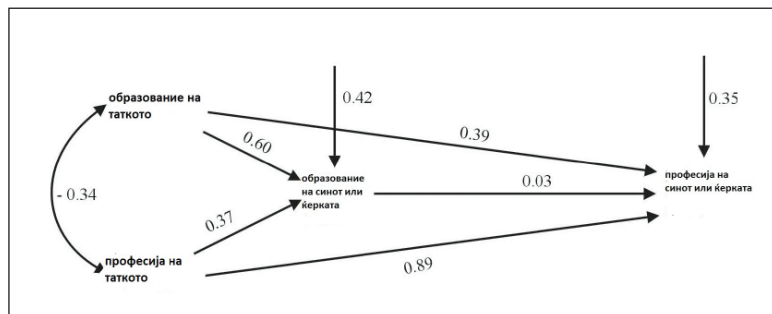
осврт врз високото образование“, финансиран од Министерството за наука; анкетата беше спроведена во месец јуни 1998 година. Методот на анализа на податоците за овој прилог се базира врз употребата на *анализа на патека* („path analysis“) како една од формите на *мултипла регресија* (Bryman, Cramer, 2001). Целта на оваа анализа на патека е да се дадат квантитативни проценки за причинската поврзаност на четири варијабли кои се движат кон еден ист правец, од лево на десно, и каде што независните варијабли временски претходат во однос на интервенирачката и зависната варијабла (во конкретниот случај, образованието и професијата на таткото претходат на образованието и професијата на нивните синови и нивните ќерки). Од анализата на табелите на мобилност се оди преку постапка на анализа на патеката. Се разбира дека поновите истражувања на општествената подвижност се засновани и врз моделот на симултано изедначување и врз проучувањето на сè повеќе индивидуални биографии (Lamel, 1991). Заради ограничување на просторот за овој прилог, одлучив да ја прикажам општествената подвижност низ процесот на образование во Република Македонија главно преку методолошката квантитативна и софистицирана постапка – анализа на патека.

Анализа на податоците и дискусија

Пред да се изнесат податоците за анализата на патеката во нејзиниот дијаграм, неопходно е да се изнесат следните резултати што произлегуваат од истражувањето. Постои значајна имобилност или репродукција во речиси сите општествени слоеви. Сепак, тоа е поизразено кај работниците (64%), потоа, кај високообразованите кадри (58%). Половина од синовите на земјоделци (49,8%) се регрутираат во работници, додека 36% од нив останале во истата социопрофесионална категорија. Општествената имобилност е релативно послаба меѓу кадарот со средно образование (41%). Исто така, не постојат суштински разлики во поглед на имобилноста меѓу анкетираниите лица и нивните дедовци и баби по татко, со исклучок на оние дедовци и баби на високообразован кадар кои се претставени на речиси безначаен начин во оваа социопрофесионална категорија.

Причинскиот модел на анализа на патека за професијата на синот или ќерката е означен во дијаграм 1:

Дијаграм 1: Анализа на патеката за професијата на анкетираниите лица (татини синови или ќерки)

Нумеричките вредности на дијаграмот на патеката имаат за цел проценка за секоја определена постулирана патека во каузалниот модел. Всушност, тие ги прикажуваат коефициентите на патеката. Стрелките на коефициентите на патеката јасно ги покажуваат директните ефекти или влијанијата на независните варијабли-образование и професијата на таткото врз професијата на синот или на ќерката, како и нивните индиректни ефекти со интервенирачката варијабла- образование на синот или на ќерката кое има исто така директно влијание врз неговата, односно нејзината професија.

Што се однесува до директното влијание на двете независни варијабли- образование и професијата на таткото врз образованието и професијата на синот или на ќерката, нивните коефициенти на патеката покажуваат посилен ефект на професијата на таткото-повеќе од двапати посилно влијае врз професијата на синот или ќерката во однос на образованието (0.89:0.39). Меѓутоа, влијанието на образованието на анкетираниите лица или на нивните синови или ќерки како интервенирачка варијабла е мошне слабо (0.03). Дали тоа се должи на влијанието на многу големата стапка на невработеност (42%) која опстојувала долги години на високо ниво и која има структурален карактер или значаен степен на девалоризација на дипломите и на многу големиот број анкетирани лица без работа

(за кои податоците за нивната формална професија не биле земени предвид)?

Поради многу слабиот ефект на образованието на синовите и на ќерките како интервенирачка варијабла врз нивните професии, индиректното влијание на образованието и на професијата на таткото врз професијата на неговите синови или неговите ќерки воопшто не е значајно во однос на нивното директно влијание. Тоа е слично со целосниот ефект на двете независни варијабли (образование и професијата на таткото) врз професијата на неговите синови и неговите ќерки. Имено за образованието на таткото, коефициентот на патеката за вкупниот ефект изнесува 0.41, додека, пак, за професијата на таткото коефициентот на патека изнесува 0.90. Ако оваа вредност на коефициентот на влијание на професијата на таткото врз професијата на синот или на ќерката се стави на квадрат, тогаш 80% од променливоста на факторите кои влијаат врз професијата на синот или на ќерката се објаснува токму со професијата на таткото. Ако во дијаграмот на патеката се внесат и податоците за образованието и професијата на мајката на анкетираниите лица, бидејќи често се случува овие варијабли за мајката да се поразлични од оние на таткото (Jenks, 1990), и дека улогата на мајката е многу важна во процесот на социјализација на децата, ќе се добијат следните резултати: коефициентот на вкупното влијание на образованието на таткото врз образованието на анкетираното лице е по високо (0.52) во однос на истиот коефициент на мајката (0.37). Сепак, што се однесува до влијанието на професиите на таткото и на мајката, нема значајна разлика во коефициентите (0.49 :0.46). Необјаснетиот дел од оваа варијанса го покажува коефициентот 0.35 покрај вертикалната стрелка кон професијата на анкетираниите лица што изнесува 12%. Необјаснетиот дел на варијансата за влијанието на образованието на синовите или на ќерките изнесува 12% (коефициентот на патеката изнесува 0.42). Ако се земе предвид влијанието на двете независни варијабли врз интервенирачката варијабла, тогаш од приложениот дијаграм на патека јасно се гледа дека образованието на таткото има многу поголем ефект за образованието на неговиот син или неговата ќерка (0.60) отколку што го има професијата на таткото (0.37).

Во следнава Табела 1. може да се констатира врската на степенот на образование на таткото со оној на неговиот син или на неговата ќерка:

Табела 1. – Степен на образование на таткото според степенот на образование на анкетираното лице

Образование анкетирано лице Образование на таткото	Без формално образование	Основно образование	Средно образование	Високо образование	Вкупно
Без формално Образование	41,8 246	38,4 226	6,9 93	3,9 23	100,0 588
Основно образование	7,8 78	41,8 418	41,3 413	9,1 91	100,0 1000
Средно образование	0,8 3	13,8 50	67,9 246	17,4 63	100,0 362
Високо образование		9,6 13	41,5 56	48,9 66	100,0 135
Сè	15,7 327	33,9 707	38,7 808	11,6 243	100,0 2087

Ако се земаат предвид податоците во полињата на Табелата 1. што се распоредени по дијагоналата од лево кон десно, веднаш ќе се забележи мошне висока поврзаност меѓу степенот на образование на таткото и на неговиот син или неговата ќерка. Сепак, тој степен е највисок кај средното образование (67,9%); потоа, кај високото образование (48,9%), но и подеднакво високо кај основното образование и кај лицата без формално образование (41,8%). Во овој поглед резултатите се слични со оние што Клод Тело ги добил во Франција, преку табелите на подвижност во истражувањето спроведено пред дваесетина години (Thelót, 1982).

Заклучок

Во заклучок може да се констатира следното: иако анализата на патеката како форма на мултипла регресиска анализа секогаш не

ја потврдува каузалната структура на општествената подвижност, за која се потребни и други алтернативни методи, сепак, во конкретниот случај, таа упатува кон тоа дека влијанието на професијата на таткото врз професијата на неговите синови или ќерки е директно и многу значајно, и дека оди во насока на општото непипшано правило „каков татко таков син,.. Професијата и образованието на таткото и на мајката значително влијаат врз степенот на образование и врз професијата на нивните синови и ќерки.

Типот на семејство на ученици и на студенти кои покажуваат послаб успех, односно пониско образовно постигнување се карактеризира со следниве елементи: по правило, тоа е земјоделско семејство (рурално) или работничко што има многу деца, со релативно низок животен стандард, со еден или двајца родители невработени, со многу ниски приходи, со слаб степен на образование и слаб „културен капитал“ (Пјер Бурдије), со „ограничени лингвистички кодови“ (Б. Бернстин).

За време на процесот на образование во услови на брзи општествени промени од структурален тип, во македонскиот пример на транзиција и приватизација, механизмите и селективните фактори во образованието имаат мошне силно влијание кое ги погодува на поизразен начин осиромашените „ниски“ социјални слоеви, како што се земјоделските и работничките и другите средни слоеви. Во дивергентниот процес на значителна девалоризација на дипломи и растечка стапка на невработеност, можеме да констатираме едно се поголемо затворање на општествената структура во македонското општество и особено на професионалниот и раководниот македонски слој, кој го држи богатството, како и неговото оплодување. Изгледа сосема нереално да се види негово влегување во малубројниот слој, на „новопечени богаташи“, слој кој сè повеќе станува богат во ова време на општествени турбуленции наречено транзиција, полно со процеси и махинации, правно оправдани и неоправдани.

Во таков општествен контекст, образованието на факултетите и други универзитетски установи станува скапо, а вработувањето сè потешко и потешко дури и со универзитетска диплома.

ОПШТЕСТВЕНАТА ПОДВИЖНОСТ НА ЗЕМЈОДЕЛСКОТО И СЕЛСКОТО НАСЕЛЕНИЕ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Вовед

Во последните две и пол децении во структурата на македонското општество се одвиваа мошне брзи и значајни промени. Така, во периодот од 1971 година до 1995 година, градското население се зголеми за 11 процентуални поени (т.е од 48,7% на 59,8%), но за исто толку поени се намали селското население (од 51,3% на 40,2%). Уште со поинтезивни промени беше зафатено земјоделското население кое во овој период се намали од околу 40,0% во 1971 година на 11,6% во 1994 година. Овие податоци зборуваат за побрз и поинтензивен процес на деаграризација на македонското село и земјоделското домаќинство во однос на процесот на намалување на селското население. Општествените промени, особено во тнр. период на транзиција и приватизација уште се порадикални во поглед на промените на општествената структура и реструктурирање на населението.

Во оваа смисла, определени противречности се повеќе се заоструваат како што се: раслојување на земјоделското и селското население воопшто и негово сè поголемо осиромашување; потоа, растечка деаграризација и невработеност меѓу селското население; непроменета состојба во поглед на веќе порано етаблираниот ситен имот, како и нагло намалување на можностите за образование на селската младина во средното и високото образование.

Во рамките на поширокото истражување на тема „Промените на социјалната структура во Македонија со посебен осврт во висо-

кото образование“ (реализирано 1998 година), се собрани податоци и за промените кои се случија во наведениот период кај земјоделското население во Македонија. Во истражувањето, покрај другото, е применета анкета со прашалник, на соодветен и репрезентативен случаен примерок (2.100 анкетирани лица од 18 до 70 години со право на глас, избрани од списокот на гласачи во Р. Македонија, чиј број изнесува 1.460.000 гласачи и што ја сочинува релевантната популација од која е избран примерокот).

Брзите промени во структурата и реструктурирањето на населението силно се рефлектираат и врз „регрутирањето“ на македонската интелигенција од различни општествени слоеви, а посебно од земјоделскиот и другите селски слоеви. Во истражувањето се појде од хипотезата дека процесите на реструктурирање, раслојување и осиромашување на поголемиот дел на населението значајно влијаат врз процесите на регрутирање и формирање на македонската интелигенција, особено преку уписите и дипломирањата на двата универзитети во Скопје и Битола. Во таа смисла, се тргнува и од хипотезата дека селекциските механизми се поостри за кандидатите при уписот на факултетите кон студентите од земјоделско и селско потекло.

Тенденции на општествена подвижност на земјоделското население

Резултатите од наведените истражувања покажуваат дека во периодот од 1990 година до 1998 година во поглед на трансформацијата на општествената во приватна сопственост најмногу промени се извршени во секундарниот (индустрискиот) и терцијалниот (услужниот) сектор, додека во примарниот (земјоделскиот) најмалку, речиси како и да не постојат. Имено, 1990 година, пред почетокот на трансформација, во претпријатијата општествената сопственост беше 28,0%, додека во 1998 година повеќе од двапати помалку (11,0%); во претпријатијата со приватна сопственост тој однос е обратен (11,2% наспроти 18,5%). Во истиот овој период

од вкупниот број анкетирани, на индивидуалните земјоделски стопанства работеле 5,6% во 1990 година и 5,5% во 1998 година. Во земјоделските задруги со земјишен имот исто така нема промени (1,9% наспроти 1,7%) во овој ист временски период. Инвестициите во земјоделието во однос на другите сектори многу се помали, речиси и незначајни. Во ваквиот контекст не изненадува фактот дека во наведениот период не дојде до тенденција на окрупнување на земјишниот имот како еден од основните услови за можноста на модернизација на земјоделството во поглед на примена на агротехнички мерки што секако би довело до зголемување на земјоделското производство и до надминување на сè уште присутните натурални форми на земјоделско производство. Така на пример, ако имањето на трактор е еден од индикаторите за модернизирана обработка на земјата, тогаш само 46,2% од анкетираните земјоделци имаат трактор, а повеќе од половината од нив него го немаат. Од вкупното обработливо земјиште, 64,8% од земјоделците имаат земјишен имот до 2,00 ха; 15,4% меѓу 2,01–5,00 ха; над 5,01 и повеќе ха има само 5,5% земјоделци, додека 14,3% се наемни земјоделски работници. Ако доминира ситниот земјишен имот до 2,00 ха, што не овозможува земјоделско производство за пазар, тогаш не е случаен фактот што само 31,0% од земјоделците имаат наследник кој работи на индивидуалното земјоделско стопанство; 17,0% воопшто немаат наследник, а другите имаат, но се школуваат или работат надвор од сопственото земјоделско стопанство, односно вон земјоделската дејност. Покрај тоа, од демографска гледна точка, постои намалување на бројот на деца на земјоделските семејства во однос на работничките семејства. Така, 45,0% од земјоделските семејства имаат едно-две деца, 16,7% три деца и 23,2% четири и повеќе деца. Оттука, се гледа дека поизразена е тенденцијата на намалување на проширената репродукција на земјоделското население.

Во поглед на субјективното чувство дали се богати или сиромашни, меѓу испитаниците со земјоделско занимање, најмногу од нив изјавија дека се сметаат за „сиромашни и многу сиримашни“ – 48,5%, дури повеќе и од невработените – 47,0%; потоа, работни-

ците – 43,4%; службениците – 21,0%; професионалците со високо образование – 11,7% се чувствуваат за сиромашни.

Во овој контекст може да се постави следната хипотеза: *ако тенденцијата на осиромашување повеќе е изразена кај работничките и земјоделските слоеви, тогаш и процесот на нивно самообновување е поинтензивен и поизразен, отколку што е нивната меѓугенерациска и внатрешегенерациска подвижност.*

Во проверката на оваа хипотеза податоците од истражувањето го покажаа следното: од 832 анкетирани лица со земјоделско потекло (татковците земјоделци), 294 или 35,3% беа невработени; 299 или 31,5% поминале во работници, општествен слој што е најблиску до земјоделскиот и има најнизок степен на општествена подвижност, а во определени случаи прашање е дали таа претставува и минимална нагорна општествена подвижност. Околу 20,0% од анкетираните останале во истиот земјоделски слој, додека само 13,5% од анкетираните чии татковци биле земјоделци биле нагорно подвижни (1,8% станале менаџери, 3,7% станале професионалци со високо образование, 3,3% станале службеници и 4,8% преминале во слојот со средно образование. И во поглед на кариерната или внатрешегенерациската подвижност, земјоделците најмалку го менувале своето прво занимање во однос на другите општествени слоеви (92,4% од анкетираните земјоделци не го менувале своето прво занимање наспроти 63,2% од анкетираните во менаџерскиот слој и 70,2% од службеничкиот слој. Земјоделците речиси еднакво со работниците и субјективно се чувствуваат најсиромашно (околу 50,0% од анкетираните од овие слоеви се чувствуваат сиромашно).

Попрецизни мерки на општествена подвижност и самообновување на земјоделците и другите општествени слоеви покажуваат индексите на асоцијација и Јасудин индекс кои се изнесени во следната Табела 1.

Табела 1: Меѓугенерациска подвижност во Македонија-Јасудин индекс на асоцијација

Социопрофесионална категорија на испитаниците														
сп.прокат.оца	менаџер директор		профес.со вис. образ.		стручњаци со сред. обр.		службеници		работници		земјопелци		неработени	
	Јас. индекс	Инд.на асоц.	Јас. индекс.	Инд.на асоц.	Јас. индекс.	Инд.на асоц.	Јас. индекс.	Инд. на асоц.	Јас. индекс.	Инд.на асоц	Јас. индекс..	Инд.на асоц.	Јас. индекс	Инд.на асоц.
менаџ.-директ.	0,08	3,95	0,24	5	0,01	1,16	0	0	0	0	0	0	0,21	1,29
профес. со вис. образ.	0	0	0,01	1,03	0	0	0,06	1,99	-0,17	0,6	0	0	0,4	1,56
струч. со сред. образ.	0,04	1,88	0,08	2,32	-0,03	0,5	0,11	2,76	-0,26	0,38	0	0	0,16	1,23
службеници	0,07	7,8	0,09	2,44	0,06	1,85	0,13	3	-0,2	0,52	0	0	-0,12	0,83
Работници	0,05	0,94	0,07	0,91	0,13	1,16	0,05	1,06	0,07	1,08	0,62	0,24	0,07	1,09
земјопелци	0,22	0,66	0,72	0,65	-0,14	0,78	0,29	0,55	0,05	1,07	0,81	2,24	-0,1	0,85
неработени.	0,02	1,46	0,01	1,21	-0,01	0,96	0	1,01	0,01	1,01	0,08	0,11	0,09	1,12

Од наведената табела јасно се гледа дека земјоделскиот слој има позитивен Јасудин индекс, особено индексот на асоцијација само во својата категорија и донекаде во категоријата на работниците, што покажува на процесот на самообновување и подвижност во најблиската категорија на работниците. Според овие индекси степенот на самообновување на земјоделскиот слој спореден со степенот на самообновување на другите социо-професионални категории е повисок. Оттаму, произлегува дека социјалните регулатори кои го условуваат самообновувањето на земјоделците (кога економскиот пораст и промените на населението се одржуваат константни) многу посилно дејствуваат врз реалната (не)можност на општествена подвижност, отколку што дејствуваат сличните механизми на подвижност и самообновување на другите неземјоделски слоеви. Речиси сите негативни Јасудин индекси на земјоделците јасно покажуваат колку е мала нивната „чиста“ мобилност во групите на неземјоделски занимања. Оттука, анализираниите податоци укажуваат на потврдување на претходно поставената хипотеза.

Причини на тенденцијата за самообновување и подвижност на земјоделското и селското население

Причините за изнесените тенденции кај земјоделското и селското население се подлабоки и пошироки и тие условно може да се поделат во две групи: ендогени (внатрешни) и егзогени (надворешни), условно, бидејќи двете групи тесно се поврзани. Во ендогените фактори спаѓаат нестабилното стопанство на Македонија и неспособноста на владеечките елити да изградат и реализираат соодветна визија и стратегија за развој на земјоделството и селото чии претставници зборуваат за развој на земјоделството и селото само за време на предизборните кампањи за локални, парламентарни и претседателски избори. Претходната и актуелната владеечка елита не само што не покажаа иницијатива по пат на реални реформи да го насочат стопанскиот и вкупниот развој на општеството и посебно да ја сменат улогата на државата кон земјоделското производство и со механизмот на протекционизам да го заштитат земјоделското

производство (како што тоа го прават некои земји како Франција, Јапонија и други), туку со своите постапки на неограничен увоз на земјоделски производи, кои во доволни количини се произведуваат во Македонија, се уништуваат одредени гранки на земјоделството: некогаш се уништува производството на домати, друг пат производството на тутун и јаболка, а оваа година (1998) покрај нив и производството на млеко чија цена е 10 денари по литар (што е двапати поевтина од цената на минерална вода по литар). Некои индивидуални производители на млеко на Македонската телевизија изјавија дека со млекото ги полевале своите градини и дека нивните фарми со крави ќе пропаднат, иако сè уште ги исплаќаат кредитите за претходно купените високорасни крави. Дневните весници објавија дека поединци од структурите на моќта имаат корист од неконтролираниот увоз на млеко и други производи по пат на добивање на провизии. Тоа укажува на корумпираност на владеачките елити и тоа не само во Република Македонија, туку и во другите земји на транзиција. Така, во истражувањето во 1998 година на прашањето „Во која мера е распространета корупцијата во Македонија?“, повеќето од половината анкетирани (примерок 2.100), 57,6% одговорија дека повеќето државни службеници или речиси сите државни службеници се вмешани во такви постапки, додека истражувањето спроведено во Република Словенија (истражувањето е реализирано во рамките на испитување на јавното мислење и вредностите во 1995 година), 37,8% одговориле дека мнозинството или речиси сите службеници дека се насочени кон такви постапки. Со ова се потврдува и Диркемовата теза за „морална кршливост“ во определени периоди од промените на современите општества, актуелизирана и во новите теориски расправи на З. Бауман, Е. Гиденс, Мафосели, Мејлор и други социолози.

Другата група на егзогени фактори повеќе се однесува на противречниот процес на глобализација и особено негативните последици по земјоделието и екологијата на руралните региони предизвикани со агресијата на НАТО-членките над СР Југославија што ја изразува воената димензија на овој процес на глобализација, покрај економската, политичката и културната димензија. Иако нема систематски проучувања од ваквата форма на глобализација,

сепак има индикатори за помор на пчели во Македонија и за драстично намалување на количините на мед, како последица на воените дејства на НАТО во овој регион. Друг пример што го наведува дневниот весник „Дневник“ од 08.08.2000 година е исплатата на десетици илјади долари како отштета на граѓаните, бидејќи нивните пчели и свињи доживеале стрес или умреле поради ниските прелети на хеликоптерите за време на бомбардирањето на НАТО врз СР Југославија. Според експертите, поради употребата на бомби со осиромашен ураниум во таа агресија, балканските земји ќе чувствуваат последици во наредните четири и пол милијарди години, колку што трае распаѓањето на овие честички.

Оттука, иднината и перспективата на земјоделието и селото во Македонија, но и во земјите во регионот во контекст на идеологијата на глобализација не е ниту малку охрабрувачка. Глобализирачките владечки елити имаат интерес од постоење на „слаби држави“, односно од такви држави кои се слаби, немоќни, но остануваат држави (З. Бауман), иако со ерозиран суверенитет. Таквите држави стануваат запоставени периферии на глобалниот неолиберализам и тоа се прави и од балканските земји. Не е воопшто за запоставување фактот што се наведува во *International Herald Tribune* (02.02.1989, p.6) од Е. Хобсбаун (E. Hobsbawon), а што се состои во тоа што се зголемува глобалниот јаз меѓу богатите и сиромашните во ерата на фундаментализмот на пазарното стопанство. Според една пресметка врвот од 20% од светското население ужива со приходи 150 пати поголеми во однос на 20% население кое се наоѓа на дното. Таа разлика продолжува да се зголемува. Тоа само го потврдува општото правило: *богатите не можат да ситануваат сè љубоѓајти, ако сиромашните не ситануваат сè љосиромашни.*

Често во стручната литература и во јавните дебати се истакнува дека со инвестирање во стопанството во определени земји и региони може да се намали јазот меѓу богатите и сиромашните и да се оствари одржлив развој. Секако дека тоа може да се реализира, но не мора, што зависи од структурата на моќ и волјата на политиката и економскоекспертската елита. Во оваа смисла, илустративен и поучен пример претставува истражувањето на Питер Еванс и неговите соработници на случајот на Бразил кон крајот на 1970-те

години. Имено, во тоа време во Бразил многу се инвестирало за развој на стопанството, но не дошло до општествен напредок и до намалување на стапката на сиромаштија. П. Еванс во истражувањето дошол до такви резултати кои покажуваат дека бразилските врвни економски и политички водачи тесно се поврзани со некои светски најмоќни мултинационални компании од кои повеќето биле со седиште во САД. Тој заклучува дека оваа „тројна алијанса– бразилската влада, бразилската економска елита и мултинационалните компании, го обликуваат бразилскиот стопански развој на начин со кој се насочуваат приходите кон богатите и моќните во Бразил. Најголемиот број од населението профитирало само маргинално или воопшто немало корист и било подложно на интензивна владина репресија (Evans, 1979).

Слично се случува и со повеќето земји кои излегоа од реалсоцијалистичкиот поредок и запливаа во водите на транзиција и од процесот на глобализацијата може да имаат корист владеачките глобализирачки елити и владеачките елити на слабите држави во транзиција, додека речиси сè друго ќе биде маргинализирано и ќе стане далечна периферија на развиените капиталистички земји. На тој начин се покажува дека прашањата на глобализација сè повеќе стануваат предмет на јавна социолошка дебата и социолошки истражувања како што се: социјалната стратификација и подвижност, работната сила, политиката, економијата, земјоделието и селото итн..

Регрутирање на слојот на македонската интелигенција од редовите на селското население

Во воведот е истакнато дека процесите на реструктурирање, раслојување и осиромашување на поголемиот дел на населението мошне значајно влијаат врз процесот на регрутирање и формирање на македонската интелигенција, мерена преку уписот и дипломирањето на двата универзитети во Скопје и Битола. Притоа се тргна од претпоставката дека селекциските механизми се поостри кон кандидатите за упис на факултети кои потекнуваат од селско и земјоделско потекло.

Во проверката на овие хипотези е употребено анкетно истражување за запишаните студенти во учебната 1974/75 година (примерок 1450 студенти); потоа, анкета за првиот уписан циклус–крај на јуни и почеток на јули во 1996 година (примерок 7070 кандидати кои го полагаа приемниот испит), како и метод на анализа на документи, односно на досиеја на дипломираните студенти на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје за 1975 и 1993 год.

Анализата на податоците го покажуваат следното: во периодот на учебната 1969/70 до учебната 1981/82 година, од тогашната структура на моќта на Универзитетот му е наметната твр. политика на слободен упис на факултетите, упис без полагање на приемни испити за сите завршени средношколци без разлика на нивниот успех во средното училиште. Со оваа уписна политика, како и со политиката на „привремена“ работа во странство, тогашните власти сакаа да ја сопрат галопирачката стапка на невработеност, а со тоа да ги намалат или ублажат социјалните конфликти во општеството. Поради тоа не може да се согледа механизмот на селекција при запишувањето на факултетите и за споредба се зема учеството и индексите на застапеност на студентите со земјоделско и интелектуално потекло во вкупниот број на студенти за учебната 1974/75 година, додека за учебната 1996/97 година се зема учеството на пријавените кандидати за полагање на приемните испити (кои повторно беа воведени во учебната 1981/82 година) и резултатите од тие испити.

Селското население во 1971 година учествуваше со 51,3% во вкупното, додека студентите од селско потекло во вкупниот број студенти учествуваа со 17,5% и со индекс на застапеност -34. Слична тенденција покажува и земјоделското население со 17,0% учество во вкупниот број на студенти и со индекс на застапеност -42,6. Наспроти овие категории на население во истата пописна година, градското население во вкупното население учествува со 48,7%, но во вкупниот број на студенти учествува со 82,5% и со голем индекс на застапеност 169,4. Податоците јасно зборуваат дека постојат мошне големи разлики меѓу градското и селското население во поглед на регрутирање на интелигенцијата на штета на земјоделскиот и другите селски слоеви. Тие разлики многу брзо се зголемуваат и меѓу кандидатите за упис на факултетите во учебна-

та 1996/97 година. Имено, иако постои тенденција на намалување на селското и земјоделското население во вкупното, сепак намалувањето на учеството на кандидатите за упис на факултетите од овие слоеви е многу поголемо од намалувањето на учеството на овие слоеви во вкупното население. Така учеството на селското население во вкупното во наведениот период се намали на 40,2%, кај кандидатите со селско потекло за упис на факултетите е намалено на 7,7% и со индекс на застапеност -2,5; кај кандидатите со земјоделското потекло учеството е сведено на занемарливи 1,5% и со индекс на застапеност -12. Ако на ова се додаде и податокот дека учеството на студентите од работничко потекло се намали од 30,0% во 1975 година на 12,0% во вкупниот број кандидати за упис на факултетите во учебната 1996/97 година, тогаш јасно произлегува дека социјалната структура на идната македонска интелигенција сè повеќе се затвора кон селските, земјоделските и работничките слоеви и има значителни импликации и посебно врз намалувањето на степенот на демократичност на образовниот систем за еднаквите шанси во школувањето што претставува назадување во однос на претходниот реалсоцијалистички поредок. Затворањето и самообновувањето на слојот на интелигенција го покажуваат и механизмите на селекција на приемните испити и во текот на студирањето. Иако не постојат значајни разлики во успехот на кандидатите со потекло од село и од градот Скопје кои имаат многу слично учество на одлични и многу добри ученици од средните училишта, сепак на приемните испити послаби резултати покажуваат кандидатите од селско и земјоделско потекло. На општообразовниот приеман испит, максимален број поени освоија 15,0% кандидати од градот Скопје и 10,0% кандидати со селско потекло, додека на стручниот испит само 15,0% кандидати од Скопје освоија незадоволителен број поени за упис, а додека тоа учество кај кандидатите со селско потекло изнесува 26,0%, т.е за 11 процентуални поени повисоко што ја покажува поострата селекција на приемните испити кон кандидатите со селско потекло. Од сите кандидати од селско потекло, 46,0% не успеа да се запишат на некој од факултетите на Универзитетот во Скопје, додека на кандидатите од Скопје тоа не им успеа 36,0% и 38,0% на кандидати од другите градови во Републикава.

Во поглед на успехот на дипломираните студенти податоците го покажуваат следното: во категоријата студенти кои во 1993 година дипломираше со просечна оценка меѓу шест и седум беа 65,0% од студентите со земјоделско потекло наспроти 22,5% од студентите со интелектуално потекло. Во највисоката категорија студенти кои дипломираше со просечна оценка меѓу девет и десет нема ниту еден студент со земјоделско потекло наспроти 9,5% од студентите со интелектуално потекло кои дипломираше со највисоките оценки. Меѓутоа, отстапување од оваа тенденција е фактот што студентите со земјоделско потекло просечно пократок временаски период студираат што изнесува шест и пол години наспроти просекот години поминати на студии кај дипломираните студенти со интелектуално потекло што е за една година повеќе (седум и пол години).

Кандидатите со селско потекло при уписот на факултетите првенствено се ориентираат кон Земјоделскиот, Природно-математичкиот (особено кон одделенијата за географија и биологија), Филозофскиот факултет, додека незначително се ориентираат кон Архитектонскиот, Градежниот, Металуршкиот, Машинскиот и Електротехничкиот каде се бара повеќе знаење од математика и физика, како и кон факултетите на уметностите. Овие факти, како и оној претходно изнесен за сличниот успех во средното образование без разлика на социјалното потекло и типот на населбата на живеење укажуваат за невоједначениот квалитет на основните и средните училишта, но и за нестандардизираниот процес на оценување на успехот на учениците. Покрај ова, во разговорот со определен број кандидати за упис на факултетите во јуни 1996 година, укажуваа дека попотполни информации не добиле од наставниците во средните училишта, но ниту од своите родители пред пријавувањето за полагање на приемните испити на соодветните факултети. Така, образовната и професионална ориентација на кандидатите е стихийна и случајна, отколку смислено и струно подготвувана. Оттука, може да се формулира и следната хипотеза: колку е понизок степенот на образование на родителите на кандидатите за упис на некој од факултетите, толку е помал степенот на информираност на овие кандидати за одредени факултети на кои тие сакаат да се пријават за упис.

Типот на семејство на учениците и студентите кои покажуваат послаб успех, односно помало образовно постигнување, главно ги има следните карактеристики: по правило, тоа е земјоделско, селско или работничко семејство, со повеќе деца, со релативно низок животен стандард, чии членови имаат значително понизок степен на образование, семејство со ограничен јазичен код и „културен капитал“. Сето ова покажува дека регрутирањето на македонската интелигенција претежно се врши од сопствените редови и од повисоките менаџерски и управувачки слоеви, иако дистрибуцијата на „врутокот на таленти“, како што исправно забележува Џулија Иветс, е случајна кај населението, но исто така таа е случајна и во големите групи како што се општествените класи и слоеви.

Меѓутоа, во самиот процес на школување во услови на радикални и брзи општествени промени од структурален карактер, во македонскиот „образец“ на транзиција и приватизација влијаат мошне силни механизми и фактори на селекција во образовниот процес кои значително повеќе ги погодуваат „пониските“ осиромашени слоеви на општеството како што се земјоделскиот, селските и работничките, но и поранешните средни слоеви кои сè повеќе се надолно подвижни. Поради сето ова, поизразена е тенденцијата на самообновување на македонската интелигенција и нејзино сè понагласено затворање кон работничките и земјоделските слоеви, слично како што е речиси иреално влегувањето во новоформиранiot слој на „новопечени богаташи“. Овој слој во турбулентниот процес на транзиција со правно дозволени и недозволени постапки и махинации преку организиран криминал станува сè побогат и побогат додека селските и работничките слоеви стануваат сè посиромашни. Школувањето, особено во високообразовните установи станува сè поскапо, а вработувањето со факултетска диплома сè потешко. Тенденцијата на брзото намалување на земјоделското и селското население, секако и на работничките слоеви и нивното маргинализирање и фрагментирање во актуелниот општествено-културен контекст во Македонија значително влијае врз видот и природата на промени на вкупната општествена структура и посебно врз слојот на интелигенција и врз нејзиниот потесен дел на интелектуалците.

Во овој контекст може да се постават и следните прашања: како ќе се формира интелигенцијата која ќе живее на село? Дали нејзиниот високостручен дел постепено ќе исчезнува или, пак, дел од интелигенцијата со потекло од градовите и повисоките слоеви ќе доаѓа на село за да работи и живее? Оваа втора можност е реална ако македонското село остане еколошки чисто и ако ја развие својата инфраструктура.

Заклучок

Преминот од типот на реалсоцијалистичко општество во период на транзиција за преод во неолибарелен тип на капиталистичкото општество во првата половина на 1990-те години е одбележен со низа противречности во промените на земјоделското и селското население во Република Македонија: сè поизразено намалување на учеството на ова население во вкупното население, нивно поизразено раслојување и самообновување и незначителна нивна нагорна општествена подвижност.

Трансформацијата на темелниот сопственички однос од општествена во приватна во периодот од 1991 година до средината на 1998 година воопшто не го зафати примарниот сектор (земјоделството), додека позначително тој процес на трансформација се одвиваше во секундарниот и терцијалниот сектор. Раситнатиот земјишен имот со кој располагаат индивидуалните стопанства, две третини од нив имаат имот до 2,00 хектари, не овозможува примена на современа агротехничка механизација и зголемено земјоделско производство.

Во истражувањето е потврдена следната хипотеза: ако тенденцијата на осиромашување повеќе се изразува кај земјоделските и работничките слоеви, тогаш и тенденцијата и стапката на нивно самообновување е повисока и поинтензивна, отколку што е нивната меѓугенерациска и внатрегенерациска (кариерна) подвижност. Анализата на податоците покажа дека само 13,5% од анкетираниите чии татковци биле земјоделци *нагорно* се подвижни во општествената хиерархија на занимањата и слоевитоста. На оваа линија се и ставовите на анкетираниите со земјоделско потекло дека се „чув-

ствуваат сиромашни и многу сиромашни“ (48,5%), многу повеќе од другите општествени слоеви, особено од припадниците на професионалниот слој со високо образование (11,7%), дури повеќе од работничките слоеви (43,4%) и невработените (47,0%).

Причините за високата стапка за самообновување и ниска стапка на нагорна подвижност може да се поделат на *ендоџени* и *екзоџени*, кои меѓусебно се поврзани.

Во поглед на регрутирањето на македонската интелигенција, посебно од земјоделското и селското население, анализата на податоците од истражувањето покажа две основни тенденции: 1) општа тенденција на опаѓање на учеството на интелигенцијата со земјоделско и селско потекло што е во иста насока со тенденцијата на намалување на учеството на земјоделското и селското население во вкупното население и 2) социјалната структура на интелигенцијата значително е позатворена за младината со потекло од село и тоа од она население што се занимава со земјоделска дејност, во периодот на тнр. транзиција на македонското општество, отколку порано во периодот на типот на реалсоцијалистичкото општество.

Селекцијата во формирањето на интелигенцијата е значително поостра кај студентите од земјоделско и селско потекло, што се врши преку приемните испити и во текот на студиите по пат на полагање на испити и покажаниот успех и тоа е посебно анализирано врз основа на документацијата на дипломираните студенти на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје. Таа анализа покажа дека постои изразита тенденција на самообновување на слојот на интелигенцијата. За земјоделскиот слој и за другите слоеви на селанството перспективата за општествена подвижност со постојниот систем на високо образование во Македонија значително е намалена и речиси дејствува иреално. Слојот на интелигенцијата во Македонија претежно се регрутира од сопствените редови и од управувачките и високостручни слоеви. Таквата тенденција секако има и ќе има силни импликации врз нејзината општествена, политичка и идеолошка улога во македонското современо општество и особено врз нејзиниот (на интелигенцијата) потесен дел што ги претставува интелектуалците во Сартровото поимање на оваа категорија.

ВОЈИН МИЛИЌ И ПРОУЧУВАЊЕ НА ОБРАЗОВАНИЕТО КАКО КАНАЛ НА ОПШТЕСТВЕНАТА ПОДВИЖНОСТ

Вовед

Социолозите на образованието во Југославија, особено оние кои се занимаваат со историјата на социологијата на образованието, не би требало да го заобиколат трудот на Војин Милиќ „Социјално порекло ученика средњих школа и студената“ (*Сџајисџичка ревија*, 1 – 2/1959, стр. 43 – 88), не заради тоа што е тоа прв прилог од оваа социолошка дисциплина, и тоа од нејзината централна област – односот помеѓу општествената структура и образованието, односно општествената подвижност со посредство на училишниот систем, туку и заради тоа што тој прилог силно влијаел давајќи печат на подоцнежните социолошки истражувања на образованието во Југославија. Ова влијание врз подоцнежните истражувања на образованието и општествената подвижност, особено во 1960–те и 1970–те години, може поконкретно да се согледа со компаративно проучување на прилозите на социолозите кои го истражувале овој проблем, за што подоцна ќе стане збор. Овде треба да се истакне дека наведениот прилог на Војин Милиќ (што всушност претставува студија) одигра значајна улога не само во поглед на методолошко – истражувачката насоченост во проучувањето на образованието како канал на општествената подвижност, туку и во поглед на конституирањето на социологијата на образованието како посебна социолошка дисциплина.

Се разбира дека овој прилог нема за цел да претставува исцрпен приказ на користењето на резултатите и сознанијата до кои дојде В. Милиќ во трудот „Социјалното потекло на учениците во средните училишта и студентите“, туку целта е барем делумно да се направи увид за улогата и значењето на неговото истражу-

вање на образованието како еден од најчестите користени канали на општествена подвижност, но и на општествената репродукција, како и за поттикнувањето и развојот на овој вид истражувања во Југославија. На крајот да укажам на потребата од комплементарна употреба на квантитативни и квалитативни методи во социолошките истражувања на општествената подвижност.

Основни карактеристики на прилогот на „Социјалното потекло на учениците во средните училишта и студентите“

Значајно влијание можеше да изврши само оној прилог што се одликува со следните особини:

Теоретска втемеленост на истражувањето што е ослободено од идеолошките примеси на тогашната владеачка теоретска парадигма во општествените науки во Југославија. Развивањето на теоретско – методолошките основи на истражувањето е проследено со поширока информираност за теоретските и истражувачките постигнувања во тогашниот современ свет, како и со пошироко познавање на искуствената стварност, односно појавата која што се истражува. Тоа му овозможило на авторот да го изостри воочувањето на различните врски меѓу сложените општествени појави, како што се социјалното потекло на учениците од средните училишта и студентите и нивните димензии или варијабли и образованието, односно училишните институции и успехот во школувањето, како и врските со другите варијабли кои што се релевантни за проучувањето проблем. Идејата за истражување на образованието како канал на општествената подвижност ги опфаќа сите релевантни нивоа: глобалното општество, регионалното ниво, институционалното, па сè до поединечните општествени групи и поединците – нивните општествени позиции и услови во кои што живеат и се школуваат. Пошироката теоретска втемеленост на истражувањето му овозможила на авторот соодветна интерпретација и воопштување на добиените резултати, со што подеднакво се избегнати голиот емпиризам и хипотетичкиот дедуктивизам. Со тоа е овозможено сите делови

на истражувањето, односно на студијата, да бидат поврзани и кохерентни.

Заокружената методолошка идеја на истражувањето му овозможила на В. Милиќ да направи исцрпна логичко– епистемолошка критика на изворните податоци на тогашната официјална статистика врз кои исклучително се заснова неговото истражување. Таа критика не се однесува само на конкретните податоци што тој ги користи за своето истражување, туку е многу поширока и подлабоко осмислена, и хеурстички плодна, бидејќи укажува на недостатоците на статистиката како организирана установа во поглед на класификацијата на занимањата, начинот на обработка и вкрстување на различните варијабли: полот, постојаното место на живеење на родителите и друго со образовните варијабли. Овие тврдења можат на кратко да се илустрираат. Заради недостаток на изворни податоци, Војин Милиќ напоменува дека недостасува проучување на социјалната структура на задолжителното образование. Изворите на официјалната статистика врз основа на кои што може да се проучува социјалната структура на средното и високото образование не се исцрпни, бидејќи, пред сè, се однесуваат само на социјалното потекло на учениците и студентите, додека за социјалното потекло на наставниот кадар и за социјалниот состав на органите на општественото управување во училиштата нема податоци. Статистиката нередовно собира податоци за потеклото на учениците од средните училишта. Главниот извор на проблеми при употребата на училишната статистика, според В. Милиќ, лежи во начинот на собирање и средување на податоците за социјалното потекло на студентите, а тој начин на собирање на овие податоци се состои од примена на автокласификација при собирањето на изворните податоци за социјалното потекло. Од студентите не се барало да го наведат конкретно татковото занимање, туку само да го одредат широкиот општествено – професионален слој на кој што, според нивното мислење, тоа занимање припаѓа. При тоа, одделни општествено – професионални слоеви во прашалникот не се поконкретно одредени и за нивното прецизно операционално дефинирање воопшто и не се зборува, за да биде автокласификацијата на поединците барем делумно насочена меѓу објективните општествено – професионални

критериуми. Заради тоа постои многу голема можност поединечни членови на класификацијата да бидат мошне различно сфатени, како и со автокласификацијата да не можат да се утврдат голем број „преодни“ занимања. Ваквиот начин на собирање на податоци ја намалува нивната епистемолошка релевантност и заради тоа, според В. Милиќ, во училишната статистика, при собирање на податоци за социјалното потекло, автокласификацијата во иднина треба да се замени со објективни методи.

Треба да се спомене дека исцрпната и систематска критичка анализа на статистичките извори на податоци, класификациите на занимања, начинот на собирање и обработка на податоците што ги даде В. Милиќ не ги сретнуваме во трудовите на социолозите кои што се објавени во тој или во непосредно подоцнежниот период. Меѓутоа, оваа негова критика и предлози биле инспиративни и поттикнувачки за социолозите кои што подоцна вршеле социолошки истражувања на образованието како канал на општествената подвижност. Методолошкото влијание на оваа студија на Милиќ врз подоцнежните социолошки истражувања може да се согледа и во смисла на користење на попрецизни мерила на општествената подвижност со посредство на училишниот систем. Имено, врз основа на светските искуства на истражувачите на овој проблем, В. Милиќ за првпат во југословенски рамки ги употребува статистичките мерки како што се хи-квадрат тестот, Пирсоновиот коефициент на контингенција, Спирмановиот коефициент на корелација на рангот, индекси на асоцијација и индекси и стапки на застапеност на општествените слоеви во средните училишта и на универзитетите во Југославија. Карактерот на статистичките податоци ги одредил овие квантитативни постапки, како и владеачката квантитативна парадигма во социолошката методологија во светот во тоа време.¹

¹ Во оваа смисла може да се спомене дека Фондацијата за национална наука на САД, како што наведува Н. Смелзер, уште од почетокот на 1960- те години од овој век ја означила квантитативната методологија како единствено научна (Smelser, 1994: 41). Ако се знае дека влијанието на американската социологија врз европската социологија во тоа време е многу силно, преовладувањето на квантитативните постапки во социолошките истражувања и во европските земји станува поразбирливо. Но, од друга страна, во тоа време, кон крајот на 1950- те и почетокот на 1960- те години се уште не беа развиени квалитативните постапки во социолошката методологија што започнуваат побрзо да се развиваат во 1970- те години.

Ако врз основа на овие податоци трудот на В. Милиќ за „Социјалното потекло на учениците од средните училишта и студентите“ се спореди со трудовите на југословенските социолози кои се однесуваат на истиот или на сличен проблем на истражување, а кои настанале кон крајот на 1950- те и почетокот на 1960- те години, можат да се воочат следните разлики: во текстот на Анте Фијаменго „Социјалната структура на студентите на Сараевскиот универзитет“, што е објавен истата година кога и трудот на Милиќ, во сараевското списание *Преѓлед* (бр. 9/1959), ќе се види дека се изнесуваат само статистички податоци за социјалното потекло на студентите на овој универзитет за неколку години со одредени коментари, а дека трудот воопшто не е теоретски заснован и осмислен, како што е отсутна и каква било критичка анализа на статистичките извори на податоци. Исто така, не постои поширока теоретска расправа и критичка анализа на статистичките податоци ниту во трудот на словенечкиот автор Марко Кершеван „Мисли за социјалната структура на студентите“ (1964) и на Руди Супек „Универзитетската политика на образованието, социјалното потекло на студентите и успехот во студирањето“ (1967).

Влијанието на „Социјалното потекло на учениците во средните училишта и студентите“ врз подоцнежните истражувања на овој проблем во поранешна Југославија

Заради целосност на теоретската втемеленост на истражувањето, методолошките карактеристики и добиените сознанија за општествената подвижност со посредство на образованието, трудот „Социјалното потекло на учениците од средните училишта и студентите“ силно влијаел врз социолозите истражувачи на овој проблем како ниеден друг труд објавен во тој временски период во Југославија, што покажува и фактот дека овој труд е еден од најчесто цитираните трудови во написите и студиите што ја третираат оваа проблематика. Тие цитирања се однесуваат на теоретските и методолошките аспекти на овој труд, но најчесто на резултати-

те на истражувањето, без разлика дали за поткрепување на некој сопствен став или за да се споредуваат резултатите на сопствените истражувања со оние до кои што дошол В. Милиќ, или заедно двата аспекта.

Што се однесува до првиот аспект, карактеристичен е написот на Михајло Поповиќ „Општествените услови и можности за школување на младината во Југославија“ (1968) во кој пошироко се коментираат резултатите од истражувањето на В. Милиќ. Во наведениот труд на Р. Супек се изнесуваат основните резултати од истражувањето на В. Милиќ, а потоа се споредуваат со резултатите до кои што дошла З. Стејнман (Steinman). В. Томановиќ во својот напис „Проблемите на социјална диференцијација во областа на образованието“ (1968) ги споредува стапките на застапеност на студентите кои водат потекло од службенички и работнички слоеви, со стапките до кои дошол В. Милиќ што ги пресметал врз основа на статистичките податоци. Слично постапил и С. Флере во написот „Општествената подвижност и образованието“ (1972). Пошироки коментари на резултатите од истражувањето на В. Милиќ дава руската социологинка З. Големкова во својата студија *Осврћ на историјата на социолошката мисла во Југославија* (1984), истакнувајќи дека тоа е прво истражување на оваа проблематика во Југославија. Најширок и најобеман приказ на истражувањето на В. Милиќ за социјалното потекло на учениците од средните училишта и студентите дал словенечкиот автор Л. Шешерко во својата книга *Социјалното потекло на интелекцијата* (1976). Уште на почетокот на својот приказ во оваа книга, Л. Шешерко напоменува дека со овој труд В. Милиќ ја започнува социјалната анализа, заради тоа што тој „самиот својата анализа ја започнал со општа теоретска рамка на истражување и расправа за значењето на изворните податоци и непосредните цели на тоа истражување“. Понатаму, следи детален и исцрпен приказ на трудот на Милиќ во текстот од стр. 24 – 60 од неговата книга.

Трудот на В. Милиќ за социјалното потекло на учениците од средните училишта и студентите имаше влијание и врз помладите истражувачи при изработката на магистерските и докторските дисертации од областа на социологијата на образованието. Во оваа

прилика само ќе го назначам неговото влијание врз изработката на магистерската теза на авторот на овој текст на тема за влијанието на социјалното потекло на учениците од средните училишта во Скопје врз изборот на видот на училиште, дружењето, успехот во училиштето и намерите за продолжување на школувањето на вишите школи и факултети (Георгиевски, 1972). Влијанието на истражувањето на В. Милиќ врз ова истражување се изрази на концептиски и методолошки план. Истражувањето е тематски проширено со проблемот на влијанието на социјалното потекло на учениците врз нивното дружење и врз намерите за продолжување на школувањето, но и со податоците добиени не само со статистичка и анкетна постапка, туку и со набљудување (за дружењето) и тест на интелигенција, како и со варијаблите за занимањето и образованието на мајката на ученикот, за просечниот доход по член на семејство, за постојаното место на живеење на родителите, со што е создадена основа за меѓусебно вкрстување на овие варијабли и за употреба на мултиваријантна анализа.

Трудот „Социјалното потекло на учениците и студентите“ има пошироко наставно – педагошко значење, бидејќи како што наведува М. Ивковиќ, овој труд и денес на студентите по социологија им служи како неопходно методолошко упатство за ваквите видови на истражување (Ивковиќ, 1992).

Намалена улогата на образованието како канал на општествена подвижност

Денес е многу актуелно прашањето за истражување на придонесот на одделните канали на општествена подвижност, на што инсистираше и В. Милиќ, и тоа, по можност, во едно исто покомплексно истражување на општествената подвижност со стандардизирана постапка во земјите кои се наоѓаат во период на општествено преобразување, но и во длабока криза, како што се Југославија и Македонија. Таа криза нема конјуктурен карактер, туку е од структурален вид со многу високи стапки на невработеност, со стопанска стагнација и тектонски процес на раслојување, осиромашу-

вање на широките народни слоеви. Во вакви општествени услови постои евидентна девалоризација на дипломите и реално е да се претпостави дека училишниот систем го изгубил значењето на канал на нагорна општествена подвижност кое што го имал во поранешниот период и дека политичкиот фактор (структурата на моќта) и формите на организиран криминал стануваат сè подоминантни канали на општествена подвижност.

Девалоризацијата на дипломите ги зафаќа и поразвиените општества. Така, според францускиот социолог Ј. Лемел (Lemel, 1991: 163), меѓу 1960–те и 1980–те години пропорцијата на кадри кај активното население се зголеми од 5 % на 8 %. Истовремено и пропорцијата на матуранти во генерациите кои произлегуваат од образовниот систем се зголеми од 10 % на 30 %. Приближувањето на овие две серии на бројки кажува многу: нивото на образование се зголемило побрзо отколку средното училишно ниво на понудените вработувања. Тоа е девалоризација на дипломите, истакнува Ј. Лемел. Се разбира дека овде не се работи за реално намалување на нивото на знаење на учениците и студентите, туку се работи за намалување на вреднувањето на нивните дипломи, а со тоа ослабела и нивната позиција во општеството.

Одредени правилности во општествената подвижност и самообновувањето на одредени општествени слоеви, што ги утврдил В. Милиќ во своето истражување, со незначително отстапување, се потврдени со подоцнежните слични истражувања во Југославија. Меѓутоа, постојат одредени тешкотии во споредувањето на резултатите од различните истражувања на општата општествена подвижност и подвижноста со посредство на образованието. Тие разлики произлегуваат од различни теоретско – методолошки пристапи и сфаќања, кои доведуваат до различни класификации на занимањата или до различни општествено – професионални категории или општествени класи, како и до парцијални или едностранни методолошки постапки во собирањето и анализата на податоци. Заради тоа, во овој напис накратко ќе се осврнам на некои методолошки проблеми на истражувањето на образованието како канал на општествената подвижност.

Методолошки проблеми во истражувањето на образованието и општествената подвижност

Еден од основните методолошки проблеми во истражувањето на образованието како канал на општествената подвижност, но и на општествената подвижност воопшто, се состои во тоа што постои мала можност за споредливост на резултатите од различни истражувања. Тоа се должи на употребата на различни класификации на занимањата или социјалните групи (слоеви или класи). Понекогаш доаѓа до замена на тезата. Се зборува за општествена подвижност, а всушност се работи за професионална подвижност, бидејќи податоците во табелите се распоредени според групите на занимања. Во оваа смисла, Х. Џенкс (Jencks; 1990: 103) со право истакнува дека јачината на врската меѓу занимањата на татковците и синовите сама по себе не може да ни зборува за општествената подвижност. Ако пак се сака да се употреби професионалната подвижност за да се одреди општествената подвижност мора да се рангираат занимањата, односно професиите во однос на општествената позиција. Кога професиите така ќе се рангираат, тогаш може да се најдат повеќе стапки на нагорна и надолна подвижност на општествената скала. Тоа е така заради тоа што општествената позиција на татковците и синовите не зависи само од занимањата, туку и од доходот и од образованието. Оттаму, неопходно е да се собираат податоци со анкетни прашалници за сите три наведени варијабли, бидејќи конзистентноста на општествената позиција е карактеристична за „повисоките“ или „пониските“ општествени слоеви, додека кај средните и преодните слоеви е изразена нивната неконзистентност. Меѓутоа, можно е во исто истражување комплементарно да се употреби класниот и стратификацискиот пристап и врз основа на тоа да се оценат двата вида на општествена подвижност, како што тоа, на пример, го извел францускиот социолог К. Тело (Thelot; 1982). Притоа е неопходно тие класификации да ги задоволуваат теоретските и логичките критериуми.

Во истражувањата на општествената структура и подвижноста од меѓународен карактер сè повеќе се инсистира на стандардизација на овие класификации на социјалните групи. Така,

на почетокот на 1990-те години било спроведено ново истражување од големи размери во Соединетите Американски Држави, Австралија и во девет европски земји. Испитувањето на општествената подвижност во овие земји било стандардизирано во методолошки поглед, особено во врска со класификацијата на општествените групи (Lemel, 1991: 168). Таа класификација е следната: (1) високо рангирани професионалци, администратори и чиновници, менаџери во големи индустриски претпријатија; (2) пониско рангирани професионалци, администратори и чиновници, техничари од повисок степен, менаџери на помали индустриски претпријатија, супервизори на немануелни вработени лица, (3) рутински немануелен персонал во администрацијата и трговијата, продавачи и други услужни работници; (4) ситни сопственици, занаетчи без вработени работници; (5) фармери и ситни закупци и други работници вработени во примарното производство; (6) техничари од понизок степен, супервизори на мануелни работници; (7) квалификувани мануелни работници; (8) полуквалификувани и неквалификувани работници; (9) земјоделски и други работници во примарното производство.

Во последно време во рамките на напоредните меѓународни социолошки истражувања (на пример, истражувања на вредностите и религијата) се инсистира врз употребата на меѓународната стандардна класификација на занимања позната како ISCO-88.² Државните заводи за статистика на Македонија и Словенија ја преведоа на македонски јазик, односно на словенечки јазик оваа меѓународна стандардна класификација која има десет основни групи и повеќе подгрупи. Тие основни групи на занимања се: 1) членови на законодавни тела, високи службеници и раководители, корпоративски менаџери и директори на помали претпријатија; 2) професионалци (во областа на физиката, математиката и инженерството, во областа на природните науки и здравството, професионален наставен кадар, и сл.); 3) технички и сродни стручњаци – распоредени слично како и кај претходните групи; 4) службеници (канцелариски службеници, службеници во услужни дејности); 5) услужни работ-

ници и продавачи; 6) квалификувани (стручни) земјоделски работници и рибари; 7) занаетчи и други сродни работници (работници во областа на екстракцијата и во градежништвото, работници со метали, машини и сродни работници, работници во областа на прецизната механика, рачни изработки, печатење и сл.); 8) оператори и монтери на машини и конструкции; 9) едноставни занимања (продажни и услужни занимања, општи работници во земјоделието, риболовот и сл.; општи работници во рударството, градежништвото, производството и транспортот); 10) вооружени сили (сите оние кои што моментално служат во вооружените сили, доброволно или задолжително и кои што не се слободни да прифатат цивилно вработување – исклучени се полицајците и царинските инспектори).

Со употреба на ваквите стандардизирани класификации на социјалните групи се овозможува споредливост на податоците од повеќе земји, но истовремено се прошируваат и можностите за пореална оценка на степенот на општествена подвижност и самообновување на сопственото општество, а со тоа полесно ќе се воочат одредени карактеристики на тоа глобално општество.

Досегашните истражувања за улогата на образованието во општествената подвижност, всушност, претежно се одвиваа во рамките на меѓугенерациската подвижност, почесто отколку што тоа е правено во рамките на внатрегенерациската или кариерната подвижност. Оттаму е и потребата за испитување на внатрегенерациската подвижност со посредство на училишниот систем, бидејќи со тоа многу повеќе може да се дознае и за механизмите на селекција и за психосоцијалните импликации на селекцијата и подвижноста. Тоа, пак, изискува, покрај анкетниот прашалник употреба и на квалитативни постапки, посебно на биографски постапки, „животни истории“ и полудирективни интервјуа на помали потпримероци на истражувањето.

Меѓутоа, и кај проучувањето на образованието во рамките на меѓугенерациската подвижност тоа најчесто се изведувало меѓу две генерации (татковци и деца). Многу посигурно и пошироко би се дознало за брзината на подвижноста и за нивоата на самообновување ако истражувањето се прошири на три генерации. При тоа не треба да се испушта од вид дека треба да се собираат пода-

² ISCO-88 – *International Standard Classification of Occupations* – International Labor Office, Geneva, 1990.

тоци и за занимањето, образованието и доходот на мајката, бидејќи во многу конкретни ситуации општествената позиција на мајката е делумно независна од општествената позиција на нејзиниот сопруг. Во процесот на социјализација улогата на мајката може да биде позначајна отколку улогата на таткото. Покрај варијаблите на општествената позиција на татковците и мајките, без разлика дали се работи за меѓугенерациска или за кариерна подвижност, треба да се употребат и други варијабли кои значајно влијаат врз општествената позиција и врз подвижноста како што се: местото на постојано живеење на родителите, етничкото потекло, угледот на училиштето или факултетот на кои што учат, групата на врсници и т.н. „референтни групи“. Во однос на индивидуите треба да се користи и коефициентот на интелигенција (IQ) и други црти на личноста (како посредувачки варијабли меѓу општественото потекло и успехот во училиштето). Земајќи ги и овие варијабли предвид можно е да се зголеми или намали проценетата корелација меѓу општествената позиција на татковците и синовите, како и помеѓу мајките и синовите (ќерките).

Сè уште се актуелни проблемите и недостатоците од официјалната статистика што ги истакна В. Милиќ во наведениот труд за социјалното потекло на учениците од средните училишта и студентите и треба да се работи на подобрување и унапредување на начинот на собирање и обработка на податоците, особено на училишната статистика. Овде треба да се спомене прашањето за недоволната искористеност на досиејата (студентските картони) на дипломираните студенти во кои се внесуваат податоци од уписот на студентите преку нивното апсолвирање до нивното дипломирање; понатаму, во нив постојат објективни податоци за оценките, за успехот по наставните предмети, за просечната оценка на успех и за оценката на дипломскиот испит; во нив постојат податоци и за националната припадност, за постојаното место на живеење на родителите, за претходно завршено училиште. Меѓутоа, за социјалното потекло на студентите има само еден податок – занимањето на родителите (и тоа нерасчленето на таткото и мајката), а недостасува и податокот за образованието на таткото и мајката. Овие недостатоци може да се отстранат со ангажирање на ректорските управи на

универзитетите. Со поврзување на социјалното потекло на студентите со нивниот успех во текот на студиите и на дипломскиот испит, според полот и етничкото потекло, според начинот на студирање (редовно – вонредно) може попрецизно да се мери општествениот подем или самообновувањето на општествените слоеви.³

Досегашните истражувања на општествената подвижност со посредство на образованието, но и на општата општествена подвижност, претежно се засноваа врз статистички и анкетни истражувања. Поновите тенденции во истражувањата на овој проблем сè повеќе се ориентираат кон методот на триангулација во собирањето на податоци, односно врз комплементарна употреба и на други методолошки постапки, покрај анкетните, како што се полудирективните и длабинските интервјуа и индивидуалните биографии или „животни истории“. Уште кон средината на 1970-те години Џ. Голторп (Goldthorpe) и Д. Берто (Berteau) ја реafirмираа биографската постапка на В. Томас и Ф. Знаниецки за употребата на „животните истории“ при истражувањето на општествената подвижност. Со употреба на полудирективни интервјуа и „животни истории“ на помал примерок или на потпримерок на примерокот на анкетно истражување може да се дознае повеќе за субјективното доживување на општествената подвижност и особено за социјално-психичките импликации на надолната подвижност, а со тоа и подобро да се разберат конкретните ситуации од различни форми на подвижноста и самообновувањето.

Претходно назначениот начин на собирање податоци со употреба на начелото на триангулација бара и покомплексен метод на анализа, што, исто така, се состои во комплементарна употреба на квантитативните и квалитативните постапки на анализата. Што се однесува до квантитативните постапки, покрај употребата на мултиваријантна анализа и употребата на индексот на асоцијации, индексот на Јасудин и индексот и стапката на застапеност итн.,

³ Патем ја наведувам обработката и анализата на податоците добиени врз основа на студентските досиеја од Универзитетот во Скопје, која што ја направив за дипломираните студенти во 1981 и 1993 година. Резултатите за прв пат ги изнесов во соопштението „L'egalité et l'inegalité des sexes l'éducation en Republique de Macédonine“ поднесено на третото светско биенале за образованието и воспитувањето, одржано на 18 – 23 април 1996 година во Париз.

сè повеќе се актуелизира т.н. „анализа на патека“ (*„path analysis“*) на Blau-Duncan, за што се залага и Ј. Лемел, а чија основна цел е реализирање на линеарни регресии меѓу два индикатора – општествената позиција според потеклото и крајната (последната) општествена позиција меѓу кои интервенира поголемиот или помалиот училишен успех. Секако дека овие анализи не се доволни и треба да се дополнат со текстуален опис и анализи на индивидуални биографии и полудирективни интервјуа.

Според Ј. Лемел, паралелно со развојот на размислувањата за биографиите на поединците, појавата на новото статистичко средство кон средината на 1970-те години доведе до покренување на меѓународни компарации на „табели на подвижност“. Тоа средство, што се нарекува *логлинеарна анализа*, овозможува да се зачува важниот интерес што го нуди анализата на варијанса, односно да може да се „измери“ тежината на различните експликативни фактори и да се пресметува само на ограничен број на општествени позиции: се смета дека логаритамот на веројатност на преминување од една на друга позиција е линеарна функција на експликативните варијабли.

Со употребата на начелото на триангулација во собирањето на податоци, како и со употребата на мултиметод-анализата, се надминуваат едностраностите во истражувањето на образованието како канал на општествената подвижност и се отвораат пошироки перспективи за развој на овие истражувања и во нашите земји.

Заклучок

Студијата на Војин Милиќ „Социјално порекло ученика средњих школа и студената“ (објавена во *Сџајстичка ревија* бр. 1–2 / 1959), има големо значење за подоцнежните истражувања на општествената подвижност низ образованието, како и за конституирањето на социологијата на образованието како посебна социолошка дисциплина во СФРЈ. Покрај широката теориска заснованост на истражувањето, В. Милиќ изврши исцрпна логичко-епистемолошка критика на изворните податоци на тогашната официјална статистика, укажувајќи, притоа, на недостатоците на

статистиката како организирана институција во поглед на класификацијата на занимањата, начинот на обработка на податоците; потоа, критика на автокласификацијата на групите на занимања од страна на учениците и студентите; несобирање на податоци за социјалното потекло на учениците во задолжителното образование, но и за социјалното потекло на наставниците во основното и средното образование. Поради ова, В. Милиќ укажува на потребата за создавање на развиен систем на статистичко собирање на податоци преку редовните пописи на населението и повремени анкети меѓу пописите. Исцрпната и систематска логичко-епистемолошка критика на статистичките податоци, класификацијата на занимањата и начинот на обработка на податоците не се сретнуваат во прилозите на социолозите кои се објавени во тој период или во непосредно подоцнежниот. Благодарение на пошироката теориска заснованост на истражувањето, како и на методолошкиот пристап и користените методолошки постапки во текот на создавањето на емпириската евиденција и анализа на податоците, истражувањето на Милиќ изврши поголемо влијание врз социолозите истражувачи на овој проблем, отколку било кој друг прилог објавен во тоа време во Југославија. Тоа го потврдува фактот дека овој негов труд е еден од најчесто цитираните во статиите и студиите кои ја третираат оваа проблематика. Исто така, овој негов труд изврши влијание и врз младите истражувачи во изработката на нивните магистерски и докторски дисертации.

Денес станува сè поактуелно прашањето за истражувањето на одделните канали на општествената подвижност, врз што укажуваше В. Милиќ. Во услови на период на транзиција и на подолготрајна општествена криза која е од структурален карактер во кои се наоѓаат Југославија и Република Македонија, како и во услови на постоење на тенденција на „девалоризација на дипломите“, образовниот систем сè повеќе го губи значењето на нагорна општествена подвижност во однос на другите канали на општествена подвижност (политичко-партиската припадност, родбинско-пријателската поврзаност со елитите на моќ, склучувањето на брак и сл.).

Досегашните истражувања на општествената подвижност преку образованието во Југославија, претежно се засновуваше врз

статистичките и анкетни истражувања, односно врз основа на дуктивната или квантитативната методолошка парадигма. Новите тенденции повеќе се ориентираат кон методолошкото начело на триангулација, односно кон комплементарна употреба на повеќе методолошки постапки на собирање и анализа на податоци, добиени со квантитативни и со квалитативни постапки на собирање и анализа на податоците како што се длабинските (неструктурирани) интервјуа, биографиите и автобиографиите („животните истории“) кои уште во 1970-те години ги употребија Џ. Голторп и Д. Берто. Целта на оваа комплементарна употреба на квантитативни и квалитативни методолошки постапки во собирањето и анализата на податоците за општествената подвижност преку образованието е да се надминат ограничувањата и еднострanoста во нејзиното истражување.

ЕТНИЧКАТА ДИСТАНЦА ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Вовед

Концептот „етнос“ и со него поврзаните концепти за етничките односи и конфликти се ставени во центарот на современиот социолошки и политички дискурс. Со тоа настана свртување од социолошките интерпретации на значајните општествени проблеми, како што се проблемите на општествените нееднаквости (особено класно-слојните, сиромаштијата со изразени форми на беда и социјална исклученост итн.), кон проблемите на етничките идентитети, правата и конфликтите. Според Срѓан Врџан, показателите на свртувањето од воннаучниот дискурс се промени во термините за трендот на масовно искоренување (*up-rooting*) и лонецот за топење (*melting pot*) како претпоставен долгорочен тренд на општествени промени на рамниште на малцинските доселенички групи во Соединетите Американски Држави, кон дискурсот во термините за потрага по корените и повтореното етничко буење (Vrcan, 1999). Според Врџан, во социолошката литература тоа беше обележано најмногу со објавувањето на книгата на Натан Глазер (Nathan Glazer) и Даниел П. Мојнихан (Daniel M. Moynihan) *Beyond the Melting Pot* (1963) и книгата на Мајкл Новак (Michael Novack) *The Rise of Unmeltable Ethnics* (1973). Во поново време тој концепт со низа сродни концепти доби поширока примена во рамките на социолошките интерпретации што претендираат да бидат релевантни во речиси светски размери до таа мерка што „сега се зборува за тренд од пошироки размери на етнизација на политиката и политизација на етничкото“ (Offe, 1994, Brubaker, 1996, наведено според Врџан). Со ова се сугерира дека денес расте бројот на веќе постојните, а уште повеќе на можните судири од големи размери и интензитети на ефектите кои што се опишуваат како етнички, а кои што се манифестираат како политички ефекти на

повторното будење на етничките инциденти и афирмација на современите политики на инциденти (Vrcan, 1999: 15).

Меѓутоа, околу поимањето или дефинирањето на „етничкото“ владее „голема збрка“ (Vrcan, 2000: 20). За тоа сведочи фактот дека постојат различни обележја кои што се спомнуваат кога некој сака да го дефинира овој концепт, при што е тешко да се утврди важноста на поединечните белези. Така, германскиот социолог Улрих Бек тврди дека „етничноста не е никаква изворна варијабла на општествената диференцијација: таа, пред сè, е еден политичко– бирократки конструкт“ (Beck, 1996, наведено според S. Vrcan, 1999: 20). Во таа насока е и сфаќањето на Ерик Хобсбаум (Hobsbawm), кое што, всушност, го отстранува проблемот на деинација, бидејќи, според него, тој не треба воопшто да се дефинира (Vrcan, исто).

Сепак, другите социолози се обидуваат да го дефинираат овој концепт или, барем, операционално да ги одредат елементите (компонентите) од кои што се состои. Во таа смисла, овде ќе бидат изнесени две такви дефиниции: дефиницијата на А. Смит (Smith) и дефиницијата на Мајкл Е. Браун (Brown). Прво, А. Смит се обидува да ги препознае и наброи обележјата според кои што еден етникум се разликува „од другите колективитети на човечки суштества и кога ни овозможуваат да го препознаеме кога ќе се соочиме со него“. Тие обележја се: 1) колективното име, 2) заедничкиот мит за потеклото, 3) заедничкото минато, 4) дистинктивната заедничка култура, 5) врзаноста за одредена територија и 6) чувството на солидарност (Smith, 1987, наведено според Vrcan).

Слично на А.Смит, Мајкл Браун смета дека, за да некоја група луѓе биде етничка група, мора да исполнува шест критериуми: „1) мора да имаат име кое што ги идентификува како група, 2) нејзините припадници мора да веруваат во заедничкото потекло, при што не е важно тоа заедничко потекло да биде вистинско или да постојат генетички врски – важно е убедувањето за тоа, 3) мора да делат исти убедувања во однос на заедничкото минато кои што често добиваат форма на мит, 4) мора да имаат одреден степен на заедничка култура која што, општо земено, се пренесува по пат на комбинација на јазикот, религијата, законите, обичаите, инсти-

туциите, облекувањето, музиката, архитектурата, па дури и храната, 5) групата мора да има чувство на приврзаност кон одредено подрачје (територија) и 6), на крајот, припадниците на групата мора да веруваат дека создаваат етничка група“ (Brown, 1997, наведено според Хараламбос и Холборн, 2000: 234).

М. Браун смета дека судирот меѓу таквите групи може да избие во различни форми. Може да се иницира со политички процеси, без било какво насилство. Пример е борбата на некои француски Канаѓани за автономија на Квебек. Од друга страна, судирот може да биде многу насилен, како на пример, во текот на граѓанската војна во Босна, смета Браун, но и во текот на војните во Хрватска, Србија (во делот на Косово и Метохија) и во Македонија (во северозападниот дел каде што е спроведено конкретното истражување за етничката дистанца, регионализмот и за ставовите за евроинтеграцијата, чии што резултати ќе се интерпретираат).

Секако дека врз етничките конфликти од деведесеттите години од минатиот век и на почетокот на 21-от век (во Македонија) влијаеа многубројни причини, кои што може да се поделат во три основни групи: 1) внатрешни (ендогени) причини на секое конкретно општество, 2) причини кои што произлегуваат од опкружувањето (пример за конфликтот во 2001 година во Македонија – закани од соседна Албанија и од протекторатот Косово и поддршката на нивните политички структури на партиско – политичките структури на албанското малцинство во Македонија, нивните симболички и оружани форми на насилство и сепаратистички стремежи) и 3) причините кои што произлегуваат од геостратешките интереси на глобализирачките држави, пред сè, на Соединетите Американски Држави и на водечките држави од Европската Унија. Мајкл Браун разликува три главни видови на објаснувања на етничките судири: системски, домашни и перцептуални. Не навлегувајќи во расправата за наведените видови на причини за етничките конфликти (што може да биде предмет на посебна студија), во оваа прилика треба да се нагласи што и претходи на одредена форма на конфликт и, конкретно, на конфликтот од 2001 година во Македонија, без што не може да се разбере ниту етничката дистанца која ја откриваат резултатите од спроведените истражувања.

Имено, на одреден етнички конфликт му претходи поголем степен на затвореност внатре во етничките граници и комуникации (јазична, образовна, спортска и културна). Колку подолго трае таа етничка затвореност, толку станува поцврста основа за создавање, од една страна, на негативни стереотипи спрема другите етнички групи (или кон поголемиот број од нив) во едно повеќеетничко општество, и од друга страна, многу позитивни стереотипи за сопствената етничка група. Кон тоа придонесува и долготрајната криза од структурален тип каква што беше кризата на балканските простори и особено во поранешната социјалистичка југословенска федерација, почнувајќи од средината на шеесеттите години на минатиот век. Ако кон ова се додаде многу болниот процес на транзиција започнат во деведесеттите години на минатиот век, процес кој што сè уште трае во земјите на т.н. Западен Балкан и што е проследен со високи стапки на невработеност, осиромашување на мнозинскиот дел од населението и со висок степен на корупција – најлесно е за постојната состојба на нештата да се обвинат спротивните етнички групи. Освен тоа, ако во матичните држави постои сон за создавање на „големи држави“ или „чисто етнички држави“ – примерот на Албанија, кој што го наведуваат француските аналитичари Ж. Дерен и Л. Жислен (Derens et Geslen, 2006: 5) – тогаш таквиот оружан конфликт е речиси неизбежен. Ако, пак, етничкиот конфликт добие оружана форма, тогаш, по завршувањето на оружениот судир, степенот на етничка одделеност е поголем, особено спрема етничките групи кои што биле најмногу инволвирани во него.

Меѓутоа, ако во ваквиот општествен контекст се зголемува степенот на етничка дистанца во конкретното општество, тогаш не треба да се изгуби од вид дека поголемиот степен на етничка дистанца претставува реална основа врз која израснува политичката манипулација на авторитарските партиски елити, кои што се засновани врз чисто етнички принцип и кои што не го гледаат поширокиот општествен интерес. Оттаму, тој процес на политичка етнизација и манипулација не води кон повисок степен на внатрешно-општествена интеграција (општествена и системска), туку обратно, води кон процес на општествена дезинтеграција, регионална

нестабилност, како и кон процес на стагнација или забавување на процесот на европска интеграција на поедини земји на Западниот Балкан, но и на регионот како целина.

Методолошки напомени

Во овој труд поимот „социјална дистанца“ што прв го употреби американскиот психолог Емори Богардус во дваесеттите години на 20-от век, е заменет со соодветниот термин „етничка дистанца“ од две причини. Прво, Богардус и неговите студенти, а и други социолози, го применија овој метод на истражување на различни видови на општествени групи, како што се етничките малцинства, но и на општествени класи и професионални видови, како и на поапстрактни општествени вредности (Гуд и Хет, 1966: 229 – 230). Со оглед на тоа што методот на истражување (Богардусова скала) во ова истражување е применет само на истражувањето на етничките групи, а не и на класните и професионалните групи, тогаш посоодветно е да се употреби терминот „етничка дистанца“. Втората причина произлегува од воведното излагање за актуелноста на концептот на етничкото во современиот социолошки и политички дискурс. Сепак, првата причина е поважна за употреба на терминот „етничка дистанца“, а не „социјална дистанца“.

Анализата на емпириските податоци на етничката дистанца во Македонија се заснова врз две истражувања спроведени во истата, 2003 година. Првото истражување е од регионален карактер на тема *„Квалитетот на меѓуетничките односи, свесноста за регионалниот идентитет и односот на актиерите спрема интернационалните процеси на Балканот“* и е спроведено во организација на Институтот за социологија на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Ниш, во соработка со институти и истражувачи од Скопје, Велико Трново и Шумен. Истражувањето беше од анкетен вид со прашалник во кој што беше вградена скала за мерење на етничката дистанца од Богардусовиот вид (со одредени измени).

Примерокот за северозападниот дел на Македонија, каде што најмногу се концентрирани етничките групи (особено големите албански групи) и што беше зафатен со воениот конфликт, го направи истражувачкиот тим од Ниш врз основа на испратените статистички податоци за населението од овој регион на возраст од 18 – 70 години, според пописот на населението на Македонија од 1994 година (бидејќи податоците од последниот попис од 2002 година тогаш сè уште не беа обработени и достапни). Во примерокот беа опфатени следните населби: Скопје со општините Кисела Вода, Гази Баба, Шуто Оризари, Чаир и Центар); потоа, градското подрачје на Тетово и селото Саракино, градското подрачје на Куманово и селата Романовце и Лопате. Врз основа на списоците на бирачите во општините, со помош на таблица на случајни броеви за анкетирање беа избрани 600 лица. Значи, типот на примерокот е случаен примерок. Од вкупниот број на лица за анкетирање (600), 238 лица беа од македонско етничко потекло, 134 од албанско, 128 од српско и 100 од ромско потекло. Заради концентрацијата на Турци и Власи во другите општини, лицата од овие етнички групи не се застапени во примерокот.

Меѓутоа, турското и влашкото етничко малцинство се застапени во второто истражување на младината (на возраст од 18–24 години) во седум региони во Македонија: Скопје, Тетово, Велес, Штип, Струмица, Битола и Охрид (во примерокот беа опфатени вкупно 20 општини), а големината на примерокот изнесуваше 1.273 лица, двојно повеќе во споредба со првото истражување. Истражувањето е реализирано во 2003 година под назив „Проект за развој на децата и младината“ (координатор на проектот беше проф. д-р Антоанела Петковска, а автор на текстот и на обработката на податоците за етничката дистанца доц. д-р Константин Миноски). Податоците се објавени во заедничката публикација под наслов *Основана студија за младинскиот трендови* во издание на Агенцијата за млади и спорт, Скопје, 2004 година.

Податоците од двете истражувања се меѓусебно споредливи само во поглед на основните тенденции во етничката дистанца и, особено, во поглед на варијаблата возраст, заради тоа што двете истражувања се спроведени во истата 2003 година, бидејќи вре-

менската димензија игра значајна улога во промените на ставовите за етничката дистанца.

Во однос на ставките во скалите за мерење на етничката дистанца на двете истражувања, податоците се компатибилни, освен за третата ставка на истражувањата за младината чиј назив гласи „да учиме во истото училиште (факултет)“ и осмата ставка во истото тоа истражување за младината која што гласи „сакам да ги исклучам од мојата земја“, која одговара на последната, седма ставка на Богардусовата скала „би ги исклучил од мојата земја“. Такви ставки нема во скалата на првото регионално истражување, спроведено од страна на истражувачкиот тим од Ниш. Оваа ставка е сигнификантна за остријата на етничката дистанца која што се формира кај младината во процесот на социјализација под влијание на различни фактори. Двете скали во поедини ставки немаат доволно дискриминачка моќ (на пример: „да живее со мене во исто место“, „би живеел во истиот град“, дури и „би живеел во иста општина“. Сепак, врз основа на податоците и графиконите може да се согледаат тенденциите и степенот на етничка дистанца во Македонија на прагот на 21-от век.

Ако се сака подлабоко да се навлезе во откривањето на мотивите и стереотипите за одредена етничка дистанца што ја изразуваат испитаниците или одговараат на одредена ставка во скалата, тогаш е потребно во прашалникот да се постави и прашање од отворен тип: „Образложете го својот став (или одговор)“. Таквото прашање го немаше во прашалниците на регионалното истражување и истражувањето на младината во Македонија, што оневозможува потемелна каузална анализа.

Со оглед на тоа што табелите, онакви какви што се дадени за мерење на етничката дистанца, не претставуваа една скала, туку по прво низа на скали (Гуд, Хет, 1966: 230), односно седум, колку што има и ставки, пресметани се статистичките мерки X^2 – (хи) квадрат тест, коефициент на контингенција и за некои табели Пирсонов коефициент. Под табелата се дадени просечните вредности на овие мерки за табелите во целина, а не за секоја колона или за секоја ставка.

АНАЛИЗА НА ЕМПИРИСКИТЕ ПОДАТОЦИ

Етничката дистанца на Македонците

Анализата на податоците во табелите и графиконите ќе се изврши на две нивоа: а) на ниво на целина на основните тенденции кои што се однесуваат на поедини етнички групи, и б) на ниво на поедини ставки во однос на поедини етнички групи.

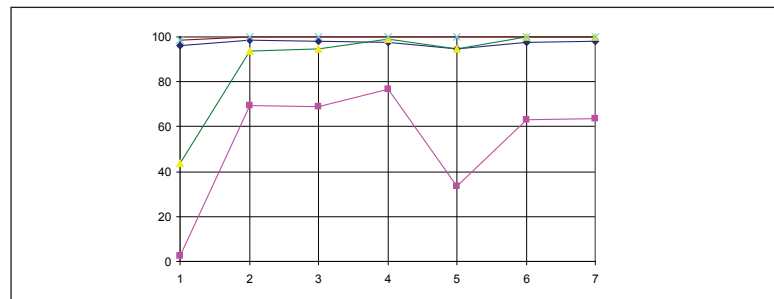
Табела 1 – Етничката дистанца на Македонците кон припадниците на другите етнички групи (во %)

Став / Етничка припадност	1	2	3	4	5	6	7
Македонци	96,0	98,7	98,2	97,8	94,6	97,8	98,2
Албанци	2,4	69,4	68,8	76,6	33,3	62,9	63,7
Роми	43,9	93,9	94,9	99,0	94,9	100,0	100,0
Срби	98,4	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

$$\chi^2 = 186.64, df = 6, p < 0,005, c = 0.472, P-r = 467$$

1. Би стапил во брак
2. Би го имал за пријател
3. Би живеел во соседство
4. Би работел во иста фирма
5. Би го имал за претпоставен
6. Би живеел во ист град
7. Би живеел во иста држава

Графикон 1 – Фреквенција на одговорите на анкетираните Македонци за четири етнички групи

Податоците во Табела 1 и во Графиконот 1 јасно покажуваат две тенденции на етничката дистанца на Македонците во однос на четирите етнички групи. Првата тенденција укажува дека не постои етничка дистанца на анкетираните Македонци спрема Србите. Таа тенденција се изразува во сите ставки, почнувајќи од ставката во која што се изразуваат најинтимните чувства „би стапил во брак“ (98,4%), преку ставката „би го имал за пријател“ (100%), до ставката „би го имал за претпоставен“ (100%). Понатаму, анкетираните лица од македонска етничка припадност не покажуваат етничка дистанца кон Ромите, освен во првата ставка „би стапил во брак“ (43,5%), дури би „имале за претпоставен“ Ром онолку колку и од своето етничко потекло (94,9% : 94,6%). Втората тенденција се состои во изразената етничка дистанца на анкетираните Македонци кон Албанците во целина, но и во однос на поедини ставки. Најизразена етничка дистанца спрема Албанците покажуваат две ставки: првата, „би стапил во брак“ (2,7%) и „би го имал за претпоставен“ (33,3%). Во другите ставки не е толку силно изразена етничката дистанца, иако вредностите и во овие ставки се значително пониски во однос на вредностите на овие ставки кон Србите и Ромите.

Може да се постави прашањето: Зошто не постои етничка дистанца на анкетираните Македонци кон Србите и Ромите (со исклучок на ставката „би стапил во брак“ кај Ромите), а постои изразена дистанца спрема Албанците? На ова прашање може да се одговори само ако се земе предвид *официјалниот контекст* во кој што е спроведено истражувањето, како и одредени културно– религиозни карактеристики на припадниците на наброените етнички групи. Имено, истражувањето е реализирано во периодот од почетокот на септември до 10 октомври 2003 година, значи, во периодот во кој што сè уште не беа залечени раните од оружениот конфликт во северозападниот регион на Македонија (конфликт кој што го предизвикаа албанските терористички групи формирани од припадниците на етничкото албанско малцинство во Македонија, но и со влегувањето на терористички групи од про-текторот Косово и особено од редовите на т.н. Заштитен корпус

на УЧК). Во оваа смисла, францускиот аналитичар Кристов Шикле (Chiclet, 2001) во *Le monde diplomatique* напиша: „Како поборници за Голема Албанија или барем за Големо Косово, радикалите од Албанското народно движење и поранешните војници на ОВК извезоа насилство во две демократски земји, надевајќи се на приклучување на Јужна Србија и Западна Македонија кон Косово“, со карактеристичен наслов; „ОВК се осветува во Македонија“. Оружаните терористички групи под имињата ОВК или ОНА во Македонија изведоа бомбашки акции и направија неколку масакри: ги масакрираа војниците на македонската армија кај селото Вејце, киднапираа луѓе и ги убиваа (дванаесетмина Македонци исчезнаа). Потоа, настана етничко чистење на одреден број Македонци, Срби и Роми од регионот зафатен со воените акции на ОВК или ОНА (патем кажано, претставник на ОБСЕ призна дека постои етничко чистење во северозападниот дел на Македонија од страна на албанската ОНА, извор: *Уџрински весник*, 27 јули 2001 година). Зад овие акции на албанските терористи и сепаратисти застана лицемерната „меѓународна заедница“ и со нејзина поддршка на македонската држава и на мнозинскиот конститутивен народ им е наметнат „Охридскиот договор“, со што таа го изгуби карактерот на нација – држава, стекнат во Народно-ослободителната војна во 1941 – 1945 година. Да не ја споменувам општествената и културна траума што ја доживеаја Македонците, како и Ромите и Србите во северозападниот дел на Македонија, да го употребам терминот на Пјотр Штомпка (Sztompka, 2001). Во овој оружен конфликт Ромите и Србите беа жртви и беа на страна на македонските легитимни безбедносни сили. Од тие причини може да се разбере заради што не постои етничка дистанца на Македонците спрема Србите и Ромите (освен за ставката „би стапил во брак“, заради дистинктивните разлики во културните обрасци помеѓу Македонците и Ромите).

Со оглед на фактот дека и второто истражување за младината е реализирано во 2003 година, интересно е да се погледаат податоците за етничката дистанца на анкетираниите младинци од македонско етничко потекло. Податоците се изнесени во Табела 2.

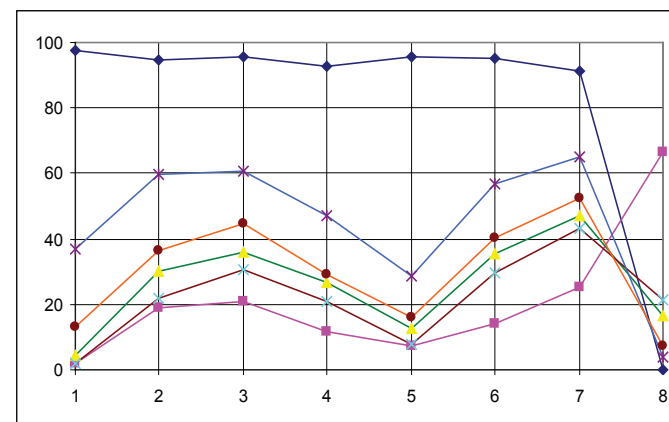
Табела 2 – Етничка дистанца на младинциите од македонско етничко потекло во однос на другите етнички групи (%)

Став	1	2	3	4	5	6	7	8
Етничка припадност								
Македонци	97,4	94,6	95,7	92,8	95,6	95,1	91,2	0,0
Албанци	2,0	18,7	21,0	11,7	7,2	14,3	25,3	66,3
Турци	4,2	30,0	35,9	26,9	12,8	35,4	46,9	16,7
Роми	2,0	21,9	30,8	20,8	7,6	29,5	43,3	21,5
Срби	36,8	59,8	60,6	46,9	28,6	56,8	65,2	4,0
Власи	12,9	36,4	44,7	29,3	16,1	40,3	52,6	7,3

Извор: Основна студија за младински трендови (Проект за развој на деца и млади), Скопје, 2004: 142

1. Мојата сестра (брат) или блиска роднина да се омажи (ожени) за него / неа
2. Да се дружам со него / неа и да ми биде пријател / ка
3. Да учиме во исто училиште / факултет
4. Да живее со мене во исто место
5. Да биде раководител / ка во истата работна организација каде што работам
6. Да живее со мене во иста општина
7. Да живее како граѓанин / ка во мојата земја
8. Сакам да го / ја исклучам од мојата земја

Графикон 2 – Фреквенција на одговорите на анкетираниите младинци-Македонци за шесте етнички групи

Податоците покажуваат слична тенденција како и податоците за возрастните во Табела 1. Имено, младите анкетирани Македонци (18 – 34 години) за најблиски ги сметаат Србите, додека најмногу се оддалечени од Албанците. Така, во ставката „мојата сестра (брат) или поблизок роднина да се ожени (омажи) за неа (за него), 36,8 % од анкетираните Македонци се изјасниле дека би склопиле брак со Србите, додека за брак со Албанци или Роми се изјасниле едвај 2 % од анкетираните. Во ставката „да биде раководител во организацијата (претпријатието) каде што работам“ Ромите добиваат речиси иста ниска вредност (7,6 %) како и Албанците (7,2 %), додека во другите ставки етничката дистанца на младите Македонци е значително помала во однос на Албанците. Интересно е да се спомене дека етничката дистанца на младите Македонци е речиси двапати помала во однос на Турците (освен првата и петтата ставка), што говори дека Турците, како и Ромите, Србите и Власите се лојални граѓани на македонската држава, заради што етничката дистанца на младите Македонци е помала кон припадниците на овие етнички групи во однос на Албанците. Поголема отвореност младите Македонци покажуваат во ставката „да се дружам со него (неа) и да ми биде пријател(ка)“, каде што Србите се најпреферирани со околу 60 %, а Албанците се најотфрлени (18,7 %). Многу е сличен ставот и во поглед на ставката „да учам во исто училиште (факултет) – 60,6 % за Србите и 18,7 % за Албанците. Земено во целост, податоците од Табела 2 покажуваат општа тенденција дека етничката дистанца на македонската младина е најмала спрема Србите, потоа спрема Власите, дека е нешто е поголема спрема Турците и Ромите, а најголема спрема Албанците. Во однос на податоците од Табела 1 каде што се изнесени резултатите на анкетираните возрасни Македонци во северо–западниот дел на Македонија, каде што речиси не постои етничка дистанца спрема Србите и Ромите (освен за ставката „би стапил во брак“), младите анкетирани на поширокото подрачје на Македонија и на поголем примерок покажуваат одредена етничка дистанца и спрема Србите, а таа е поголема и спрема Ромите. Етничката дистанца на младите Македонци е поголема спрема Албанците во однос на анкетираните Македонци во првото истражување. Оваа тенденција е уште поизразена кај

младите Македонци спрема Албанците во последната ставка – „сакам да ги исклучам од мојата земја“ – ставка која што не постои во скалата на регионалното истражување, иако во Богардусовата скала таа постои како седма, екстремна ставка. Анкетираните младици од македонско етничко потекло ги означуваат Албанците најмногу со ставот „сакам да ги исклучам од мојата земја“ – две третини од анкетираните Македонци (66,3 %); следат Ромите (21,5 %) и Турците (16,7 %). Етничката дистанца на младите Македонци спрема Албанците е слична со етничката дистанца на Србите и Црногорците на почетокот на деведесеттите години на минатиот век кога е спроведено истражување на тогашните југословенски простори (без покраината Косово). Имено, Ласло Секелј наведува податоци дека 56,7 % од анкетираните „не сакаат никаков контакт“ со Албанците (Sekelj, 2000: 7).

Етничка дистанца на Албанците

Податоците за етничката дистанца на Албанците во однос на Македонците, Ромите и Србите се изнесени во Табела 3 и во Графикон 3.

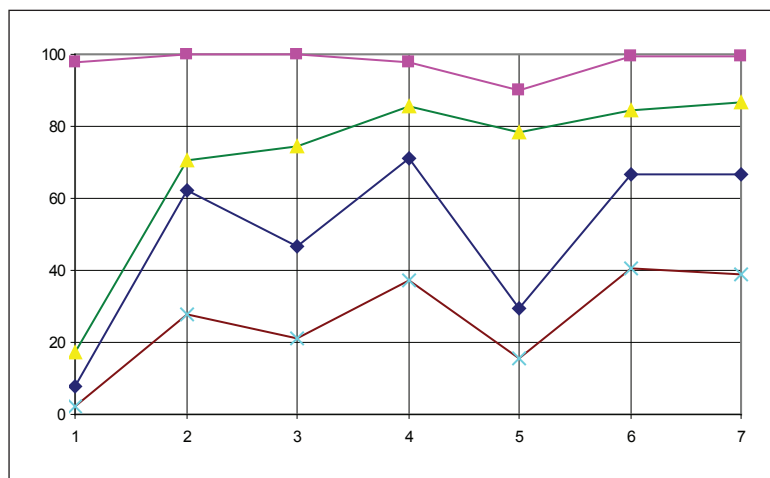
Табела 3 – Етничката дистанца на Албанците спрема припадниците на другите етнички групи (%)

Став	1	2	3	4	5	6	7
Етничка припадност							
Македонци	7,6	62,3	46,6	71,3	29,6	66,8	66,8
Албанци	97,7	100,0	100,0	97,7	90,1	99,2	99,2
Роми	17,3	70,4	74,5	85,7	78,6	84,7	86,6
Срби	2,3	27,9	20,9	37,2	15,5	40,3	38,9

$$X^2 = 198.40, df = 6, p < 0.005, c = 0.490, p/r = .398$$

1. Би стапил во брак
2. Би го имал за пријател
3. Би го сакал во соседство
4. Би работел во иста фирма
5. Би го имал за претпоставен
6. Би живеел во ист град
7. Би живеел во иста држава

Графикон 3: – Фреквенција на одговорите на анкетираниите
Албанци за четирите етнички групи

Ако се изземат вредностите кои Албанците си ги припишуваат на самите себе – како што, впрочем, тоа го направија и припадниците на останатите народи во оценувањето на сопствениот национален корпус – тогаш може да се заклучи дека етничката дистанца на Албанците е најголема спрема Србите, потоа, речиси

двапати помала спрема Македонците и значително помала спрема Ромите (со исклучок на првата ставка „би стапил во брак“, но и овде подобро стојат Ромите од Македонците и Србите). Овие тенденции сликовито се прикажуваат во Графиконот 3. Ако се анализираат податоците од одделните ставки на скалата, тогаш анкетираниите Албанци покажуваат многу голема социјална дистанца спрема Србите, Македонците и Ромите во ставката „би стапил во брак“ – 2,3 %, 7,6 % и 17,3 %; потоа, следи ставката „би го имал за претпоставен“ – 15,5 % спрема Србите и двапати е помала спрема Македонците – 29,6 во однос на Србите, додека сосема незначителна е спрема Ромите (90,1 %). Албанците се поотворени спрема Македонците во ставките „би го имал за пријател“ (62,3 %), „би живеел во ист град“ (66,8 %), исто толку и во последната ставка „би живеел во иста држава“, а уште поотворени се во ставката „би работел во иста фирма“.

Етничката дистанца на Албанците спрема Македонците е градена подолго време врз одредени предрасуди и стереотипи, но и врз одредени факти кои што имаат различен карактер. Што се однесува до стереотипите кои што се формираат по пат на примарна и секундарна социјализација и тн. „скриена“ наставна програма (*curriculum*), тие се изразуваат во следното: Македонците се узурпатори на власта, ги ограничуваат правата на Албанците, помалку ги вработуваат, а кога го прават тоа, им ги даваат најлошите и претежно физички работи итн. Фактите, меѓутоа, говореа дека многу малку млади Албанци беа застапени во високото образование. Голем број од нив до 1990-тите години од минатиот век студирале на Приштинскиот универзитет, додека после тоа, заради послабот квалитет на средните училишта во кои што се одвивала паралелна настава на албански јазик, многу помал процент од средношколците ги поминувале квалификациските приемни испити (Георгиевски, 1999). Во стварноста постоеше и многу помала застапеност на албанското малцинство во државната администрација.

Интересно е да се погледаат податоците за етничката дистанца на албанските младинци кои што живеат во Македонија и кои што се изнесени во Табела 4.

Табела 4 – Етничката дистанца на младинците од албанско етничко потекло во однос на останатите етнички групи (%)

Став	1	2	3	4	5	6	7	8
Етничка припадност								
Македонци	9,8	50,0	45,1	50,9	30,4	58,0	53,1	12,5
Албанци	97,8	92,9	93,3	94,6	92,4	96,4	85,3	0,0
Турци	49,6	77,2	71,4	73,2	62,5	78,6	71,9	7,6
Роми	7,6	21,4	25,4	24,6	19,6	30,8	38,4	33,9
Срби	1,3	12,1	14,7	13,8	10,3	18,8	25,0	44,6
Власи	0,4	12,1	14,7	13,8	11,6	19,6	24,6	35,3

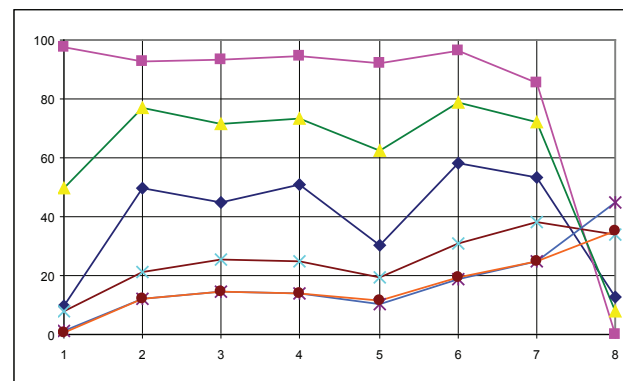
Извор: Исто како и Табела 2

1. Мојата сестра (брат) или блиска роднина да се омажи (ожени) за него / неа
2. Да се дружам со него / неа и да ми биде пријател / ка
3. Да учиме во исто училиште / факултет
4. Да живее со мене во исто место
5. Да биде раководител / ка во истата работна организација каде што работам
6. Да живее со мене во иста општина
7. Да живее како граѓанин / ка во мојата земја
8. Сакам да го / ја исклучам од мојата земја

Младите анкетирани Албанци најмала социјална дистанца во сите ставки покажаа спрема Турците кои што живеат во Македонија, потоа доаѓаат Македонците – спрема кои младите Албанци се многу оддалечени само во првата ставка: Мојата сестра (брат) или блиска роднина да се омажи (ожени) за него (неа)“ (9,8 %) и донекаде, во ставката „да биде раководител во организацијата каде што работам“ (30,4 %), додека во другите ставки (освен во последната) вредностите се движат околу 50 %. Најголема етничка дистанца албанската младина покажа речиси подеднакво, спрема Србите и Власите. Дека Србите треба „да се исклучат од мојата земја“ се изјасниле 44,6 % од анкетираниите млади Албанци, но и 35,3 % за Власите; за Ромите 33,8 %, а за Македонците значително помалку – 12,5 %. Доколку заради стереотипите и другите фактори

младите Албанци имаат голема етничка дистанца спрема Србите, што се поклопува со етничката дистанца на возрасните Албанци (податоците изнесени во Табела 3 и Графикон 3), тогаш потешко е да се разбере таквата етничка дистанца спрема Власите. Дали една од причините е тоа што припадниците на влашката етничка група раководат со најпознатите стопански претпријатија во земјата и заземаат други важни државни и политички позиции? Секако дека ова прашање за изразената голема етничка дистанца спрема Власите бара подетално испитување и тоа во некое следно истражување во кое што ќе биде вклучена проблематиката на етничката дистанца и потребата во прашалникот да се постави прашање од отворен тип за образложение на ставките за секоја етничка група, како што наведов во методолошките напомени.

Графикон 4 – Фреквенција на одговорите на анкетираниите млади Албанци за шестте етнички групи

Етничка дистанца на анкетираниите Роми

Ако се погледнат податоците од Табела 5 и Графиконот 5 тогаш веднаш се воочува дека етничката дистанца на возрасните Роми спрема Македонците, Албанците и Србите е поусогласена и во иста насока, со тоа што таа е помала спрема Македонците, по кои што следат Србите, спрема кои што овие имаат нешто помала дистанца во однос на Албанците.

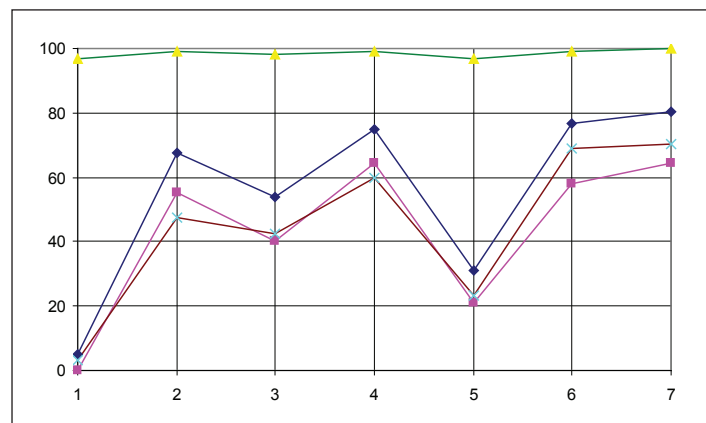
Табела 5 – Етничка дистанца на Ромите спрема припадниците на другите етнички групи (%)

Став	1	2	3	4	5	6	7
Етничка припадност							
Македонци	4,9	67,7	53,8	74,9	30,9	76,7	80,3
Албанци	0,0	55,3	40,3	64,5	21,1	58,1	64,5
Роми	96,9	99,0	98,0	99,0	96,9	99,0	100,0
Срби	3,1	47,3	42,6	59,7	23,3	69,0	70,5

$$X^2 = 148.40, df = 6, p < 0,005, c = 0.406$$

1. Би стапил во брак
2. Би го имал за пријател
3. Би живеел во соседство
4. Би работел во иста фирма
5. Би го имал за претпоставен
6. Би живеел во ист град
7. Би живеел во иста држава

Графикон 5 – Фреквенција на одговорите на анкетираниите Роми за четирите етнички групи

Ромите се многу затворени во поглед на ставката „би стапил во брак“ во однос на етничката дистанца која што ја изразуваат останатите три етнички групи. Имено, Ромите ги исклучуваат Албанците за стапување во брак (0 %); потоа, само 3,1 % од Ромите би склучиле брак со Србите и нешто повеќе со Македонците (4,9 %). Следната ставка во која што Ромите покажуваат изразена етничка дистанца е „би го имал за претпоставен“, речиси подеднакво спрема Србите (23,3 %) и Албанците (21,1 %), а нешто помалку спрема Македонците (30,9 %). Но, Македонците се попреферирани од страна на Ромите со нив заедно да работат во иста фирма (74,9 %), повеќе отколку со Србите (59,7 %) и со Албанците (64,5 %). Ромите, исто така, повеќе сакаат да се дружат, односно да имаат за пријател Македонец (67,7 %), отколку Албанец (55,3 %) или Србин (47,3 %). Тие повеќе би сакале да живеат во ист град со Македонците (76,7 %) и во иста држава со нив (80,3 %), отколку со Србите (70,5 %) и со Албанците (64,5 %).

Дали младите Роми изразуваат етничка дистанца слична на нивните возрасни припадници, може да се види во Табела 6 и во Графикон 6.

Табела 6 – Етничка дистанца на младите Ромите во однос на другите етнички групи (%)

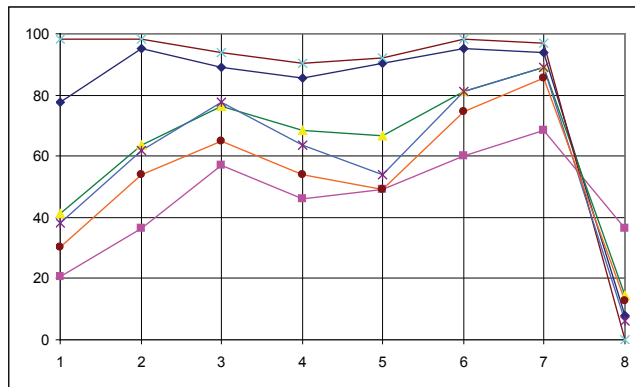
Став / Етничка припадност	1	2	3	4	5	6	7	8
Македонци	77,8	95,2	88,9	85,7	90,5	95,2	93,7	7,9
Албанци	20,6	36,5	57,1	46,0	49,2	60,3	68,3	36,5
Турци	41,3	63,5	76,2	68,3	66,7	81,0	88,9	14,3
Роми	98,4	98,4	93,7	90,5	92,1	98,4	96,8	0,0
Срби	38,1	61,9	77,8	63,5	54,0	81,0	88,9	6,3
Власи	30,2	54,0	65,1	54,0	49,2	74,6	85,7	12,7

Извор: исто како Табела 2.

1. Мојата сестра (брат) или блиска роднина да се омажи (ожени) за него / неа
2. Да се дружам со него / неа и да ми биде пријател / ка
3. Да учиме во исто училиште / факултет

4. Да живее со мене во исто место
5. Да биде раководител / ка во истата работна организација каде што работам
6. Да живее со мене во иста општина
7. Да живее како граѓанин / ка во мојата земја
8. Сакам да го / ја исклучам од мојата земја

Графикон 6 – Фреквенција на одговориите на анкетираниите млади Роми за шестте етнички групи

Податоците во Табела 6 и во Графикон 6 ги одредуваат младите Роми како најотворена етничка група, со најмала етничка дистанца спрема речиси сите етнички групи во Македонија, во речиси сите ставки на скалата. Слично како и возрасните Роми во првото истражување, младите Роми имаат поизбалансирана етничка дистанца спрема сите етнички групи во Македонија, помалку изразена во однос на возрасните Роми. Интересно е тоа што младите Роми се поотворени и во најчувствителната ставка „мојата сестра (брат) или блиска роднина да се омажи (ожени) за него (неа)“: 77,8 % од анкетираниите млади Роми би дозволиле на својата сестра или брат да стапат во брак со Македонец; со Турците истиот однос би го дозволиле 41,3 %, со Србите 38,1 %, со Власите 30,2 %, а релативно помалку со Албанците (20,6 %). Младите Роми во сите ставки се најотворени спрема Македонците, следат Турците, Србите,

Власите, и на крајот, доаѓаат Албанците. Најчесто би се дружеле со Македонците (95,2 %), Турците (63,5 %), Србите (61,9 %), Власите (54,0 %) и Албанците (36,5 %). Возрасните Роми беа поскептични спрема можноста Македонец да им биде раководител во организацијата каде што работат (30,9 %), додека младите Роми ги прифаќаат во 90,5 % случаи, Турците во 66,7 %, Србите во 54,0 %, Власите во 49,2 %, а со истиот процент се застапени и Албанците.

Меѓутоа, ако се земе предвид последната ставка „сакам да ги исклучам од мојата земја“, 36,5 % од анкетираниите млади Роми се изјасниле за Албанците и 14,3 % за Турците, што е нешто помалку од три пати во однос на Албанците, 12,7 % тоа сакаат да го направат со Власите и 7,9 % со Македонците.

На тој начин, во оваа екстремна ставка „сакам да ги исклучам од мојата земја“, младите Роми покажуваат голема етничка дистанца спрема Албанците, поголема отколку спрема останатите етнички групи во Македонија. За да се разбере овој нивни став мора да се има предвид општествениот контекст на оружениот конфликт во 2001 година во северозападниот дел на Македонија, каде што страдаа и Ромите (за што порано стана збор), но и тоа дека тие знаат дека добар дел од Ромите се протерани од Косово и дека живеат во Македонија, сè како последица на НАТО бомбардирањето на Југославија во 1999 година и етничкото чистење од страна на ОВК.

Етничка дистанца на анкетираниите Срби

Податоците за етничката дистанца на Србите спрема Македонците, Албанците и Ромите се изнесени во Табела 7, а сликовито се прикажани во Графикон 7.

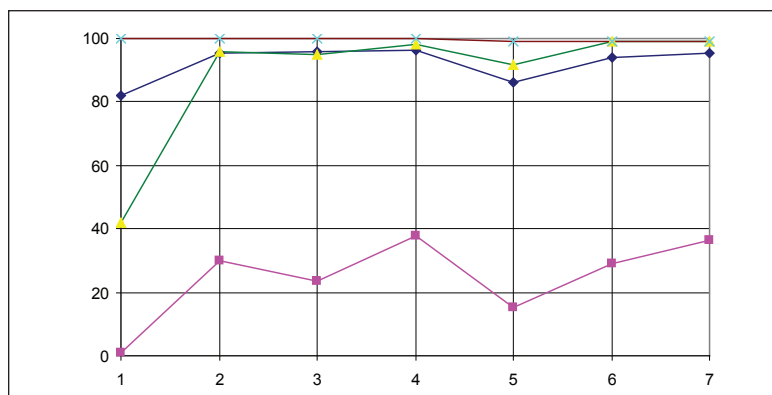
Табела 7 – Етничка дистанца на Србиите во однос на другите етнички групи (%)

Став / Етничка припадност	1	2	3	4	5	6	7
Македонци	82,1	95,5	96,0	96,4	86,1	94,2	95,5
Албанци	0,8	30,1	23,4	37,9	15,4	29,0	36,3
Роми	41,8	95,9	94,9	98,0	91,8	99,0	99,0
Срби	100,0	100,0	100,0	100,0	99,2	99,2	99,2

$$X^2 = 324.71, df = 6, p < 0,005, c = 0.599, p/r = .538$$

1. Би стапил во брак
2. Би го имал за пријател
3. Би живеел во соседство
4. Би работел во иста фирма
5. Би го имал за претпоставен
6. Би живеел во ист град
7. Би живеел во иста држава

Графикон 7 – Фреквенција на одговориите на анкетираниите Срби за четириите етнички групи

Испитаниците изразуваат најмала дистанца спрема Македонците, како и спрема Ромите (со исклучок на ставката „би стапил во брак“, каде што таа е два пати поголема во однос на Македонците – 41,8 % : 82,1 %). Апроксимативно може да се каже дека околу три и пол пати е поголема етничката дистанца на Србите спрема Албанците отколку спрема Македонците и Ромите, а во некои ставки е многу поголема од тоа. Така, Србите речиси и да не помислуваат да стапат во брак со Албанците (0,8 %), а сосема мал број од анкетираниите Срби би сакале за претпоставен некој од редовите на етничките Албанци (15,4 %). Потоа, помалку од една четвртина од анкетираниите Срби би живееле во соседство со Албанец (23,4 %);

дури помалку од една третина од Србите би живееле во ист град со Албанците (29,0 %), додека од анкетираниите Албанци 40,3 % изјавија дека би живееле со Србите во ист град, што претставува релативно помала етничка дистанца отколку Србите ја имаат спрема Албанците. Разликата не е значајна помеѓу Србите и Албанците во однос на ставката „би живеел во иста држава“ (36,3 % : 38,8 % – да се споредат податоците во Табела 3 и 7).

Меѓутоа, се поставува прашањето; дали и младите Срби ја заземаат истата или слична етничка дистанца спрема Македонците, Албанците, Ромите, Турците и Власите? Податоците за ова прашање се изнесени во Табела 8, а сликовито се прикажани во Графиконот 8.

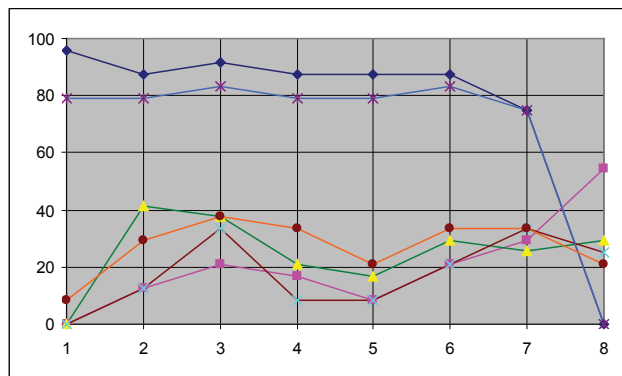
Табела 8 – Етничка дистанца на анкетираниите млади Срби спрема групите шест етнички групи (%)

Став / Етничка припадност	1	2	3	4	5	6	7	8
Македонци	95,8	87,5	91,7	87,5	87,5	87,5	75,0	0,0
Албанци	0,0	12,5	20,8	16,7	8,3	20,8	29,2	54,2
Турци	0,0	41,1	37,5	20,8	16,7	29,2	25,6	29,2
Роми	0,0	12,5	33,3	8,3	8,3	20,8	33,3	25,0
Срби	79,2	79,2	83,3	79,2	79,2	83,3	75,0	0,0
Власи	8,3	29,2	37,5	33,3	20,8	33,3	33,3	20,8

Извор: исто како Табела 2.

1. Мојата сестра (брат) или блиска роднина да се омажи (ожени) за него / неа
2. Да се дружам со него / неа и да ми биде пријател / ка
3. Да учиме во исто училиште / факултет
4. Да живее со мене во исто место
5. Да биде раководител / ка во истата работна организација каде што работам
6. Да живее со мене во иста општина
7. Да живее како граѓанин / ка во мојата земја
8. Сакам да го / ја исклучам од мојата земја

Графикон 8 – Фреквенција на одговорите на анкетираниите млади Срби за шесте етнички групи

Ако повнимателно се погледнат податоците во Табела 8 и во Графикон 8, веднаш паѓа во очи дека анкетираниите млади Срби имаат слична етничка дистанца како и возрасните Срби спрема Македонците, односно дека таа не постои (дури е и помала и во однос на преферентноста на сопствената етничка група) и дека е најголема спрема Албанците. Но, младите Срби се разликуваат од возрасните Срби по тоа што нивната етничка дистанца е многу голема спрема Ромите, Власите и Турците. Значи, младите Срби кои што живеат во Македонија воопшто немаат етничка дистанца ниту во една ставка чии што фреквентни вредности би се разликувале од вредностите на поединечните ставки на сопствената етничка група (Срби). Спрема другите етнички групи анкетираниите млади Срби заземаат три до четири пати поголема етничка дистанца во однос на Македонците спрема кои што, како што е претходно констатирано, не постои етничка дистанца.

Ако се погледнат податоците во поединечните ставки, тогаш може да се забележи дека младите Срби, по Македонците, најмногу преферираат да се дружат (или да им биде пријател) со Турците (41,1 %), со Власите (29,2 %) и најмалку со Албанците и Ромите (12,2 % : 12,5 %). Тие би сакале да учат во истото училиште (факултет) со Македонците (91,7 %), потоа, многу помалку, а подеднакво со младите Турци (37,5 %) и младите Власи (37,5 %), со Ромите сака да

учи една третина од анкетираниите млади Срби (33,3 %) и околу една петтина со младите Албанци (20,8 %). Слични се вредностите и на следните ставки: „да живее со мене во иста општина“ и „да живее како граѓанин во мојата држава“. Освен за Македонците, за другите етнички групи етничката дистанца на младите Срби се зголемува почнувајќи од ставката „да живее со мене во истото место“ (каде што најниската вредност е за Ромите – 8,3 % и за Албанците – 16,7 %), па преку ставката „да ми биде раководител во организацијата каде што работам“ (повторно спрема Ромите и Албанците етничката дистанца е најголема – подеднакво 8,3 % се изјасниле дека тоа го сакаат), па следат Турците со 16,7 % и Власите со 20,8 %.

Сепак, ако се изземат Македонците, младите Срби имаат етничка дистанца спрема останатите етнички групи во двете екстремни ставки „мојата сестра (брат) или поблизок роднина да се омажи за него (неа)“ и „сакам да ги исклучам од мојата земја“. Што се однесува до првата ставка, младите Срби сосема ја исклучуваат можноста да се согласат нивната сестра (брат) или нивниот близок роднина да се омажи, односно ожени со Албанец, Турчин и Ром (0 %), додека за брак со Власт се изјасниле 8,3 %. Во однос на ставката „сакам да ги исклучам од мојата земја“ анкетираниите млади Срби најмногу се изјасниле за Албанците – 54,2 %, потоа за Турците – 29,2 %, за Ромите – 25,0 % и за Власите – 20,8 %.

Ако екстремниот став на анкетираниите млади Срби – „сакам да ги исклучам од мојата земја“ – е донекаде разбирлив заради оружениот конфликт од 2001 година во северозападниот дел на Македонија, што беше изведен и воден од дел од Албанците од Македонија и од Косово, како и заради етничкото чистење на Србите на Косово, особено по вооружената агресија на НАТО врз Југославија, сепак не е доволно разбирливо тоа што речиси една третина од младите Срби сметаат дека треба од земјата да се исклучат Турците, една четвртина дека тоа треба да се направи со Ромите, а една петтина дека и Власите треба да се исклучат од земјата. Особено ако се знае дека во овие конфликти Турците, Ромите и Власите беа лојални на легитимните структури на власта и на безбедносните сили на земјата и дека еден број од нив и директно страдаа во овие конфликти. За тоа дали исклучивиот став

на еден дел од младите Срби спрема Ромите, Турците и Власите се заснова врз предрасудите и стереотипите конструирани во процесот на социјализација, ќе одговори некое друго истражување во кое што би се трагало по образложение на нивните ставови.

Скала на етничка преференција на младината

Во истражувањето на младината во 2003 година во Македонија (Основна студија за младински трендови, 2004), употребена е скалата на етничка преференција. Во прашалникот се бараше младите да ги рангираат припадниците на етничките групи во Македонија спрема степенот на блискост која што анкетираниите лица ја чувствуваат спрема секоја од нив (шест етнички групи: Албанци, Власи, Македонци, Роми, Срби и Турци), при што 1 означува највисок степен на блискост, а 6 најнизок. Од добиените податоци пресметани се коефициенти на преференција. Врз основа на овие коефициенти направено е рангирање на етничките групи (Табела 9).

Табела 9 – Ранг на етничка преференција на младината во Македонија

Етнички групи	Р а н г (рангирани етнички групи)					
	Албанци	Власи	Македонци	Роми	Срби	Турци
Македонци	6	3	1	5	2	4
Албанци	1	4	3	5	6	2
Роми	6	5	2	1	3	4
Срби	6	3	2	5	1	4
Турци	3	6	2	5	4	1
Власи	6	1	2	5	3	4
Вкупно	6	5	2	6	3	4

Извор: Основна студија за младински трендови (2004: 149)

Податоците во Табела 9 покажуваат дека тенденциите во етничката преференција на младите не отстапуваат од анализираните тенденции на етничка дистанца кои што беа претходно изнесени

врз основа на примената на Богардусовата скала за етничка дистанца. Така, анкетираниите млади Македонци како најоддалечени ги чувствуваат Албанците (ранг 6), а наблиски Србите (ранг 2). Младите анкетирани Албанци за најмалку блиски ги чувствуваат Србите (ранг 6), а за најблиски Турците (ранг 2), Македонците ги рангираат како средно блиски (ранг 3); Ромите за најблиски ги преферираат Македонците (ранг 2), а за најоддалечени Албанците (ранг 6), младите Срби, исто така, за најоддалечени ги чувствуваат Албанците (ранг 6), а најблиски им се Македонците (ранг 2); анкетираниите млади Турци за најблиски ги чувствуваат Македонците (ранг 2), потоа Албанците (ранг 3), а за најоддалечени Власите (ранг 6). Младите Власи најмалку ги преферираат Македонците (ранг 2), а за најоддалечени ги чувствуваат Албанците (ранг 6). Сосема е воочливо дека, освен младите анкетирани Турци, сите останати припадници на етничките групи Албанците ги одредуваат како најоддалечена етничка група. Во оваа скала на етничка преференција највисокиот ранг (1) е резервиран за сопствената етничка група (без исклучок). Заради тоа, во идните истражувања на етничката преференција треба да се изостави прашањето за сопствената етничка преференција, дури и етничка дистанца, бидејќи *eo ipso* се подразбира и претставува своевидна тавтологија.

Заклучок

Проблематиката на етносот, етничките идентитети и конфликти влезе во центарот на социолошкото интересирање, како теоретско, така и истражувачко. Овој интерес во современата социологија донекаде означува и свртување, но и одредено запоставување на дистинктивната социолошка проблематика, како што се општествените нееднаквости, општественото раслојување, формите на сиромаштија и социјалната исклучивост врз кои влијаат директно или индиректно многубројните фактори и, особено за балканските земји, амбивалентните процеси на транзиција и глобализација, како и ненадминатите форми на автократските режими и владеења. Во такви услови лесно настанува „етнизација на политиката“ и „поли-

тизација на етничноста“. Тогаш, со етничката дистанца политички лесно се манипулира од страна на апаратите на еднонационалните партии и мас медиумите, кои заедно влијаат врз создавањето на негативни стереотипи за припадниците на другите етникуми.

Поаѓајќи од кажаното, социолошкото и социјално– психолошкото истражување на етничката дистанца на сè уште етнички конфликтниот Балкан речиси дека не може да се заобиколи. Проблематиката на етничките односи, идентитетот, дистанцата и конфликтите во земјите на Балканот ќе биде во центарот на социолошкиот, но и на политичкиот и геостратешкиот интерес (ова последното, особено во случајот на глобализирачките држави).

Реализираните истражувања на етничката дистанца во 2003 година во Македонија, едно како дел од поширокиот регионален проект *„Квалификациите на меѓуетничките односи, свесноста за регионалниот идентитет и односот на актиерите спрема интеграциските процеси на Балканот“*, а второто како испитување на младинските трендови во Македонија, ги покажаа следните основни тенденции:

1. Анкетираните возрасни и анкетираните млади најголема етничка дистанца изразуваат спрема албанската етничка популација (со исклучокот на анкетираните млади од турско етничко потекло). Најголема етничка дистанца спрема Албанците анкетираните покажаа во три ставки: „би стапил во брак“ (или кај анкетираните млади „мојата сестра / брат / или близок роднина да се омажи / ожени / за него / неа /“); „би го имал за претпоставен“ и „би сакал да ги исклучам од мојата земја“ (во скалата на анкетираните млади).

2. Анкетираните возрасни и анкетираните млади покажуваат најмала етничка дистанца спрема Македонците (земено во целина), додека таа речиси и да не постои помеѓу Македонците и Србите (возрасни и млади). Во однос на Македонците, возрасните Албанци покажуваат помала етничка дистанца спрема Ромите, речиси во сите ставки помала отколку онаа која што е изразена спрема Србите. Анкетираните албански млади значително помала дистанца покажуваат спрема Турците кои што живеат во Македонија, потоа спрема Македонците (значително помала отколку што ја по-

кажуваат спрема Ромите, со што се разликуваат од возрасните анкетираните Албанци), додека дистанцата е најголема спрема Србите, за кои 44,6 % од младите Албанци сметаат дека треба да се исклучат од земјата.

3. Анкетираните возрасни и млади Роми покажуваат поизбалансирана дистанца спрема другите етнички групи во Македонија. Во однос на другите етнички групи, Ромите во двете истражувања покажуваат помала дистанца спрема Македонците (младите Роми изразуваат далеку помала дистанца во однос на возрасните Роми); следат Србите кај возрасните, а Турците кај младите Роми. Меѓутоа, и едните и другите најголема оддалеченост покажуваат спрема Албанците. Тие се најзатворени речиси спрема сите етнички групи во поглед на ставката „би стапил во брак“ или кај младите „мојата сестра / брат / или близок роднина да се омажи (ожени) за него (неа)“. Тие се позатворени и во ставката „би го имал за претпоставен“, а дури 36,5 % од младите би ги исклучиле Албанците од земјата, додека помалку сфатлив е таквиот нивни став спрема Турците (14,3 %).

4. Србите, и во едното и во другото истражување, имаат најголема дистанца спрема Албанците, речиси во сите ставки во однос на другите етнички групи. Ако се из земе ставката „би стапил во брак“, етничката дистанца на Србите спрема Ромите е незначителна, но кај младите Срби таа е многу голема, веднаш до дистанцата спрема Албанците (Графикон 8); па потоа следат Турците и Власите. Младите Срби се поисклучителни спрема Албанците („сакам да ги исклучам од својата земја“ одговорија 54,2 % од анкетираните, наспроти 44,6 % од анкетираните млади Албанци кои што тоа го сакаат за Србите).

Возрасните и младите Срби (младите поизразено од возрасните) не покажуваат етничка дистанца спрема Македонците, како што и Македонците немаат дистанца спрема Србите кои живеат во Македонија. Врз ваквата тенденција веројатно влијаел општествено– политичкиот контекст кој што во 2003 година беше поволен. Тој контекст може да се промени, а со тоа би се промениле и процентите во етничкото (не)дистанцирање. Имено, црковниот спор што го наметна Српската православна црква врз Македонската

православна црква, со поддршка на одредени државни структури во Србија, како и неумерените изјави на одредени македонски политичари во врска со статусот на Косово и Метохија, веројатно може да влијаат и врз зголемувањето на етничката дистанца помеѓу овие два, традиционално пријателски настроени народи (показатели за тоа може да бидат графитите на зградите во Скопје по инаугурацијата на владиката Јован Вранишковски за архиепископ на „Охридската патријаршија“ од страна на Синодот на Српската православна црква).

5. Сето тоа укажува на потребата од перманентно истражување на етничката дистанца во Македонија и Србија, но и во другите земји на Балканот, каде што меѓуетничките конфликти се амалгам за политичките манипулации на владејачките олигархии на овие земји, но и „темни страни на глобализацијата“ (A. Giddens), со недвосмислена употреба на балканските земји (на нивните структури на моќ) од страна на глобализирачките држави во процесот на создавање на „нов светски поредок“.

Од методолошка гледна точка, треба да се поврзат истражувањата на етничката дистанца и на преференциите со социјалната дистанца, односно со испитувањето колкава е оддалеченоста на луѓето кои што припаѓаат на различни општествени слоеви (класи) и професии, особено во зовриениот транзициски процес на овие земји. Значењето на назначената проблематика го покажуваат податоците од едно друго истражување (примерок од 2.100 испитаници), каде близу една третина од анкетираниите немаат пријатели, а повеќе од две третини имаат за пријател лице од истото занимање (истражувањето го реализирав со своите соработници во 1998 година во рамките на проектот *Промениите во социјалната структура на Македонија*). Во овој контекст, плодотворна за идното истражување би била следната хипотеза: *Доколку е помала етничката дистанца, доколку е поманифестна социјалната дистанца и обратно, ако е поголема етничката дистанца, тогаш помалку е манифестна социјалната дистанца.*

Кон ова треба да се додаде и настојувањето на истражувањите на стандардизацијата на инструментите (скалите) за мерење

на етничката, социјалната и професионалната дистанца, како и за дополнување на овие инструменти со прашања кои што ќе овозможат добивање на податоци кои што се важни не само за описот на етничката и социјалната дистанца, туку и за овозможување на подлабока каузална анализа.

РОДОВАТА НЕЕДНАКВОСТ ВО ЈАВНИОТ ГОВОР ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Вовед

Родовата нееднаквост во јавниот говор и пишуваниот збор во Република Македонија е само една димензија од многу пошироката и подлабока проблематика за општествената нееднаквост заснована врз половата, класната и етничката нееднаквост. Меѓутоа, ова не е карактеристика само на современото македонско општество, туку подеднакво се однесува на сите современи типови на општества, без разлика на нивниот степен на економски, социјален, политички и културен развој.

Дебатата што се води меѓу социолозите во современата социологија, нив ги диференцира во одговорите на следното основно прашање: дали постои влијание (и ако постои колкаво е тоа) на општествените и културните агенсии во однос на анатомско-биолошките разлики меѓу мажите и жените врз формите на родовата нееднаквост? Пред да се разгледаат одговорите на ова прашање, како и основните социолошки гледишта за родовата нееднаквост, потребно е да се направи дистинкција меѓу поимите „пол“ и „род“ кои често неоправдано се употребуваат како синоними.

Според сфаќањето на англискиот социолог Ентони Гиденс (Gidens, 2007: 117) социолозите го употребуваат терминот **пол** за да ги истакнат анатомските и физиолошките разлики кои ги диференцираат машкото и женското тело. **Родот**, пак, се однесува на психичките, општествените и културните разлики меѓу мажите и жените. Оттука, родот се поврзува со општествено конструирани поими (концепти) на машкост и женскост; тој нужно не е производ на некојси биолошки пол, нагласува Гиденс.

Според М. Хараламбос и М. Холборн (Haralambos, Holborn, 2000), прв кој ја вовел оваа дистинкција бил американскиот психоаналитичар Роберт Столер (Stoller, 1968). Тој изнел став според кој големото мнозинство од населението јасно може да се категоризира како маж или жена, врз основа на телесните белези. Така, според неговото сфаќање, „родот е поим што има психичка и културна конотација и ако се соодветните термините ‘маж’ и ‘жена’ за пол, тогаш за род се соодветни ‘машки’ и ‘женски’ – овие последни термини можат да бидат сосем независни од полот како биолошка категорија“ (наведено според Haralambos i Holborn, 2000: 127).

Тргувајќи од оваа дистинкција меѓу поимите „пол“ и „род“ социолозите *родовата* нееднаквост ја дефинираат како „разлика во статусот, моќта и престижот меѓу мажите и жените во рамките на групите, колективитетите и општествата“ (Gidens, 2007: 123).

Во статијата за родовата нееднаквост во јавниот говор во Републикава, се раководев од претходно наведената дефиниција, посебно имајќи ги предвид димензиите на оваа дефиниција како што се општествениот статус и престиж на занимањата кои ги имаат и практично ги вршат мажите и жените во нашето општество. Имено, во јавниот говор и пишуваниот збор често пати не постои усогласеност меѓу видот на занимањето или професијата како именки од машки род со личните именки од женски род, што претставува израз на *сексизам*, но и на инерцијата на патријархалната традиција во односите меѓу половите.

Токму за овие односии меѓу половите и посебно за родовата нееднаквост во социологијата настанаа повеќе теориски гледишта кои тргнуваат од различни приоди и во натамошното излагање воглавно ќе се придржувам на класификацијата на Е. Гиденс во која главно се: функционалистичкото гледиште; феминистичкото (либерален феминизам, радикален феминизам, „црн“ феминизам) и Конеловото интегристичко гледиште, дополнувајќи го овој преглед со теориското гледиште на Пјер Бурдије, кое самиот го именува како „структуралистички конструкционизам“ или „конструктивистички структурализам“.

Родовата нееднаквост во јавниот говор во Република Македонија

Мојата основна теза гласи: постои изразена родова нееднаквост и дискриминација во јавниот говор, но и во пишуваниот збор во Република Македонија. Хипотезата на оваа теза гласи: *колку по-веќе ојстџуваат ѝаиријархалниџе односи меџу мажкоџ женаџа во семејствоџо и во друџиџе инстиџиуџии на оџиџиџесџивениоџ сисџтем, џолку џочесџо се изразува оваа нееднаквостџ.*

Во социолошката литература родовата нееднаквост во пишуваниот збор и јавниот говор се означува со терминот „сексизам“. Така во *Оксфордскиоџ речник џо социолоџија* (2004), според Гордон Маршал *сексизмоџ* претставува неоправдана дискриминација врз база на полот. Таа се движи од отворена до прикриена и се јавува на различни рамништа-од индивидуално до институционално, но сите форми имаат иста цел: одржување на нееднаквоста (Маршал, 2004:463). Вообичаено, истакнува Г. Маршал, половата дискриминација е насочена против жените, а во полза на мажите (како на пример, во случајот на приодот до привилегираните општествени позиции во сферата на вработувањето), иако и обратната ситуација не е сосема непозната.

Одредени автори и познати интелектуалци, иако мошне добро се запознаени со проблемот на *сексизам* во пишуваниот збор, сепак, во нивните книги или статии не се ослободуваат од него. Така на пример, Умберто Еко, уште во Предговорот на неговата книга *Come si fa una tesi di laurea* (“Како се пишува дипломска работа“, 1999), експлицитно напоменува: „...италијанскиот јазик не располага со неутрални изрази обединувајќи ги двата пола (американците ја користат формата ‘person’ -лице, но би било глупаво да зборувам за лицето студент или за лицето дипломат), јас секогаш ќе зборувам за *стџудентџ, диџпломатџ, џрофесор, научен раководиџел*. Без таа граматичка карактеристика, излагањето влече белези на сексизам и дискриминација“ (Еко, 1999: 13).

Се разбира дека на У. Еко му изгледа дека „за исказот така е подобро“ врз основа на неговото искуство кое го стекнувал, како секој друг, низ процесот на социјализацијата во даден историски

оџиџиџесџивен конџтекстџ и во дадена јазична или линџвистџичка џтрадиџиџа, во рамките на одредени објективни и субјективни структури или „структурирачки структури“, да го употребам изразот на Пјер Бурдије (Bourdieu). Се поставува прашањето: зошто општите именски форми „студент“, „дипломат“, „професор“, „учител“ итн., ја имаат формата на машки род, да се употребуваат во конкретни ситуации кога овие општествени улоги и професии ги вршат лица од женски пол и со тоа да добијат форма усогласена токму со овој пол, како што се, во конкретниот случај именките: „студентка“, „дипломатка“, „професорка“, „учителка“ итн.? Во услови на изразен процес на феминизација на определени професии, на пример, учителската и професорската, би било нелогично и речиси глупаво да нема усогласување според родот во конкретните ситуации. На пример, можеме да претпоставиме каква би била реакцијата на учителката во некое основно училиште, ако некој ученик или ученичка ѝ се обрати: „*учиџтелу*, дали можам да прашам?“

Ако се има предвид професијата која се врши од мажи и жени и општествената позиција која тие ја заземаат во општествената хиерархија, тогаш во јавниот говор и пишуваниот збор во Република Македонија постои родова неусогласеност, а со тоа и родова нееднаквост. Хипотезата што овде ја поставувам гласи: *колку се оди од „џонискиџе“ џрофесии и занимања кон „џовисокиџе“ џресџиџжниџе, џолку е џовисок сџеџеџеноџ на родова неусоџласеностџ и нееднаквостџ или џолку е џоизразен сексизмоџ*. Оваа хипотеза може да се прошири и кон поновите занимања и професии кои произлегуваат од повлијателните странски јазици: *биолоџ, џсихолоџ, социолоџ, инџжењер, информатџичар* и сл.

Така, во македонскиот јавен говор, постои висок степен на родова усогласеност и еднаквост кога станува збор за занимања и професии рангирани и вреднувани во долниот дел на хиерархијата на занимања и професии: На пример, лицето од машки пол што ја одржува хигиената во некоја установа се нарекува хигиеничар (порано се нарекуваше „чистач“, а жената што го врши истото занимање се нарекува хигиеничарка, или порано „чистачка“), ретко за неа може да се слушне хигиеничар, а уште помалку „чистач“. Слично е со термините кои изразуваат „домаќин“ или „домаќинка“

(за жена е неумесно да се каже „домаќин“). Слично е и со занимањата кои се повисоки од претходно наведените, но кои се и во Македонија претежно феминизирани – учителската и наставничката професија во јавниот говор и пишуваниот збор, како по некое непипшано правило, постои родово усогласување и еднаквост. Меѓутоа, тоа не е случај кога се оди кон врвот на општествено вреднуваните професии како на индивидуално, така и на институционално рамниште. Така, на еден од факултетите на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ долго време занимањето и професијата секретар ја вршеше маж со завршен Правен факултет. Кога тој отиде во пензија на негово место дојде жена со истиот завршен факултет и кога некој од професорите и се обратил со зборот „секретарке“, таа со повисок тон одговорила: „Јас не сум секретарка, јас сум секретар.“ Да ѝ кажете секретарка на друга госпоѓа или госпоѓица која врши такво занимање на директор, менаџер на установа или на некој нејзин сектор, нема слична негативна реакција.

Ако земеме како пример уште две многу престижни општествени позиции – министерска и амбасадорска, тогаш уште пожестоки се негодувањата на жените кои нив ги вршат. Во македонскиот, но и во полскиот јазик за одредени високорангирани професии (пример, инженерска, директорска – менаџерска, министерска, амбасадорска) не постои усогласена употреба според полот, односно во употреба постои изразен сексизам. Така, во јавниот македонски говор се зборува за министерот Петко Станковски, но за министер се означува и Божана Димовска. Често пратениците во Собранието изјавуваат: „Министерот Димовска е заслужен за тоа и тоа...“. Како и тој и таа се „министер“, како тие јавноста да ги разликува кога и тој и таа се „министер“?! Тоа е слично и со престижната позиција „амбасадор“, дури без разлика на културното милје и замјата која припаѓа во Европа. Така, професорка на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ која ги проучува односите меѓу половите и рамноправноста меѓу мажите и жените, на вршителот на амбасадор во Македонија во еден претходен мандат која била жена ѝ се обратила: „Madame ambassadrice...“, (Госпоѓа амбасадорке...), таа веднаш ја прекинала со зборовите: Je ne suis pas ambassadrice, je suis ambassadeur“. („Јас не сум амбасадорка, јас сум амбасадор“). Се поставува прашањето:

според кои граматички и семантички правила или прописи може да се употребува усогласување според родот, односно полот за ниско рангираните занимања и професии, а за други високо рангирани тоа не може (инженер-ка, министер-ка, амбасадор-ка)?

Отпорот кон усогласување според полот, односно еднаквост на половите во јавниот говор и пишуваниот збор, сметам дека е резултатот на неколку причини: 1) превласта на мажите на овие високо вреднувани позиции во долг временски период – машкото владеење – Пјер Бурдије; 2) високиот престиж на овие општествени позиции и гордоста тие да се вршат, и 3) недоволната развиеност на феминистичкото движење за рамноправноста меѓу половите (карактеристика на поголемиот број европски земји во однос на САД каде тоа е развиено – А. Мандрас). Во некои речници, како на пример француско – хрватскиот речник од Валентин Путанец, терминот „амбасадорка“ (ambassadrice) во првото значење е даден „жена на амбасадорот“, а не вршител-ка на таа функција. Ако нема полово усогласување, тогаш лицата можат да се најдат во чудна ситуација. На пример, да претпоставиме дека министерот е маж кој има жена амбасадор, односно амбасадорка, и го сретнува некој пријател и го прашува „Министре Стефан, како оди бракот со твојот амбасадор?“, израз што влече форма на оксиморон. Колку доминацијата на мажот е поголема и колку се должи на традиционалните патријархални односи во Македонија, покажува и трансформацијата на личните имиња на девојките преку мажењето. Така, ретко е на нејзиното презиме да се додаде презимето на нејзиниот сопруг, а често се случува и нејзиното моминско презиме да отпадне, а да се добие презимето на нејзиниот сопруг. Во одредени општествени простори како што се Преспа и Галичник сè уште и личните имиња и идентитети на девојките се трансформираат според името на мажот: Невена е мажена за Павле, но мештаните не ја викаат по личното име, туку по изведеното име од мажот: „Павлејца“, а жената на Петре ја викаат „Петрејца“, на Никола „Николица“ и сл.

Сексизмот во јавниот и пишуваниот говор е мошне изразен и кај професиите што се вршат, а во македонскиот јазик се прилаго-

дени од употребата во странската лексикографија како што се: биолог, психолог, социолог и сл. Во нашиот говор и пишуван збор за мажи и жени овие професии се употребуваат со иста формулација во форма на именка од машки род. Тогаш како да се разликуваат тој од таа ако двајцата се психолог, социолог, биолог? Неопходно е создавање на нова терминологија полово усогласена и ослободена од белезите за сексизам, водејќи, притоа, сметка за идиосинкратноста на јазиците, во случајот македонскиот. Тргувајќи од семантиката и граматичките нормативи на македонскиот јазик, предлагам наведените професии при нивното вршење од страна на лица од женскиот пол да ги добијат следните форми: *биологинка, психологинка, социологинка, инженерка*. Ако од поимите „македонец“ се изведува „македонка“, од „албанец“ – „албанка“, од „турчин“ – „турчинка“, согласно на тоа зошто не би било во тој дух од поимот или професијата „биолог“ да се изведе „биологинка“, од „психолог“ – „психологинка“, од „социолог“ – „социологинка“, но и од „информатичар“ – „информатичарка“ итн. Се разбира дека е ова мој предлог и во оформувањето на новата терминологија, тргнувајќи од херменевтичкиот приод треба комплементарно да се вклучат лингвисти, логичари и други компетентни лица.

Во сродните словенски јазици, на пример, во хрватскиот во стручната и научна литература, па и во обичниот јавен говор, јазичниот израз „психолог“ добива форма на психологиња, социолог-социологиња, кога овие професии ги вршат лица од женскиот пол. Во српскиот јазик се употребува изразот „српкиња“, но сè уште не преовладува употребата на термините психологиња, социологиња и сл.

Се разбира дека е потребна колективна работа, бидејќи јазикот е структуриран и структурирачка структура, но и динамичка – промена на овие структури. Таа динамика на промени во јазикот и посебно надминување на сексизмот е израз на промени во општествениот живот и на процес на повисоки степени на демократизација и на намалување на доминацијата на мажите над жените во секојдневниот живот. Јазикот ја обединува лингвистичката компетенција.

Основните гледишта во социологијата за родовата нееднаквост

Во социологијата постојат повеќе спротиставени теориски гледишта за родовата нееднаквост кои можат да се наредат на еден континуум, почнувајќи од оние кои тврдат дека родовата нееднаквост е природна и произлегува од биолошката нееднаквост меѓу мажот и жената, па сè до оние кои сметаат дека не само родовата нееднаквост, туку и половите разлики претставуваат општествена конструкција која настанува во определени општествени и културни контексти.

Веќе во *Ввведој* на оваа статија укажав на Гиденсовата класификација на основните социолошки гледишта за родовата нееднаквост – функционалистичкото, феминистичкото со различните ориентации (либерален феминизам, радикален феминизам и „црн“ феминизам) и интегритичкото гледиште на Р.В. Конел. Поразвиена класификација на овие гледишта изложуваат М. Хараламбос и М. Холборн (Haralambos, Holborn, 2000) во која, покрај наведените гледишта во Гиденсовата класификација, се изнесуваат и марксистичкиот и социјалистички феминизам, постмодернистички феминизам и постфеминизам. Меѓутоа, со оглед на предметот на овој прилог, ќе се придржувам на Гиденсовата класификација и излагање со дополнување на се повлијателното теориско гледиште на францускиот социолог Пјер Бурдије.

Функционалистичкото гледиште тргнува од општата теорија за општествениот систем кој е составен од поврзани делови кои кога се во еквилибриум функционираат здружено за да произведат општествена солидарност и повисок степен на интеграција. Тргувајќи од ваквиот приод, функционалистите се обидуваат да покажат дека родовите разлики придонесуваат за стабилноста и интеграцијата на општеството. Во средиштето на своите анализи тие го ставаат процесот на социјализација (примарна и секундарна) преку која децата ги учат улогите на маж и жена, улоги кои произлегуваат од поделбата на трудот меѓу мажите и жените. Во оваа смисла, водечкиот американски социолог Талкот Парсонс во своите теоретизирања посебен интерес покажа за социјализацијата на децата, осо-

бено во семејството. Тој нагласи, од една страна, дека семејството функционира поуспешно доколку постои јасна поделба врз основа на полот, во која жените преземаат *експресивни* улоги, се грижат за поддигнување и безбедност на децата и им пружаат емоционална поддршка. Од друга страна, според неговото гледиште, мажите треба да преземаат *инструментални* улоги, т.е. да заработуваат за живот на членовите на семејството. Поради стресната природа на машката улога, експресивната улога на жената треба да вклучува и давање на стабилност и утеха на мажот. Таквата комплементарна поделба на трудот што се засновува врз биолошките разлики меѓу половите ја гарантира слогата во семејството, смета Парсонс (наведено според Gidens, 2007:123).

Малку поинаков приод во социјализацијата на децата изнесе Џон Боулби, кој во средиштето на социјализацијата ја става мајката која во овој процес има суштинска важност: ако мајката е отсутна или ако детето во раното доба се одвои од мајката – ситуација која се нарекува *мајчинска дејривација* – постои голем ризик детето соодветно да не се социјализира.

Недостатоците на функционалистичкото гледиште за родовата нееднаквост беа согледани и критикувани од социолози кои припаѓаат на други теориски ориентации и не само во рамките на феминизмот, туку и во другите социолошки правци, пред сè, во поглед на нивната теза за поделбата на трудот меѓу мажот и жената како „природна“, но и во однос на запоставувањето на значењето што го имаат тензиите и конфликтите во семејството и во општеството во процесот на примарната и секундарната социјализација.

Феминистички гледишта

Она што е заедничко на различните феминистички гледишта за родовата нееднаквост, покрај другото, е нивната оркестрирана критика на сфаќањата за биолошката заснованост на поделбата на трудот меѓу половите, подвлекувајќи дека не постои ништо природно или неизбежно кога станува збор за распределбата на обврските во општеството. Она што е исто така заеднички именител на

повеќето феминистички гледишта, без разлика на нивните често пати спротивни начини на објаснување на нееднаквата позиција на жената во општеството во однос на онаа на мажот, родовата нееднаквост ја толкуваат на еден социологистички начин – со цела низа длабоко вкоренети општествени процеси.

Претставничките на *либералниот феминизам* своето внимание го насочуваат кон проучувања на сексизмот и дискриминацијата на жените на работното место, образовните институции и медиумите. Тежиштето на борбата либералните феминистки го ставаат врз активностите за да се загарантира родова еднаквост меѓу мажите и жените преку законите и другата правна регулатива како и преку демократски средства. На тој начин, тие сметаат дека со постепени реформи засновани врз промени на правната регулатива може да се отстрани дискриминацијата на жената во конкретните општества.

Критиката на претставничките на *радикалниот феминизам* е средоточена кон обвинувањата на мажите за експлоатација над жените и дека од таа експлоатација полза имаат само мажите. Основата на систематската доминација на мажите над жените претставува *патријархалниот*, кој, според нивното гледање, е универзален феномен што е присутен во сите периоди и култури. Во почетокот на деведесеттите години на минатиот век Силвија Волби (Walby, 1990), образложи значајна реконцептуализација и теоретизација на патријархатот, тврдејќи дека овој концепт и натаму останува релевантен и користен инструмент во толкувањето на родовата нееднаквост во современите општества. Според претставничките на овој феминистички правец главниот извор, но не и единствен, на нееднаквоста и експлоатацијата е домаќинството, уште потесно семејството, бидејќи трудот на жената во него е неплатен. Не само што мажите не им го плаќаат трудот на жените во семејството (одгледување на децата, подготвување на храна и пошироко одржување на куќата итн.), туку тие како групација им го негираат правото на жените на приод кон „повисоките“ позиции во општеството. Оттука, некои феминистки заземаат радикално екстреман став, како што го прави тоа Ш. Фајерстоун, а се состои во тоа дека „еманципацијата на жените е можна само низ укинувањето на семејството

и на односите на моќ што го карактеризираат“ (наведено според Gidens, 2007: 125).

Претставничките на „црнито“ феминизам настапуваат со основната теза дека искуствата на белите жени не може да се применат (или не важат) и за жените од другите раси и етнички потекла. Тие ги обвинуваат претставничките на другите феминистички ориентации за етноцентризам, бидејќи тие проблемите за родовата нееднаквост ги анализираат и генерализираат од призмата на западните општества во кои живеат. Така на пример, Бел Хукс (Hooks), американска црнкинка, смета дека теориските рамки кои ги застапуваат феминистките од белата раса, на пример, ставот дека семејството е главен потпирач врз патријархатот – не може да се примени врз црнечките заедници во кои семејството е главно во солидарноста против расизмот (исто, стр.128).

Е. Гиденс смета дека Р.В. Конел (Connell) во студиите *Род и моќ* (1987) и *Машкост* (1995) понудил една од најцелосните концепции за родот. Конеловото гледиште е влијателно меѓу социолозите кои се занимаваат со оваа проблематика, бидејќи ги интегрира концептите на патријархатот и машкоста во рамките на теоријата за родовите односи. Според Конеловото теоретизирање, машкоста претставува решавачки елемент на родовиот поредок, односно режим како што тој го означува и не може да се разбере одвоено од него или одвоено од женскоста што го следи. Тој напоменува дека општествената моќ во рацете на мажите ја создава и подржува родовата нееднаквост во општеството. За да го објасни ова, Конел тргнува од разликувањето на три аспекти на општеството кои во меѓусебна интеракција го формираат *родовиот режим* (обрасци на односи на моќ меѓу машкоста и женскоста) и тоа се: трудот, моќта и катексис-от (лични/сексуални односи). Овие три аспекти или поточно делови на општеството дејствуваат заемно и се менуваат. Тие претставуваат главни места врз кои родовите односи се создаваат, но и врз кои се ограничени. Така, според Конел, *трудоот* се однесува на половата поделба на трудот во куќата (на пример, одржување на куќата и одгледување на децата) и на пазарот на трудот (сегрегација во поглед на видовите работа и нееднаква заработувачка); *моќта* дејствува низ општествените односи како што се авторитет,

насилство и идеологија во институциите, државата, војската и во домашниот живот; *катексис*-от се однесува на динамиката во рамките на интимните, емотивните и личните односи, вклучувајќи го бракот, сексуалноста и одгледувањето на деца. На тој начин, родовите односи така како што се одредени во рамките на овие три области на општеството, на општественото рамниште се структурираат во одреден родов поредок (режим) кој влијае врз формирањето на родовите идентитети и формите на родовата нееднаквост.

Францускиот познат социолог Пјер Бурдије разви се по влијателно теориско гледање за родовата нееднаквост во повеќе свои книги, посветувајќи и посебна книга под наслов *Владеењето на мажиите*, што на француски ја објави во 1998 година. Тој во проучувањето го применува синтетичкиот приод, означувајќи го со термините „структуралистички конструкционизам“ или „конструктивистички структурализам“, настојувајќи да го надмине редукционизмот својствен и на објективизмот и на субјективизмот; дуализмот и спротиставеноста меѓу објектот/субјектот; структурата/актерот; реализмот/номинализмот итн.

Овој приод применет во теоретизирањето на родовата нееднаквост или попрецизно на владењето на мажите, на П. Бурдије му овозможи подеднакво внимание да му посвети на проучувањето на објективните структури на општеството, но и на субјективните агенсии на актерите во процесот на репродукција на родовите односии и нееднаквоста на жените во нив. За да може неговото теоретизирање на родовите односии да биде поцелосно, тој ги вклучува поимите што ги создал како што се: социолошко поле, хабитус, културен капитал, општествена и културна репродукција, незаобикокувајќи го и процесот на социјализација (примарната и секундарната).

Семејството, училиштето, државата, медиумите итн. се полиња преку кои се остварува социјализацијата во услови на одреден културен капитал на семејствата и нивните класни и родови хабитуси (фундаментални диспозиции, начини на живеење, вредности, наклонетости и очекувања) и претпоставуваат *йолово диференцирање* и *йолово диференцирачки*.

Со историскиот труд на родовата социјализација општествените агенсии стекнуваат фундаментални диспозиции кои подразби-

раат произволно конструирана разлика меѓу мажите и жените, која првите ги става во позиција на надреденост, а на вторите им припишува позиција на подреденост, смета П. Бурдије.

Слично како и Конел, Бурдије го употребува терминот *машки ѝоредок*, чија сила се гледа во фактот што тој нема потреба од оправдување: машкоцентричното гледање се наметнува како неутрално и нема потреба да се изразува во дискурси чија цел е да го оправдуваат. Општествениот поредок функционира како една огромна симболичка машина чија цел е да го потврди машкото владеење врз кое е засновано: врз половата поделба на трудот, многу строгата распределба на работите доделени на секој од двата пола, поделбата на нивните места, време и средства. (Burdje, 2001:17)

Ако се фрли поглед врз Бурдијевата теорија на родовата нееднаквост од аголот на главните теориски гледишта, почнувајќи од функционалистичкото и кратко изложените феминистички ориентации, тогаш подобро ќе може да се процени придонесот на П. Бурдије и неговото поцелосно и пооригинално теориско гледиште за родовата нееднаквост. Неговото гледиште, и покрај вклучувањето на промената на родовите односи, сепак, родовата нееднаквост (владеењето на мажите) ја смета како *ѝрансисѝориска консѝијанија* која има развојна динамика што се состои во постојаното прилагодување на променетите услови на производство на општествениот живот и неговите структури и во непосредната работа врз одржувањето на верувањето во легитимноста на претпоставките врз кои се засновува, како и спознавањето на инструментите кои можат да ги демаскираат бројните начини и форми врз кои машкото владеење и доминација се репродуцираат и повторно се конструираат (Birešev, 2006).

Заклучок

Кратката расправа за родовата нееднаквост во јавниот говор во Република Македонија покажа дека таа е речиси константа на изразена форма на *сексизам*, иако е само една димензија на многу покомплексниот поим на општествена и културна нееднаквост,

која постојано се репродуцира и покрај динамиката на промените во општествените односи и нивните структури.

Конкретно, расправата покажа дека во јавниот говор во Македонија постои родова неусогласеност и нееднаквост во поглед на вршењето на одредени занимања и пошироко професии во зависност од хиерархиското место на моќ и престиж. Во оваа смисла може да се формулира следната *ѝнденцијска ѝправилност*: постои значително повисок степен на родова усогласеност во вршењето на занимања на лица од машки и женски пол кои се наоѓаат на *ѝонискиѝе* места на оваа хиерархија и обратно – колку се оди кон *ѝовисокиѝе* и попрестижни занимања и професии, толку помалку или воопшто не постои родова усогласеност, односно во јавниот, но и во пишуваниот збор изразена е симболичката форма на сексизам. Оттука и предлогот за родова усогласеност во говорот, без разлика на видот и престижот на занимањата и професиите, но и на називите на професиите кои се пренесени од странски јазици, на пример како што се: биолог/биологинка; психолог/психологинка; социолог/социологинка, инженер/инженерка; информатичар/информатичарка итн.

Во современата социолошка литература постојат спротивставени приоди и гледишта за родовата нееднаквост и дискриминација кои во оваа статија се кратко анализирани во насоката што ја изложил Е. Гиденс (функционалистичко гледиште; феминистичките ориентации како либерален феминизам, радикален феминизам, „црн“ феминизам) и Конеловото гледиште, додавајќи ја и сè повлијателната теорија на Пјер Бурдије за машката доминација, односно машкото владеење како *ѝрансисѝориска консѝијанија*.

ОКСИМОРОНИТЕ ВО ЈАВНИОТ ГОВОР

Вовед

Оксиморон е грчки израз или термин (ὀξύμωρον) што означува поврзување на два збора со спротивно значење со цел вниманието на слушателот или читателот да биде привлечено со некој вид на изразувачка несогласност или неповрзливост. Во обичниот жаргон кога некој некому се обраќа со зборовите: „ти тоа што го кажуваш е ‘дрвено железо’“ е оксиморонски израз. Но, оксимороните не се употребуваат само во обичниот и секојдневниот говор. Тие често се употребуваат во поезијата и во јавниот говор (собири, масмедиуми и сл.). Во поезијата со употребата на одредени оксиморони, поетот настојува да изрази поетска дисонанца; на пример, „црно сонце на меланхолија“, а понекогаш станува збор за ироничен спој; на пример, „страшна убавина“, „кобна љубов“ и сл.

Меѓутоа, употребата на оксимороните нема секогаш стилска форма како што е во поезијата и книжевноста. Во јавниот и посебно во пропагандниот говор употребата на оксимороните има друга цел што се состои во тоа наивните да се измамат, излажат, така што се глуми успешно поврзување на обично неповрзливи термини или зборови кои имаат спротивно значење. Во оваа смисла пишува и Франсоа Брин (Brun, 2002) дека за некоја сомнителна именка да се направи прифатлива за јавното мислење или за оној на кого му е наменета, доволно е да ѝ се прилепи придавка која треба да одигра профилирачка улога (дејство). На тој начин оксимороните во пропагандниот говор претставуваат манипулација на јавноста со зборови. Во текот на манипулацијата на индивидуата и јавното мислење по пат на употреба на оксиморони целта е тие да се залажат и да се доведат во заблуда, да се убедат во нешто што фактички не е точно. По правило, пораките содржани во оксимороните во

пропагандниот говор се лажни. Оттука, со право истакнува Филип Бретон (Breton, 2000) дека манипулацијата со оксимороните е нечесна и срамна за оној кој со неа се служи макар какви биле целите кои настојува да ги постигне.

Во натамошното излагање, накратко ќе се осврнам на две рамништа на јавен пропаганден говор во кој доаѓаат до израз одредени оксиморони: глобализирачкото (глобално рамниште) и на рамниште на македонското општество.

Глобализирачко рамниште: оксимороните на „Хомоглобатусот“ во неговиот пропаганден говор

Секоја епоха создава нов човек и големите мислители се обидувале да го дефинираат или да укажат на некои негови карактеристики. Како што е познато, античкиот филозоф Аристотел човекот го дефинира како „политичко животно“ (ζῷον πολιτικόν) за кое е карактеристично да учествува во донесувањето на политички одлуки во тогашниот општествено-политички контекст на полисот или градот-држава (πόλις). Интересно е да се додаде дека К. Маркс (Маркс, 1975: 292) во една фуснота во првиот том на *Капиталот* напоменува дека Аристотеловата дефиниција се состои во тоа дека човекот според својата природа се определува како граѓанин. А тоа за класичниот Стар век е исто така карактеристична како и дефиницијата на Б. Франклин за векот на јенките која човекот по природа го определува како ‘животно кое создава орудија’ (a toolmaking animal). Во овој историско-општествен контекст што се карактеризира со индустриската револуција се развиваат пазарните односи и трговија кои мошне силно влијаат врз поведението на луѓето. Така, Макс Вебер го создаде поимот *homo economicus* кого единствено и најмногу го интересираат економските мотиви и интереси и тие го определуваат неговото поведение. Францускиот социолог Л. Димон (Dumont, 1966 и 1983) во дефинирањето на човекот за одредени типови на општества, тргнува од владеечката идеологија или попрецизно од одреден образец на култура што го проникнува општествениот живот во целина. Во оваа смисла Индија би била организирано општество според принципот на *homo hierarhicus*,

додека западните општества би биле општества на *homo equalis*, т.е. општества во кои постои човекова еднаквост.

Меѓутоа, во општествено-историски контекст на „политика на глобализација“ (П. Бурдие) што е карактеристичен за периодот на последната деценија на минатиот век и половината деценија на овој 21 век, Ерик Хобсбаум (Hobsbawm, 1999: 117) во својата книга *The New Century* (Новиот век) едно поглавје го наслови „Номо Globatus“, при тоа, не изнесувајќи експлицитна дефиниција на овој поим. Секако дека овој поим произлегува од поширокиот општествен и геополитички контекст на глобализацијата. Со тоа се навлегува во социоантрополошката димензија на феноменот на глобализација; димензија што е запоставена во „поплавата“ на трудови за глобализацијата. Токму на оваа димензија на глобализацијата укажува Константен фон Барлевен (Barlewen, 2003) во својата книга *Антиројолоџија на глобализацијата*. Она што треба да се постигне, смета тој, е премин од *логос* (ладен рационализам) кон *хелос* (нова духовност). Со глобализираната западна култура, напоменува Барлевен, доминираат технологиите кои доаѓаат во контрадикција со општествената наука и кои развиваат еден монистички поглед на свет. Месијанизмот што од тоа произлегува станува вистинска религиозна творба— „опиум за народ“.

Самото битие на „Хомоглобатус“ (Homoglobatus) е амбивалентно исто така како што е противречен самиот процес на глобализацијата: во една иста личност можат да се препознаат спротивни ликови на јастреб и гулаб, на убиец и мировник, на загадувач на природата и нејзин заштитник, на дезинтегратор на цели држави и заедници и нивен интегратор; на автократ и демократ итн. Сите овие црти на неговото амбивалентно битие можат, со една подлабока анализа, да се согледаат во неговото конкретно поведение не само на Балканот, туку и на целата планета. Исто така амбивалентноста на битието на хомоглобатус (Homoglobatus) доаѓа до израз и во употребата на оксиморони во неговиот јавен и пропаганден говор. Со употребата на оксимороните во неговиот говор целта е, како што е назначено во воведот, наивните да се залажат и да се влијае врз јавното мислење не само во своите земји (глобализирачки), туку и во земјите на глобализираните, да ги употребам термините што

ги вовеле во социологијата на глобализацијата Зигмунд Бауман, глумејќи „успешно“ поврзување на неповрзливи зборови. На тој начин настанаа следните оксиморони: „чиста војна“; „хуманитарна интервенција“; дури и „хуманитарно бомбардирање“; „етичка војна“; „колатерална штета“ и сл. Со тоа стварноста на доминација и експлоатација се „мие“ со манипулативно користење на зборови со спротивно значење, што изразува форма на симболичко насилство.

Овде се поставува следното прашање: дали може да се поврзуваат неповрзливи зборови со спротивно значење, како што се изнесените оксиморони, а притоа, да нема последици за семантиката и херменевтиката? Колку тие зборуваат за духовното рамниште на нивните творци? Во наведените оксиморони доаѓа до нерамноправна врска во која, како што пишува познатиот чешки филозоф Карел Косик (Kosik, 2000), еден дозволува насилство, го фрла другиот во зависна позиција, го користи како потчинет инструмент на својата владејачка волја и самоволие. Поврзувањето на војната со етиката, на бомбардирањето и страдањето на невини „жртви со хуманоста“, настанува бастардна целина, јазично и значенско страшило; кога зборовите се празни ја губуваат способноста на именување и се претвораат во евтина декорација, етикета, марка кои можат според волјата да се употребуваат и злоупотребуваат, смета К. Косик. Тој згора на ова додава дека оној кој на таков начин постапува со зборовите, покажува дека лесно ги зема и го „издава неговото незнаење и нечесен став“. Во изнесените оксиморони доаѓа до поганење на хуманото, убавото, со нечовечкото. Поврзувањето на војната, бомбардирањето со касетни бомби и проектили со осиромашен ураниум кои се забранети со Женевската конвенција претставува голем цинизам и злочин над луѓето. Цинизмот доаѓа до израз и во ставовите за војната на одредени научници. На пример, таков е ставот на Едуард Летуок, постар научен соработник на американскиот Центар за стратешки и меѓународни истражувања и долгогодишен барометар на променливоста на расположението на Пентагон, изнесен во августовскиот број на списанието *Foreign Affairs*, 2001, (едно од највлијателните периодични изданија, според „Гардијан“), повикува со зборовите што се во оксиморонска форма: „Дајте и шанса на војната... војните не се така лоша работа, оние кои во-

дат до мир“. А мирот, секако, ќе се постигне „кога сите непријателски страни ќе се исцрпат или кога една од нив конечно ќе победи“ (Бауман, 2001); се разбира, ќе победи онаа на која страна е, или ѝ помага хомоглобатус или глобализирачк(а)ите држав(а)и. На тој начин поврзувањето на војната со мирот, на војната со етиката, претставува политикантска конструкција невоочена во модерната и постмодерна социоллингвистика и етнолингвистика со оние втемелени ориентации на Е. Диркем, Ф. Сосир и Жак Дерида.

Според некое непишано правило, секогаш кога ќе се сретне вакво поврзување на два спротивни поими смислата се разоткрива ако воочиме кој од нив е задолжен да ја реafirмира негативната појава, како што напоменува Ф. Брин. Тој го наведува следниот пример: во рамките на постојната „политика на глобализација“, „*йравична ѿрџовија*“ се јавува како препредено смислена химера со цел да се заведат оние кои не се запознаени со дивјаштвото на економскиот натпревар. Имено, во период на речиси најизострена форма на неолиберален капитализам кога целата планета се претвора во глобален пазар, трговијата е дотолку подоходна колку е понеправична. Меѓутоа, со оксиморонот „*синдикален кайиѿализам*“ на Никол Нота, последно достигнување на „капитализмот со човек-ков лик“, се дојде навистина до правиот став: тоа е оксиморон над оксимороните, смета Франсоа Брин (Brun, 2002). Требаше тој да се сети на *сиреџаѿи* на два термини, кои толку историски и традиционално се судрени! На крајот, Капиталот се појавува облечен во оној прочуен Работнички син комбинезон, што досега го презираше. На тој начин пролетерот целосно се спои со сопственикот, во светот позлатен и рајски уреден, каде се укинати сите класи. А постмодерниот синдикализам на крајот своето спасение го наоѓа во гладниот стомак на капиталистичкиот џин, кој сè лапнува.

Оксимороните во јавниот говор за Македонија и во Македонија

Секако дека оксимороните не се карактеристични само за пропагандниот говор на Номогlobatus-от, туку тие се однесуваат и на конкретни региони и државни заедници, како што е Македонија,

како и во говорот на локалните „глобализатори“. Одредени оксиморони се од таков вид што Хомоглобатус-от може да ги наметнува, а поданичката политичка елита на одредена држава која се „глобализира“ по пат на тнр. транзиција да се согласи со таквиот оксиморон. Така, според моето мислење, настана оксиморонот над оксимороните: „*Поранешна југословенска рејублика Македонија*“ (познат и со кратенката БЈРМ, односно „FYROM“).

Навистина далеку е од здравиот разум да се нарече една конкретна, реална држава со историско и уставно име за „поранешна“, значи непостоечка држава, фактички е оксиморон над оксимороните. Дали тие кои го промовираа и го наметнаа овој оксиморон, без прифаќање (на референдум) на граѓаните на Македонија, во меѓународната комуникација се сметаат за демократски и цивилизирани? Единствено *Хенри Сокалски*, поранешен специјален претставник на генералниот секретар на Обединетите нации и шеф на првата превентивна мисија на Обединетите нации во Македонија (UNPREDEP) имаше доблест достоинствено да изјави: „Обединетите нации треба да ѝ се извинат на Македонија поради тоа што беше примена во Обединетите нации со привремено име („FYROM“), име кое нејзините граѓани не го сакаат“ (Сокалски, 2005).

Меѓутоа, ако Хенри Сокалски имаше храброст и достоинство да го каже наведеното и со тоа да го отфрли овој оксиморон, тогаш македонската тогашна елита на власта, вклучувајќи го тука и тогашниот претседател на државата-Киро Глигоров, тоа го немаа, макар колку да бил голем притисокот од надворешниот фактор, од хомоглобатусот и за тоа нема оправдување. Но, затоа таквото нивно поведење на своевиден начин го изразува ниското духовно рамниште, како и манипулацијата со македонската јавност со изјавата токму на тој претседател дека прекрстувањето на Република Македонија во „Поранешна југословенска република Македонија“ „ќе траело само два-три месеци“. Тоа, пак времето и практиката на најгруб начин го демантираа, иако тоа за обичниот македонски граѓанин со здрав разум беше предвидливо.

Неверојатно е кога една влада отворено оди против интересите на мнозинството на граѓаните од Републикава, склона е кон

конструкција и употреба на оксиморони. Тоа се случи во контекст на неодамнешното донесување на Законот за децентрализација и територијална поделба по општини, направена врз основа на етничката поделба и барањето на над 150.000 граѓани со потписи за гласање (изјаснување) на референдум за овој закон што е регулирано со Уставот. Откако Собранието на Република Македонија донесе одлука за распишување на *референдум* како демократско право на граѓаните, министрите во владината коалиција преку масмедиумите агитираа да не се излегува на референдумско гласање за наведениот закон, бидејќи успешниот референдум (ако се гласа против овој закон) би значело „оддалечување од Европската унија и НАТО“. Во Македонија доаѓаа и претставници на Европската унија и во хор со македонските министри и премиерот гласно „пееја“ да не се излегува на референдум. Во врска со овој референдум настана и своевидниот оксиморон што најсоодветно го формулира поранешниот претседател на Република Македонија, Киро Глигоров. Тој на новинарско прашање што мисли за референдумот, одговори: „*Референдумот е демократско право на граѓанинот, но излежувањето на овој референдум е авантюра*“ (Сиц!). Нема што „премудро“ кажано, дури и од неговиот поблаг оксиморон „*Македонија е сè што имаме*“.

Наведениот оксиморон во врска со излегувањето (или гласањето) на референдум за Законот за децентрализација и територијална поделба по општини на Република Македонија, го забележале и некои весници во Англија, со следниот експлицитен став: „*На Украинците им се кажува масовно да излезат на гласање за претседател на државата, бидејќи тоа е демократско право, додека на Македонците тоа исто право им се забранува, зашто тоа наводно би значело оддалечување од интеграција во Европската унија и во НАТО*“, нарекувајќи го тоа *двојни стандарди*. На тој начин членството во НАТО, интеграцијата во Европската унија и „Охридскиот рамковен договор“ станаа „опиум за народ“, своевидна религија која замаглува и го свртува вниманието од фактичкиот процес на дезинтеграција на македонското општество и тоа не само *оштетена*, туку и *системска* дезинтеграција-противречен процес што се карактеризира со економска нестабилност; со пораст

на стапката на невработеност и на осиромашување на најмалку две третини од населението; со корумпирани политичко-партиски елити, кои во целиот овој период дејствуваат како номенклатура, со двоен и паралелен образовен и вредносно-културни системи (македонски и албански).

Оксимороните настануваат и за други прашања од политичкиот и пропаганден говор и посебен нивен „вруток“ се дебатите во Собранието на Република Македонија. Така, на пример, во дебатата за донесување на закон за употребата на „знамињата на заедниците“ се изнедри „бисерот“ меѓу оксимороните: „*Американците кога стигнаа на месечината и го закачија своето знаме, месечината не го изгуби својот суверенитет*“. Овој оксиморон изречен од пратеник на владејачката коалиција на Социјалдемократскиот сојуз во дебатата на Собранието со намера да го оправда Предлог законот на употребата на знамето на државата Албанија во Република Македонија од страна на „албанската заедница во Македонија“. Овој пратеник има диплома од Правниот факултет каде за суверенитетот на државата се учи низ повеќе наставни предмети: Теорија на државата и правото, Историја на државата, Уставно и граѓанско право итн., сите нив ги положил и се стекнал со звањето дипломиран правник, а не научил што е суверенитет?! Тука, партиската припадност и лојалност се става над знаењето, над компетентноста, а каде води тоа?

Можеби некој ќе каже дека секогаш ќе се најде поединец, дури и да е пратеник или во тесното раководство на одредена политичка партија, кој ја запоставил духовната работа врз себе, па создава оксиморони. Што да се каже за колективно тело во кое се избрани членови по пат на селекција за вршење на мошне одговорна улога како што се изборни комисии, а употребуваат оксиморони. Така, на пример, на последните локални избори, во една од изборните единици во Скопје по завршеното гласање, приговор имаше за неважечки 906 ливчиња. Во одговорот на Изборната комисија е формулиран следниот оксиморон: „*Се одбива приговорот за нерегуларност на гласачкото место, бидејќи не се неважечки 906 ливчиња, туку 306*“. Значи, ако се утврдени 306 неважечки ливчиња Комисијата не го прифати приговорот. Учеле логика или

математика членовите на оваа Комисија во средно образование или сè од тоа заборавиле?

Се разбира дека можат да се пронајдат уште многу оксиморони во јавниот говор, во печатените и електронски медиуми во Републикава, но не беше мојата намера или цел да изнесам некое систематско водено книговодство на сите употребени оксиморони во јавниот говор во Републикава во целиот овој период на транзиција и „приближување“ кон „евроатлантските структури и интеграции“. Сепак, од аспект на професијата и дисциплината со која се занимавам-социологијата, обврзува да укажам на уште еден од овој агол мошне значаен оксиморон кој доби уставна форма: „За закони кои директно ги засегаат културата, употребата на јазиците, образованието, личните документи и употребата на симболите, Собранието одлучува со мнозинство гласови од присутните пратеници, при што мора да има *мнозинство гласови од ирисуииниите ирраиеници кои ирријаааи на заеднициие кои не се мнозинство во Република Македонија...*“ (Амандман X, став 2 од Уставот на Р. Македонија). Наместо да се каже да има „мнозинство гласови од присутните пратеници кои припаѓаат на *малцинстваи*“, што како категорија се употребува во уставите на речиси сите европски држави, оваа социолошка категорија се заменува со категоријата „заедница“, што воопшто не е соодветен поим. Поимот „заедница“ (Gemeinschaft) во социологијата го вовеле Фердинанд Тенис, наспроти поимот „општество“ (Gesellschaft) во кои се развиваат различни типови на односи, во поглед на близоста, познавањето, солидарноста во првиот тип и со поделбата на трудот и со поголемата оддалеченост на индивидуите и слабеењето на солидарноста карактеристични за вториот тип-општеството. Правната, политиколошката и социолошката литература во европските земји ги употребува категориите: нација (нација-држава), национални малцинства или само малцинства; додека во правниот и политичкиот вокабулар кај нас овие категории се заменети со оксиморонот „заедници кои не се мнозинство во Република Македонија“. Дали е тогаш можна соодветна комуникација меѓу дисциплините и соодветните професии во Македонија и европските земји; особено кон оние во Европската унија, кон која се стремиме де се интегрираме.

Наместо заклучок

Се поставува прашањето: кога или во кој општествено-политички и културен контекст зачестува употребата на оксимороните? Тоа се случува тогаш кога во овој таканаречен транзициски период на Република Македонија, од почетокот на деведесеттите години на минатиот век и половина деценија од овој 21 век управуваат кич влади кои и единствено профитираа и му служеа и служат на интересите на *Homoglobatus*-от, додека огромното мнозинство на населението е маргинализирано, осиромашено и дезориентирано со барањата и пресијата на политичко-партиската олигархија на албанското малцинство и попустливоста на корумпираните владеачки структури од мнозинскиот македонски народ во досегашните политичко-партиски коалиции на власт во овој период. Практикувањето на власта од ваквите влади е нелегитимно, а отпорот против таквото владеење на граѓаните е легитимен. Но, зошто не доаѓа до масовен и организиран отпор на граѓаните е длабоко прашање, кое бара посебно истражување и анализа. Во овој контекст доаѓа до слабеење на духовната компонента на културата, кога општеството или народните широки слоеви ќе ги направи рамнодушни и пасивни, на етичката отапеност и бесчувствителност на отуѓените владеачки елити, како и масовно запоставување на работа на индивидуите врз самите себе.

За да се надмине сето ова, неопходен е премин од *лоџос* кон *холос*, како што напоменува Берлеван, посредуван со духовна работа врз себе. Оваа идеја за работа врз себе, со право е актуелизирана од Мишел Фуко во книгата *Херменевтиката на субјектот* (2001) кој се навраќа на античката филозофија и култура во која на овој проблем му се посветувало централно внимание и значење. Имено, ако филозофијата е распрашување за начините на кои може да се стигне до вистината, духовноста, од своја страна е „трагање, работа, вежба со која субјектот во самиот себе постигнува промена неопходна за да се стаса до вистината“. Значи, барањето за *џрижаи* за себе што ја причинува *работи*а врз себе, е израз на духовната страна на филозофијата и би додал на критичката димензија на социологијата. Мишел Фуко го издвојува првиот момент, *сокраио-илаионовски*,

олицейворен во Алкибијад. Еве за што Сократ го подучувал младиот Алкибијад: ако некој сака да управува со полисот (градот-држава), треба да научи да управува самиот со себе. Грижата за себе подразбира трето лице: учител. Со исчезнувањето на грижата за себе и работата врз себе, духовната страна на филозофијата исчезнува, исчезнува и потребата за учител. Декарт размислува сам (cogito, ergo sum), претходејќи му на Спиноза, Лајбниц и Кант во самостојното филозофирање. Меѓутоа, околу сократовско-платоновскиот момент и работа врз себе во античката филозофија и практика се развивале нови техники на ропство и најнапред: *паресија* (πάρ-εσις искреност во говорот, вистиноговорливост). Потоа доаѓа *сјасение* (σωτηρία). Но овој поим не ја опфаќа онаа смисла што ќе ја добие во христијанството. Спасението е вид на работа врз себе со што субјектот го спасува сопствениот живот од опасностите кои секојдневно вребаат (додека христијанското спасение го води кон онаа страна од реалниот живот во задгробен). Конечно: *медитација* (meditatio); но и овој поим нема значење како во модерното време поигрување на субјектот со сопственото мислење, античката медитација е всушност оној вид духовна вежба што го трансформира субјектот. Овие форми прават или доведуваат до *аскеза* (ἀσκησις). Но, и тука аскетата не означува како во христијанството одрекување, опишана и во Веберовата *Протестантска етика и духот на капитализмот*; овој поим повеќе соодветствува на еден довршен однос кон себе, а еден од примерите би било Сенекиното гледање на грижата: по пат на аскеза, отворен говор, паресија, би можело да стане субјектов начин на постоење. Така, според Мишел Фуко, целта на аскетата, пред христијанството што ќе ја преобликува и модерната филозофија која ќе ја напушти, е *субјективизација на висшескиот говор*.

III

СОЦИОЛОШКА КРИТИКА НА ОБРАЗОВНАТА ПРОМЕНА

ОСУМДЕСЕТ И ПЕТ ГОДИНИ ДЕЈНОСТ НА ФИЛОЗОФСКИОТ ФАКУЛТЕТ ВО СКОПЈЕ

Вовед

Во 2005 година се навршија 85 години од основањето на Филозофскиот факултет во Скопје – првата високообразовна институција во Македонија, што претставува голем и значаен јубилеј. Основањето на Филозофскиот факултет во почетокот на дваесеттите години на XX век се случи во променети општествено-историски околности по Првата светска војна и Версајскиот договор кога географско-етничката територија на Македонија беше поделена на три дела кои припаднаа на трите соседни држави: егејскиот на Грција, пиринскиот на Бугарија и вардарскиот на Србија, односно на Кралството на Србите, Хрватите и Словенците.

Филозофскиот факултет во Скопје беше формиран како клон на белградскиот Филозофски факултет со Указ на кралот Петар Караѓорѓевиќ. Во тој указ јасно беше изразена намерата или манифестната цел да се ‘...шири српството во Вардарска бановина...’, како што официјално го нарекуваа овој дел од Македонија.

Меѓутоа, покрај оваа манифестна цел и улога, Филозофскиот факултет во Скопје одигра и мошне значајна улога. Периодот меѓу двете светски војни создаде побројна интелигенција која низ процесот на образование јасно го спознаваше својот национален македонски идентитет и го ширеше среде народните слоеви, но таа и активно се вклучи во организирањето и водењето на Народноослободителната борба, како и во подоцнежниот севкупен развој на македонското општество по неговото ослободување.

По ослободувањето, на 16 декември беше обновена дејноста на Филозофскиот факултет, но со настава на македонски јазик во радикално изменети општествени услови во чии први две генерации се запишаа студенти и од егејскиот и од пиринскиот дел на Македонија, кои подоцна беа спречувани да се запишуваат поради

познатите настани со Информбирото од властите во Бугарија и поради Граѓанската војна во Грција и нејзините власти.

Во новите општествени услови, во социјалистичкиот период, Филозофскиот факултет ја разви својата наставна, научно-истражувачка дејност и меѓународната универзитетска и меѓуфакултетска соработка. Тој претставуваше и никулец за основањето на Универзитетот ‘Св. Кирил и Методиј’ во Скопје во 1949 година, но и никулец за основањето на Македонската академија на науките и уметностите (МАНУ). Тој, исто така, претставуваше расадник на професори за средните училишта, за развој на општествените дејности и за културата воопшто.

Општествено-историските услови во кои е основан Филозофскиот факултет и неговата дејност до почетокот на Втората светска војна

Иницијативата за формирање на Филозофскиот факултет била покрената уште во декември 1919 година, а наставата почнала да се изведува на 15 декември 1920 година на српски јазик, што беше израз на новонастанатите општествени и политички односи со поделбата на компактната македонска територија со Версајскиот договор од 1918 година. Филозофскиот факултет се основа и ја отпочна својата работа во одреден општествен контекст со изразени манифестни функции и цели, но исто така со значајни латентни функции во смисла на Мертоновото поимање на овие термини. Манифестните цели беа експлицитно назначени во Указот на Кралот на Кралството на Србите, Хрватите и Словенците „тој да стане центар на нашата (српската – П.Г.) наука и носител на нашите (српските – П.Г.) традиции...“, т.е. цели за денационализација на македонскиот народ, исчезнување на неговата идиосинкратност во вардарскиот дел на Македонија, кој, како што е познато со Балканските војни ѝ припадна на Србија. Во тој процес на денационализација и деидеосинкратизација дури и презимињата на индивидуите беа преименување од – *ов* и –*ски* на –*иќ* (пример, Ивановски во Ивановиќ итн.). Покрај менувањето

на семејните имиња, односно презимиња, настана и менувањето на другите идиосинкратски црти на македонскиот народ како што се топонимите (пример, Битола стана Битољ, Преспанско Езеро е преименувано во Преспанско Језеро итн.). Тоа општо обезличување и деидеосинкратност настана и во другите делови на Македонија.

Со Версајскиот договор Грција беше обврзана да не ги менува топонимите во егејскиот дел на Македонија што изнесуваше 51% од вкупната површина на географска и етничка Македонија, благодарение на протекционизмот на големите сили, пред сè на Англија и Франција. Грција не ја почитуваше обврската преземена од Версајскиот договор и во 1924 година со закон изврши промена на македонските топоними во грчки (така на пример, Лерин стана Флорина, Воден е преименуван во Едеса итн.). Истото тоа го направи и со имињата и презимињата на македонските граѓани по етничка припадност (пример, Павле Василевски е преименуван во Павлос Васкопулос итн.), како што и македонските граѓани по етничка припадност во пиринскиот дел бугарската номенклатура ги преименува (пример, Стефан Станковски во Стефан Станков итн.). На тој начин на Македонецот како, индивидуа било каде да се наоѓал во еден од трите делови на Македонија насилно раздвоени и присоединети во трите различни балкански држави, но и на македонскиот народ како целина, нанесена им е не поединечна, не делумна, туку целосна неправда. Се разбира дека правната и насилната деидиосинкратизација на македонскиот народ е грубата форма на асимилација, што оди рака подрака со посуштилната образовно-културна форма на асимилација.

Значајната латентна функција на Филозофскиот факултет во Скопје што ја имаше од неговото основање и отпочнување со работа, сè до почетокот на Втората светска војна кога е и прекината неговата работа беше мошне позначајна и посуштинска отколку што беше неговата манифестна функција и цел. Основањето на Филозофскиот факултет како високообразовна институција овозможи заокружување на образовниот систем во овој дел на Македонија со сите три степени (основно, средно и високо образование), и покрај тоа што наставата на сите нив не се одвиваше

на македонски јазик, сепак овој вид на образование овозможи студентите да доаѓаат до сознание и самосвест за својата посебност, идентитет и со тоа уште поуспешно да се спротивставуваат на процесот на асимилација и деидиосинкритизација на битието на македонскиот народ. Секако е за одбележување дека покрај основните училишта во Македонија, во Скопје работеле нижи училишта, но пред сè се значајни гимназијата и учителската школа од кои се регрутираа првите студенти на Филозофскиот факултет од овој дел на Македонија, како и од населбите од Јужна Србија во современото поимање на овој термин кои гравитираа кон Скопје (од Лесковачкиот и Врањанскиот регион). На тој начин високото образование стана реалност и достапно за оние средношколци од овој дел на Македонија кои имаа желба и материјални услови за стекнување на диплома со високо образование.

Наставата на Филозофскиот факултет била добро организирана и квалитетно изведувана, што го потврдуваат и следните факти:

1) Наставата ја изведувале редовни или хонорарни професори кои дошле од белградскиот, загребскиот и љубљанскиот универзитет, веќе претходно афирмирани во овие универзитетски средини (на пример, професорите Петар Колендиќ, Душан Недельковик и др.).

2) Компетентната изјава на Борис Арсов за изведувањето на наставата по социологија, кој завршил студии во Франција, а докторирал на Сорбона во 1936 година, нагласувајќи во весникот „Вардар“ од 26.06.1936 година дека социологијата како наставен предмет на Филозофскиот факултет ја изведува „одличниот научник и професор Првош Сланкаменац и дека досега неколку генерации студенти имале можност да се образуваат на оваа уште млада наука“; тука треба да се спомнат и квалитетните предавања на проф. д-р Душан Недельковик по филозофија и посебно предавањата на студентите на факултетот и во јавните предавања за класичната германска филозофија и посебно за Хегеловата, што веројатно иницирало голем интерес и кај познатиот македонски поет Кочо Рацин.

3) Според кажувањето на професорот Борисав Благоев, одреден број професори кои предавале на овој факултет своите знаења

ги обновувале претежно во Париз или во Виена, во зависност од знаењето на соодветниот странски јазик, со престој од еден до два месеци годишно. Тоа им го овозможувало мошне високите плати што биле на рамниште на платите на генералите, што покажува дека професијата универзитетски професор во тоа време била општествено една од најпрестижните.

4) Во писмото на деканот на Филозофскиот факултет во Скопје, проф. д-р Петар Колендиќ, до министерот за просвета во Белград, по повод информациите во печатот дека ќе се укине Филозофскиот факултет во Скопје или ќе му се намали неговата автономија, покрај другото, истакнува дека „...и покрај одредени тешкотии околу организацијата и финансиите, речиси сите наставници *најсовесно си ја извршуваат својата едукативна, образовна и научна дејност* и ако има некакво прашање околу тоа треба да се консултира прво Филозофскиот факултет во Скопје“.

Покрај ова писмото, манифестирана беше општа согласност и солидарност меѓу студентите, професорите и сите релевантни стопански и јавни личности во градот Скопје и пошироко и благодарение на нивната единственост и борба, просветните власти не го укинаа факултетот во Скопје.

Во двете децении пред Втората светска војна, Филозофскиот факултет во Скопје имал голема улога и во општествениот и културниот живот во градот и пошироко во регионот. Така, уште во 1921 година била покрената иницијатива за формирање на посебно научно друштво на Филозофскиот факултет под име *Скојско научно друштво*. Во април 1925 година, по извесна реорганизација, започнува неговата поактивна дејност и од истата година започнува да излегува публикацијата *Гласник скојског научног друштва*. Понатаму, на десетгодишнината од основањето на Филозофскиот факултет во Скопје – во 1930 година, излегол првиот број на списанието *Годишњак скојског Филозофског факултета*, што значи и корените на денешниот Годишен зборник на Филозофскиот факултет треба да се бараат пред 75 години, т.е. во наведениот прв број на ова списание што излезе во 1930 година.

Професорите на Филозофскиот факултет биле иницијатори за формирање на музеј во Скопје. Потоа, уште од првите години

на отпочнувањето со работа на факултетот, професорите и асистентите, покрај својата наставна и научна работа држеле јавни предавања од повеќе области и за граѓаните на градот Скопје кои побудувале голем интерес и кои биле посетувани од мошне голем број граѓани. Поради нараснатиот интерес за овој вид на ширење научни и стручни знаења се создаде нова институционална форма – *Народниот универзитет во Скопје*. Тој својата работа ја започнал во 1927 година и беше никулец за формирање на народни универзитети во другите градови во Македонија.

Политичкиот ангажман на студентите и одреден број професори не доаѓа до израз само во борбата против барањето за укинување на факултетот или за редуцирање на неговата автономија, туку и во антифашистичките студентски манифестации во триесеттите години во кои биле вклучени одреден број професори и асистенти, меѓу кои истакнувале проф. д-р Душан Недељковиќ, познат филозоф, и асистентот Вук Павиќевиќ, кој подоцна во 50-те и 60-те години стана познат професор по Етика и социологија на религијата на Филозофскиот факултет во Белград. Токму значителен број на дипломирани студенти и студентки на Филозофскиот факултет во Скопје, како и студенти кои студирале во Белград, Загреб, Љубљана и во другите европски земји го сочинуваа оној интелектуален слој, предводник во борбата против фашистичкиот окупатор во борбата за ослободување на Македонија, а еден значителен број од нив ги дадоа своите животи за слободата на својот народ и нивните имиња ќе останат запишани со златни букви во неговата понова историја. Но, исто така, значителен број студенти кои студирале на Филозофскиот факултет во Скопје пред 1941 година, по ослободувањето се вклучија во стопанскиот, политичкиот, образовниот и културниот живот на македонската држава и станаа афирмирани научници, професори во средното и високото образование и академици.

Малку пошироко се задржав врз историјатот на Филозофскиот факултет од неговото основање сè до почетокот на Втората светска војна кога неговата работа беше прекината, поради фактот што овој период на Филозофскиот факултет, дури и датумот на отпочнување на наставата (15.12.1920 година) беа целосно игнорирани во сите реферати поднесени од деканите или професорите за јубилеите на факултетот по ослободувањето, во кои како датум за „основање“

се зема 16.12.1946 година, кога фактички тој е обновен со мошне значајна новост – наставата се изведуваше на македонски јазик, согласно на новиот општествено-политички контекст и радикалната промена на општественото и политичкото уредување. Првпат е спомнато отпочнувањето со работа на Филозофскиот факултет во Скопје на 15.12.1920 година во рефератот на авторот на овој текст по повод јубилејот 40 години на Филозофскиот факултет како прва високошколска институција во Македонија, што го поднесе како претседател на Организацискиот одбор за подготовка на одбележувањето на овој јубилеј што се одржа на 15.12.1986 година. Зошто овој значаен период од историјата на факултетот беше игнориран или премолчуван? Дали од самоцензурата на подносителите на рефератите за јубилеите на Филозофскиот факултет или од цензурата на тогашните власти е прашање на кое треба да одговорат историчарите и педагозите кои потемелно ја проучуваат историјата на високото образование во Македонија.

Новите општествено-историски услови по ослободувањето и обнова на Филозофскиот факултет со настава на македонски јазик

Секако дека обновувањето на работата на Филозофскиот факултет на 16.12.1946 година на македонски јазик, претставуваше револуционерен просветен и културен настан, со светло историско значење за развојот на македонскиот јазик, на македонската литература и култура, но и како никулец и претходник во формирањето на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје. Со тоа се создаваа услови Македонија да го заокружи образовниот систем со институции од сите степени на образование и на организиран и континуиран начин да се вреди во меѓународната културно-просветна и научна соработка. Уште Президиумот на АСНОМ на третата седница одржана во септември 1944 година заклучи да се проучи прашањето за отворање на универзитет, додека на Второто вонредно заседание на АСНОМ во април 1945 година било расправано за подготвување на *Предлог-закон* со кој ќе се уреди прашањето за основање на универзитет.

Може да се постави прашањето: зошто токму Филозофскиот факултет да биде прв и претходник на идниот универзитет во Македонија? Ако се направи обид кратко да се одговори на ова прашање, тогаш тој одговор во неколку точки гласи:

Прво, историското наследство што се состои од три основни агенси (фактори) со хронолошка димензија: а) значајното влијание на словенската просветно-културна традиција, чии втемелеувачи беа знаменитите браќа Св. Кирил и Методиј, и понатаму во континуитет ширена и развивана од Св. Климент Охридски и неговите ученици и посебно, со основањето на Охридската книжевна школа, чиј 1120-годишен јубилеј сеодбележа во 2006 година; б) постоењето и подолгогодишно работење на средни училишта во Скопје, посебно гимназијата и учителската школа – тие два автентични европски видови на средни училишта од кои се регрутираа голем број од кандидатите за запишување на Филозофскиот факултет (посебно во периодот на двете децении пред Втората светска војна); в) определението искуство и развој во одделни научни области во работењето на Филозофскиот факултет во Скопје во двете децении пред Втората светска војна, како што е веќе претходно спомнато; токму овој факултет овозможи да се развие филозофската, социолошката, антропо-географската, етнологската и психолошката мисла; потоа, историјата како научно подрачје, книжевноста и странските јазици што најмногу соодветствуваа на обновувањето на Филозофскиот факултет, по ослободувањето, со настава на македонски јазик.

Второ, ваквата структура на Филозофскиот факултет ги соединуваше основите на општествените науки и хуманистичките дисциплини, што создаваше основа подоцна да се издвојат општествените науки во посебни факултети и факултети на уметностите; потоа, фундаменталните природни науки – математика, физика, хемија, биологија, кои го овозможија развојот на техничко-технолошките науки и нивно подоцнежено одвојување во посебни факултети.

Трето, обновувањето и продолжувањето со работа на Филозофскиот факултет на македонски јазик го предизвикаа големите потреби за создавање на просветни работници кои ќе дејствуваат на поширок план: создавање на професори за средни училишта ширум Македонија – во градовите се основаа средни

училишта кои, пак, создаваа средно-стручен кадар за основните училишта и нивната борба со неписменоста, како и создавање кандидати за соодветните факултети на идниот универзитет, кој се формира во Скопје и започна со работа во 1949 година, но и за пошироки потреби во стопанскиот, политичкиот и културниот живот на населението.

Од посебно значење е и фактот дека уште во првата генерација на студенти на Филозофскиот факултет по обновата на македонски јазик во декември 1946 година, за првпат се запишаа и студираа на својот мајчин јазик студенти од трите делови на Македонија. Имено, покрај 20-те студенти од Народна Република Македонија (вардарскиот дел), 20 се запишале од Пиринскиот дел и седум од егејскиот дел. Во следната учебна 1947/48 година, бројот на студенти на Филозофскиот факултет, посебно од пиринска Македонија, се зголеми на 55 студенти. На тој начин, Филозофскиот факултет во новата слободна Народна Република Македонија се јави како интегративен фактор и факел на стремежите на Македонците од сите три наведени делови за образовен, научен и културен просперитет и духовно обединување на македонскиот народ во целина.

Од година во година, бројот на запишаните студенти на Филозофскиот факултет се зголемуваше, станувајќи една од посложените високообразовни институции во Републикава, и тоа не само според бројот на студентите, туку и според својата организациска поставеност во поглед на одделенијата или наставно-научните студиски групи. Мошне големиот подем на Филозофскиот факултет во рамките на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ овозможи прво, одвојување на природно-математичките одделенија и формирање посебен Природно-математички факултет во 1958 година и, второ, одвојување на одделенијата за јазици и книжевност во самостоен Филолошки факултет во 1973 година. Веднаш по овој период, на Филозофскиот факултет се формираа нови наставно-студиски групи-одделенија за психологија, социологија и за одбранбени студии. Вишата школа за социјални работници е пренесена на Филозофскиот факултет како наставно-студиска група со четиригодишни студии, а подоцна е формирана и студиската група за дефектологија. Конститутивни елементи на факултетот се и двете

катедри: по хуманистички студии и дефендологија. Во овој период Филозофскиот факултет разви и широка мрежа на постдипломски студии и во тек се подготовки за формирање редовни докторски студии врз принципите на европскиот кредит-трансфер систем.

Во поглед на ефектите од работата на Филозофскиот факултет од неговата обнова во 1946 година, заклучно со јубилејната 2005 година, ќе ги изнесам следните показатели: во овој период на Филозофскиот факултет дипломираше 14.833 студенти; потоа, од првиот кандидат, кој докторираше во 1958 година, до 2005 година докторираше 255 кандидати, а магистрираше 315 кандидати. Ако на ова се додаде фактот дека овие дипломирани студенти, магистри и доктори не се само од Македонија, туку извесен број од нив се од другите поранешни југословенски републики, но и од други европски и воневропски земји, тогаш тоа јасно ја покажува неговата поширока улога и афирмација во рамките на европското универзитетско образование. Во овој контекст е значајно да се спомне и фактот дека во овој период Филозофскиот факултет и неговите одделенија развија богата соработка со голем број филозофски и сродни институции од регионот и европските универзитети. Со некои од нив соработката е институционализирана, така што се одвива со размена на професори кои одржуваат циклуси на предавања, со изведување истражувачки проекти, вклучувајќи ги и студентите, со одржување на научни конференции и со публикување на заеднички зборници од овие меѓународни конференции. На тој начин, Филозофскиот факултет во Скопје ја врши својата поширока функција како дел од европскиот простор на високо образование, избегнувајќи ја опасноста од регионализам и интелектуално-образовна затвореност.

Ограничувачки фактори во современиот развој на Филозофскиот факултет и на другите образовни институции

Меѓутоа, од ова не треба да се стекне впечаток дека Филозофскиот факултет и универзитетското образование во Македонија во овој период од ослободувањето, па од осамостојувањето на Република Македонија од почетокот на '90-те години

на минатиот век до денес, не се соочувал и дека сè уште не се соочува со низа проблеми и тешкотии – посебно во контекстот на тнр. транзиција и од предизвиците на противречниот процес на глобализација. Овде накратко ќе укажам на неколку чие решавање го сметам посуштинско за побрзи квалитетни промени во реформата, не само на Филозофскиот факултет, туку и на целиот систем на образование во Македонија.

Едно од основните прашања е вистинската, реалната, а не формалната автономија, на образовните установи, посебно на универзитетите и на нивните составни институции (факултетите). Во различни периоди оваа автономија била загрозувана или намалувана од постојните власти, кои во такви општествени контексти дејствуваат како номенклатури. Веќе беше спомната намерата на номенклатурата во Белград кон крајот на 20-те години на минатиот век да го укине Филозофскиот факултет, но благодарение на единството меѓу студентите, професорите и јавните личности во Скопје во тоа време, таа номенклатура се откажала од таа намера. Потоа, по ослободувањето, кон крајот на 60-те години беше укината уписната политика на Универзитетот по принципот *numerus clausus* и воведен „слободен“ упис, и тоа без никаква селекција дури на кандидатит со завршено средно училиште со доволен успех (2), под диктат на тогашниот партиско-државен режим. Намерата на овој режим не беше да се намалат социјалните разлики во високото образование, туку да се ублажи социјалниот конфликт и реакцијата против овој режим поради енормното зголемување на невработените. Така, високошколските установи станаа резерват на добар дел од латентната невработеност и ставање под контрола на социјалниот конфликт. Вториот „вентил“ за овој конфликт беше политиката на „привремена работа во странство“ промовирана и практикувана од истиот режим.

Следниот удар врз автономијата на универзитетите (двата во Скопје и Битола) се случи кон крајот на осумдесеттите години на минатиот век, кога беа нагло сксена материјалните средства за набавка на странски списанија и книги, и тоа не само на факултетите, туку и за градските библиотеки, вклучувајќи ја тука и Народната и универзитетска библиотека. Таа неразумна одлука на тогашната

влада предизвика ненадоместливи штети. Следните влади, од осамостојувањето на Република Македонија до денес, кои дејствуваат de facto како номенклатури и главни профитери, не ја изменија оваа одлука, туку продолжија на истиот начин да ја загрозуваат, не само автономијата, туку и квалитетното изведување на наставата и научната дејност. Само за споредба што значат богато опремени библиотеки за универзитетот е примерот со Универзитетот Кембриџ кој што денес има 31 колеџ и околу 60 богато опремени библиотеки, лаборатории и сл.

Автономијата на универзитетите и нивните факултети во подолг период, почнувајќи од 90-те години на минатиот век и половината деценија од овој 21 век, е на удар и значително е редуцирана во поглед на нивната обнова и развој со професорски и посебно асистентски кадар, бидејќи директно зависи од волјата на министерот за финансии кој го дава својот потпис за распишување конкурс за асистенти. Дури и кога на конкурсот ќе се појави вистинско работно место, галопирачкиот „локализам“ и „непотизам“ наметнува правило дека тоа работно место треба да се додели не на оние кои се најспособни и најподготвени за него, туку на оние кои се тука негде и кои однапред, пред објавувањето на конкурсот, се предвидени и видени на тоа работно место. На тој начин, конкурсите повеќе личат на слепа улица отколку на реална професионална и животна шанса за способните и талентирани дипломирани студенти. Понатаму, студентите и професорите секојдневно живеат и работат во неповолно опкружување, училишници или предавални без никаков стил и смисла; веќе спомнав дека библиотеките се под секое рамниште, студентските домови изгледаат депресивно како запоставените осиромашени и периферни населби во поголемите градови во Републикава. Ресорни министри и нивните заменици речиси се без никаков епистемолошки и деонтолошки авторитет и компетентност, но се со огромна моќ или влијание, со партиско-политички ингеренции и задачи понекогаш да ја менуваат и да ја искривуваат историјата во учебниците. Ваквите партиско-политички ингеренции доведуваат до назначувања на директори во градинките, основните и средните училишта врз единствениот принцип на партиско-политичка припадност на кандидатите од коалицијата

на власт – што исто така значи непочитување на автономијата на воспитните и образовни институции. На тој начин горенаведените постапки на политичко-партиските режими во Македонија се во директна спротивност на трите основни принципи на универзитетската автономија, изнесени уште во далечната 1950 година во *Изјавата* за академска слобода, универзитетска автономија и општествена одговорност на Меѓународната конференција на УНЕСКО, одржана во Ница (Франција).

Кон ова може да се додаде и тоа дека треба да се јакне и негува критичкото мислење кај студентите и професорите кон стварноста и кон неаргументираните гледишта и полувистини. Денес, кај нас преовладува практиката која се состои во тоа професор кој непрекинато ги поттикнува учениците и студентите на критичко размислување да станува неприфатлив, одбивен дури и непожелен. Тогаш се доаѓа до оној вид на образование што кај младата индивидуа треба да ја искорени смислата за критички пристап кон стварноста, посебно кон номенклатурата, за тие да станат податливи кон неа и подложни на сите предизвици и притисоци што ги носи неолибералниот облик на капитализам и процесот на глобализација. Запоставувањето на критичкиот пристап и мислење, во ваквиот систем на образование е тесно поврзано со речиси укинување на логичкото мислење кај учениците и студентите: тие сè помалку прават разлики меѓу важното и споредното, притоа, сосема спокојно се прифаќа одредено гледиште, но во истиот момент и она кое му е спротивно: сè почесто голем број студенти се „мачат „ да дефинираат некој поедноставен поим, ниту јасно и попрецизно да образложат една едноставна теза. Сè помалку се чита поширока литература и сè повеќе се запоставува духовната работа врз себе, без што не може да се трага по вистината.

Заклучок

Основањето на Филозофскиот факултет во Скопје во почетокот на дваесеттите години на XX век као клон на белградскиот Филозофски факултет, иако со манифестна цел и функција да се „...шири српството...“ среде македонското население, што фактич-

ки значеше еден од механизмите на негова асимилација, сепак, одигра спротивна улога – заокружување на образовниот систем, почнувајќи од основните и средните до високото (иако овој степен е непотполн).

Основањето на Филозофскиот факултет во Скопје и неговата дејност до почетокот на Втората светска војна изврши и латентна функција која се состоеше во создавање на високообразовни личности и македонска интелигенција која ќе го спознае својот вистински македонски национален идентитет, претходно замаглуван со идеолошките пропаганди и специјални војни на соседните земји. Со така спознаен идентитет таа се стави во првите редови на Народно-ослободителната борба и во тековите на севкупниот развој на македонското општество по Втората светска војна.

По ослободувањето, овој развој беше мошне забрзан со обновувањето на дејноста на Филозофскиот факултет, факултет што претходеше на основањето на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ (1949 година), но претходеше и на основањето на Македонската академија на науките и уметностите (МАНУ) во шеесеттите години. Тој преставуваше и матица од која подоцна се одвоија во самостојни факултети Природно-математичкиот (1958 година) и Филолошкиот (во учебната 1973/74 година).

Развојот на Филозофскиот факултет од ослободувањето до 85-от јубилеј (2005 година) создаде наставен кадар без кој не можеше да се дооформат и развијат основните и посебно средните училишта. Немерлив е неговиот придонес во сите други области, особено во научно-истражувачката дејност од општествените дејности и културата (книжевноста, поезијата и уметноста) и воопшто за духовниот развој (сакрумот на културата) во Македонија. Индикатори за овој повеќеслоен придонес не се само големиот број на дипломирани студенти, одбранети магистерски и докторски дисертации (не само од македонски автори, туку и од странство), туку и многубројни објавени трудови во земјата и странство.

Филозофскиот факултет разви значајна и институционализирана меѓуфакултеска соработка во рамките на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“, но и со сродни факултети во странство во рамките на меѓународната универзитетска соработка, посебно со низа

филозофски факултети во Европа, со што неговата дејност е вклучена во европскиот простор на високо образование, како и со примената на Болоњскиот процес на реформа на високото образование.

Меѓутоа, развојот на дејноста на Филозофскиот факултет и во периодот од неговата обнова по ослободувањето сè до оваа прва половина од деценијата на овој XXI век, е проследуван со противречности и ограничувања во поглед на: автономијата не само на Филозофскиот факултет, туку и на другите универзитетски и образовни институции; мошне ниското одвојување на финансиски средства од државниот буџет за научно-истражувачка работа, како и укинувањето на финансиски средства за странска периодика и книги од крајот на 80-те години на минатиот век, политичко-партиското влијание во управувањето со образовните институции и сл.

Овие противречни тенденции и ограничувачки фактори е неопходно да се надминуваат преку создавање на реална и визионерска стратегија за развојот на образованието на сите степени и посебно на високото образование, вклучувајќи ја тука и научно-истражувачката дејност за чие создавање и реализирање треба да се чуе пред сè гласот на професорите и истражувачите на учениците и студентите и нивните родители. Една од основните цели на таквата стратегија и реформа на образовниот систем е учениците и студентите да се вклучуваат во наставата и истражувачката дејност и да се оспособат логички и критички да размислуваат и да се грижат за работа врз себе. Само на тој начин ќе се овозможи учениците и студентите по пат на субјективизација доаѓаат до *вистината*. Духовното збогатување и преку наведените начини на субјективна трансформација на самите студенти и индивидуи да доаѓаат до вистината која нема цена, а ниту еквивалент, може успешно да одговори на потребите на единката за да се надминат тешкотиите на овој наш транзициски период, како и да одговори на предизвиците на противречниот процес на глобализација, што исто така влијае врз пристапот на образовната политика.

Се поставува прашањето: дали образовниот систем во Република Македонија и општествено-политички услови во кои живееме го овозможуваат процесот на создавање и развивање на општество на знаење и дали ја негува и развива грижата за работа

врз себе кај децата, учениците и студентите, во нивниот процес на социјализација? Денес, само знаењето стекна преку квалитетно образование може да доведе до економска стабилност и просперитет, до квалитетна комуникација меѓу луѓето, до компетентно и одговорно управување со институциите и со државата и до поквалитетен начин на културно и духовно живеење.

ОБРАЗОВАНИЕТО И ЕВРОПСКАТА ИНТЕГРАЦИЈА

Вовед

Една од многубројните функции на образованието, но мошне значајна во современите општества, е функцијата на социјална интеграција. Оваа функција на образованието е нагласена и развивана во рамките на теориската парадигма на структуралниот функционализам. Така, оваа функција е првпат експлицитно елаборирана во класичната социолошка теорија од еден од нејзините претставници – Емил Диркем (Durkheim, 1963). Според неговото сфаќање, образованието ја перпетуира и ја зајакнува хомогеноста и интеграцијата во општеството, зацврстувајќи ги во детето од самиот почеток суштинските сличности што колективниот живот ги бара. Образованието, и посебно наставата по историја, ја осигурува врската меѓу поединецот и општеството, освојувајќи ги општите норми и правила. Таквата интегративна улога на образованието се одвива преку процесот на нивната социјализација во училиштето кое преставува „општество во минијатура“. Американскиот социолог Талкот Парсонс (Parsons, 1961) го прифаќа Диркемовото учење за улогата на образованието во социјалната интеграција и го развива во рамките на неговата теорија за општествениот систем. Тој нагласува дека по примарната социјализација внатре во семејството, настапува училиштето како „средишно средство на социјализацијата“. Според Парсонс, училиштето дејствува како мост меѓу родителите и општеството како целина, подготвувајќи го детето за неговата улога како возрасен. Понатаму, Парсонс, како и другите функционалисти, подвлекува дека вредносниот консензус е суштествен за да може општеството усогласено да функционира. Тој ја разви тезата дека училиштата исполнуваат две главни вредности: вредност на постигнување (успех) и вредност на еднакви

шанси, што се остварува преку меритократското начело – социјалниот и кариерниот статус се постигнува врз основа на заслугите на самите индивидуи. Ова начело подоцна е доведено во прашање од низа социолози од различни социолошки ориентации, почнувајќи од Пјер Бурдије, Жан Клод Пасерон, Боулс и Гинтис, Голторп и други. Во подоцнежните теориски дебати и емпириски истражувања, интегративната улога на образованието е разгледувана во рамките на проблемот на етничките малцинства и групи во одредени земји (САД, Велика Британија, Франција, Германија итн.), што, пак, не излегува од рамките на функционалистичката теориска парадигма за општествениот систем на конкретните општества, во која се препознаваат трите степени на теоријата: макро, мезо (средно) и микро, со значително запоставување на микро рамништето, како што со право истакнува Маузелс.

Глобализација, глобално образование, пазар

Во оваа теориска парадигма не можат да се најдат одговори за актуелните современи проблеми кои ги наметнаа идеологиите и практиките на глобализацијата или мондијализацијата, инсистирајќи на глобално образование и две рамништа на интеграција меѓу глобалните општества чија главна карактеристика сè уште е да се изразуваат како нации– држави (Гиденс: регионално и глобално). Тргувајќи од ова, за одреден број автори глобалното образование (Global education), термин што е претежно употребуван во Северна Америка, е давање поширока географска перспектива на студиските и предметните програми (curriculum) со цел да ги оспособат учениците да се натпреваруваат поефикасно на глобалниот пазар. За други, тоа претставува фундаментална реевалуација на содржината, организацијата и целта на школување во насока на трансформативна визија за образованието во еден планетарен контекст (O'Sullivan). Меѓутоа, концептот на глобално образование го наметнува прашањето за традиционалната улога на училиштето во формуирањето на националниот идентитет и противречното прашање за слабеење на таа улога што го бара глобалното образование и глобализацијата како политика – практично намалување на моќта

на националните држави. Во овој контекст, како што напоменува Селби (Selby), идентитетот и граѓанството на едно лице повеќе не се става во рамките на една нација, туку тој се оформува од повеќе влијанија кои произлегуваат од повеќекратни правци во глобалниот систем. Поради ова, сметам дека степените на социолошката теорија треба да се дополнат со овој четврт глобален или глобалистички степен. Определен број претставници на теоријата или „политиката на глобализација“ (П.Бурдије) сметаат дека образованието е клучно за економскиот развој. Тие, сепак, нагласуваат дека и не е лесно да се спои политиката наменета за економски пораст со политиката насочена кон еднаквост на шансите. Пример за ова даваат Хараламбос и Холборн (Haralambos & Hollborn, 2000). Тие го наведуваат сфаќањето на Роберт Б. Рич кој тврди дека „државните граници повеќе не ги одредуваат нашите економски судбини“. Индивидуите, според тоа, за најдобри работни места се натпреваруваат со други индивидуи во светот. Оние кои се успешни можат да пожнеат големи награди, а оние кои немаат вештини кои се бараат можат да сфатат дека на глобалниот пазар на работна сила нивната работа малку вреди. Тоа води кон поларизација на приходите меѓу богатите и сиромашните. Глобализацијата е противречен процес со две лица (како богот Јанус). Таа доведе до суштински белези на рефлексивната модерност или современата постмодерност: прво сè поширока и подлабока поврзаност, меѓузависност на сè поголем број општества, што како еден од главните фактори и процеси ја овозможува и ја развива квалитетното образование и култура и научните откритија и сознанија; второ, надмоќ на транснационалните или глобални мултинационални сили и институции – сè поголемо влијание на настаните од дистанца врз животот на индивидуите и општеството; трето, експанзија на модерните „постмодерни“ форми на технологија на економски и политички живот речиси на целиот простор во светот (Реџиљ, 2002); четврто, не крај на историјата (Фукујама), туку речиси крај на географијата (З. Бауман); а следните други карактеристики се потполно различни од претходните кои токму и го изразуваат нејзиниот противречен карактер; петто, поларизација и судир – глобализацијата истовремено ги поврзува општествата, но и ги хиерархизира и ги дели, настануваат сè пого-

леми провалии меѓу Северот и Југот, меѓу богатите и сиромашните, меѓу јаките, „силни“ глобализирачки држави и „слаби“ држави, т.е. такви држави кои се слаби, но си остануваат држави, како што смета Зигмунд Бауман; шесто, таа доведува до „сериско производство на несигурност“ и „организирана неодговорност“ (Гиденс и Бек), до конфликти со низок интензитет, и седмо, до светското ризично општество (Бек), општество во кое не е исклучена алтернативата „хомоглобатусот“, термин употребен од Е. Хобсбаум, да се претвори во „хомоапокалиптус“, тогаш кога грамзливоста по профит и богатство потполно ќе ја задрема духовната димензија на културата на глобализаторите. Со тоа и училиштето се насочува кон приватизација, не толку неопходна на финансиски план, како што истакнуваат К. Лавел и Л. Вебер (Lavel et Weber, 2003), колку низ интерна трансформација во еден пазар каде конкуренцијата меѓу луѓето и сè повеќе и меѓу установите станува правило. Во овој контекст децентрализацијата, на која многу се инсистира кај нас, не е одговор во побарувачка за повеќе демократија и за една поголема блискост, како што истакнуваат овие автори. Таа е конфискувана од страна на новите „барони“ (босови) кои се обидуваат да станат шефови на услужните центри на локалните колективи. Изворот на новата нееднаквост во образованието особено е низ финансирањето.

Инструментите на глобализацијата – Меѓународниот монетарен фонд (ММФ), Светската банка и Светската трговска организација (СТО) ги зафаќаат и образовните системи на одделните земји, посебно на оние што се во транзиција. Така на пример, за добивање на кредит ја условува Владата на Република Македонија со отпуштање вработени во образованието како корисници на буџетски средства. Светската банка иницира „проекти“ за реформа на образованието кои ја следат логиката на пазарната конкуренција, додека Светската трговска организација, иако директно не се занимава со содржината на образованието, сепак таа се интересира за образованието (училиштето) како потенцијален пазар што претставува трговија на образовни услуги. „Над 1000 милијарди евра годишно се трошат за образование во светот. За Светската трговска организација целта е да се успее во тој домен како и во другите, да се дојде до либерализација на пазарот за да се остварат поголеми

бенефиции на приватните образовни претпријатија и на капиталот што во нив е вложен“. (Lavel et Weber, 2003). Овие инструменти на глобализацијата (ММФ, СБ, СТО) успеваат преку поданичките влади да ја запостават автохтоната научно истражувачка мисла и преку „практичари“ и домицилни импровизатори да го разнебитат и она што е добро и препознатливо во националните образовни системи, вклучувајќи го тука и македонскиот образовен систем. Развиените земји и посебно етаблираната еднополарна сила која дејствува како „наддржава“ по принципот на сила, а не по меѓународното право, „има тенденција да бара од другите отворање на пазарот за производи и услуги“. Тука се поставува и прашањето дали Европа е одговор на таквата политика на глобализација или нејзината перспектива е „зalez à la carte: *бразилизација на Европa*“, како што го поставува Улрих Бек (Beck, 1997). Ова второто, според У. Бек, може да се случи ако фатализмот на постмодерноста и на неолибералниот глобализам се пресврти во остварување на пророштвото, нештата навистина ќе станат фатални. Тогаш „апокалиптичните визии, кои уште сега речиси се присвоени целосно од јавната фантазија, би можеле да се пресврнат во реалност-наместо конвенционален епилог – го разигрувам едно од таквите сценарија : *бразилизација на Европa*“ (Beck).

Од друга страна, пак, според В. Хавел (Havel, 1996) самиот термин „Европа“ има корен во академскиот збор *erebu* што значи самрак, исчезнување или вечер, стемнување.

Од филозофијата на Хегел знаеме дека минервината утка ги шири внимателно своите крила кога се замрачува: мудроста, но и опасноста демне на крајот од денот кога сонцето заоѓа и кога предметите не се веќе видливи. Не го гледаме она што е многу видно, не внимаваме на она што секогаш е тука – внимаваме на нештата откако тие исчезнуваат.

Во овој контекст, како што истакнува З. Бауман (Bauman, 2002), откритието дека предметите, нештата, не ја задржуваат својата форма неопределено и можат да бидат различни од она што беа е веќе едно искуство. Но, исто така, знаеме дека предвидливоста повлекува вознемиреност и страв: ако светот е полн со несреќи и изненадувања, не треба никогаш да се опуштиме. Но, нестабил-

ниот карактер на нештата може да ја пробуди амбицијата и детерминацијата, зашто ниту едно решение на нештата не е постојано и неотповикливо, може да мечтаеме за еден поразличен живот, позадоволителен и попријатен. Освен тоа ако веруваме во својата моќ на мислењето и на силата на своите физички способности, може да дејствуваме врз овие мечти и можеме дури и да ги реализираме.

Перспективата на Македонија: интеграција во Европскиот процес на образование и во ЕУ

Реализирањето на една таква мечта за поинаков, подобар и поперспективен живот нуди проектот Европска интеграција, што го нуди Европската унија. Изгледа дека нема подобра алтернатива не само за Македонија (дури и кога во неа се изразени внатрешни дезинтегративни процеси – парадоксално?), туку и за било која друга земја на европскиот континент. Изгледа веројатно дека без европска интеграција нема можност да се постигне брза модернизација, животен стандард кон кој се тежнее, компетентност на националните производи и начини на изнесување на виделина и отворање кон иновациите и креативноста, како „светла точка во темниот тунел“. Магнетната привлечност на Европската унија и процесот на нејзиното проширување, покрај ова може да се интерпретира и на следниот начин. Од социолошката методологија во истражувањето на социјалната интеграција на индивидуите во социјалните групи, е познато дека степенот на нивната интегрираност се мери преку два индикатора: бројот на членовите што ја напуштаат групата во еден период и постоење на конфликт меѓу членовите и водството на групата и начинот на неговото разрешување. Ако ова се примени врз степенот на интегрираност на државите во Европската унија, може да се види дека постои висок степен на интегрираност. Прво, од нејзиното формирање како Економска заедница до Европска унија ниту една членка неа ја нема напуштено. И второ, постоењето на определени конфликти внатре во неа (пример: случајот со Хајдерова Австрија) се разрешуваат без напуштање на Унијата, што води до уште повисок степен на интеграција кој може да се интерпретира со Козеровата теорија на конфликтите.

Меѓутоа, поделбата или дезинтеграцијата на Европа, покрај одредени внатрешни противречности во економскиот степен на развиток на одделните членки на Унијата, културната различност и посебно непостоење на политички институции и единствени јавни европски мас медиуми, со тоа и на европско јавно мислење, сепак главните фактори се надворешни и тоа во однос на најмоќната глобална сила-САД која настојува да создаде однополарен светски систем. Ќе биде ли Европа нејзин вазал или конкурент? Поделеноста во Унијата стана јасно видлива во однос на две прашања: војната во Ирак и Меѓународниот кривичен суд.

Какви односи меѓу Европската унија и САД се на повидок можеби највидливо го покажува краткото интервју меѓу претседателот Џ. Буш и турскиот министер за надворешни работи што го објави турскиот весник *Cumhuriyet* (Република), а го пренесе *Le monde diplomatique* од април 2003 година под наслов: „Има ли уште Европска унија?“. Имено, покрај другото стои: Џ.Буш: „Ниту еден сојузник не ни донел толку главоболка како вие“ (се мисли на одлуката на турскиот Парламент за неприфаќање на американски трупи пред нападот на Ирак-П.Г.). Ј. Јаркис: „Турција учествува и во европскиот процес, а од Европската унија стигнуваат и поинакви гласови“. Џ. Буш: „Постои ли уште Европска унија? Јас ја разбив на три дела!“ (Во *Le monde diplomatique* стои дека ова интервју не е демантирано ниту од турска ниту од американска страна). Дали со тоа се остварува ставот на Тони Џат (Judt, 1996) „Европа: голема илузија“. Има автори, на пример како што е Александар Дел Вал (Del Valle, 2000), дека борбите во Босна, Чеченија, Косово... (овде би додал и борбите во Македонија во 2001 година) претставуваат борби против Европа, борби против нејзината целосна интеграција и прераснување во светска сила. Дали претставниците на структурата на моќта во Европската унија беа свесни за тоа; дали сега почнуваат да бидат свесни за тоа или сè уште се плашливи и не можат на таквата тенденција да се спротистават?. Во бројот на *Le monde diplomatique* од мај 2003 година, Бернард Касен (Cassen, 2003, 24-25) ја објави статијата под индикативен наслов „Европската унија болна од атлантизмот“, истакнувајќи, притоа, дека иако поделена за војната во Ирак, Европската унија би можела, сепак, да извлече „колатерал-

на предност“ – онаа на афирмација на сопствен идентитет, држејќи дистанца со американскиот „партнер“ и давање на политичка поддршка на еврото, да го вклучи во спорот целиот пазар на европското знаење во материјата на правото и правдата“. На ова може да се додаде „зајакнување на цивилното општество во новите држави на Европа и интегрирање на нејзиниот Исток и Југ“ (Mežnarić, 1996).

Во историјата на европската интеграција, како што истакнува Андреј Марга (Marga, 1999), уште од Втората светска војна образованието, воопшто и универзитетите, беа не само место каде за првпат беше измислен и презентираан концептот европска интеграција, туку исто така и промотори на најголемиот дел ефективи. Универзитетите на Западна Европа беа место каде што се роди идејата за европска интеграција. Но, овие универзитети беа први кои идејата ја спроведоа во практиката, градејќи мрежи на соработка, здружување и интеграција, која е проширувана и зајакнувана сè до денес. Универзитетите, согласно на карактеристиките на нивната дејност, пред сè знаењето, науката и културната комуникација, не знаат за граници и треба да се достапни на секого. Во практиката се покажа дека универзитетите како институции од различни земји можат да се интегрираат, а зошто да не можат и економски, правно-политички и културно со задржување и на основните идеосинкратски црти на одделните општества. Односот помеѓу индивидуализираното признавање на културниот идентитет, или употребувајќи ги зборовите на Чарлс Тејлор, „политика на еднаков дигнитет“ и „политика на разлика“ се толерира, но и се дебатира. Процесот оди кон јакнење на сегментите на граѓанското општество и сè повеќе се балансира односот меѓу националното, традиционалното и граѓанското образование.

Оттука, образованието и воспитанието претставуваат релевантен фактор во подготовката на Македонија и другите земји од Средна и Југоисточна Европа, за општествени промени и имплементација на економските, социјалните и политичките реформи. Оваа улога е јасно согледана и е експлицитно истакната во пет точки во Букурешката декларација под наслов *Јакнење на заедничкиот европски дом за образование, олимпискивена кохезија и квалитет* – *предизвик за образованието*, донесена од Конференцијата на

министрите за образование на земјите-членки на Европската унија (Brussels, 2000).

- „Институциите за образование и воспитание помагаат при транзицијата на поранешните социјалистички системи кон пазарни економии; тие го снабдуваат народот со знаење, компетенции и вештини потребни да успеат во променетата општествено-економска средина; тие придонесуваат кон развојот на јавната администрација и приватните претпријатија;
- Соработката во образованието и воспитанието придонесува за надминување на конфликтите и за повторно воспоставување на соработка и контакти на луѓе со луѓе вон националните и етничките граници; образование за демократско граѓанство, мултикултурно образование и нов приод кон наставата по историја се инструменти за промовирање на отвореност и толеранција и за зајакнување на граѓанското општество;
- Системите на образование и воспитание имаат клучна важност за подготвување на општествата во Југоисточна Европа за економска глобализација. Развојот на општеството засновано врз знаење бара специјални напори насочени кон доживотно учење во сите сектори на општеството. Неопходно е да се стекнат вештини и компетенции кои се есенцијални за учествување во глобализираната економија, како што се познавање и работа со компјутери, јазична умешност и интелектуална способност;
- Преку нивните постојани врски со општеството во целост, институциите за образование играат важна улога во подготвувањето на земјите во Југоисточна Европа за потесно инволвирање во европските структури; како што покажа искуството во земјите кандидати на Централна и Источна Европа, образовните естаблишменти можат да играат мирољубива улога во европската интеграција;
- Конечно, вредноста на образованието и воспитанието не потекнува само од нивната улога во економскиот и политичкиот развој, туку тие се важно средство за обез-

бедување на чувство на припадност и постигнување на сопствен развој и изразување во периодот на општествена транзиција, со овозможување на луѓето да си го најдат своето место во општеството и да станат активни граѓани; образованието и обучувањето придонесуваат за општествената еволуција и кохезија и општеството во процесот на транзиција“.

На оваа Букурешка декларација ѝ претходи пофундаменталниот документ – Болоњската конвенција на европско високо образование од 19 јуни 1999 година, донесена од страна на европските министри за образование, во која на експлицитен начин министрите потписници на овој документ развојот на високото образование го поврзаа со процесот на европската интеграција. Имено, уште во првиот пасус на овој документ, на кој се повикуваат и подоцнежните документи кои се однесуваат на улогата на образованието и обучувањето во Европа пишува: „...Сведоци сме на растежот на свеста на голем дел од политичката и академската јавност и јавното мислење за потребата од изградба на една покомплетна и широка Европа, особено надградувајќи ги и зајакнувајќи ги нејзините интелектуални, културни, социјални, научни и технолошки димензии“. Болоњската конвенција ги афирмира принципите на Магна картата за универзитетот, донесена во 1988 година и Сорбонската декларација од 25 мај 1998 година. Болоњската конвенција од 1999 година, промовира создавање на европски систем на високо образование ширум светот, прифаќање на флексибилен образовен систем со споредливи степени и дипломи, како и примена на *Diploma Supplement* со цел да се промовира можноста за вработување на европски граѓани и меѓународна компетентност на системот на европско високо образование. Не навлегувајќи во подетална анализа на овој и на другите документи, кои се однесуваат на релевантноста на образованието за европските интеграции, напоменувам дека овие документи, освен Букурешката декларација, се објавени на македонски јазик во брошурата под наслов *Универзитетот Св. Кирил и Методиј и европскиот пати* (Документи од европските конференции и теми за дискусија, Скопје, мај 2001 година).

Македонија се вклучи во европскиот обрзовен простор, иако со задоцнување, сепак активно преку Фаре темпус поддршката што отпочна во 1996 година. Така, во овој период со Фаре програмата за Република Македонија, Европската комисија одржува интензивна соработка меѓу институциите за високо образование во Македонија, со соодветните институции од земјите членки на Европската унија, на Централна Европа, на Источна и на Југоисточна Европа. Во рамките на Темпус програмата институционалната соработка се одвиваше и се одвива во рамките на 40 заеднички проекти од типот на компактни мерки, вкупно 202 индивидуални престои од земји членки од Централна и Источна Европа и осум индивидуални престои од институции за високо образование од Република Македонија. Овие податоци се изнесени во „Водичот“ за изложбата одржана во Скопје од 5-10 декември 2001 година во Универзитетската и народна библиотека, а во организација на Националната канцеларија на Темпус програмата.

Филозофскиот факултет и други факултети се вклучија во овој процес и преку проекти од Темпус програмата, но за одбележување е и отпочнувањето и функционирањето на постдипломски студии за европска интеграција на Филозофскиот факултет. Во Предлог-студиската програма на Институтот за социологија на Филозофскиот факултет е концептирана насока за европеистика за додипломски студии, со што се поврзува додипломското и постдипломското рамниште на овој вид студии. Соработката се одвива и во други форми, како во рамките на регионот, така и пошироко на европскиот простор.

Европската димензија во образованието и наставничката професија

Немајќи намера да се исцрпи оваа тема, овде ќе го поставам прашањето кое може да биде предмет на размислување и дискусија: дали ваквите форми на поддршка се доволни за побрзо вклучување и интегрирање на Македонија во европскиот образовен простор, а со тоа и образованието како еден од генераторите на побрзото асоцирање и интегрирање во Европската унија? Како што истакнува

Франсин Ванискот (Vaniscotte, 1996) е неопходна промоција на европска димензија во образованието на наставниците која им нуди нов начин на разгледување на акцијата. Документите, особено на OECD во преден план го ставаат концептот на *квалиџет* како начин на заедничко приоѓање кон проблемите на воспитанието и образованието и кон одговорите на предизвиците од еволуцијата на општеството. Во поглед на наставничката професија УНЕСКО ги воопштува податоците за наставните дисциплини кои треба да се проучуваат за да се осигури современа професионално-педагошка подготовка на наставниците, собрани од три негови институции: Меѓународното биро за образование (BIE), Меѓународната организација на трудот (OIT) и Латино-американското биро за образование, во различно време и независно еден од друг. Според Б. Жимемо и П. Ибанез (Gimemo, Ibanez, 1981), заклучоците на трите институции воопштени од УНЕСКО ја оцртуваат и препорачуваат следната номенклатура на научни области во кои е неопходно да се реализира професионално-педагошката подготовка на наставниците за тие да можат поцелосно да ги исполнуваат функциите на училиштето: училишна хигиена, психологија на образование, социологија на образование, теорија на воспитание, дидактика, историја на педагогија, училишна администрација, организација и законодавство, компаративна педагогија, предметни методики, професионална ориентација.

Квалитетот на наставничката професија која го носи бремето на одговорност и постојаност на усовршување и евалуација, станува фокус на политиката на соработка на образованието користена во обучувањето и сензибилизацијата на личностите во образованието во европска димензија. Во овој контекст, Ф. Ванискот ја нагласува оваа политика како „инструмент на конструкција на една интегрирачка и хомогенизирачка Европа која го избегнува ризикот од прогресија на две брзини: онаа на задолжени и на богати, онаа на сиромашни и исклучени, што би било на рамниште на држави или на она на индивидуите“ (Vaniscotte). Ова бара развиено критичко мислење во и за воспитанието и образованието и посебно за нивните реформи. Кај нас не може да се каже дека постои такво критичко мислење и тоа од аспект на односот меѓу стручното и

општото хуманистичко образование, како и во поглед на демократизацијата на училиштата и факултетите. Во средното образование, сè уште преовладува тенденцијата на запишување и учење на учениците во средните стручни училишта што е повеќе од двапати повисоко во однос на учеството на учениците кои се запишуваат во општите училишта (гимназиите), Тоа е во спротивност со општата тенденција на образовните текови и промени во земјите на развиениот свет и Европската унија кон која се стреми Македонија. Таа општа современа тенденција концизно ја опиша, веќе спомнатиот германски социолог Улрих Бек (Beck, 1997) како еден од големите политички одговори на глобализацијата: изградување и ширење на општеството на образование и знаење; продолжување, а не скусување на образованието, слабеење или отфрлање на неговото тесно обучување за определени работни места и занимања и ориентирање кон процесите на образование кон широко применети „клучни квалификации“. Под терминот „клучна квалификација“, У. Бек подразбира не само „еластичност“ (флексибилност) или „учење кое трае цел живот“, туку до него ги реди и социјалната компетентност-способност за совладување конфликтни ситуации, разбирање на различни култури, комплексно мислење, занимавање со несигурноста и парадоксите на втората модерност или, како други автори ја нарекуваат, постмодерност. Токму постмодернистите Ашер и Едвардс (Usher and Edwards, 1994) иднината на образованието ја гледаат во четири можности кои овде ќе бидат само таксативно спомнати:

1) модерните образовни системи, според либералното гледиште, можат да продолжат и да се одржат непроменети, а на индивидуите да им помогне да го развијат целосно својот потенцијал;

2) втората можност е наметнување на образовниот систем – конзервативно гледиште; образовниот систем би можел да се преобликува така да се обиде да ги истакнува традиционалните вредности, на сите да им наметнува исти вредности, а тоа може да се случи како реакција на несигурност и разлики меѓу луѓето, кои се дел од постмодерноста;

3) образованието може да се обликува така што ќе го одразува капиталистичкиот систем; образовните содржини би можеле да се изменат така што главниот акцент се става врз знаењето кое е

корисно и кое служи за создавање профит, а не за трагање по вистината;

4) можноста образованието да го изразува постмодернизмот со тоа што го зема предвид културниот плурализам-потребите на различните групи; а оваа можност би можела да ја признае важноста на прилагодливоста на личното образование на сопствениите потреби и желби. Примерите што ги наведуваат овие автори се нагласување на доживотно учење, признавање и истражување на културната различност, образование на маргинализираните групи. Ашер и Едвардс се определуваат за оваа четврта опција на образование, иако очигледно од него не се отстранети сите елементи од модернизмот.

Проценување и реформа на образовниот систем

Во однос на иднината на образованието во Македонија можат да се постават повеќе прашања, меѓу кои и следните: дали јасно се дефинирани целите на образовниот систем како целина и на неговите посебни делови? Понатаму, што е она што е добро, што го издржа забот на времето и што треба да се негува и да се развива во целина на системот и посебно за деловите во образовниот систем и образовните традиции во Република Македонија? Што е она што е анахроно, што е потстандардно и што мора да се менува и е инкомпатибилно со европскиот образовен простор и со европската димензија во образованието?. Постои ли задоволително развиена компаративна педагогија кај нас која ќе укаже на истите тие прашања како се поставени или решени во регионот и пошироко (на пример, позната е големата централизација на францускиот образовен систем во однос на системот во Велика Британија)? Врз основа на сето ова, па и врз други прашања е потребно да се изврши евалуација, интерна и екстерна и да се направи јасна визија за промените во целина и во деловите, операционализирана во фази, форми, начини и средства на нејзината реализација.

Проценката, логично, произлегува од планирањето. Евалуацијата на високообразовните институции е практика во светот повеќе од десетина години, според извештајот на OECD од 1990

година, а во Македонија за тоа почна да се размислува дури минатата година. Токму во овој извештај стои фундаменталниот проблем во која мерка евалуацијата служи за извор на информации за доделување на ресурси од страна на власта, од другите организации на финансирање и од советите на администрирање, од една страна и од друга до која мерка евалуацијата може да се покажува корисна за усовршување на наставата и на истражувањето во смисла на универзитетите и училиштата? Дали овие две суштински цели на евалуацијата кај нас, ќе бидат конфронтирани или можеби ќе бидат комплементарни? Но, барем едно треба да биде јасно, она што го потенцира и Алфонсо Бореро Кабал (Cabal, 1995), во интересната книга *Универзитетот денес*, дека во „случајот на универзитетот, перманентната евалуација е логично продолжување на акцијата на планирање и претставува валиден аргумент на поткрепа на неговата автономија. Впрочем, правото на институциите на високо знаење е да ги одредуваат нивните сопствени норми, тие треба најнапред да се докажат пред општеството и државата и само тогаш можат легитимно да бараат нивната автономија да биде признаена и да не се прифаќа сервилноста. Автономијата на универзитетот инспирира доверба и поддршка на неговиот деонтолошки авторитет (Бошински). Евалуацијата е неопходно да ги опфати образовниот систем во целина, неговите делови, посебно институциите преку интерната или автоевалуација, но и вршење на самоевалуација на секој наставник од основното до високото образование, со јасно определување на факторите на евалуација, предметот на евалуација и процедурата“.

Ние можеме да продолжиме со поставување на прашања во врска со нашиот образовен систем. Што станува со општото образование, добивањето на пошироки знаења и развивањето на апстрактното мислење во процесот на училишната социјализација, со што се одликуваше како позитивна одредница и што станува со воведувањето на интерактивната настава? Дали постои премин од сфаќањето на учењето како забава кон она како сериозна работа и кон учењето кое треба да се научи, дека ученик се станува, а не се раѓа, како што напоменуваат Мари Дури Бела и Анри ван Зантен (Belleat, D.M. et Henriot van Zanten, A., 1992)? Дали од училиштето

и семејството сè повеќе и повеќе се отргнува воспитната функција и неа ја заменуваат групата на врсници, телевизијата, кафулето, односно сè понагласена улога на „скриената“ наставна програма („курикулум“) во однос на официјалната? Што станува со негувањето и развивањето на логичкото и критичко мислење кај учениците и студентите? Дали преовладуваат автократските или демократските форми на настава? Што станува со образованието за религиите како дел од културата на народите и како тоа ќе се разреши – со посебен предмет или со веронаука? Овие се значајни прашања за кои кај нас не се води дебата, а во другите земји кои се во транзиција и овие прашања на различен начин се разрешуваат. Колку учителите, наставниците и професорите се прашуваат за реформите и колку се има доверба во нив? Ова е прашање што го поставува и Хергрејс во контекст на неуспешните образовни реформи во САД и Велика Британија. Колку е навлезено во училишните институции и факултетите политичко – партиското влијание, непотизмот и комерцијализацијата што како црвот во дрвото ја нагризува автономијата, ефикасноста и стандардите на образованието? Каков ни е управувањето во образовните институции? Колку е ефикасен нашиот образовен систем и посебно високото образование, зашто за ова последново резултатите од истражувањето што го спроведов за последните десетина години за дипломираните студенти покажува дека просекот на студирање на универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ е седум години, кај студентите од машкиот пол е седум и пол години, додека кај студентите од женскиот пол шест и пол години? Каква е социјалната селекција и уписната политика на Универзитетот? Резултатите од истражувањата и тука се неповолни. Какви се стандардите на опременост и условите за работа во училиштата и факултетите во Македонија и какви се разликите од регионална и европска гледна точка?

Колку се значајни образованите стандарди на сите нивоа, може да се потсетиме и на не премногу далечната 1988 година, кога Советот на Европската економска заедница, со допис ѝ се обрати на португалската влада во врска со тоа доколку таа не преземе реформи да го стандардизира средното образование според моделот на членките на Заедницата, ниту еден работник не ќе може да биде вработен во некоја од нејзините членки! Нели ова е поучен пример и за нас?

Тенденции во образованието на европските простори

Мошне значајно е да се согледаат образовните тенденции во земјите на Европа и светот. Погрешно е да се мисли дека образованието на европскиот простор на Унијата е без проблеми и дека таму се успешни реформите и дека немаат слични проблеми како и кај нас. Тоа дека не е така може да покаже само една куса анализа на резултатите од истражувања и определени критички анализи. Според Филип Браун (Brown, 1997), реформите во образованието во Европа во деведесеттите години настанаа под влијание на „третиот бран“ на парентократската идеологија на образованието, што ја замени претходната меритократска идеологија што веќе ја споменав во рамките на функционалистичката теорија за образованието. Овој трет бран ја вклучува главната програма на образовната реформа под слоганите: „*родителски избор*“, „*образовни стандарди*“ и „*слободен пазар*“.

Третиот бран на одреден начин е формално откажување на државата од одговорноста за образованието, но фактички без да го намали своето влијание врз него, како и делумна манифестација на силна борба за сертификација на образованието, која ги поткопува принципите на „еднаквост на образовните шанси“. Додека општествената елита продолжи да ги ужива бенефициите на приватното образование, во текот на XX век, како што истакнува Волфорт, барањето да се опремаат нивните службеници со академски акредитиви се зголеми. Променетото барање за академски акредитиви меѓу средната класа беа забележани од Бурдије и Болански.

Понатаму, меѓу 1991–1994 година Стефан Бол, Ричард Боув и Шарон Гервиц спроведоа истражување во Велика Британија со анализа на документи и интервјуа со наставници, ученици и нивните родители и заклучија дека реформите со начелата на родителски избор, стандарди и пазар доведоа до поголемо социјално диференцирање и поделен систем на образование. Конкуренцијата меѓу училиштата доведе до борба за поголем број ученици и со повисоко образовно постигнување, а тоа пак имаше за последица да ја прекине комуникацијата меѓу училиштата, како и до одлевање

на поквалитетниот наставен кадар во повисоко рангираните училишта, поради повисоките плати. Нивниот заклучок е: „на секој пазар постојат победници и губитници, на овој образовен пазар сите ние можеме да завршиме како губитници“ (Ball, et al., 1994).

Улогата на европските институции во поддршка на овие тенденции и ориентации во образованието е мошне значајна. Според К.Лавел и Л.Вебер, званично компетенциите на Унијата не се ограничени во поглед на образованието, но во последните години, Комисијата и Советот на Европа го охрабрија усогласувањето на образовните системи. Во средината на 1990 година, Комисијата во центарот на својата стратегија ја стави улогата на „**ЧОВЕКОВИОТ КАПИТАЛ**“. На седницата на Советот на Европа во Лисабон, во март 2000 година, таа нова ориентација појасно е дефинирана: во заклучоците на Претседателството, образованието и усовршувањето се ставени во ранг на средство за политика на вработување, социјална политика и макро-економска политика. Што се однесува до образовните системи, тие е неопходно да се „прилагодат“ на новото технолошко побарување, на барањата на конкуренцијата и флексибилноста кои ги формулирале владеачките европски средини. К.Лавел и Л. Вебер, напоменуваат дека на седницата на Советот на Европа (март 2002), е усвоена „детална програма на работа за натамошните цели на системите на образование и воспитување во Европа“. Во овој контекст се подвлечени три стратешки цели: „да се подобри квалитетот и ефикасноста на воспитно-образовниот систем во Европската Унија“; „на сите да се олесни приодот во воспитно-образовниот систем“ и особено „да се овозможи приод на надворешниот свет кон воспитно-образовниот систем“. Еден прецизен програмски календар е дефиниран сè до 2010 година. Во таа перспектива се разработени 16 индикатори, кои треба да послужат во евалуацијата на националните системи и нивното споредување. Задничките цели и комбинацијата на односи и проценки ќе ѝ овозможи на секоја членка да го оцени патот што треба да го помине и низ националните планови да презема мерки. Сите образовни политики се повикани да се концентрираат врз исти фундаментални постулати кои потекнуваат од либералната инспирација: едно ефикасно училиште потполно отворено за „здружување“ со претпријатијата

и чија крајна цел би била придонес кон економската конкуренција! (Laval et Weber, 2003).

Францускиот аналитичар Мишел Елијар (Eliard, 2000) во својата индикативно насловена книга *Крајот на училиштитето*, истакнува дека новата концепција која се наметнува на училиштето е тоа да биде третирано како претпријатие или како пазар. Оваа филозофија на интерактивен комуникациски базар (безистен), значи *смрт* за училиштето.

Многу слично и социологот Франк Пупо (Poureau, 2003) напоменува дека владините „реформи“ во Франција се запишуваат во контекст на широка приватизација на образованието за да се направат едноставно *пазар*, како што е поштата, транспортот, културата, информацијата, социјалната заштита. Тоа е корисно и прилагодено на барањето на претпријатијата. Повеќе отколку општата приватизација, системот на образование е исечен и се продава на парче. Дистрибуцијата на деловите на пазарот преку општините („децентрализација на образованието“) може да се изврши преку државната администрација. Но, таквата филозофија која тешко може да се забашури, истакнува Пупо, предизвикува движење на општ револт обележен со импозантни манифестации. А реакцијата се јавува и во публицистиката, на пример преку ресентната книга на К. Лавал со категорично назначениот наслов: *Училиштитето не е претпријатие* (Laval, 2003).

Тогаш што да се прави и каде е излезот? Сè додека највисокиот бог се парите е профитот и во силата, а не во вистината; сè додека сè се проценува преку парите и тој што нив ги има може сè да купи, без разлика на неговиот IQ, сè дотогаш овие проблеми ќе бидат парадоксални. Покај квалитетот и квалитетното образование ќе постои некавалитет и деедукација, девалоризација на дипломите, сè дотогаш додека не станеме свесни за моќта на своето мислење и да се каже стоп на неолибералното гледиште за образованието и училиштето како претпријатие, како пазар, бидејќи тоа не е тоа. Ориентацијата треба да биде кон создавање на таков вид на општество и образовен систем во кој секој што има дарба на Оноре де Балзак, да ја развие и тоа да биде. Ќе мечтаеме ли само за таква иднина или и ќе се бориме неа да ја доловиме?

ОБРАЗОВАНИЕТО ВО ТРАНЗИЦИЈА ВО МАКЕДОНИЈА: ПРЕДИЗВИЦИТЕ НА ПАЗАРОТ НА ТРУДОТ И ИНФОРМАТИЧКОТО ОПШТЕСТВО

Вовед

Во прилогот се разгледуваат три основни прашања поврзани со реформата на образовниот систем: 1) формите на приватизација во образованието, 2) проблемите на пазарот на трудот поврзани со квалификациите и нивоата на образование, вработеноста и невработеноста, 3) информатичкото општество и неговото влијание во основните и средните училишта и посебно во поглед на нивната опременост со компјутери, нивната употреба во наставата, како и достапноста на интернет.

Основната теза во анализата се проблематизира преку ставот на Х. Лаудер дека во основа постои конзистентност меѓу економијата со ниска технологија и ниски плати со системот на образование што е веројатно дека за една таква економија ќе произведува ниско квалификувани личности.

Реформа на образовниот систем и политика

Образованието во поранешното југословенско општество, во чии рамки Македонија беше една од федералните држави членки, сè до седумдесеттите години на минатиот век се сметаше како еден од најважните механизми на социјална и политичка контрола, но и како канал на социјална промоција врз основа на меритократската идеологија за еднаквоста на шансите. Во овој период силно се разви системот на социјална коректура : мрежа на бенефицирани ученички и студентски домови, како и ученички стипендии и кредити чија висина речиси ги покриваше трошоците за исхрана и домување. Од средината на седумдесеттите години оваа образовна политика се измени и повеќе внимание се посветуваше на „производствениот

труд“ преку идеолошката лозинка „поврзување на училиштето со фабриката“. Ваквата ориентација доби нормативен израз во законот за насочено образование што се однесуваше на средното, вишото и високото образование. Со овој закон се укинаа општите образовни училишта (гимназиите) кои беа мошне поквалитетни и стандардизирани од другите и се формираа средни двегодишни , тригодишни и четиригодишни училишта за занимања со тесна стручна насоченост. Тоа преставуваше голема и далекусежна инволуција во реформите на образовниот систем наспроти трендовите во Европа и развиениот свет. Иако гимназиите беа повторно вратени во рамките на образовниот систем уште кон крајот на осумдесеттите години на минатиот век, сепак нови закони за основно и средно образование беа усвоени дури кон средината на деведесеттите години, а Законот за високо образование дури во 2000-та година. Меѓутоа, одредени промени, пред сè во наставните планови и програми на основното, средното и универзитетско образование, беа извршени со отфрлање на наставните програми за марксизам и самоуправување кои подоцна беа заменети со наставни содржини за демократија и граѓанско образование.

Практикуваните реформи во образовниот систем и образовната политика во минатата транзициска декада во Република Македонија ги имаат следните две карактеристики : прво, тие реформи беа и се парцијални, иницирани и преземани од соодветните партиско -политички елити на власт што изразува иста тенденција со различна форма од претходната еднопартиска политичка елита што се наметнува над сите други сфери на општествената организација и живот на луѓето. Меѓутоа, кога реформите се иницираат или диктираат одгоре и се однесуваат на одделни компоненти, а не на целиот систем на образование и без да се земе предвид и чуе гласот на наставниците, учениците, студентите и нивните родители, тогаш „неуспехот на образовната реформа е предвидлив“ (Sarason, 1990; Hargreaves, 1997); второ, практикуваните реформи претежно се одвиваа на волонтаристички начин, т.е. без претходно научно истражување на образовното искуство и традиции и неговите предности и недостатоци во Македонија, како и без компаративно проучување на образовните системи, тенденции и реформи во земјите на

Европската унија и развиениот свет, со цел да се создаде современа и реална визија и стратегија за реформите, како што на пример постапија реформаторите на образовниот систем во Словенија.

Во тој правец, современите тенденции на промени на образованието во земјите на развиениот запад во минатата декада ги опишува Роџер Дал (Dale, 1997:273) за кои кај социолозите постои широка согласност за едно првенствено општо ниво за причините и природата на овие далекусежни промени. Имено, социолозите на нив гледаат како на дел од поширокиот пад на повоениот договор за држава на благосостојба, а тоа е поврзано сè повеќе со промените во глобалната економија. Според Ј. Вин и П. Двајер (Vyn and Dwyer, 2000:179) во повеќето земји на OECD, реформата на образованието применувана во 90-тите години суштински се инспирираше од теоријата на човековиот капитал на нов начин. Постапката се карактеризира со „приватизација“ и „маркетизација“ на образованието. Фактички тоа е и појдовната точка на неофордистичката ново-десничарска реакција на глобализацијата, со цел да се намалат трошоците за образование и истовремено создавање на стимули за унапредување на стандардите. Во маркетизиран образовен систем јавните пари ги следат одлуките што ги донесуваат родителите и учениците и на успешните училишта им даваат пари за ширење, а не ги стимулираат неуспешните да напредуваат. Истовремено конкуренцијата ќе ги намали трошоците за образование на децата (Naralambos and Holborn 2000:797). Оваа неофордистичка ориентација Филип Браун (Brown) ја нарекува „трет бран“: премин од меритократска идеологија во парентократска, што најдобро ја изразуваат слоганите: родителски избор, стандарди, пазар. Меѓутоа, овие промени во реформите на образовните системи на западните земји се противречни и имаат неповолни импликации, како на планот на комуникацијата меѓу училиштата, така и во поглед на зголемената социјална нееднаквост и поостра социјална диференцијација (Ball et al., 1994).

Не навлегувајќи во одделните фази и видови на промени во образовниот систем во Македонија во досегашниот период на транзиција, овде согласно на насловот на темата ќе се направи краток осврт врз следните прашања : 1) формите на приватизација во образованието; 2) проблемите на пазарот на трудот поврзани со нивото на образованието и 3) информатичкото општество и образованието.

Формите на приватизацијата во образованието

Во периодот по 1945 година приватизацијата во образованието нема традиција. Како исклучок може да се смета постоењето на две средни верски училишта (училиште на православната Македонска црква и училиште на Исламската верска заедница) како и Факултетот за богословија. Тие не беа во рамките на официјалниот систем на образование, бидејќи црквата според уставот беше одделена од државата. Со Уставот од 1991 година повторно е овозможено да се формираат приватни училишта во средното и високото (факултети и универзитети). Меѓутоа, тоа во практиката не се случи, освен за едно средно училиште чија настава се одвива на англиски јазик и Универзитетот на албански јазик во Тетово создаден врз надворешна иницијатива на комесарот на Европската унија -Ван Дер Штул, што во жаргонот е наречен по неговото име „Штулов универзитет“, а официјално се нарекува „Универзитет на Југоисточна Европа“.

Меѓутоа, во практиката не се создаде мрежа на приватни училишта и високообразовни институции што би биле конкурентни на мрежата на јавните училишта и високо-образовни институции, што би довело преку нивната конкуренција да се постигнува квалитет, стандард и ефикасност. Ако приватизацијата се дефинира пошироко, т.е. ако под овој термин се подразбира преместување на финансиската одговорност за одредена форма на школување од државата на семејството или на самата индивидуа, тогаш може да се каже дека постои одреден процес на приватизација. Имено, учеството на студентите кои партиципираат во трошоците за студирање се зголемило од година во година речиси во целиот период на транзиција. На пример, истражувањето за уписот на студентите во јуни 1996 година што го реализирав со соработниците, покажа дека на двата државни универзитети со партиципација на трошоците се запишале 14.08%. Оттогаш до сега учеството на студентите со партиципација во трошоците се зголемило за два и пол пати. Вонредното студирање е со плаќање на одредени трошоци, што добива форма на приватизација во пошироката смисла на значење на овој термин. Следната форма на приватизација е приватното учество на плаќање на трошоците на студентите сместени во ученички и студенски домови или во сме-

стување во приватниот сектор преку изнајмување на соби кои не се во местото каде се лоцирани училиштата или факултетите. Тука спаѓаат трошоците за транспорт, за купување на учебници, книги и друг училишен прибор. Така, според извори на Светската банка-канцеларија за Македонија, голем дел од трошоците на домаќинството отпаѓаат на книги и училишен материјал и со тоа поостро се погодени посиромашните домаќинства (95.8% во основното образование, 61.9% во средното образование и 31.9% во универзитетското образование). Трошоците за транспорт се на второ место по висина и важност во трошоците за образование. Овој вид трошоци во рамките на приватните трошоци доминираат во средното и универзитетско образование (36.8% во средното и 64.4% во универзитетското образование). Важно е да се напомене дека трошоците за запишување стануваат значителен дел од трошоците за образование дури во третиот (универзитетски) степен на образование. Сепак, треба да се напомене дека иако сумата на надоместоци за образование по жител не покажува значителни варијации во групирањето според доходот, сепак јавните трошоци за образование подразбираат поголем дел од вкупните образовни трошоци во споредба со приватните. Тоа е повеќе карактеристично за основното и средното образование и за посиромашните домаќинства. Сè поголемото зголемување на приватните трошоци во средното и високото образование придонесе да се забрза процесот на социјално раслојување, а со тоа и поостро да влијаат механизмите за социјална селекција во средното и високото образование. (Georgievski, 1999).

Проблемите на пазарот на трудот и образованието

Проблемите на пазарот на трудот се тесно поврзани со структурата и развиеноста на економијата на една земја и степенот на квалитет и ефикасност на образовниот систем. Тоа укажува дека во современата глобализирачка економија „трудот треба да добива повисока вредност и да биде преобразуван со посредство на *знаењето*. Тоа значи да се инвестира во образованието и испражувачката работа“ (Beck, 1997). У. Бек укажува дека еден од големите политички одговори на глобализацијата гласи: изградување и ширење на

општество на образованието и знаењето со несигурноста и парадоксите на втората модерност (Beck, 1997; 211).

Тргувајќи од ова, се поставува прашањето дали економијата и образованието во Македонија ги следат тенденции што се изразени во развиените западноевропски земји? Македонија се карактеризира со недоволно развиена економска структура и со структурална невработеност следена со висока стапка која во последните години достигнува над 35%. Намаленото производство во периодот на транзиција и распаѓањето на големите индустриски капацитети градени за поранешниот југословенски пазар произведе голем број на стечајни работници, покрај големиот број на невработени кои за првпат бараат работа. Постои неусогласеност на понудата и побарувачката, иако многу поголема е понудата на пазарот на работна сила. Проблемите на пазарот на трудот се јавуваат и на страната на понудата и на страната на побарувачката што е најчесто случај во земјите на транзиција како што е Македонија. Понатаму, реалниот бруто општествен производ во однос на 1989 година опадна на 76.8%, во 1992 година на 69.3% во 1997 година и на 80.7% во 2000 година. Спротивно, за истите години во Полска реалниот бруто општествен производ покажува брза тенденција на пораст (84.4% во 1992 год.; 111.8% во 1997 год. и 126.7% во 2000 год.). Ова е првиот индикатор за економија во македонскиот транзициски период, чие производство опаѓа во однос на предтранзицискиот период изразен преку реалниот бруто општествен производ. Реалниот бруто општествен производ, и големиот број на индустриски капацитети означени како загубари, на одреден начин го покажува релативното ниско ниво на технологија на македонската економија. Вториот индикатор е висината на платите, и тоа поврзано со нивоата на образование. Според анкетата за работна сила спроведена од Државниот завод за статистика на Република Македонија во април 2000 година, речиси без разлика на нивото на образование на вработените лица најголемиот број се групирани во следните две категории: 5001-8000 денари и 8001-12000 денари месечен доход по вработен или во противвредност тие се движат помеѓу 100 и 200 евра за двете категории (Табела 1). Тоа јасно ја покажува тенденцијата на ниски плати кои соодвествуваат на ниски квалификации или високите ква-

лификации се деградирани на ниски плати. Со ова се потврдува првиот дел од тезата на Лојдер дека „во основа пазарниот систем на образование е целосно конзистентен со ниски плати, економија со ниска технологија, прецизно заради тоа што е веројатно да се произведат ниско квалификувани личности за една таква економија. Во спротивно, високата плата, економијата со висока технологија, пред сè, бара високо ниво на квалификуваност и автономија на работникот.“ (Lauder, 1997:390). Првиот дел на тезата на Лаудер повеќе соодветствува на состојбите во економијата и образованието во случајот на Македонија (од причина што не постои вистински пазарен систем на образование) отколку вториот дел на неговата теза. Имено, економија со ниска технологија и ниски плати каква што е македонската е конзистентна со образовен систем кој произведува ниско квалификувани личности за таква економија. Вториот дел на неговата теза е соодветна на економии со високи технологии и плати и пазарни системи на образование, што не е карактеристика на Република Македонија.

Табела 1 – Население над 15 години според економската активност и ниво на образование во 2001 година во Република Македонија

Ниво на образование	Без Образ.	Незавршено основно	Основно Образов.	Три год. средно образование	Четиригод. средно образование	Више образование	Универзитетско образование	Вкупно
Економ. активност								
Вработени	1,8 11.072 65,9	7,1 42.792 80,8	25,4 152.323 63,0	13,4 80.201 67,7	36,3 216.776 68,6	5,5 33.021 80,4	10,5 63.120 83,4	100 599.305 69,5
Невработени	0,0 5.739 34,1	3,9 10.189 19,2	34,0 89.378 37,0	14,5 38.215 32,3	37,6 99.023 31,4	3,1 8.067 19,6	4,8 12.584 16,6	100 263.195 30,5
Се:	1,9 16.811 100	6,1 52.981 100	28,0 241.701 100	13,7 118.416 100	36,6 315.799 100	4,8 41.088 100	8,8 75.704 100	100 862.500 100

Извор: Анкета на работна сила, октомври 2001 година,
Државен завод за статистика на РМ

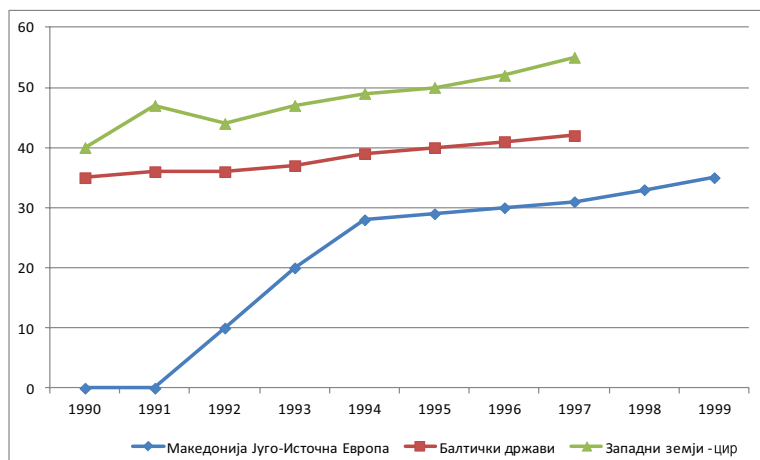
Стапката на невработеност, но и онаа на вработеност е највисока кај лицата со четиригодишно образование (37,6% : 36,3%); потоа, следат лицата со основно образование со таа разлика што стапката на невработеност е значително повисока отколку на вработените во истата категорија (34,0% : 25,4%). Мошне ниски се стапките на невработени, но и на вработени во категоријата „без образование“ и „незавршено основно“ што е веројатно поради тоа што лицата од овие категории претежно живеат на село, занимавајќи се со земјоделие на своите индивидуални стопанства и како такви тие не се регистрирани ниту како вработени, ниту како невработени. Исто така постои незапоставлива стапка на невработени во категоријата вишо и универзитетско образование, околу 8% што само го заострува проблемот на понудата и побарувачката на пазарот на трудот на повисоки квалификации и знаења, проблем што не е во ваква форма изразен во развиените земји. На пример, во Велика Британија учеството на неквалификуваните и поликвалификуваните во вкупната работна сила постојано се намалува, а обратно стапката се зголемува кај лицата со високо образование и посоефицицирани и флексибилни занимања (Хараламбос, Холборн, 2000: 823). Веќе повеќе години компанијата Џенерал Моторс ги заменува квалификуваните работници со високообразовани лица не заради тоа што првите не работат добро, туку од простиот факт што вторите можат да покажат способност за иновација и усовршување на работниот процес, нови поопшти знаења и располагање со релативно посоефицицирани знаења и „клучни квалификации“ како што изнесе У. Бек. Ова се однесува на втората хипотеза за соодносот на запишување на ученици во стручните и општи училишта во средното образование и трендот на запишување во вишото и универзитетско образование. Податоците се изнесени во Табела 2 и Графиконот 1.

Табела 2 – Учеството на учениците во средното образование според видот на образование-општо/стручно во Р. Македонија (%)

Година	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Вид на образов.										
Општо	0,0	0,0	19,6	26,9	28,7	30,4	30,6	31,0	32,2	33,9
Стручно	100	100	80,4	73,1	71,3	69,9	69,4	69,0	67,8	66,1

Source: World Bank, 2000

Графикон 1: Учество на учениците во средното општо образование

(Source: World Bank, 2000)

Податоците во Табелата 3. и Графиконот 1. ги покажуваат следните карактеристики: прво, запишувањето и учењето на учениците во средните стручни училишта е над двапати повисоко од учеството на учениците кои се запишувале во општите училишта, што покажува значително помала флексибилност во работниот процес како во поглед на стекнувањето на нови вештини и знаења, така и во поглед на менувањето на работните места и занимањата, т.е. во поглед на „клучните квалификации”. Второ, постојат два спротивни тренда во периодот на транзиција кај уделот на учениците во општото и стручното образование: 1) постепено опаѓање на уделот на учениците во стручното и 2) постепено покачување на уделот на учениците во општото образование, што е позитивна тенденција. Трето, и покрај ваквата тенденција Македонија споредена со земјите од регионот (Југоисточна Европа, Балтичките земји и Западните развиени земји) сè уште има значително поголемо учество на ученици во стручното средно образование (Графикон 1).

Потесното стручно образование е пречка за флексибилност и промена на работните места што ги бара современиот брз технолошки и терцијален развој. Ова го потврдуваат податоците од веќе

споменатото истражување „Промените во социјалната структура во Македонија со посебен осврт врз високото образование“, што го реализирав со соработниците во јуни 1998 година. Имено, од 2100 анкетирани лица на возраст од 18 – 70 години, 87,3% во целата работна кариера не го менуваат занимањето; потоа 5,8% еднаш го промениле; 3,9% двапати; 2,4% три и повеќе пати. Најмногу не го менувале невработените 95,2%, потоа земјоделците 92,4%, а релативно помалку не го менувале службениците 70,2% и менаџерите, директорите 63,2%.

Анализата покажа дека предизвикот на промените во пазарот на трудот во Македонија поради сè повеќе глобализираната светска економија, неопходно е политиката да се насочи во два правци. Прво, инвестирање во технолошки и софистициран терцијален развој на македонската економија и второ, порадикални, посеопфатни промени во образованието на сите степени врз основа на повисок квалитет преку стандарди комплементарни со оние на земјите од Европската унија. Тоа е неопходно, бидејќи во услови на „ризично општество“ индивидуата е неопходно да се прилагодува на брзината на промените на технолошките и комуникациските средства со цел да ги совладува новите вештини и знаења, низ целиот живот да учи ако сака да опстане. Тоа како што истакнува У. Бек, треба да ги надминува тешкотиите на транснационалната комуникација и соодветните конфликти да станат разбирливи и совладливи за студентите.“ (Beck, 1997)

Предизвикот на информатичкото општество

Поимот „информатичко општество“ потекнува од почетокот на шеесеттите години на минатиот век од американскиот научник Ф. Мечлап (Machlup). Со овој поим тој ја означи појавата на новата категорија занимања како „произведувачи на знаење”. Со него тој ги означил сите немануелни работници и училишта кои луѓето ги образуваат за такви занимања. Малку подоцна културологот У. Тадао (Tadao) информатичкото општество го дефинира во

денешната смисла на зборот како медиум за масовна комуникација, а групите кои со него управуваат манипулирајќи со симболи стекнуваат огромна општествена моќ. Значењето на информатичкото општество (како средство што го менува животот на луѓето) е разгледано и во Белата книга на Европската комисија публикувана во 1993 година од аспект на растежот и конкурентската способност. Во оваа публикација се подвлекува важното место на управувањето, квалитетот и брзината на ширењето на информацијата за економскиот подем. Тука се изложуваат и основните принципи за создавање и функционирање на информациското пространство, потпирајќи се врз следните поврзани елементи: 1) технолошките средства (хардвер и софтвер) овозможувајќи ја обработката на информацијата и достапноста до неа; 2) физичка инфраструктура – телекомуникациски мрежи, сателити; 3) развој на услугите и 4) подготовка на корисниците за употреба на наведените технологии, меѓу кои посебно место заземаат компјутерите и достапноста на интернет.

Без оглед на фактот што информациите се една од клучните категории во процесот на учењето и образованието во современите услови употребата на компјутерите и интернет е потреба и неминовност во создавањето висококвалификувана флексибилна работна сила. Се поставува прашањето: колку училиштата од основно и средно образование се опремени со компјутери и колку од нив имаат пристап до интернет. Ако овие училишта ги поделиме според типот на населбата (Скопје – главен град, другите градови во Македонија и селата во кои има основни, но не и средни училишта, тогаш податоците од Табелата 3. покажуваат дека:

1. Иако не е голем бројот на училишта од основното образование што немаат компјутер, сепак такви има три во Скопје, седум во другите градови и 24 на село. Ако се има предвид фактот дека основното образование трае осум години, тогаш тоа претставува мошне голем период за учениците да немаат познавања за компјутерите и нивната употреба и се разбира дека тие ќе застануваат во однос на своите врсници кои претходно ако не осум години, барем половина од овој период учеле и употребувале компјутер.

Табела 3. – Ойременосѝ со компјутери и ѝрисуѝаѝ на инѝтернетѝ во основниѝте и средниѝте училишѝта во Р. Македониѝа сѝпоред ѝѝиѝиѝот на населено место, март 2002 година

Тип на населено место	Тип на училиште	Училишта со Компјутери и Пристап на Интернет Број	Училиште со компјутери						
			Нема компјутер	Употребуваат Комп.	Имаат компјут. Но не употребув.	Употребув. CD ROM	Не употреб. CD ROM	Компјут. со CD ROM	Интернет пристап
			по.	%	по.	%	по.	%	по.
Скопје	основно	3	135	16.6	83	15.3	38	29.9	1
	средно	-	556	35.9	413	41.7	148	39.4	11
Друг град во РМ	основно	7	414	50.8	292	53.8	80	78.2	6
	средно	-	992	64.1	585	58.6	228	60.6	16
Село	основно	24	266	32.6	168	30.9	48	28.9	3
	средно	-	-	-	-	-	-	-	-
Вкупно	основно	34	815	100.0	543	100.0	166	100.0	10
	средно	-	1548	100.0	998	100.0	376	100.0	27

Извор: Биро за развој на образованието во Р.Македонија, март 2002 година

2. Иако поголемиот број училишта компјутерите ги употребуваат во настава, сепак значаен број од нив што се движи меѓу 30 и 40% не употребуваат компјутер во наставата, иако ги имаат. Компјутерите во настава повеќе се употребуваат во средните училишта во Скопје (74,3%) . Уделот на училишта кои употребуваат компјутери во другите градови е повисок кај основните училишта 70,5% ;

3. Употребата на CD ROM е поголема кај училиштата од основното и средното образование во другите градови отколку во Скопје.

4. Многу мал број училишта (вкупно 27) имаат пристап до интернет. Ако е тоа донекаде разбирливо за селските училишта поради непостоење на инсталирана мрежа за интернет, тоа е речиси неразбирливо за Скопје и другите градови во земјата.

Ова го потврдува веќе изнесеното правило: економија со ниска технологија и ниски плати е конзистентна со пазарен систем на образование и е веројатно дека ќе произведува ниско квалификувани личности за една таква економија.

Ширењето на интернетот е мошне значајно, бидејќи како што истакнува Е. Hosbawn (1998:121) тој прави широка лепеза на достапни технологии. Меѓутоа, истакнува Хосбаун, треба да запомнеме дека моментално, на крајот на 20 век, дури иако брзо се шири, само малкумина имаат пристап до интернет. Моментално тој е ограничен на Америка и Европа, ако не од други причини, тогаш заради тоа што основен предуслов за пристап кон интернет е писменост и познавање на англискиот јазик. Потоа, постои и економски аспект: порастот на глобалниот пазар овозможи брза комуникација, така што иста телевизиска програма или ист филм може да се пренесува во целиот свет во исто време.

Компјутеризацијата и другите мултимедиски средства, меѓу кои и кабловската телевизија, имаат и друга, темна страна покрај светлата. Така, компјутерскиот стручњак Том Форестер утврди дека „компјутерите се инфилтрираат во многу подрачја од нашиот општествен живот, но не го преобразуваат (наведено спред: Hacker & Todino, 1996: 76), додека, пак, социологот М. Кастел во своето обемно дело за општеството на информатичкото доба укажува дека глобализирачки мрежи ги „засилуваат претходните општествени обрасци“ (Castells, 1997:1,363).

Францускиот аналитичар, пак, Мишел Елиар (Eliard), во својата индикативно насловена книга *Крајот на училиштето* (*La fine de l'école*) истакнува дека новата концепција која се наметнува на училиштето е тоа да биде третирано како претпријатие или како пазар. „Не оглушија со потребното прилагодување на меѓународниот натпревар, со важноста на новите технологии на комуникација, ургентно се бара вклучување на секоја образовна институција на интернет итн. Мултимедиумите малку по малку го преземаат местото на наставникот. Оваа филозофија на интерактивен и комуникациски базар (безистен) значи смрт за училиштето. Но, тоа е интересно од повисока гледна точка на трговците, неодложно и брзо да продадат компјутери, придружни делови, cd rom итн. Значи комуникацијата се прави во моментот, а учењето се прави во време. Не се работи, истакнува Елијар, да се негира прогресот што се состои во новите технологии. Тоа би било апсурд. Ризикот на учениците се состои во фактот што наместо повеќе технологии тие да придонесуваат за пе-

дагошко усовршување, тие служат за замена на неопходните учења на занимањата, различни раздвижувања, малку компатибилни со програмите на секоја дисциплина, што влече со себе деструкција на предавањата. Но Елијар, повикувајќи се на Жерар де Силис и анализирајќи ги конвергенциите меѓу Европската тркалезна маса која опфаќа 47 од најзначните европски управувачи, покажувајќи дека логиката на сите нови односи пред неколку години е да се трансформираат училиштата и универзитетите во еден огромен вносен пазар за претпријатијата на компјутери за помошни наставни средства, преку развојот на настава на дистанца и воспоставување на акредитиви (*carte a pise d'acreditione*) за компетенции кои ќе овозможат да се примени законот за дипломи. Оваа интенција, како што означува Елијар, преовладува и во *Белата книга* што ја објави европската комисија во 1995 год, *Да се предава и да се научи кон когнитивното општество*, под редакција на Едит Кресон, европски комесар за образование. Овој извештај се повикува во контекст на монделизацијата која би го направила потребно водењето сметка за европската димензија од страна на националните образовни системи.

Многу слична критична анализа на училиштето и пазарниот систем во образованието направи У. Ц. Мисеа (Misea), како и аналитичарот Дани Роберт Дифур (Difur), во ноемврскиот број од 2001 год на *Le monde diplomatique*, под наслов *Посмодерното дете*. Во оваа анализа се заклучува дека сериското фабрикување на единки без цврст идентитет и моќ на размислување и посебно критичко размислување не е препуштено на случајот: за тоа се грижат надлежните установи, т.е. телевизијата и училиштето, со тоа што капитализмот сонува својот пазар да го прошири на целото подрачје на земјината топка, што и го остварува под името монделизација, односно глобализација.

Заклучок

Реформите во образовниот систем во периодот на транзиција во Македонија сè уште се во тек и немаат заокружена целина и претежно се иницирани одгоре во хиерархијата, односно владеачките партиски елити и поради тоа најчесто е предвидлив неуспехот.

Во рамките на промените на образовниот систем во Македонија од аспект на насловот на темата врз основа на кусата анализа на прашањата што се разгледуваат во текстот може да се заклучи:

1. Постојат определени форми на приватизација или приватно учење и студирање, пред сè, во поглед на трошоците за учење или студирање на учениците и студентите. Трошоците за купување на учебници и друг школски материјал се покарактеристични за домаќинствата чии ученици посетуваат училиште од основно образование, додека трошоците за транспорт, домување во ученички или студентски домови и за запишување на факултетите се покарактеристични за домаќинствата на ученици од средното образование и на студентите. Оние студенти кои не ќе освојат доволно поени на приемните испити за влез во државната квота, а се рангирани во квотата за партиципација со материјални средства, дел од трошоците за студирање ги поднесуваат нивните семејства или самите лично.

2. Пазарот на трудот се карактеризира со структурална невработеност и со изразена повисока понуда од побарувачката што ја покажува и мошне високата стапка на невработеност (над 35,%). Не само кај понудата, туку и кај побарувачката има проблеми поради опаѓањето на производството и реалниот бруто општествен производ како и ниските плати на вработените. На одреден начин се потврдува тезата на Х. Лаудер во следната малку модифицирана форма: економија со ниска технологија и ниски плати е конзистентна со образовен систем кој произведува личности со ниски квалификации за таквата економија

3. Информатичкото општество, односно посоефистицираните масмедиумски средства ги зафаќа и образовните институции во Македонија. Меѓутоа, ако се оценува според опременоста на училиштата во основното и средното образование со компјутери, нивната примена во наставата и пристап на интернет (особено ова последното е мошне незадоволително) што се совпаѓа со тезата на Лаудер за производство на личности со несофистицирани, ниски квалификации. Меѓутоа, во услови на пазарна економија се комерцијализираат и масмедиумите и информациите, а со тоа покрај позитивните консеквенции имаат и негативни.

ПРОЦЕСОТ НА СОЦИЈАЛИЗАЦИЈА И ФОРМИРАЊЕ НА ОПШТЕСТВЕН И ЛИЧЕН ИДЕНТИТЕТ

Вовед

Процесот на социјализација на поединецот и процесот на формирање или конструкција на неговиот општествен и личен идентитет се два заемно поврзани и неодделиви процеси. Првиот процес е оној во кој поединецот ја учи културата на своето општество, правилата, нормите и вредностите и начинот на однесување со другите поединци, го социјализира своето битие и со тоа формира соодветен општествен идентитет. Другиот процес – формирање на идентитет, се одвива преку припадноста на општествени групи, почнувајќи од процесите во кои што се одвива примарната социјализација преку групи на вршници, училишта, масмедиуми и сл.; со еден збор, процес познат како секундарна социјализација. Според функционалистичкото теоретско гледиште, примарната социјализација подразбира „социјализација во текот на раното детство“, додека секундарната социјализација „настанува во подоцнежните години и врз неа помалку влијае семејството, а зајакнуваат другите фактори, на пример, групите вршници и училиштето“ (Harralambos, Holborn, 2000: 509). Според Л. Малки (Mulkey, 1993: 88) социјализацијата е главниот општествен принцип затоа што таа претставува процес во кој што човечкото битие станува човек наспроти неговата или нејзината нужна припадност на општествената група. Луѓето не можат да постојат надвор од групите (општеството или другите групи). Утврдениот процес на настанување на општественото битие низ процесот на социјализација како нужна последица има три динамики: *екстернализација*, *интернализација* и *објективизација*. Овие динамики претставуваат дијалектичка врска меѓу поединецот и групата, така што човекот е производ на општеството и покрај тоа што не постои општествена стварност без луѓе. Општеството (гру-

пата), исто така, е таква дијалектичка појава која што претставува човечки производ кој што континуирано повратно влијае врз својот творец (Berger, 1967). Процесот на социјализација по пат на овие динамики (екстернализација, интернализација и објективизација) силно влијае врз темелниот процес на *сѝтрукиѝуирање* на личноста, односно врз формирањето на нејзиниот општествен и личен идентитет.

Поимот на „идентитет“ во социолошката литература се дефинира како „чувство на сопственост што се развива кога детето почнува да се диференцира од родителите и семејството и кога тоа го зазема своето место во општеството“. (Jary and Jary, 1991). Значи, идентитетот се однесува на она што луѓето мислат дека се, а тоа е она најважното што ги одбележува. Како што истакнуваат Хараламбос и Холборн (Haralambos, Holborn, 2000), идентитетот најчесто се поврзува со националната и етничката припадност, сексуалната ориентација (хомосексуалци, хетеросексуалци, бисексуалци), родот и класата. Иако идентитетот е нешто што се однесува на поединците, тој е поврзан со општествените групи на кои тие поединци им припаѓаат и со кои се идентификуваат. Меѓутоа, човековата претстава за себеси и претставата на другите за него секогаш не се поклопуваат. *Личниот идентитет* може да биде различен од *општествениот идентитет*. На пример, личноста која што другите ја гледаат како машко, може себеси да се доживува како жена заробена во машко тело, напоменуваат Хараламбос и Холборн.

Поимот на идентитет добива сè поголема важност како во современата социолошка литература, така и во современите општества, особено во оние кои што доживуваат радикални општествени промени како што се т.н. транзициски општества; на овие им припаѓаат и денешните балкански општества. Во одредени периоди на промени на овие општества, општествените и лични идентитети на луѓето се постабилни, во други временски периоди, особено во кризните, нивните идентитети се понестабилни, покршливи. Оваа втора тенденција настанува во одреден општествен контекст во кој што повеќето луѓе ги губат своите кариерни и животни перспективи, кога нив ги зафаќа апатија и рамнодушност, кога духовната

димензија во културата во тоа општество се гаси и кога отапува чувството на љубов спрема другите луѓе, а со тоа и преземањето акција на луѓето за промена на ваквата состојба и општествен контекст.

Во формирањето на општествениот и личниот идентитет на поединецот, според Пјер Бурдије, значајна улога игра *хабитус*-от како и училишната социјализација во вид на официјална и „скриена“ наставна програма или во форма на *видлива и невидлива педагоџија*, како што ги поима Базил Бернстин (Bernstein, 1997), за што повеќе подоцна ќе стане збор.

Хабитусот на Бурдије и видливата и невидлива педагогија на Бернстин се вклучени и во процесот на училишната социјализација, при што во формирањето на идентитетот на учениците се посебно значајни феномените како што се стилот (начинот) на наставата и „климата“ во одделението која што се создава во зависност од видот на наставата. Важно е толкувањето на настанувањето на одредени форми на идентитет во образовниот процес како што се подтеориите на симболички интеракционизам за образованието: 1) самоисполнувачко пророчство и 2) теорија на етикетање.

Францускиот социолог Клод Дубар Дубар (Dubar, 1995, 2006), поаѓајќи од учењето на Макс Вебер и Џорџ Мид, се обидел да конституира социолошка теорија на идентитетот која ја означил како четврта парадигма под името *„разбирачки индивидуализам“* (l'individualisme compréhensif). Секако дека оваа негова теорија не е потполно развиена, но сепак, изнесени се основните елементи на таквата теорија, опфаќајќи ги сите три нивоа на социолошката теорија (микро, мезо и макро).

Хабитусот на Бурдије, видливата и невидливата педагогија на Бернстин и формирањето на општествениот идентитет

Самиот збор *хабитус* е од латинско потекло и е употребуван во схоластичката традиција, а потекнува од грчкиот збор хексис

(hexis) што го употребувал и Аристотел за да ги означи „диспозициите прифатени од телото и душата“.¹

Пјер Бурдије го презема овој класичен концепт употребуван од повеќе автори и му дава една посложена, подијалектичка и поотворена дефиниција. Имено, тој ги дефинира *хабитусите* како „системи на трајни и преносливи диспозиции, структурирани структури, предодредени да функционираат како структурирачки структури, односно како генерички организациски принципи на практика и репрезентација“ (Bourdieu, 1980: 88). Врз основа на оваа дефиниција на хабитусот како систем на диспозиции поврзани со една општествена патека, можно е кај Бурдије да се препознае збир на специфични хабитуси карактеристични за големите класи и кои ги појаснуваат различните начини на социјализација. Во тој процес на социјализација, една општествена класа станува „класа на индивидуи со ист хабитус“, односно индивидуи кои што имаат исти диспозиции во поглед на иднината, бидејќи ги споделуваат истите типични патеки. Описот на хабитусот најчесто добива форма на спротиставеност на „квалитетот“ или „доблеста“ што се црпат од заедничкиот јазик и искуства и кои што служат за да се окарактеризира еден стил на односи, еден начин на физичко и морално однесување, еден општ став кон иднината (Dubar, 1995: 69). Како овој процес на социјализација и хабитус влијае врз формирањето на општествениот или попрецизно класниот идентитет, според Бурдије, се гледа од следната негова шема.

Шема 1. Класен *хабитус* и *идентитет*

Буржуј: „угледен“ опуштен, широк (по дух, гестови и сл.), благороден, богат, широк (во идеите итн.), либерален, слободен, префинет, природен, опуштен, полн со волја, убеден, отворен итн.	Ситен буржуј: „претенциозен“, стеснет, тесен, отсутен, мал, ситен, оскуден, шкрт, штедлив, стриктен, формалист, строг, ригиден, стиснат, ограничен, скрупулозен, прецизен итн.	Народен: „сиромашен“, лев, тежок, отворен, срамежлив, невешт, „конфузен“, сиромашен, „скромнен“, „добро дете“, „природен“, искрен (во говорот), црст
--	--	--

Извор: (Bourdieu, 1974)

Од горната шема се гледа дека Бурдије ги спротиставил трите класни (општествени) идентитети: угледниот или крупен (голем) буржуј, ситниот буржуј и луѓето од народните слоеви. Меѓу „спротиставеноста на *големиот* и *малиот*“ опфатени се речиси сите специфични опозиции“ (Ibid.). Така, ситниот буржуј (во подем), во наведениот труд на Бурдије е претставен како „пролетер кој се прави мал за да стане буржуј“, од народно потекло, тој што го ограничува својот пад „често пати на еден единствен производ, сфатен и фазониран во функција на строго селективни очекувања на владеечката класа“, „тој е свртен кон нуклеарното семејство“ тесно стиснато, но и малку агресивно, тој (ситниот буржуј) инвестира многу во образованието и го тера своето потомство кон сè поголем можен успех; тој го манифестира, со својата физичка поставеност (она што Бурдије го нарекува телесен hexis) дека треба „да се прави мал за да премине преку тесните врати што водат кон буржоазијата; под принуда да биде строг и стриктен, дискретен и педантен во неговиот начин на облекување, говорене, во неговите гестови и во целото негово однесување, нему секогаш му недостасува малку ширина и широчина“ (Ibid, стр. 25). Сето ова го прави ситниот буржуј спротивен на вистинскиот буржуј кој што ја докажува својата

¹ Терминот хабитус е употребуван и од страна на Е. Диркем во неговото предавање објавено под наслов *Педагошка еволуција во Франција* (1904–1905) во кое што тврди дека во секој „од нас постои длабока состојба од која што другите го создаваат и го наоѓаат нивното единство: токму на таа состојба воспитувачот треба да изврши трајно влијание... Тоа е општата диспозиција на духот и волјата која што влијае нештата да ги набљудуваме под одреден ден... диспозиција во која што христијанството е составен дел во некој став на душата, во некој хабитус на нашето морално битие“. На тој начин Диркем го дефинира образованието како „конституирање на внатрешна и длабока состојба која што поединецот го насочува во одреден правец во текот на целиот живот“ (Durkheim, E., *L'evolution pedagogique en France 1904–1905*), 2 ed., Paris 1969, p. 38, навод според Дубар (Dubar, Cl. 1995: 65). Најверојатно е дека Пјер Бурдије го пронашол и го презел терминот хабитус од Диркем, обидувајќи се да го реafirмира и развие, слично како што тоа го направил и со термините или концептите „социолошко поле“, „културен капитал“, „homot academicus“, „општествена репродукција“ итн.

ширина (во потрошувачката и во идеите), бидејќи истовремено тој поседува средства (економски) и кодови (културни): треба само да ја зачува стекнатата позиција, а не да се обидува да пристапи кон повисока позиција; крупниот буржуј во своите ставови манифестира една реализирана коинциденција на битие и намерата да стане битие (*devoir être*). Ситниот буржуј, според Бурдие, се разликува од работникот и од селанецот кои немаат претензија да станат буржуи, можат да бидат она што се, односно „поскромни“, но со искреност во говорот, со „смисла“ за реалност; тие не се мешаат со нивните желби, но ги прикажуваат како „тешки“ и „невешти“, веднаш штом тие се појават во буржоаскиот универзум во кој што не владеат ниту со средствата (економски) ниту со кодовите (културни) за „добро однесување“.

Овој Бурдиеов Веберовски идеално-типски опис претпоставува дека хабитусот, продуциран од социјализацијата на поединците, истовремено ја изразува позицијата (горе /долу) и патеката (долна / горна) што се изразува преку една иста „визија за економскиот и општествениот свет“ (она што Бурдие го нарекува „класен етос“) и која што се афирмира во јавниот и приватниот живот (Dubar, 1995). Според Бурдие, социјализацијата обезбедува инкорпорирање на класниот хабитус и продуцира класна припадност на поединците, притоа репродуцирајќи ја класата како група која што споделува ист хабитус. Како што истакнува К. Диба, Бурдие, за да воспостави кореспонденција меѓу објективните и субјективните диспозиции, морал да изврши двојна редукција – истовремено дозволувајќи спецификација на механизмот на интериоризација на објективните услови² и на механизмот на екстернализација на субјективните диспозиции. Токму по цена на оваа двојна редукција, хабитусот може да биде дефиниран како производ на интериоризирани „објективни“ услови (позиција и патека на општествената група според потеклото) и како производител на практики со „објективни“ ефекти (позиција на групата

на припадност), репродуцирајќи на тој начин социјална структура и обезбедувајќи континуитет на индивидуалниот хабитус. Во овој контекст треба да се истакне дека „ако општествените идентитети се произведени од историјата на индивидуите и нивниот хабитус, тие се исто така производители на нивната идна историја“ (Dubar, 1995: 78). Оваа иднина зависи не само од „објективната“ структура на системите во кои што се развиваат индивидуалните практики и особено од состојбата на општествените односи во внатрешноста на овие полиња, туку, исто така, зависи и од „субјективниот“ биланс на способноста на индивидуите кои што влијаат врз менталните конструкции на опортунитет во овие полиња. Идентитетите се резултат на средбата на патеките на општествената условеност со општествено–структурираните полиња. Меѓутоа, овие два елементи не се нужно хомогени, а значајните категории на патеките не се нужно истите оние кои ги структурираат полињата на општествената практика (Ibid, стр. 78).

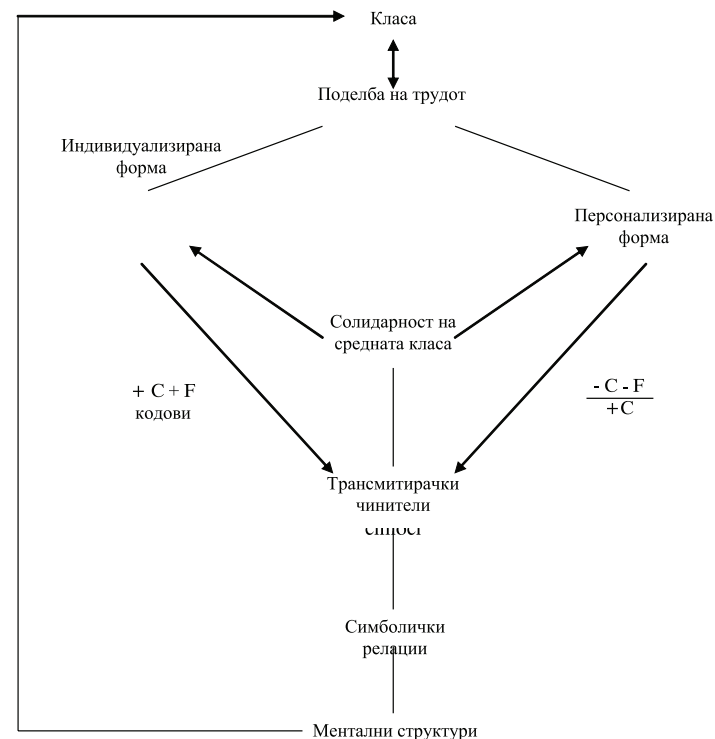
Клод Диба во еден неодамнешен труд (Dubar, 2006: 146) го критикува Бурдиевото сфаќање за правење разлика меѓу идентитетот и хабитусот. Имено, тој истакнува дека токму радикалните разлики меѓу идентитетот и хабитусот на Бурдие го поставуваат единството на диспозиции кои што произлегуваат од позицијата, односно од општествените услови. Веднаш штом се промени условот или позицијата од патеката почнуваат тешкотиите. Бурдие може да се извлече од овие тешкотии само со измислување на „каузалност на веројатното“, односно, со конструкција дека секој го сака „субјективно“ само она што „објективно“ може да успее како божем поголемата или помалата веројатност да се подразбираат. Штом се преминува од една „каузалност на веројатното“ (хабитус) во друга „каузалност на можното (идентификувачки форми)“ сè се уредува различно, смета Диба.

Базил Бернстин (Bernstein, 1997) се обидел процесот на социјализација на детето и формирањето на неговиот општествен (класен) идентитет да го набљудува преку четири класни претпоставки што „лежат во основа на трансмисијата на невидливата педагогија“: 1) таа (невидливата педагогија) однапред прет-

² Иако во овој труд Бурдие не кажува што подразбира под „објективни услови“. Сепак, ако се има предвид неговиот неодамнешен труд „Форми на капиталот“ (Bourdieu, 1997), тој тука ги вбројува: економската, општествената и културната форма на капиталот.

поставува посебен поим за мајката како круцијален подготвителен чинител за културна репродукција; 2) таа однапред претпоставува посебен поим за време; 3) таа однапред претпоставува посебен поим за простор и 4) таа однапред претпоставува посебна форма на општествена контрола што е неодоива од интерперсоналната комуникација (елабориран код – фокусиран врз лице). На тој начин, според Бернстин, образовните последици од невидливата педагогија ќе бидат круцијално различни во зависност од класната позиција на детето. Невидливата педагогија е систем прекинувач и во однос на домот и во однос на другите нивоа на образовната хиерархија. Таа ја трансформира приватизираната општествена структура и културните содржини (значења) на видливите педагогии во персонализирана општествена структура и персонализирани културни содржини (значења). Бернстин смета дека невидливата педагогија е една од реализациите на конфликтот меѓу старата и новата средна класа, што повратно има своја општествена основа во две различни форми на органска солидарност – индивидуализирана и персонализирана форма на солидарност (Диркемов поим за органска солидарност – П.Г.); потоа, дека двете овие форми на солидарност произлегуваат надвор од разликите во односот со експанзијата на поделбата на трудот во рамките на средната класа; дека поместувањето од индивидуализираната кон персонализираната форма ја прекинува *формата* на репродукција на класните односи; дека ваквиот прекин предизвикува различна форма на *примарна* социјализација во рамките на средната класа; дека формата на примарна социјализација во рамките на средната класа е модел за секундарна социјализација во училиштето; дека постојат контрадикции во рамките на персонализираната органска солидарност кои создаваат длабока чувствителна двосмисленост. Современата нова средна класа е единствена, смета Бернстин, бидејќи во социјализацијата на нејзините млади припадници има остра и продорна контрадикција меѓу субјективниот личен идентитет и објективниот приватизиран идентитет; меѓу ослободувањето на лицето и хиерархијата на класите (Bernstein, 1997: 67-8). Овие релации може да се видат на следната шема што ја дава Бернстин:

Шема 2 – Социјализација на младите од новата средна класа

Извор: Bernstein, 1997: 68

Со оглед на тоа дека е можно училиштето и универзитетот да ја променат основата на нивната солидарност од индивидуалистичка во персонализирана, односно да се олабави нивната класификација и рамки, тогаш е потешко за чинителите да ја сменат нивната функција на приватизирање, т.е. создавање на знаења како приватна сопственост. Но, од тоа не произлегува дека промената на персонализираната органска солидарност ќе ја промени и функцијата на приватизирање; дури е и поверојатно да се случи промена во формата на солидарност во оној дел на образовниот систем кој што не создава приватна сопственост, како што е случајот со пониската

работничка класа, или во процесот на образование на многу младите поединци. Тогаш, Бернстин смета дека може да се заклучи дека главните последици на оваа промена во солидарноста ќе бидат во областа на кондензираната комуникација (пол, уметност, стил) и во формата на општествена контрола (од експлицитна во имплицитна).

Во формирањето на идентитетот (општествен и личен) покрај општествените групи и класи, влијаат и други чинители, особено во процесот на образовната социјализација. Во оваа прилика сосема на кратко укажувам на три такви чинители: стил на наставата и климата што таа ја создава во одделението во училиштето и чинителите кои ги објаснуваат теоретските варијанти на симболичкиот интеракционизам; теоријата на етикетирање и теоријата на самоисполнувачкото пророчство.

1. Стилот на настава на наставникот има две основни форми и повеќе подформи. Првата форма е авторитарна форма на настава, а втората е демократска форма на настава. Во првата форма на настава – авторитарната, наставникот е централна фигура на наставата и на комуникацијата, тој ги диктира правилата на комуникација и на вреднувањето на она што е добро и лошо, што треба учениците да знаат; настава во која што комуникацијата е претежно еднострана – од наставникот (горе) кон учениците (долу) – е често заснована врз авторитетот врз основа на моќ и се темели врз стравот кај другиот. Таков тип на настава создава послушност кај децата и нивниот идентитет е нестабилен и кршлив. Колку возраста на ученикот е помала, толку се поголеми последиците (негативни) во формирањето на општествениот и личниот идентитет на ученикот. Во демократската форма (и подформа) на наставата, ученикот се третира како субјект, а комуникацијата меѓу наставникот и ученикот е двонасочна; „климата“ во училиницата и во училиштето е поопуштена, порелаксирана и поповолна за когнитивна и општествена социјализација; таквата социјализација создава поцврст и посамостоен личен идентитет на ученикот – идентитет на изразено ЈАС, како и пообјективна оценка на идентитетот на другите.

2. Со стилот на настава и со остварувањето на идентитетот на ученикот поврзани се и теориите за самоисполнувачкото про-

роштво и за етикетирањето. Теоријата за самоисполнувачко пророчство објаснува дека предвидувањата на наставникот за идниот успех или неуспех на ученикот тенденциски ќе се оствари затоа што предвидувањето е поставено. Наставникот го дефинира ученикот на одреден начин, на пример, како „бистар“ или „тап“. Поаѓајќи од таа дефиниција, наставникот го предвидува однесувањето на ученикот: на пример, тој или таа ќе добијат добри или лоши оценки. Интеракцијата на наставникот со ученикот ќе делува врз неговата дефиниција на ученикот. Тој, на пример, од „бистар“ ученик би можел да бара поквалитетна работа и повеќе ќе го поттикнува. Претставата на ученикот за себеси (личниот идентитет) во голема мерка ќе ја обликува дефиницијата на наставникот. Тој ќе биде склон да мисли за себеси како за „бистар“ или „тап“ и во согласност со тоа ќе делува. Неговото делување делумно ќе биде одраз на тоа што наставникот од него го очекува (Haralambos, Holborn, 2000: 845). Но, и во примарната социјализација, во семејството, ако таткото или мајката или и двајцата на детето често ќе му повторуваат „Ти ќе бидеш доктор / лекар“ или „ти ќе бидеш инженер“ итн., детето настојува да се однесува според овие желби на неговите родители и често подоцна ова пророчство и ќе се оствари.

Теоријата на етикетирање ги објаснува чинителите што доведуваат до одредени облици на девијантно однесување на учениците, односно до девијантен идентитет кога наставникот често етикетира одреден ученик со негативна етикета и кога учениците таа етикета ја прифаќаат и го „обележуваат“ својот другар со таа етикета.

Етикетата го дефинира ученикот или поединецот како посебен вид на личност. Етикетата не е неутрална: таа содржи оценка на личноста на која што се применува. Тоа е *главен сѐгајус* во таа смисла што влијае врз секој друг статус што го поседува поединецот. Ако поединецот е етикетиран како криминалец, душевно болен или хомосексуалец, геј, тогаш таквите етикети го засенуваат неговиот статус на родител, работник, сосед, пријател. Различни истражувања покажуваат дека во оценувањето и етикетирањето на ученикот од страна на наставникот примарна улога не играат способностите и знаењата на ученикот, туку потеклото на општествената класа. Така, П.Ц. Рајтс (Rist, 1970) во своето истражување

дошол до резултат дека наставникот земал предвид дали детето е чисто и уредно и дали потекнува од семејство на образовани и вработени родители. Тој заклучил дека наставникот ги оценувал и етикетираше учениците врз основа на општествената класа од која што тие потекнуваат, а не според способностите кои ги покажуваат во одделението. Речиси до истиот резултат дошле и социолозите Хауард Бекер, Арон Сикурели и Џон Кајтсас (Haralambos, Holborn, 2000: 844-5).

Клод Диба: Социолошка теорија за идентитетот

Поаѓајќи најпрвин од психоанализата, особено од Фројдовото гледиште дека *Јас* е истовремено дефанзивна инстанца против агресијата на надворешниот свет, Диба се прашува: „Дали поимот 'идентитет' може да го вклучи и социолошкиот пристап?“ Одговорот, според него, е негативен, доколку останеме на феноменолошкиот пристап на индивидуалната релација – *Јас* – *Друѓиот* или на психоаналитичкиот пристап кој што смета дека *Јас* е елемент на затворениот систем во динамичката врска, но „внатрешен“ (Тоа, Мене – *Ça*, *Surmoi*) отфрлајќи ја во „околина“ целината од институции и општествени односи. Ако се обнови оваа врска на идентитетот за себе со идентитетот за другиот во рамките на заедничкиот процес, тогаш е можно овој процес да стане вистински процес на социјализација. Од оваа гледна точка, идентитетот не е ништо друго освен резултат на истовремено различни процеси на социјализација кои што кога се меѓусебно поврзани градат поединци и ги дефинираат институциите и кои што прават идентитетот на поединецот да биде стабилен или непостојан, индивидуален или колективен, субјективен или објективен, биографски или структурален (Dubar, 1995: 111).

Така, во овој дуалистички процес, поделбата на *Себе* како субјективен израз на дуалитетот на општественото, според сфаќањето на Диба, јасно се јавува преку механизмот на идентификација. Секој е идентификуван од страна на другиот, но можно е да ја отфрли оваа идентификација и поинаку да се дефинира (идентификува). Во двата случаи „идентификацијата ги користи

општествено расположивите категории, помалку или повеќе легитимни на разни нивоа (официјалните имиња на Државата, етничката, регионалната, професионалната деноминација... односно различна идиосинкратност – посебност“ (Dubar, 1995:112). Сето ова Диба го нарекува акти на **атрибуција** (припишување, доделување) кои што кажуваат „каков тип на маж (или жена) сте вие“, односно, идентитетот на другиот; понатаму, постојат акти на **припадност** кои кажуваат „каков тип на маж (или жена) вие сакате да бидете, односно идентитетот за себеси“ (Шема 3). Не постои нужна кореспонденција меѓу „предикативниот идентитет за себеси“ кој го изразува самиот идентитет на една одредена личност со нејзината индивидуална историја и идентитет „припишан од друг“. Било да се работи за нумерички идентитети кои ве дефинираат официјално како единствено битие (граѓанска држава, кодови за идентификација, броеви...) или како генерички идентитети што им овозможуваат на другите да ве класификуваат како член на група, категорија, класа. Меѓутоа, предикативниот идентитет за себеси измислен од некој поединец, според Ј. Хабермас кого го цитира Диба, е „услов овој поединец да може да биде идентификуван генерички и нумерички од страна на другите“ (Habermas, 1981). Значи, во определен општествен контекст, еден поединец е идентификуван и доведен во ситуација да ги прифати или да ги отфрли идентификациите што ги добива од другите или од институциите. Во оваа смисла Диба ја наведува анализата на резултатите од истражувањето на Хауард Бекер за генезата на девијантното однесување на пушачите на марихуана и свирачите на цез: девијантниот идентитет се создава (оформува) во текот на еден процес што претставува „трансакција меѓу групата и поединецот третиран од групата како тој да ја преминува нормата“. Не само ова, туку и *еџикетизирањето* од страна на другите предизвикува девијантност, смета Х. Бекер. На тој начин, тој врз основа на својата анализа заклучува дека девијантниот идентитет е производ на една трансакција меѓу идентификацијата наметната од другиот и поткултурата на девијантната група (Becker, 1963) која доведува до тоа од девијантниот чин да се направи причина за неговиот главен статус, односно оној преку кој самиот девијант се дефинира и со што тој активно се идентификува.

Шема 3. – Категории на анализата на идентитетот

Рационален процес	Биографски процес
*	*
*	*
Идентитет за другиот	Идентитет за себе си
*	*
*	*
Акти на припишување	Акти на припадност
„Кој тип на маж или жена сте вие“	„Кој тип на маж или жена сакате да бидете“ = кој сте вие
= кој сте вие	
*	*
*	*
Идентитет – нумерички (припишано име) – генерички (жанр, вид на припишување)	Предикативен (претсказлив) идентитет за СЕБЕСИ (барана припадност)
*	*
*	*
„виртуелен“ општествен идентитет	„реален“ општествен идентитет
*	*
*	*
Објективна трансакција	Субјективна трансакција
меѓу припишани (доделени) идентитети / предложени / инкорпорирани идентитети	меѓу наследените идентитети и целните (намеравани) идентитети
*	*
*	*
Алтернатива меѓу соработката – препознавањето – конфликтите – не признавањето	Алтернатива помеѓу континуитетот – репродукцијата – раскинувањето – продукцијата
*	*
*	*
„Рационално и општествено МОЖНО искуство“	„Искуство за структурите, дискриминациите и општествените нееднаквости“
*	*
*	*
Идентификација со институциите оценети структурно или легитимно	Идентификација со категориите оценети како атрактивни или заштитнички
*	*
*	*
Општествен идентитет (изнесен во дихотомија)	

Извор: Дубар (Dubar, 1995 :116)

Овој прв процес може да заврши со применлива форма на етикетирање, произведувајќи го она што Е. Гофман го нарекува „виртуелни“ општествени идентитети на поединците кои се така дефинирани (Goffman, 1963, (Dubar, 1995 :114).

Другиот процес се однесува на активната интериоризација, *инкорпорација* на идентитетот од самите индивидуи. Овој процес, смета Диба, не може да се анализира вон општествените *идеали* во кои индивидуата ги изградува „идентитетите за себеси“ и кои што не се ништо друго туку „приказна што тие ја кажуваат за она што се тие“ (Lang) и кои што Гофман ги нарекува „реални“ општествени идентитети. Тогаш тие користат категории кои што, пред сè, треба да бидат легитимни за самата индивидуа, како и за групата преку која таа го дефинира својот идентитет за себеси. Оваа референтна група (во Мертоновата смисла на зборот) може да биде поинаква од онаа на која што оваа индивидуа „објективно“ ѝ припаѓа. Таа е, сепак, единствената која што на индивидуата ѝ носи нешто „субјективно“. Без ова „субјективно“ легитимно не може да се зборува за идентитетот за себеси (Dubar, 1995 :114).

Меѓутоа, меѓу овие два процеси во формирањето на идентитетот на поединецот, не постои секогаш хармонија. Дури и доколку претходно се воспостави одреден степен на хармонија, тоа секогаш не доведува до коинциденција на стратешките антиципации на поединецот (во смисла на приходите, моќта и престижот) со комуникациските барања на системот (во смисла на емпатија, соработка и размена). Никаква симболичка инстанца (религија, држава), истакнува Диба, повеќе не гарантира нужен континуитет помеѓу минатите и идните идентитети. Влогот е артикулација на овие два комплексни, но автономни процеси: идентитет на луѓето не се создава против нивната волја, а сепак не можат да се заобиколат и другите за да се создаде свој сопствен идентитет.

Од оваа анализа, како и од Шемата 3, јасно се гледа дека Диба конструира два дуални модели на идентитет – биографски идентитет „за себе“ и рационален идентитет „за другиот“. Во еден понов труд *Faire de la sociologie* (2006), Диба на следниот начин ја сумира својата прва теоретизација (Шема 4).

Шема 4. – Прва теоретизација на форми на идентитет

Биографски идентитет „за себе“	Рационален идентитет „за другиот“		
		Признавање	Непризнавање
	Континуитет	Форма на претпријатие	Категоријална форма
	Раскинувања	Форма на мрежа	Форма вон работа

Извор: (Dubar, 2006 :147)

Според Диба, оваа прва теоретизација произлегува од трудовите на Рено Сен-Солие (Sain-Saulieu) и трудовите на Ервин Гофман (Goffman), но таа остана нееластична сè додека другите емпириски трудови не ја направија валидна. За да стигне до втората теоретизација, Диба тргнува од трудовите на „теоретизација“ на Макс Вебер и Џорџ Мид конституирајќи ја „четвртата теоретска парадигма“ за идентитетот. Имено, според Диба, М. Вебер е првиот социолог кој успеал да ја изгради и да ја направи валидна врската меѓу трите нивоа на „општественото“, без да сведува (редуцира) едно ниво врз друго, ниту пак да привилегира едно ниво во однос на друго. Тој не го редуцира поединецот како Маркс врз производ на општествените односи; но, исто така, не го редуцира општеството како Зимел, врз производ на интеракцијата помеѓу поединците. Се работи за следните нивоа на социолошката теорија: микро, мезо и макро. Вебер се обидува да го сфати секое ниво, а потоа да ги обнови многуте врски меѓу овие нивоа, благодарение на неговиот идеално– типски метод.

Другото „открытие“ како што вели Диба, беше Џорџ Мид (Mead), сметајќи дека со тоа ја пронашол *алката* што недостасува меѓу Веберовата и неговата (на Диба) теоретизација, меѓу формата на идентитет и изградбата на личен идентитет. „Денес јас ќе го наречам четврта парадигма – *разбирачки индивидуализам*“ (*individualisme compréhensif*), вели (Dubar, 2006: 154). Оваа парадигма претставува синтеза меѓу симболичкиот интеракционизам на кој му недостасува добар клуч за влез во макро ниво и социологијата на разбирање, на која што ѝ недостасува добра теорија за микро-нивото. Се работи за *илурален* индивидуализам (значи, неокласи-

чен), не „методолошки“ (како кај Будон), туку за *интериоризација*, па дури и херменевтски. Оваа втора теоретизација е претставена во Шема 5.

Шема 5. – Втора теоретизација на форми на идентитет

	Идентитет за другиот	Идентитет за себе
Социјализација во заедницата	Номинална форма (пример : SAMO ³) Јас (moi)	Рефлексивна форма (пример : грижа за себе : лично)
Социјализација во општеството	Статутарна форма (пример : општество на ДВОРОТ : себе	Наративна форма: (пример : Духот на капитализот : Јас (Je)

Извор: Дубар (Dubar, 2006 : 157)

Во оваа втора теоретизација секој начин да се дефинираме или да бидеме дефинирани, смета Диба, може да се надоврзе на една димензија на биографска конструкција на субјектот социјализиран преку интеракцијата со другите: тоа е *Јас „ојшесивно објективизирано“*, тоа е *Себе* (самиот) кој ја присвојува и рефлексивно ја трансформира оваа објективност во лично себе. Духот (Mind) што овозможува екстериоризација на себеси е интериоризирано Јас, станува општествен процес што може да биде поставен во биографска приказна. На тој начин, за да стигне до оваа втора теоретизација и моделизација, Диба, како што самиот кажува, морал да комбинира две барања: прво, едно кое произлегува од Веберовата идеално типска епистемологија и социологија на разбирањето (а кое што овозможува да се води сметка за димензиите на модерна-

³ „Identité SAMO“. Овој термин – што го употребил Еритие Оже (Heritier-Auge, 1977) и што од него го презема К. Диба – не постои во француските речници, не само во стандардните, туку и во речниците за толкување на изрази. Единствено во Големата енциклопедија во повеќе томови под терминот SAMO стои: „SAMO бил принц во VII век кој ги ослободува Словените од ропството на Аварите. Има многу малку податоци за него. Можеби бил Словен, но веројатно е дека води потекло од Франките. Кренал востание на Словените против Аварите во Бохемија, Моравија и Панонија. На ослободените територии владеел самостојно на федеративен принцип...“ (Извор: Encyclopedie / 1933 / La Rousse XXe Siecle, tome sixieme, Paris: Librairie LA ROUSSE, p. 168). Тргувајќи од ова, веројатно се работи за самостоен, цврст, стабилен идентитет.

та „индивидуализација“ со помош на еден модел што тематизира различни видови на дефинирања на самиот себеси и поврзување со другите, засновани врз обнова на значајни историски моменти) и второ, барање што произлегува од Мидовата генетичка теорија за која што П. Бергер и Т. Лукман во нивната книга *Општествена конструкција на стварноста* (1966) можат да се сметаат како продолжувачи.

Секако дека со ова се дадени само основите на социолошката теорија на идентитет на Дибс. Штета е што во неа не ја вклучил и третата димензија – кризата на идентитетот и неговите форми (родова, лична, професионална, културна, религиозна, општествена). Веројатно дека овој недостаток произлегува од фактот што Дибс водел сметка да ги поврзе само интерпретативниот и интеракционистичкиот пристап, но не и конфликтниот, иако својата нова парадигма ја нарекол плуралистичка. Особено различните форми на идентитетот доаѓаат до израз во кризни и конфликтни моменти, во транзициските периоди, но и во современиот глобален свет.

ОПШТЕСТВЕНИОТ КОНТЕКСТ НА КРИЗАТА НА УЧИЛИШТЕТО И ФОРМИ НА УЧИЛИШНО НАСИЛСТВО

Вовед

Насилството во училиштата и против училиштето е сè по-распространето и добива сè потешки форми. Насилството е најчестата форма на кршење на човековите права. Училишното насилство, семејното насилство, како и секое друго насилство се спротивни на моралните и правните норми (вклучително и Конвенцијата на Обединетите нации за детските права). Насилството врз децата почнува уште од најрана возраст, а потоа се провлекува низ целиот процес на социјализација што се одвива во училиштето и во пошироката општествена средина. Различните форми на училишно насилство сè повеќе во социолошката литература се третираат како производ на општествената криза. Симптомите на кризата на училиштето ги претставуваат формите на насилство меѓу учениците, меѓу ученикот и наставникот, меѓу ученикот и училишниот персонал (вработените), а сето тоа доведува до ерозија на идентитетот на училиштето, на учениците и на наставниците. Колку и да изгледа на прв поглед како внатрешен проблем, сепак сè позаострените форми на насилство во училиштата се тесно поврзани со формите и причините за насилство во семејството, во групата на вршници, во опкружувањето на училиштето, во градот и во општеството како целина.

Меѓутоа, целта на овој текст не е да расправа за сите аспекти на оваа многу актуелна тема, туку накратко да се осврне врз различните дефиниции на насилството и неговите форми и видови; потоа, врз општествениот контекст на македонското општество; врз резултатите од одреден број истражувања на училишното насилство во Македонија и во неколку европски земји, како и врз одредени програми за спречување и намалување на училишното насилство.

Дефиниција на концептот на насилство и неговите форми

На прв поглед, концептот „насилство“ изгледа едноставен. Меѓутоа, тој тешко може да се дефинира, слично како и концептите „хаос“, „неред“, „трансгресија“, бидејќи „насилството“ ја имплицира идејата за пореметување на некој ред, но и идејата за неопходноста од инструменти за одржување на тој ред, со што насилството се легализира и станува сила на редот ... На тој начин насилството е истовремено и негација и афирмација“ (Akoun 1999: 565). Од таквата амбивалентност на концептот на насилство произлегува и тешкотијата тој прецизно да се дефинира. Со право А. Акун истакнува дека социологијата малку се интересира за една права метасоциолошка дебата за насилството и природно се врти кон анализа на формите на насилство: деликвенцијата, агресивноста на групите, војната итн. (Ibid.).

Од антрополошка гледна точка, човекот е насилно битие не само по својата природа, туку и заради тоа што насилството се учи, се стекнува во процесот на социјализација во одреден општествен и културен контекст, бидејќи човекот и без насилство може да живее. Оттаму, насилството има смисла и значење само за човекот и тој го сфаќа исто како што го сфаќа антиподот на насилството – ненасилството: кога гром ќе убие човек или кога хиената ќе ја растргне својата жртва. Тие случки претставуваат насилство само за човекот и само тој го гледа насилството во природата и во општеството.

Меѓутоа, иако насилството нешто му значи само на човекот, и иако поимот е амбивалентен, тоа не значи дека во стручната и научната литература немало обиди за негово дефинирање. Дефинициите на насилството се движат од тесно одредување во смисла на изедначување со некоја од неговите форми – на пример, со физичкото насилство, па сè до пошироко одредување кое што „инклинара од вербално насилство кон нецивилизираност (*incivilité*), со што „повеќето автори се согласуваат“ (Barere, Sembel, 1998: 97).

Во речникот *Encarta World English Dictionary* (1999) се нуди една од потесните дефиниции на концептот на насилство, што гласи: „1) Употреба на физичка сила за некој да се повреди или нешто

да се оштети; 2) незаконска употреба на неоправдана сила или ефект постигнат по пат на закана со таква сила“ (Smith 2006: 12).

Слична дефиниција што во поголем дел се однесува на физичкото насилство изнесува и Д. Олвеус (Olweus, 1999: 12), според кој „насилството или насилното однесување е агресивно однесување кога актерот или извршителот го користи своето тело или предмет (вклучувајќи и оружје) за да му нанесе повреда или болка на друго лице“ (наведено според: Smith, 2006: 12).

П. Смит забележува дека ограничувањето на насилството само на физички дела дава јасен фокус и можност за полесно мерење, бидејќи таквите постапки полесно се забележуваат во однос на вербалното и взаемното (релационално) насилство. Токму по тоа насилството се разликува од агresiјата. Меѓутоа, многу истражувачи и автори не се согласуваат со ваквите дефиниции на насилството затоа што не се вклучуваат компоненти и димензии како што се вербалното насилство (подбивање и навредување), психичкото малтретирање, омаловажувањето, општественото исклучување и други суптилни форми на застрашување.

Една од пошироките дефиниции на насилството е дефиницијата на Светската здравствена организација според која насилството се дефинира како „намерна употреба на физичка или психолошка сила или моќ под закана, против себе, против друго лице или против група или заедница, што резултира или постои голема веројатност да резултира со повреда, смрт, психолошка штета, лош развој или лишување“ (WHO-006, Smith, 1999: 13).

Без оглед на несоодветната употреба на терминот „психолошка сила или моќ“, „психолошката штета“ (веројатно се мисли на психичката сила или моќ и психичката штета), оваа дефиниција на концептот на насилство е само поширока од дефиницијата изнесена во *Encarta World English Dictionary* и во однос на дефиницијата на Д. Олвеус, бидејќи таа во поширока социолошка смисла не го вклучува макро- нивото на насилството или агresiјата, како што се војните; институционалното ниво, како што се училиштата, кои што заради некоја активност или образовна политика или индиректно преку одредени „скриени“ наставни програми вршат насилство врз децата; потоа, не го вклучува ниту микро-насилство-

то или „нецивилизираност“ (релативно ситна нељубезност и кршење на правила), како што ја нарекоа француските истражувачи (Debarbieux et al., 2003). Оваа дефиниција го испушта и вандализмот, односно насилното уништување на предмети и имот, што е вклучено во дефиницијата на *Encarta*.

И во поглед на концептот на формата и димензиите или видовете на насилство, меѓу теоретичарите и истражувачите не постои согласност. Под форми на насилство (вклучително и училишното насилство), одредени автори подразбираат вербално, психолошко, физичко и др. насилство; други, под форма на училишно насилство подразбираат егзогено насилство; антиучилишно насилство и насилство на „училишна нецивилизираност“. Во таа смисла францускиот социолог Ж. М. Димеј (Dumay, 1994: 54) напоменува дека социолозите кои ги проучуваат образовните системи по правило разграничуваат три форми на училишно насилство: 1) форми на егзогено (надворешно) насилство, надворешни во однос на училиштето, кои се инфилтрират и покрај препреките; 2) насилство во училиштата што покажува одредена форма на „училишна нецивилизираност“ и 3) форми на антиучилишно насилство, свртени против институциите, а што манифестираат одреден вид на недоверба внатре во училишниот поредок. Според Ж. М. Димеј, првиот вид на насилство претставува обична форма на деликвентен амбиент, што бара полициски третман. Во одредена смисла тоа е поднесување на сметка што се дегенерира во училишниот двор или често во мрежата на установата. Овде спаѓаат кражби и кршење на возилата на наставниците; сеанси на кражби до „соголнување“: кражба на џемпери и лична облека и предмети или рекетирање на патот од домот до училиштето и обратно. Втората форма на училишно насилство – „училишната нецивилизираност“, според Ж. М. Димеј, произлегува од одржувањето на адолесцентите во училишниот систем, кој некогаш бил ориентиран главно кон професионални установи или кон продолжено учење или непосредна обука вклучена во активниот живот. Ваквите ученици имаат проблеми да се интегрираат во училишниот поредок, тие реагираат со подкраднување, провоцирање на тепачки во периодот на рекреација, гласно изразување на своето незадоволство. Нивното прво насилство е често вербално,

бесрамен вокабулар, што често прераснува во физичка пресметка. Според Димеј, таквите ученици обично се нервозни во класот, секогаш нетрпеливи да тргнат во акција: со блуза или јакна на рамо; со качкет на глава и ранец на столчето или на клупата; со раповска „нецивилизираност“ да останат мирни; стануваат штом наставникот или професорот ќе свртат грб; секогаш подготвени да изгубат контрола врз зборовите (Ibid, 55). Третата форма на училишно насилство се заснова врз недовербата во училишното уредување. Димеј пишува дека оваа форма на насилство, насочена против училиштето, ја практикуваат само мал број ученици – во установи што бројат пет или шест стотини адолесценти. Нивниот револт е насочен против установата или наставникот кои во нивните очи се „училишна норма“, што е многу конформистичка. Со оглед на фактот дека овие ученици се чувствуваат неуспешни, често понижени од наставникот или наставничката и од училиштето во целина, кое испраќа девалвиран имиџ и етикетирање дека се „непоправливи“, „битанги“, „глупави“ итн., овие „тешки“ ученици се „афирмираат“ создавајќи една хиерархија на инверзни вредности во однос на оние во училиштето и на училишните норми што државата ги пропишува. Тие се спротивставуваат на наставниците и наставничките, притоа, гордеејќи се со својата индиферентност спрема казните, повикувајќи се на поредокот (поредокот што самите го отфрлаат). Тоа се ученици кои што ги заплашуваат наставниците и наставничките упатувајќи им лични навреди, како и „другарите“ од класот, наложувајќи им го законот на молчење (Ibid). Социологот Ф. Дибет (Dubet, 1994) се обидува да го објасни ваквото насилно однесување, истакнувајќи дека нивното однесување е „израз на еден вид на бес“, неформален контакт меѓу ученикот и училиштето. За да се спаси сопствениот имиџ треба да им се дадат селективни механизми на пакост на наставникот (професорот), нивниот презир и волја нив да ги понижат.

Со ова се влегува во областа на „скриената“ наставна програма и стил на настава што се изведуваат и практикуваат во основните и средните училишта. Стилот на настава или, според Р. Мејган (Meighan, 1986), „идеологијата на образованието“ се движи од заострените авторитарни форми до изразито демократски форми.

Во оваа смисла францускиот педагог Ж. Усеј (Houssaye, 1996: 180) го поставува училишното насилство во контекст на авторитетот на воспитувачот и наставникот. Во самиот наслов на книгата *Авторитетот или воспитување* (1996) тој го доведува во прашање постоењето на било каков авторитет во едукативниот процес. Тој напоменува дека авторитетот и авторитарната форма на настава треба да се набљудуваат како отуѓена форма на социјализација, што го исклучува стварниот однос на љубов како неодбранбен однос спрема Другиот. Авторитетот, според Усеј, е изразен во основното прашање: како да се живее заедно? Авторитетот се засновува врз стравот од себе, но и врз стравот од Другиот. Авторитетот е само страв да се живее заедно. Авторитетот е производ на „дезедукација“. Авторитетот на наставникот во училиштето раѓа отпор кај учениците, потчинетите кои на тој начин, отфрлајќи ги правилата, нормите и наметнатите калапи на културата, создаваат контракултура и субкултура и субкултурно однесување на ученикот. Концептот на авторитет е насочен кон легализација на насилството, а отпорот постојано се открива. Така авторитетот е извор на агресивно однесување на потчинетите, зависните, но и агресивно однесување на носителите на моќта, во конкретниот случај, на наставниците (Houssaye, 1996: 180). Усеј ја отфрла секоја форма на авторитет во едукативниот процес, сметајќи дека „авторитетот значи неуспех во училиштето. Авторитетот претставува проблем, авторитетот не може да биде решение, авторитетот не постои“ (Ibid., стр. 181).

Секако дека Ж. Усеј има право кога бара исклучување на авторитетот од процесот на социјализација што е заснован врз моќта и стравот од Другиот. Но, кога експлицитно истакнува дека авторитетот како таков или дека која било форма на авторитет на наставникот во процесот на едукација треба да биде исклучена, тогаш не е во право. Имено, авторитетот на наставникот што се заснова врз знаење (епистемолошкиот авторитет наспроти деонтолошкиот, заснован врз хиерархиски принцип), авторитетот заснован врз комуникативен и демократски образец на настава и воспитување; наставникот кој ги прифаќа учениците како субјекти и им помага во комуникацијата со другите наставници и со родителите и им помага во решавањето на секојдневните проблеми, како таков е по-

желен и не претставува „дезедукација“. Секој од нас во текот на своето школување во основното и средното училиште и факултет имал барем по еден учител или професор кој когнитивно, комуникативно и пријателски не го водел и не насочувал. Ваквиот авторитет на наставникот или наставничката што се приближува кон „идеалниот“ наставник во позитивна смисла, не само што не треба да се исфрли од едукативниот процес, туку треба да се настојува нив да ги има што повеќе. Нормите и вредностите кои ги практикуваат овие наставници и професори, по пат на интернализација стануваат мотивациски фактори (агенси) во нивното учење, социјализација и напредок во кариерата и социјалната промоција. Овие наставници настојуваат отпорот кон училиштето како институција да се амортизира и намали.

Општествениот контекст на училишното насилство

Училиштето и другите образовни институции се дел од општествениот систем, дел од она што се случува директно во општеството или индиректно влијае и се одразува на организацијата и животот во училиштето. Ставот на Р. Арон е во таа насока изнесен во Предговорот на книгата на Ф. Кумс *Светската криза на образование* (1971): „Водечката мисла на човекот се наметнува сама по себе: процесот на образование е организиран како подсистем во рамките на целиот општествен систем; ни една институција не може да се сфати, ни една реформа не може да се замисли, ниту да се примени доколку институцијата или реформата не се ставени во контекст, доколку појдовната основа и завршница не се јасно одвоени од тој контекст“. При проучувањето на училишното насилство неопходно е да се земе предвид општествениот контекст, укажуваат и други истражувачи, бидејќи насилството не е апстрактен феномен. Насилството секогаш треба да биде сфакано и сместувано во неговиот контекст. „Насилството на поединецот, на институцијата и на политичко-економските процеси се вкрстуваат и оттаму е потребата да се работи со младите, да се анализира реалноста и да се делува врз младите во нивната општествена средина“ (Tittley, 2004: 7).

Со оглед на фактот дека училишното насилство е карактеристично за речиси сите современи општества или држави, иако со различен интензитет и острината на неговите форми и димензии, општествениот контекст во овој напис, од аналитичка гледна точка, на кратко се разгледува на три нивоа: 1) македонскиот општествен контекст во кој се истакнуваат одредени идиосинкратски карактеристики; 2) глобално ниво или глобализирачки контекст и 3) маскомуникациски контекст што проникнува низ двата претходни контексти. Поделбата на сите три нивоа е условна, бидејќи тие се меѓусебно тесно поврзани.

1. Насилството во училиштата што сè повеќе го возбудува јавното мислење во Македонија е израз на конфликтите и насилството во семејството на учениците; на насилството на работното место и во институциите во кои родителите се вработени, како и на насилството на улица во градот во кој тие живеат и во чие опкружување се наоѓа училиштето. Сите видови на конфликти и форми на насилство се поттикнуваат со намалувањето на животниот стандард, со осиромашувањето на поголемиот дел од населението. Стапката на сиромаштија во Македонија во 2006 година изнесуваше 32, што е два пати повеќе од просечната стапка на сиромаштија во земјите на Европската унија. Енормно е зголемен бројот на невработени и изнесува 36 %, што претставува една од најголемите стапки на невработеност во Европа, а што посебно ги погодува младите и пред сè, школуваните генерации. Во периодот на транзиција, што сè уште трае, почнувајќи од 1990-те години применет е модел на приватизација заснован врз „шок терапија“, што доведе до голем број на отпуштања на вработените во индустрискиот, градежниот и трговскиот сектор, со што е создадена голема социјална групација, во масмедиумите наречена „стечајни работници“. На тој начин се сруши социјалниот столб на сигурност на поголемиот дел од населението. Се прекинуваат и сè уште се раскинуваат социјалните врски на пријателство. Во таква социјална атмосфера, оној Другиот се доживува како непријател, се создава страв од Другиот.

Тој страв од Другиот се зголемува со авторитарните форми на политичко владеење, владеење што сè повеќе прераснува во

ипартиокрајски режим што го сочинуваат моќните партиски елити. Тие сè повеќе ги контролираат медиумите, но, исто така, и образовните институции, особено во основното и средното образование. Партиските елити на власта вршат контрола во училиштата преку директорите на училиштата и влијаат врз нивниот избор. Во Македонија, формално– правно, предлозите за избор на директори во основните и средните училишта ги даваат училишните одбори, составени од одреден број на наставници, родители на ученици и претставници на локалната заедница, но фактичкиот избор или подобро кажано, именувањето го врши градоначалникот на општината што по правило е член на политичка партија и во поголем број случаи, член на владеачката партија. Најдобар показател на ваквиот „избор“ на директори на основните и средните училишта што јасно говори е нешто што стана правило, по секоја промена на власта на парламентарните избори се врши промена на директорите на училиштата. Партократскиот режим воспоставува контрола врз училиштата на тој начин не водејќи сметка за компетитивноста и стручноста на директорот не само како наставник, туку и како организатор и предводник во решавањето на проблемите на учениците и на училиштето како целина.

Покрај ова, во текот на сè уште незавршениот период на транзиција се сруши и претходниот вредносен систем, додека новиот сè уште не е оформен. Во ваквиот вредносен контекст не само што не се почитуваат правните норми што се менуваат како што се менуваат политичко– партиските елити на власта, туку и сè помалку се почитуваат важечките морални принципи и норми. На тој начин македонското општество сè повеќе загазува во аномија. Тоа луѓето и младината ги доведува до депресија и безнадежност. Со тоа се создава поволен амбиент да се прошират и зацврстат сите форми на девијантно однесување на децата, учениците, младината и возрасните; многумина се претвораат во насилници и се однесуваат агресивно, а голем број стануваат нивна жртва, жртва на многубројните форми на насилство. Во таа насока е и следната констатација со која се изразува *ипенденциска иправилност*: во последните 17– тина години во Македонија стапките на убиства и самоубиства се зголемени три пати повеќе во однос на целиот период од завршувањето на Втората

светска војна, па до почетокот на 1990–те години. Ова на друг начин го покажува зголемувањето на чувството на страв и несигурност на македонските граѓани (на адолесцентите и на возрасните) и ги поттикнува на субкултурно и насилничко однесување.

2. Чувството на несигурност и страв го предизвикуваат и геостратешките интереси на глобалистичките агенсии или подобро кажано, „глобализирачките држави“ кои што „сериски произведуваат несигурност“ (U. Beck, A. Giddens). Овие глобализирачки држави произведуваат „глобализирачки војни“ и „војни кои што се резултат на глобализацијата“ (Bauman, 2001). 3. Бауман смета дека агресијата на НАТО врз Југославија во 1999 година претставуваше „глобализирачка војна“, а оружениот конфликт во 2001 година во Македонија, ако се употреби неговата терминологија, беше „војна која што произлезе од глобализацијата“. И двата вида на војна претставуваат најостри форми на насилство, не само врз поединци или мали групи, туку врз народи и врз нивните суверени држави. Војната во Македонија заврши со усвојувањето на „Охридскиот договор“ со медијаторите од овие „глобализирачки држави“ што доведе до претворање на македонската држава од нација – држава, настаната во борбата во текот на Втората светска војна како што многу порано настанаа европските нации – држави, во „држава на етнички заедници“ со несогледливи последици по македонскиот народ кој е мнозински и, до овој договор, единствен конститутивен народ кој ги почитуваше правата на малцинствата. Војната во Македонија во 2001 година доведе до зголемување на несигурноста и трауматизираше голем број од граѓаните кои беа протерани од северозападниот дел каде што главно се одвиваше конфликтот. Конфликтот доведе до зголемување на етничката дистанца меѓу Македонците и другите етнички малцинства од една, и Албанците, од друга страна“ (Георгиевски, 2006).

Воениот конфликт во Македонија во 2001 година индиректно влијаеше во училиштата во етничко мешаните средини да дојде до поделба на учениците според етничка припадност. Покрај латентните форми на насилство меѓу одделни групи на ученици од албанска и македонска етничка припадност, се манифестираа и форми на

насилство меѓу овие ученици, на пример, тепачки во средното училиште „Нико Нестор“ во Струга, во гимназијата во Куманово и каменување на автобусите на градскиот превоз на одредени автобуски станици во Скопје. Воениот конфликт од 2001 година многу влијаеше врз промената на ставовите и стереотипите на едните спрема другите етнички припадници, особено врз оние кои што учествуваа во конфликтот. Така, истражувањето спроведено меѓу студентите на универзитетите во Скопје и Битола (Мицкович – Каневче, 2002: 247 – 251) покажа дека за студентите од македонско потекло оној „другиот“ се Албанците кои што живеат во Македонија со следните стереотипни карактеристики: 1) Албанците се виновни за актуелната ситуација во земјата; 2) тие се виновни за политичката клима во земјата; се прават наивни, но се и подли; 3) тие се виновни за жртвите кои настрадаа во војната; 4) тие се виновни за албанскиот тероризам во Македонија; 5) тие се виновни што е влошен нормалниот тек на животот во Македонија итн. За студентите од албанско потекло оној „другиот“ се Македонците перцепирани со следните стереотипи: 1) Македонците тотално не ги познаваат другите; 2) тие ги озборуваат другите; 3) заради тоа што не провоцираат и мислат дека се важни во секоја сфера и го понижуваат мојот народ; 4) заради тоа што не ги почитуваат другите етноси; 5) заради тоа што македонските медиуми лажат, а македонскиот народ секогаш гледаше на албанскиот народ како на најниска класа итн.

Овие стереотипи коинцидираат и со претходно споменатиот разрушен вредносен систем во македонското општество, но и на ниво на регионот (регионот наречен Западен Балкан), дури и на глобално ниво што се нарекува Западна цивилизација. Ова последното веројатно го навело францускиот социолог Р. Будон да напише: „Денес во западното општество е вообичаено да се зборува за самрак на моралот, за промена на вредностите не само во 'Cafè du commerce', туку и во најдобрата социолошка литература. Тоа е причина за очигледната загриженост, па и песимизам, дури и во некои научни текстови (Boudon, 2005: 19). А таквата криза на вредностите преку процесот на глобализација на Запад, се шири исто онака како што се шири и зафаќа сè повеќе земји глобализираната финансиска криза што прераснува во економска рецесија и депресија.

3. Општествениот контекст го дополнуваат масмедиумите, особено телевизијата, интернетот, видео игрите и сл. како дел од „скриената“ наставна програма кои, покрај другото, поттикнуваат и шират одредени форми на насилство меѓу учениците. Тоа го потврдуваат и социолошките истражувања во повеќе земји. М. Медвед (1992) и Е. Њусон (Newson, 1994) истакнуваат дека проблемот на медиумскиот ефект е ургентен и многу сериозен. Според нивното тврдење, децата и учениците во голема мерка се пасивна публика и лесно стануваат предмет на манипулација за стручњаците кои ја креираат медиумската содржина. Понатаму, тие наведуваат дека и резултатите од истражувањата потврдуваат дека постои врска меѓу прикажувањето на насилство во медиумите и подоцнежното насилство во реалниот живот (се наведува според Naralambos et al, 2000: 963). Д. Р. Дифур (Dufour, 2001) не ја доведува во прашање само содржината на телевизиските слики во кои е присутно насилство, туку го доведува во прашање и самиот медиум кој може самиот по себе да биде опасен, било што да емитира. Телевизискиот медиум потполно го потиснува семејството како опкружување во кое што доаѓа до пренос и размена на културните придобивки меѓу генерациите. Изразот „деца на телевизијата“ – земен буквално – укажува на фактот дека телевизијата ја одзеде правата улога на родителите. А тоа одземено време, поминато покрај екранот на штета на меѓусебната комуникација, има многу конкретни последици – вклучувајќи го дури и разорувањето на симболичкиот и душевниот свет на детето, смета Д. Р. Дифур.

Меѓутоа, во денешно време не е само телевизијата како масовен медиум извор на насилство кај учениците и младите, туку и интернетот, компјутерските игри и слики, мобилната телефонија преку кои се пренесуваат застрашувачки пораки, порнографија и разни форми на насилство. Врз основа на ова се разви една цела гранка на пазарно производство на компјутерски и видео игри и подвижни слики на кои што, меѓу другото, се прикажуваат остри форми на насилство кои се конјуктурни на училишниот пазар. Оваа производна гранка им носи на сопствениците голем профит, но и грижи и проблеми на учениците, нивните родители и семејства, на локалната заедница и на општеството како целина. Ова не

е карактеристично само за Македонија, туку и за голем број современи општества во кои со голема брзина се шири глобалната технологија. Така, во радио емисијата „Дојче Веле“ на македонски јазик (од 6 август 2007 година) изнесено е дека истражувањата во Германија покажуваат дека постои поврзаност меѓу сè подолгото време што се поминува во гледање на компјутерски и видео игри со насилство и големиот број ученици и млади кои манифестираат одредени форми на насилство во семејството, на училиште и пошироко во локалната средина. Во острата дебата што се водеше во германската јавност и во која учествуваа социолози, психолози, правници и политичари, во оваа радиоемисија е истакнато дека некои авторитативни правници бараат забрана за продажба на овие видео игри и подвижни слики.

Формите на насилство во семејствата на учениците и формите на насилство што произлегуваат од телевизиските емисии, порно филмовите на видео касети, компјутерските игри и интернетот, како и од мобилните телефони; потоа, насилството на улица, во кафеуле, во дискотеките каде учениците од повисоките одделенија на основните училишта и оние од средните училишта сè повеќе го поминуваат времето, од една страна и насилството во училиштата, од друга страна, најчесто се поврзани и делуваат по принципот на споени садови. Адолесцентите се наоѓаат притиснати во еден својевиден триаголник: семејството, училиштето и опкружувањето. Во оваа смисла, по пат на теоретизација може да се постават следните хипотези: 1) Ако често се случува одредена форма на насилство во семејството на ученикот, на училиште и во околината, се зголемува ризикот ученикот да манифестира таква форма на насилство или агресивно однесување; 2) Доколку ученикот подолго време е изложен на триаголникот на насилство (семејство – училиште – средина), толку е поверојанто дека и самиот ќе се однесува субкултурно и агресивно; 3) Колку често ученикот гледа телевизиски емисии во кои се прикажува некоја форма на насилство, компјутерски и видео игри, порнографија, толку повеќе се зголемува ризикот насилството од сликите и насилството во реалноста (виртуелно и реално) да не се разликуваат; 4) Ако врз детето или адолесцентот е извршено насилство во раниот процес на социјализација (во семејството и на

училиште), тогаш доживеаната траума влегува во подсвеста и може да биде мотив за насилство кога ќе стане возрасно лице, и 5) Ако децата и адолесцентите употребуваат дрога и алкохол, ризикот за силециско и насилничко однесување е поголем.

Резултати од истражувањата на училишното насилство

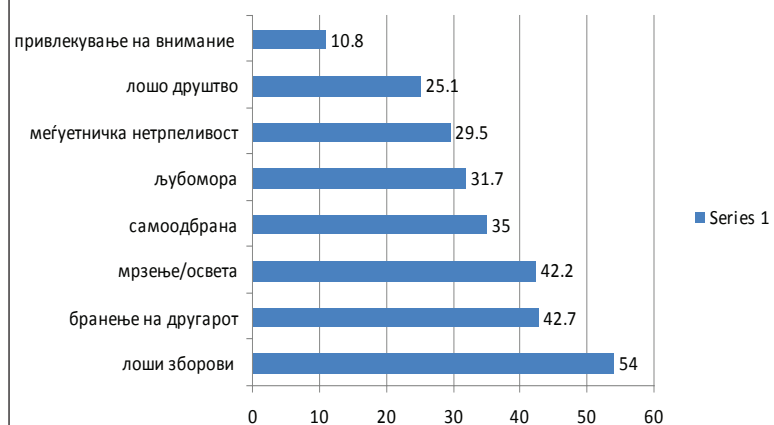
Семејството е клучно општествено милје во кое децата и адолесцентите можат да бидат сведоци или жртви на некоја форма на насилство. Тоа е клучно не само за нивната примарна социјализација, туку и од него зависи и манифестирањето или имитирањето на некоја форма на училишно насилство меѓу самите ученици; на учениците спрема наставниците или спрема училиштето како институција. Колку насилството е распространето во семејството, па и врз децата во Македонија покажуваат следните резултати од истражувањето изнесени во книгата *Живот во сенка* (Чачева и др., 2007: 103). Од 1252 анкетирани возрасни лица од женски пол, 44,0 % сметаат дека семејното насилство е многу раширено; 26,8 % сметаат дека е делумно раширено; 6,5 % одговориле дека ретко се случува, додека 20,9 % не можеа да дадат одговор на тоа прашање. Иако ова истражување тематски беше насочено кон семејното насилство врз жената, сепак, не можат да се избегнат прашањата дали децата биле присутни во ситуацијата на насилство врз мајката и дали самите деца биле жртви на семејното насилство? На овие прашања се добиени следните резултати: повеќе од половина (58,3 %) од жените жртви на насилство изјавија дека децата биле присутни за време на насилството, но од нив 18 % изјавиле дека децата биле редовно присутни на чинот на насилство, повремено биле присутни 27,7 %, додека ретко биле присутни 13,3 %. Дури и ако се земе предвид дека еден број деца никогаш не биле сведок на семејното насилство, тие тоа го почувствувале врз основа на невербалната и вербалната комуникација помеѓу членовите на семејството и врз основа на квалитетот на семејните односи и семејната атмосфера. Уште подиректен е резултатот од истражувањето што укажува дека секоја петта жртва (20,7 %) се изјаснила дека насилството било насочено и кон

децата. На тој начин, една петтина од децата се непосредни жртви на насилството во семејството (Чачева и др., 2007: 75). Формите на семејно насилство врз децата се различни и инклинираат од поблага форма на забрана и вербално насилство до многу остри форми на физичко насилство (тепање) и сексуални злоупотреби, особено кај децата од женски пол од страна на нивните татковци, дедовци или поблиски роднини. Тоа се придружни форми на сè почестата форма на педофилија во Македонија, каде што на секои две – три недели средствата за масовна комуникација информираат за еден или повеќе случаи на педофилија.

Според податоците од Центарот за социјална работа, во Македонија годишно преку 1000 деца на возраст од 11 – 18 години стануваат жртви на разновидни сексуални напади, а 75 % од насилниците се татковци, роднини или соседи. Исто така, бројот на малтретирани деца е сè поголем, бидејќи нивните родители од срам не ги пријавуваат случаите („Дневник“, 27 септември 2008: 13). Заради сè почестите појави на педофилија, во јавноста се изнесуваат ставови во прилог на поостри казнените мерки против педофилите.

Не само во семејството, туку и во училиштето и неговото опкружување, насилните однесувања често пати не се евидентираат и не се пријавуваат кај надлежните институции заради покренување на соодветна постапка. Истражувањето што го спроведе Алгоритам центарот меѓу учениците на средните училишта во Скопје кон крајот на учебната 2006 / 2007 година на примерок од 2023 ученици и одреден број наставници во средните училишта, покажа дека учениците во голем број се жртви на физичко и психичко насилство и малтретирање од страна на соучениците и наставниците. Голем број наставнички и наставници се, исто така, жртви на училишно насилство, особено на вербално насилство од страна на учениците. Според извештајот од ова истражување, најчести форми на насилно однесување се навреди (вербално насилство), заплашување, психичко малтретирање и физички пресметки (тепачки) и силециство (Финален извештај, 2008: 36). Секако дека најострата форма на училишно насилство се тепачките и силециството. Причините за тоа се изнесени во Дијаграм 1.

Дијаграм 1. Најчести причини за тепачка%

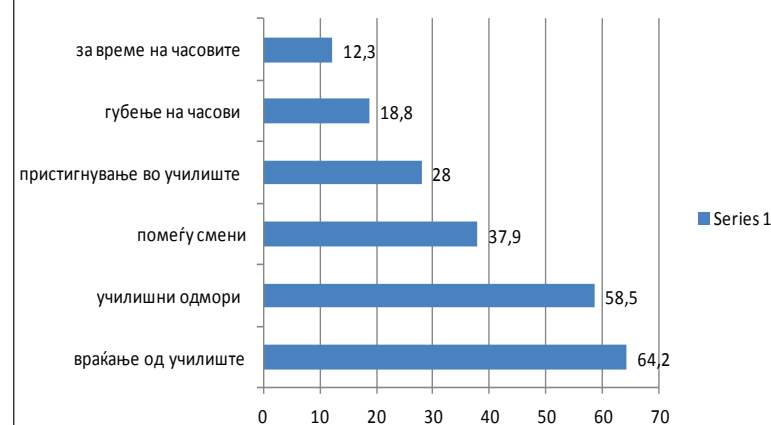

Во Дијаграмот 1 може да се забележи дека најчестите причини за тепачки се „безобразните зборови“ (54.0 % од анкетираниите) што го потврдува општото правило дека на физичкото насилство секогаш му претходи вербалното насилство или навреди со употреба на вулгарен вокабулар. Потоа, речиси еднакво се застапени „одбрана на другар или другарка“ (42,7 %) и „омраза / одмазда“ (42,2 %), но не е за запоставување и „меѓуетничката нетрпеливост“ (29,5 %).

И во истражувањата на другите европски земји податоците покажуваат дека вербалното навредување и малтретирање е најчесто. Според Ветенбург и Хајбрегест (Vettenburg, Huybregets 2001), 90,0 % од учениците признале дека се вербално малтретирани. Оваа форма на насилство се состои од навредување на другите и во помала мерка ширење на лаги и озборување.

Во истражувањето на Алгоритам центарот од Скопје, на анкетираниите ученици им беше поставено прашањето: „Кога се случуваат тепачки?“ Одговорите се изнесени во Дијаграмот 2.

Дијаграм 2. Кога се случуваат тепачки %

На Дијаграмот 2 сликовито е прикажано дека речиси две третини од учениците (64,2 %) сметаат дека тепачките главно се случуваат на „враќање од училиште“ кон дома; повеќе од половина од испитаниците тврдат дека тоа се случува за време на „училишниот одмор“ (58,5 %), потоа во „меѓусмена“ (37,9 %), а релативно помалку, но и не е за занемарување, „за време на часовите“ (12,3 %).

Интересно е да се споредат овие податоци со резултатите добиени од анкетата за силеџиското однесување во средните училишта во Ирска (O' Moore, et al., 1997), каде што учениците како жртви на силеџство беа запрашани кога се случило насилството. Од вкупниот број на анкетираниите ученици, речиси половина (47,0 %) навеле дека тоа се случило во училишница, што претставува околу четири пати повеќе отколку во Македонија; потоа, по ходниците (37,0 %); на игралиште (27,0 %) и на други места (тоалет, соблекувална итн., 15,0 %).

Во заклучоците на Извештајот од истражувањето во средните училишта во Скопје се изнесува, покрај останатото, дека „учениците, наставниците и директорите проценуваат дека најважните фактори што влијаат врз насилничкото однесување на учениците се

нивните родители, медиумите, општествено – политичките и економските услови, врсниците и училиштето“ (Финален извештај на Алгоритам центарот, 2008: 36). Согласноста меѓу учениците, наставниците и директорите на средните училишта во Скопје дека и училиштето како институција врши одредени форми на насилство, го потврдува порано изнесениот став на П. Бурдије (Bourdieu, 1993) дека училиштето како општествена институција произведува симболичко насилство. Ова насилство се кумулира со насилството на телевизија, на интернет, во видеоигрите и порно филмовите и тогаш неговиот ефект станува многу поголем и поефикасен.

Меѓутоа, како општествена институција, училиштето во целина врши симболичко насилство врз учениците и преку многу други составни компоненти кои се дел на „скриената“ наставна програма. Ова може да се илустрира со два примери: првиот се однесува на стилот на наставникот, а вториот на „ширењето“ на насилство преку учебниците. Што се однесува до првиот пример, истражувањето на Центарот за Балканска соработка „Љоја“ од Тетово покажува дека наставниците и нивниот пристап кон наставата се еден од најголемите извори за етничка поделба во образовниот систем во Македонија. Артон Садику, координатор на овој истражувачки проект, изјави дека резултатите од истражувањето јасно покажуваат дека преку несоодветната настава, особено од предметните програми по историја, литература и музичко воспитување, наставниците придонесуваат за развивање на предрасуди и стереотипи, а во некои случаи и за етничка нетолерантност меѓу учениците („Дневник“, 17 февруари 2007). Резултатите од ова истражување, како и тепачките меѓу учениците од македонско и од албанско потекло во етнички мешаните средини во Македонија потврдуваат дека училишното насилство добива и етничка димензија и тоа е израз на кризата на училишниот систем како општествена и социјализаторска институција, но и криза на неговиот идентитет, криза на идентитетот на наставникот, односно криза на идентитетот на наставничката професија.

Другиот пример покажува дека учениците ги трпат грешките на писателите на учебници, во Мејгановата (Meighan, 1986) смисла на зборот и можат да шират насилство. Таков е случајот со учеб-

никот по математика за петто одделение од основното училиште. Авторот на цртежот 1 во учебникот оцени дека учениците најдобро учат за деливоста на броевите ако им се прикаже илустрација на која што бројот два со нож во раката го брка бројот шест. „Јас сум делител“ му вика бројот два на бројот шест, што панично бега за да се спаси од ножот. Резултатот, бројот три е запрепастен од ладното оружје („Вест“, 14 октомври 2002).

Ваквиот цртеж ги запрепастува децата кои имаат само 10–11 години и остава трајни последици врз нивната психа. Ваквиот цртеж е грда слика и ги поттикнува агресивноста и насилството кај децата исто така како што насилството го поттикнуваат подвижните слики на насилство на телевизијата, интернетот, видео игрите, мобилната телефонија итн.¹

Кумулативното делување на чинителите кои шират насилство меѓу децата и младината според зачестеноста на формите на насилство, ја доведе Македонија на самиот врв (меѓу првите четири земји) во Европа. Тоа го покажа истражувањето на Секторот за социјална медицина што работи во рамките на Заводот за здравствена заштита на Македонија и што е спроведено во соработка со Канцеларијата на УНИЦЕФ во Македонија („Дневник“, 27 јануари 2009)². Истражувањето покажа дека дури 39,4 % од анкетирани-

¹ Учебникот по математика за петто одделение е отпечатен во 10.000 примероци и се користи речиси во сите училишта. Се поставува и прашањето на компетенцијата на рецензентите на овој учебник?

² Истражувањето опфати 2.114 ученици од седмо и осмо одделение и гимназијалци од прва и втора година од 30 училишта во Македонија.

ните конзумирале алкохол во текот на еден или повеќе денови во месецот, 14,1 % пушеле цигари еден или повеќе денови, 2,0 % од учениците во основно училиште употребиле дрога еднаш или повеќе пати, а 9,0 % од учениците размислувале за самоубиство! Од анкетираниите ученици во возрасната група од 13–17 години, 11,9 % одговориле дека имале сексуални односи. Не се за изненадување и другите резултати од ова истражување кои што покажуваат дека 31 % од вкупниот број на анкетирани ученици биле повредени во текот на 2008 година, 14 % се изложени на ризикот од дебелеење, а само 15,7 % биле физички активни во текот на сите седум дена, барем 60 минути дневно.

Насилството во училиштето е карактеристично и за повеќе земји и на Балканот, и во Европа. На пример, податоците за Србија го покажуваат тоа. Така, истражувањето во Србија што опфати 600 ученици на возраст од 11 до 18 години од 12 основни и 12 средни училишта покажа дека најчеста форма на насилство во училиштето било навредувањето и подбивањето со застапеност од 36 % од анкетираниите ученици, потоа, закани со котеж со 21,3 %, одземање и уништување на предмети со 9,5 %. Меѓутоа, учениците не се само насилници и жртви меѓу себе, туку тие трпат и насилство од страна на наставниците и другиот вработен персонал. Податоците од ова истражување покажуваат дека во испитуваните училишта е „распространета вербална агресија на наставниците спрема учениците – една четвртина од испитаните ученици одговориле дека наставниците ги навредуваат и ги исмејуваат ... и дека се предмет на физичка агресија од страна на наставниците – 13,7 %“ (Gašić-Pričić, 1998: 171/2). Впечатлив е наодот на авторите на ова истражување дека „училиштето не само што не е позаштитена средина за децата во поглед на изложеноста на насилство од страна на врсниците, туку во него децата се повеќе изложени на некои форми на насилство отколку вон него“ (Ibid., стр. 166).

Во едно друго поново истражување во Србија во рамките на проектот „Моето училиште – училиште без насилство“ (Popadić, Plut, 2007) анкетирани се 26.628 ученици од трето до осмо одделение од 50 основни училишта во Србија. Добиени се следните ос-

новни податоци: во периодот од три месеци 65,3 % од учениците доживеале некоја форма на врсничко насилство (зависно од училиштето процентите се движат од 48 до 80 %). Ако се анализираат случаите на повторено насилство, тогаш 20,7 % од учениците можеа да се класификуваат како жртви, 3,8 % како насилници и 3,6 % како жртви / насилници. На насилство од страна на возрасните, пред сè, од наставниците, а помалку од другиот училишен персонал, се жалеа 35,7 % од анкетираниите ученици. Околу 42 % од учениците изјавија дека биле сведоци на вербална агресивност на ученици спрема наставници и наставнички. Потоа, најчести форми на врсничко насилство беа навреди (45,6 %) и интриги (32,6 %). Момчињата донекаде почесто од девојчињата се изјаснуваа како насилници и донекаде почесто биле изложени на насилство од страна на врсниците и на возрасните.

Истражувањето на Канцеларијата на УНИЦЕФ во Србија за насилството во училиштата во Србија спроведено во 2006 година, покажува дека 26 % од училишниот персонал смета дека загрижувачка појава е колку учениците се вербално агресивни спрема наставниците и наставничките, додека 12 % тврдат дека сериозен проблем претставуваат физичките напади врз наставниците и наставничките („Политика“, 24 октомври 2007: 12). Според психологот консултант во УНИЦЕФ Д. Коруга, секое насилство започнува со вербална расправија на наставникот со децата и обратно, истото важи и меѓу учениците. Вербалното насилство ескалира во физичко. Понекогаш наставниците не се свесни колку самите вербално покажуваат агресивност, смета Д. Коруга.

Л. Мичиели (Michielli, 2002) ги изнесува податоците на Министерството за просвета на Франција што покажуваат дека во текот на учебната 1998/99 година секое тромесечје, според статистиката на ова Министерство, просечно се пријавени 240.000 разни инциденти во средните училишта. Од нив, 2,6 % се оценети како тешки, па станале предмет на истрага на правосудните органи. Понатаму, 70 % од тие потешки инциденти претставуваат форми на вербално насилство. Од 240.000 инциденти, во вкупно 1000 случаи имало напади на личност. Во 86 % од случаите жртви се ученици, а наставниот персонал во 1,3 % од случаите.

И на поширокиот меѓународен план, резултатите од истражувањата покажуваат сè поголема зачестеност и на поостри форми на училишно насилство. Така, резултатите од истражувањето во 35 земји (вклучувајќи го овде и Балканскиот регион), спроведено во 2001/ 2002 година на примерок од 120.000 ученици на возраст од 11, 13 и 15 години, покажаа високо ниво на училишно насилство – околу 34 % од анкетираните ученици барем еднаш биле изложени на насилство, но, исто така, покажаа и големи разлики меѓу државите. Процентот на оние кои што барем еднаш биле изложени на насилство варира, зависно од државата, меѓу 11– годишниците: од 14 % до 63 %, меѓу 13– годишниците: од 17 % до 69 %, меѓу 15– годишниците: од 12 % до 61%. Од нив 11 % биле изложени на насилство барем два – три пати месечно. Исто така и тепачките биле релативно чести: 39 % од децата барем еднаш се истепале во текот на претходната година, а од нив 10 % се степале три пати и повеќе. Според степенот на насилство на врвот беа Естонија, Гренланд, Летонија, Литванија, Португалија и Украина. Меѓу земјите со најмалку училишно насилство беа Чешка, Словенија, Шведска и Хрватска (Craig & Harel, 2004, се наведува според Popadić – Plut, 2007: 313/314).

Заради масовноста и остријата на училишното насилство, секоја држава треба да создаде широко прифатлива образовна програма или политика за превентивно делување и намалување на училишното насилство.

Видови на програми за превенција и намалување на училишното насилство

Во сите земји, без исклучок, е застапено училишното насилство, со таа разлика што во некои земји е помасовно и има поостри форми во однос на други. Заради тоа е неопходно неговата превенција и намалување да се постави како приоритет во сите воспитни и образовни стратегии или политики на секоја земја. Треба да се тргне од она што е карактеристично за училишното насилство во поголемиот дел од европските земји, но и од она кое што е идиосинкратичко за секоја земја. Општествениот контекст (економскиот, социјалниот, политичкиот и културниот) на секоја земја каде што

се организирани и работат училишта, и во кои што се одвива примарна и секундарна социјализација на децата и адолесцентите, ја дава бојата на идиосинкратичноста на училишното насилство.

Пристапот кон намалувањето на училишното насилство бара анализа на неговите причини и мотиви и врз основа на тоа треба да се направи сеопфатна стратегија и програма за борба против последиците, но и за превенција на насилството на сите нивоа на општествената организација. Таквата стратегија и програма треба да бидат комплементарни и усогласени со концепцијата за промоција на човечките права, посебно со концепцијата за правото на децата да се социјализираат во *конвivenција*.³ Притоа, посебно е значајно да се укаже дека едукативната политика за превенција и намалување на училишното насилство од една страна, треба во едукацијата да ги вклучи не само учениците, туку и наставниците и родителите и училишното опкружување, а од друга страна, треба да биде дел од една глобална државна стратегија за економски развој; потоа, за значително намалување на стапката на невработеност и сиромаштија, за намалување на организираниот криминал во државата и подобрување на квалитетот на работа на масмедиумите (особено на телевизијата) и за развој на демократските односи на сите нивоа на општествената организација. Само таква поопфатна политика, а не парцијална, во практиката може да биде успешна во превенцијата и намалувањето на училишното насилство и на насилството во општеството како целина. Ваквите политики треба да се операционализираат и да се применат за еден среднорочен период со евалуација на програмата и промените што настануваат. Програмите за намалување на училишното насилство треба да опфатат повеќе нивоа: 1) индивидуално (учениците кои манифестираат некоја форма на насилство); 2) семејството на ученикот; 3) одделението (училницата); 4) училиштето во целина како институција; 5) градот или локалната заедница, и 6) образовниот систем како подсистем на општествениот систем.

Алгоритам центарот во своето анкетно истражување за училишното насилство во средните училишта во Скопје го постави

³ *Конвivenција* – шпански термин или концепт што ја означува можноста да се живее и работи во хармонија и заедничка соработка (се наведува според *Reduction de la violence a l'école...p.14*).

прашањето „Како во твоето училиште да се намали насилничкото однесување?“. Одговорите се следни: „зголемување на обезбедувањето и тоа да си ја врши својата работа“ одговорија повеќе од една третина од испитаниците (35,2 %); „со строги мерки: педагошки, казни и санкции“ одговорија 19,6 % од испитаниците; да се инсталираат „камери за визуелен надзор во ходниците, на влезните врати и во училишниот двор“ сметаа 7,5 % од испитаниците; „насилниците треба да се исклучат од училиштето“ сметаа 6,3 % од испитаниците. Ова се ставовите на учениците за намалување на насилството на ниво на училиштето како институција.

Меѓутоа, не постои целосно изградена и разработена стратегија за намалување на училишното насилство на ниво на образовниот систем на Македонија. Сепак, во 2007 година имаше обиди, за борба против училишната деликвенција и училишното насилство да се прифати некоја од постојните програми што функционираат во другите земји. Така, Педагошката служба на Министерството за образование и наука го предложи моделот на Џејмс Комер (James Comer) што се применуваше во Соединетите Американски Држави. Овој модел се засновува врз развојна програма и опфаќа три механизми во управувањето на училиштата: 1) *училишен тим* за развој, се состанува барем еднаш месечно и ја планира, разгледува и дава мислење за училишната програма (членовите на овој тим се: директорите на училиштата, помошниот директор, одреден број родители, ученици и претставници на локалната заедница; 2) *родителски тим* што ја подготвува програмата за родителите и е тесно поврзан со тимот за развој со цел да се координира програмата за социјален и општествен развој, да создаде катче за родителите во училиштата и настојува да ги збогати содржините со учество на родителите во училиштето и 3) *тим за ментално здравје* кој одржува предавања за превенција и интервенција во врска со социјалните проблеми (дрога, алкохол, наркоманија, малолетничка деликвенција, малолетничка проституција, педофилија и сл.). Членови на овој тим се: директор на училиштето, советници, социјални работници, училишен стручен тим: социолог, педагог, психолог, лекар, медицинска сестра и др.). Сите овие тимови работат коор-

динирано (Педагошка служба на Министерството за образование и наука, 2007 и (<<http://www.schooldevelopmentprogram.org>>). Министерството за образование и наука планира овој предлог модел да добие статус на законска норма, односно да се вгради во постојните закони за основно и средно образование, но до крајот на 2008 година тоа не се реализира. За овој Предлог модел да има позитивни ефекти, треба да се прилагоди на општествениот и културно – образовниот контекст на Македонија, бидејќи тој во голема мерка се разликува од општествениот и културно – образовниот контекст на Соединетите Американски Држави.

И Европската унија не создала единствена стратегија или политика за превенција и намалување на училишното насилство. Меѓутоа, според анкетното истражување на Смит (Smith, 2003) во секоја земја која е опфатена со анкетата се преземени некаква активност и програми. Некои преземаат национални иницијативи, некои регионални или локални, а некои земји преземаат иницијативи на ниво на конкретно училиште. Често пати, тие иницијативи се добро составени програми што можат да ја вклучат и работата врз наставните програми, индивидуалната работа со учениците кои се изложени на ризик и други мерки. На пример, Програмата на Олвеус против исмејување на учениците се користи во голема мерка (со другите иницијативи) во Норвешка, се користи во Австрија, Финска и Германија, а се разгледува и во Исланд. Програмата за безбедни училишта е распространета во Португалија и во Обединетото Кралство; во регионот на Андалузија / Севилја во Шпанија е составена Програма за безбедност; во Шведска често се користи програмата на А. Форст. Сите овие програми се добро опишани, разработени и отпечатени како брошури за училишниот персонал и за учениците, а се во одредена стандардизирана форма. Програмите се проследени со одредено ниво на евалуација на нивната ефикасност (според книгата *Reduction de la violence à l'école...* 2006: 18).

Некои од иницијативите немаат за цел директно да го намалат насилството, туку, се насочени кон подобрување на превенцијата. На пример, Данска има Парламентарен ден за децата

кога тие можат да се искажат (и да гласаат) за прашања во врска со училиштето и што и како треба да се подобри. Ова може да го поттикне и учеството на населението и граѓанството, а можат да бидат вклучени и практични предлози во врска со училишното насилство. Таквите обиди слични на „парламентарни денови“ се направени во Франција и Шведска. Има и други слични програми, насочени кон подобрување на климата во училниците и во училиштата, преку едукација на наставниците и другиот персонал во училиштата за да се зацврсти личното и општественото образование на учениците. Таква е Програмата „Да знаеш – да живееш“ на Исланд (Ibid.стр. 20).

Покрај ова, има обиди да се направи модел на средно училиште што ќе го спречи или сведе на минимум насилството. Овој обид претставува шема на добро организирано средно училиште како комплетно организирана институција. Моделот има три главни нивоа:

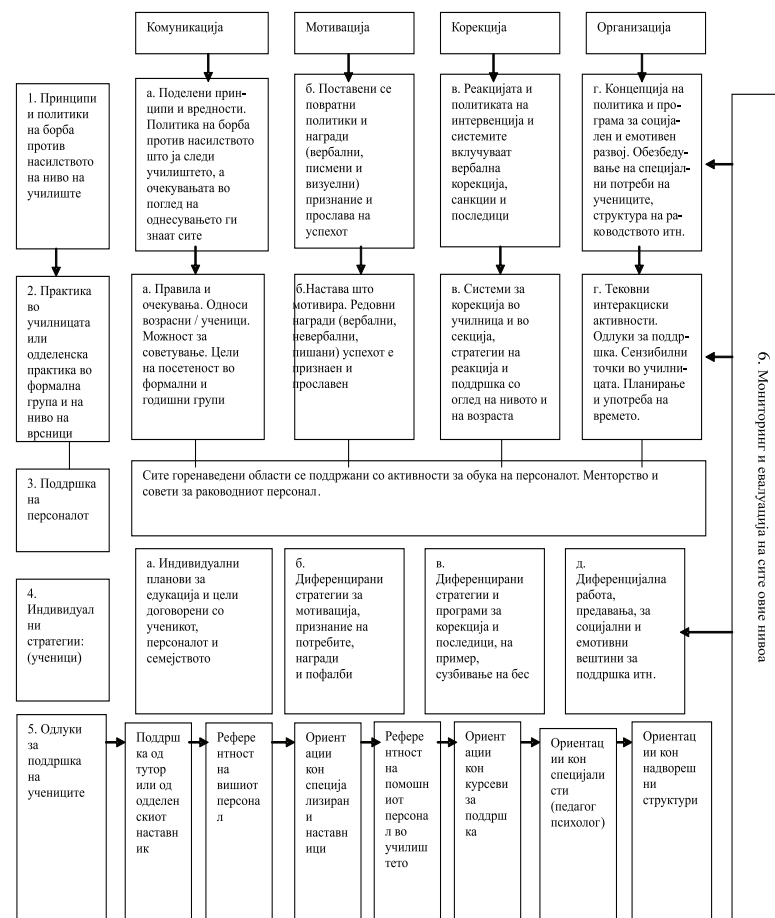
- Прв ред: потполно училишно ниво;
- Втор ред: групно ниво;
- Трет ред, четврт, петти ред: индивидуално ниво;

Секое од овие три нивоа се дели на четири основни елементи кои кореспондираат на четири колони (Дијаграм 3):

- Комуникација;
- Мотивација;
- Корекција;
- Организација;

Моделот бара редовно да се следат и да се набљудуваат сите аспекти, а добиените податоци се користат за решавање на проблемите (Ibid., стр.. 28/30).

Дијаграм 3. – Модел на добро организирано училиште

Извор: Réduction de la violence... (2006: 29)

Училиштата за да успеат да го спречат и намалат насилството, треба да станат центар не само за учење и знаење, туку и центар за спортски активности и културно-забавен живот на младите за да го организираат нивното неорганизирано слободно време и препуштеноста на ноќниот живот во кафулиња, дискотеки и неработење. Неопходно е воспоставување на мост помеѓу училиштето и родите-

лите (семејството) на ученикот за да се зголеми грижата за децата и нивното воспитување и учење, грижата за тоа со кого се дружат и каде и како го поминуваат слободното време, но и со локалните власти во поглед на работното време на кафулињата каде што малолетниците конзумираат алкохол. Сето ова треба да биде поткрепено со зголемување на стапката на вработеност, намалување на сиромаштијата и со обезбедување на услови за поквалитетно културно и духовно живеење на граѓаните и на секој поединец посебно.

Заклучок

Училишното насилство е присутно во сите видови на современиот училишен систем. Разликите меѓу земјите во овој поглед постојат само во распространетоста, зачестеноста на одредени форми на училишно насилство, како и во неговата остринa. Резултатите од одредени неодамнешни истражувања покажуваат дека Македонија според насилничкото однесување меѓу учениците и младите луѓе спаѓа во првите четири земји во Европа. Тоа е не само актуелен, туку и алармантен проблем што бара ублажување и решение.

Кризата на семејството и кризата на општеството посредуваа за појавата на зачестеност и манифестација на физичките форми на насилство и во училиштето. Раширеноста и формите на училишно насилство не се само симптоми на кризата на училиштето, туку и симптоми за губење на идентитетот на училиштето, наставниците (пад на квалитетот на наставниците) и нивната професија, но и на идентитетот на учениците. Училиштето е опкружено со егзогени форми на насилство кои произлегуваат од општествениот контекст кој има неколку нивоа: 1) актуелниот контекст на македонското општество во подолгиот период на транзиција во текот на која што е заострена социјалната димензија (енормно раслојување на населението, високи стапки на невработеност и сиромаштија и релативно низок животен стандард); 2) глобалното ниво кое што произлегува од процесот на глобализација и геостратешките интереси на „глобализирачките држави“ чија последица беше и воениот конфликт во Македонија во 2001 година, што резултираше со етничка

димензија на училишното насилство во етнички мешаните градови и училишта и 3) институционалното ниво на масмедиумскиот контекст (особено телевизија, интернет, мобилна телефонија) преку кои што често се прикажуваат сцени и слики на насилство. Острата социјална нееднаквост во општеството го поттикнува училишното насилство и етничката нетолерантност и конфликтност (особено меѓу Македонците и Албанците), иако не е само таа темел на насилството во општеството и училиштето. Секако дека и училиштето како општествена институција е извор на симболичко насилство, преку начинот на неговата организација и раководење, но и преку сè уште авторитарните стилови на настава, како и преку наставните програми, учебници, „скриената“ наставна програма; сето ова претставува еден од значајните извори на училишно насилство што го надополнува насилството во семејството, на улица и насилството кое секојдневно се прикажува преку масмедиумите. Поаѓајќи од тоа кога и каде се случуваат форми на училишно насилство (од вербално, преку физичко до нецивилизирано однесување) и изворите што го репродуцираат, неопходно е да се направи посеопфатна стратегија или политика на национално ниво (вклучително сите нивоа од поединецот, групата вршници, семејството, училиштето, па до образовниот систем) инспирирана со економскиот, социјалниот, политичко– демократскиот развој и етничката толеранција, што може да биде предуслов за успешна превенција и намалување на насилството во училиштата и во општеството како целина. За подготовка на ваква стратегија неопходно е да се користат искуствата, програмите и моделите на другите земји, особено на членките на Европската унија каде што и Македонија се стреми да се зачлени.

ОПШТЕСТВЕНИ И ЕТНИЧКО-КУЛТУРНИ РАЗЛИКИ ПРИ УПИСОТ НА УНИВЕРЗИТЕТОТ

Вовед

Општествените и етничко-културните разлики при уписот на двата универзитети во Република Македонија се проблематика која беше предмет на истражување во рамките на еден покомплексен истражувачки проект со наслов „Промените во социјалната структура на Република Македонија со посебен осврт врз високото образование”.

Македонското општество се наоѓа во период на транзиција како што е случај и со другите општества во Источна Европа, период што се карактеризира, покрај другото, со радикални и брзи промени во економијата, во општествената стратификација и со заострени етнички тензии во државата, но исто така и во образованието како нејзина компонента.

Истражувањето како појдовна точка тргнува од општата *хипотеза*: интензивните процеси на реструктурирање и раслојување на населението, како и етничко-културните разлики кои се сè поизразени, имаат значајно влијание врз уписот на универзитетите, особено при изборот на студиите на различни факултети како последица од приемните испити и на владината политика за квотите и дополнителните критериуми со цел зголемување на бројот на студенти што припаѓаат на етничките заедници.

За да се провери оваа хипотеза, за време на истражувањето во првиот циклус на упис (крајот на јуни и почетокот на јули 1996 година) беше применет методот на анкетирање; потоа, методот на анализа на документи – досиејата на кандидатите со резултатите од приемните испити на разни факултети биле собрани и споредени со податоците од анкетата за социјалното потекло и етничката припадност на кандидатите. Бројот на кандидатите кои ги предале своите

пријави за приемни испити во месец јуни 1996 година изнесувал 8.891, од нив 7.070 кандидати го пополниле прашалникот од анкетата, што претставува голем број, односно околу 80% од вкупниот број на кандидати. Во рамките на овој број, избран е примерок од 3.689 кандидати за упис за да може да се согледа начинот на упис и на селекција врз основа на документите од различни факултети за успехот на приемните испити во првиот уписан рок во месец јуни 1996 година.

Анализа на податоците и дискусија

Факторите кои влијаат врз насочувањето на матурантите кон универзитетите за продолжување на студиите се многубројни. Во рамките на овие многубројни фактори јас пристапив кон анализа на следниве: социјалното потекло на кандидатите, нивната етничка припадност и успехот постигнат на приемните испити, како и уписната политика на Владата во врска со квотите и критериумите за упис на поголем број кандидати од етничките заедници.

Податоците што произлегуваат од истражувањето покажуваат дека меѓу кандидатите што сакаат да се запишат на универзитет, помногубројни се оние од повисоките слоеви. Така, од вкупниот број кандидати (7 070), 31% се кандидати на високообразован кадар и на слојот деловни луѓе; потоа доаѓаат кандидатите чии родители се со средно образование (21%) и од терцијарниот сектор (19%). Спротивно на нив, кандидатите кои произлегуваат од работничката средина се два пати помалку застапени (16%) во однос на кандидатите кои потекнуваат од високообразован кадар, додека пак кандидатите кои доаѓаат од земјоделскиот слој се најмалку застапени (2%). Се работи за јасна тенденција за првата строга прелиминарна селекција уште од завршувањето на средното образование, тенденција што укажува дека „повисоките“ социјални слоеви се стремат кон репродукција преку високото образование, додека перспективата за социјална мобилност на работниците и на земјоделците преку високото образование е минимална и изгледа малку реална.

Што се однесува до приемните испити на соодветните факултети, разликите се следни: кандидатите чии родители се од

„високите“ слоеви постигнаа најдобри резултати на испитот по општа култура воспоставен на сите факултети на Универзитетот во Скопје, бидејќи, од вкупниот број (1276), половината 49% постигнаа одлични резултати, односно од 18 до 20 поени, додека меѓу кандидатите кои доаѓаат од работничката средина (973), една третина 32% од кандидатите го постигнаа овој резултат, а бројот на оние кандидати кои доаѓаат од земјоделската средина е уште помал 28%. На вториот приемен испит што е наречен стручен на кој кандидатите може да добијат 50 поени максимум, во групата што имаат највисок број на поени (46-50) се наоѓаат кандидатите кои доаѓаат од слоеви со високо образование (26%), наспроти кандидатите кои доаѓаат од работничките слоеви и кои учествуваат во оваа група со два пати помал процент (12%) и се два пати повеќе во групата со елиминаторни поени (до 25 поени). Кандидатите кои доаѓаат од средните слоеви се наоѓаат меѓу овие две поларизирани социјални категории според резултатите постигнати по стручниот испит. На овој начин, селекцијата за упис е многу построга во однос на кандидатите од работничката класа и од земјоделските слоеви. Така, близу 45% од овие кандидати не успеале да се запишат на факултетите каде што конкурирале, наспроти 29% кандидати од високообразовните средини или 21% од кандидатите на кои еден од родителите е работодавател. Овие податоци јасно покажуваат дека шансите за високи студии на кандидатите од земјоделска и од работничка средина се видно намалени во однос на периодот од пред „транзицијата“ кога учеството на студенти од работничката класа достигнуваше до околу една третина од вкупниот број студенти во Република Македонија, а од земјоделската средина бројот на студенти беше помеѓу 15% и 10%. Од друга страна, кандидатите кои припаѓаат на повисоките социјални слоеви, најчесто се запишуваат на престижните факултети. Факултети кои имаа студенти чии што семејства поседуваат највисок социо-економски статус се: Медицински факултет, Архитектонски факултет, Економски факултет, Правен факултет и Електро-технички факултет.

Во однос на етничката припадност на кандидатите за упис на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје, резултатите од истражувањето покажуваат значителни разлики во успехот на

приемните испити и во начинот на упис. Интересно е да се подвлече дека во однос на резултатите добиени во средното образование за упис на Универзитетот, нема значителни разлики според етничкото потекло на кандидатите: од вкупниот број кандидати, 52% од најбројната македонска национална припадност постигнаа одлични резултати, 53% од албанското национално малцинство и 52% од другите национални малцинства. Постојат исто така значителни разлики меѓу кандидатите што постигнаа многу добри резултати и добри резултати.

Сепак, на приемните испити, разликите се значителни дури меѓу примените кандидати. Така на испитот по општа култура на Универзитетот во Скопје, кандидатите од влашкото малцинство (54%) постигнаа најдобри резултати (18-20 поени); потоа, доаѓаат кандидатите со српско потекло (43%), од македонското национално мнозинство (41%), од турското малцинство (39%), додека кандидатите од албанското малцинство (28%) имаат најмалку поени во оваа категорија кандидати со најдобри резултати. Кандидатите од албанското малцинство имаат најголемо учество во категоријата кандидати со најмалку поени (до 10 поени)-12%, што е за 4 пати поголем процент во однос на кандидатите со српско потекло и за 9 пати повеќе во однос на кандидатите со влашко потекло (1,3%).

Разликите се исто така големи и на приемниот по стручниот испит. Во најуспешната категорија (46-50 поени), учеството на кандидатите од мнозинската македонска национална припадност и од влашкото малцинство достигнува и до 20 %, од српското малцинство до 24%, додека од албанското малцинство само до 5%. Обратно, кандидатите од албанското малцинство се со најголемо учество во категоријата кандидати со најмалку добиени поени (до 25 поени) што претставува 40% и учество три пати поголемо од учеството на кандидати од македонска националност и од влашкото малцинство, а нешто помалку од два пати поголемо учество на кандидати од српското малцинство (21%).

Од овие резултати произлегуваат следниве прашања: ако кандидатите за упис на двата универзитети со разлино етничко потекло не се разликуваат значително според успехот покажан во средното образование и ако овие разлики не се толку големи според

успехот покажан на приемните испити од страна на кандидатите од македонска, влашка и српска националност, зошто тогаш разликите се значително поголеми кај кандидатите од албанска националност? Одговорот на прашањето треба да се бара во слабиот квалитет и слабите стандарди во основното и во средното образование каде што наставата целосно се изведува на јазикот на националноста за која станува збор, а исто така недоволно е познавањето на македонскиот јазик на кој се изведуваат приемните испити. Наместо да се земе предвид овој факт, владината политика во образованието определува национална квота и дополнителни критериуми за поголемо учество на кандидати од малцинствата при уписот, квота која достигнува процент со кој малцинството е претставено во вкупниот број на население во Р. Македонија, под услов да се положи приемниот испит, односно да имаат повеќе од 60 поени од вкупниот број поени (100). Оваа интервенција на Владата во уписната политика на универзитетите во Р. Македонија, што е наречена *позитивна дискриминација*, создава нееднаквост помеѓу кандидатите од македонска национална припадност и кандидатите од националните малцинства кои со оваа одлука се привилегирани. На пример еден кандидат од македонската националност кој добил вкупно 85 поени на еден од најпрестижните факултети на кој се јавиле поголем број на кандидати за упис од предвидената квота, може да не биде запишан дури иако се земат предвид материјалните трошоци за студирање, додека еден кандидат од етничките малцинства кој добил само 60 поени, значи има послаб резултат за 25 поени, може да се запише на тој факултет. Последиците од дополнителни квоти и од дуализмот на критериуми за запишување на универзитетите се кршење на уставните права за еднакви услови за образование и за упис во високото образование. Матурантите од македонска националност ја карактеризираат оваа одлука на Владата како дескриминаторска за нив.

Таквата политика за упис раѓа еден евидентен парадокс: учеството на запишани кандидати кои постигнале послаби резултати на испитите, а произлегуваат од некое национално малцинство, е повисоко (на пример, бројката достигнува до 65% кај албанското малцинство, или 17% повеќе според критериумот за припадност на

едно етничко малцинство) од она на кандидатите запишани според предвидените квоти и кои постигнале најдобри резултати, а припаѓаат на македонската националност (52%). На овој начин, конкретната политика во образованието ги претвора етничките разлики во нееднаквост што ги прави кандидатите од македонска националност незадоволни и ги револтира при уписот на универзитет. Оваа „строга“ политика на Владата не ги задоволува барањата на политичките партии од албанското малцинство во Р. Македонија, барања кои се состојат во тоа да се легализира еден посебен универзитет на албански јазик со што, ако се реализира, ќе се дојде до целосно два паралелни образовни системи што ќе води и до поизразен процес на општествена и системска дезинтеграција на македонското општество.

Заклучок

Резултатите од истражувањето ја потврдија хипотезата за значително влијание на социјалното потекло на кандидатите; потоа, на нивната етничка припадност и на нивните културни разлики при уписот на двата универзитети во Р. Македонија. Политиката во образованието, што се однесува до уписот на универзитет, треба нужно да претрпи измени, и треба да се променат квотите и критериумите за кандидатите од националните малцинства, бидејќи тоа создава нееднаквост при запишување и негативна селекција во уписната политика. Треба да се создадат услови за повисоки стандарди, квалитет во основното и средното образование чија настава се реализира на јазикот на малцинствата, а тоа особено треба да биде направено кај албанското малцинство. Намалувањето на социјалните и етничко-културните нееднаквости во образованието може да се реализира со помош на развиен систем на кредити и стипендии за студентите, за талентираниите кандидати и за мотивираните кандидати за студирање, а тоа би било примерено за автономни цели на една политика во образованието без дискриминација.

СОЦИО-ЕКОНОМСКИОТ СТАТУС НА СТУДЕНТИТЕ КОИ УПТРЕБУВААТ ДРОГА¹

Вовед

Периодот на општествена трансформација што сè уште е во тек во Република Македонија, предизвика радикална промена во социјалната стратификација што е проследена со различни видови на социјална девијација, меѓу кои е ширењето и употребата на дрога. Оваа појава за одредени општествени групи станува начин на богатење, а за други начин на бекство од реалниот живот. Тоа доведува до криза на идентитетот на личноста. Феноменот на наркоманијата во Р. Македонија постои веќе десетина години и во последно време добива епидемски белези, особено меѓу студентската и средношколската младина. Тој стана сериозен проблем што е во самото средиште на интересирањето на македонската јавност. Истражувачкото прашање е следното: дали студентите со повисок социо-економски статус повеќе се изложени на овој вид девијација или оние со понизок?

Ова истражувачко прашање е трансформирано во следната хипотеза:

Колку е повисок социо-економскиот статус (СЕС) на семејството на студентот, толку е поголем ризикот за конзумирање на некој вид дрога.

Тргнувајќи од овие претпоставки, во мај 1999 година е реализирано анкетно истражување меѓу студентската младина на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје. Примерокот е направен врз основа на случаен избор со пропорционално учество на студентите по факултети и години на студии. Популациската рамка од која е избран примерокот изнесува 22.432 студенти, а со примерокот беа опфатени 5,3% од вкупниот број студенти или 1.200 студенти.

¹ Коавтор на овој прилог е д-р Нелко Стојановски

Интерпретацијата на резултатите од истражувањето, покрај другото, се изврши и со помош на индексите на застапеност на одделните општествени слоеви во студентската популација и во популацијата која употребува дрога. Меѓутоа, за да се разбере овој феномен, за собирање на податоци, покрај анкетата со прашалник, е употребено и неструктурирано интервју со пет потипични студенти кои употребувале дрога. Социо-економскиот статус на студентите е мерен со професиите и образованието на родителите, како и приходите на семејството. Социо-економскиот статус кај „високите“ и „ниските“ општествени слоеви е значително конзистентен, додека тој е многу помалку конзистентен кај средните општествени слоеви.

Врз основа на податоците на анкетата со прашалник во овој прилог се назначуваат основните насоки на една покомплексна стратегија за превенција против ширењето и употребата на дрогата меѓу младината. Оваа стратегија има предвид три нивоа: глобално, ниво на општествениот систем, институционално (училишта и факултети), и микро (семејство, групата на вршници и индивидуата).

Анализа на податоците. Резултатите на истражувањето покажуваат дека меѓу 1.200 анкетирани студенти, 190 или 15,8% од нив одговориле дека пробале или веќе се зависни од некој вид дрога. Најголемиот број од нив 73,6% конзумирањето на дрогата ја почнале во средното училиште, 23,7% на факултет и 3,7 во основното образование. Во поглед на раширеноста на употребата на дрогата меѓу студентската младина од 1.200 анкетирани, 51,3% сметаат дека тоа е многу раширено, 24,2% дека е средно раширено, 6% дека е малку, а 18,5% не им е познато. Значајни се и одговорите на прашањето за мотивите за конзумирање на дрога од страна на студентите кои веќе пробале или се зависни (190). На прво место е мотивот на *љубовишност* (63,7%), потоа следи забава (разноода) која најчесто се одвива во дискотеките и кафеулицата кои се отворени за младината речиси цела ноќ (14,7%); потоа, 7,9% одговориле дека тоа го прават од здодевност, тага, депресија, разочараност, 7,4% поради проблеми во животот и друго. Заедничкото уживање во конзумирањето на дрога е најфреквентен мотив за врзување на групата и почесто е застапена меѓу студентите од машкиот пол,

додека прифаќање од страна на групата е почест мотив од страна на студентите од женскиот пол. Од видовите токсични средства најчесто се употребуваат цигари (пушење) и тоа 49,7% понекогаш и често, потоа следи алкохол 29,8% и потоа доаѓаат појаките наркотички средства (марихуана, хероин, кокаин, крек, екстази и друго) 15,8%.

Податоците од анкетата со прашалник покажуваат висок степен на поврзаност меѓу *социо-професионалната група* на која припаѓаат таткото на студентот и конзумирањето на некој вид дрога (марихуана, хероин, кокаин, крек, екстази и друго). Така според индексот на застапеност на врвот се наоѓаат студентите од слојот на менаџери или од слојот на новите богаташи (индекс 170,9), слој кој во вкупното население учествува со 2,7%, а на универзитетот со 8,6%. Потоа следи индексот на застапеност на студентите со потекло од високо-стручниот кадар (индекс на застапеност 121,4, слој што најмногу процентуално е застапен на универзитетот 30,8%, но во вкупното население со над пет пати помалку (5,7%), па потоа следи средно-стручниот кадар (со индекс на застапеност (88,0) и учество со 20,9% во универзитетот и 18,4% во конзумирањето на некој од наведените видови дроги; студентите со потекло од службеничкиот слој во студентската популација учествуваат со 17,8%, додека во конзумирањето на дрога со 11,0% или со индекс на застапеност -65,1; ниските општествени слоеви, како што се работничкиот и земјоделскиот кои сеуште се значително застапени во вкупното население (работниците со 24,6% и земјоделците со 8,7%), сепак мошне малку се застапени на универзитетот-првите со 8,8%, а вторите со 1,2%, па оттука и значително помало учество на нивните студенти во употребата на дрога-студенти со работничко потекло се со 5,2% или индекс на застапеност 59,1 и студентите со земјоделско потекло чие учество изнесува 1,6%.

Оваа тенденција која покажува дека студент кој потекнува од повисока социо-професионална група почесто употребува дрога е заедничка и кај двете други димензии на СЕС – степенот на образование на таткото и мајката и вкупните приходи на семејството.

Така, студентите чии татковци имаат диплома за завршено вишо или високо образование најчесто употребуваат дрога – 64,2%.

Следат студенти чии татковци имаат диплома за завршено средно образование за токму два пати помалку во однос на првата категорија – 32,1% и на крајот се студентите чии родители имаат основно образование – 2,6%, што е за речиси два пати помалку во однос на оние кои не употребуваат дрога, а се од исто потекло (4,8%). Во поглед на приходот на семејството се забележува слична тенденциска правилност: ако тргнеме од поделбата на студенти на оние што одговориле дека употребиле или употребуваат дрога и оние што одговориле негативно, тогаш односите се следните: бројот на студентите чии семејни приходи се под прагот на сиромаштвото е 60,1% наспроти 78,5% кај средно-богатите тој однос е 26,3 наспроти 16,3% во корист на оние што употребуваат дроги. Кај побогатите таа разлика е уште поголема 13,7%, наспроти 5,1%. Ако пак се поврзат степенот на образование на таткото и приходот на семејството јасно се забележува тенденција на зголемување на процентот на студентите кои употребуваат дрога со зголемување на приходот во рамките на ист степен на образование. Така, во рамките на студентите чии татковци имаат средно образование со ниски приходи се 12,2%; студенти кои употребуваат дрога со средни приходи се 25,9% и со релативно високи приходи се 27,3%. Истото се однесува кај студентите кои употребиле дрога чии татковци имаат високо образование и со приходи: ниски приходи – 13,3%, со средни – 23,5% и со високи – 34,8%.

Кратка анализа на податоците за сите три димензии на СЕС на студентите кои употребуваат некој вид дрога ја потврдија во воведот поставената хипотеза: *колку е повисок СЕС на семејството на студентот, толку е почестата употреба на некој вид дрога*. Ваквите резултати само делумно се во согласност со некои слични истражувања во други земји. Така социо-економскиот статус не влијае во иста форма при употребата на марихуана од страна на адолесцентите (Chabrot, 1992).

Податоците добиени од неструктурираните интервјуа за животната историја на пет потипични студенти кои употребувале дрога – хероин укажуваат барем на три фази во процесот на станување на зависник од дрога: првата фаза се однесува на првото искуство кое како мотив по правило ја има љубопитноста или разочару-

вањето од некој настан во животот за откривање на психичката и физичката зависност кои се проследени со почетни кризи; втората фаза на зависност доведува до одредени промени во организмот кои предизвикуваат потреба, „глад“ за конзумирање на дрога, без намера за лекување и трета фаза која завршува во болница или на секојдневните лекарски третмани. Втората и третата фаза имплицираат изразито субкултурно поведение, проследено и со кражби и друг вид криминал. Во две од петте животни приказни интервјуираните отворено изјавиле дека краделе разни предмети: од касетофони во коли, па се до ташни од постари жени и ги продавале многу пониско од нивната вредност за да дојдат до дрога. Студентите, а и средношколците кои употребуваат дрога најчесто се затвораат во себе и ги разурнуваат семејните односи и врз нив најголемо влијание имаат групата на врсници. Во македонското општество на трансформација, семејството губи многу од неговите традиционални функции, како што се: моралноста, почитувањето на родителите и постарите и сл. Од друга страна, училиштето и факултетот како значајни социјализаторски институции, покрај семејството, ја ослабеа до крајни граници воспитната функција, но и културната, спортско-забавната и во овој поглед станаа маргинализирани, препуштајќи ги тие функции на дискотеките и кафулињата кои станаа центри на техно музика и тинејџерска субкултура, но и средиште на користење на дрога. Во нив младината го започнува својот живот и свет од 23 до 5 часот на утро, а денот го преспива. Тоа е своевиден протест на младината против бесперспективноста за вработување (во Р. Македонија има околу 36% невработени), протест против корумпираноста на администрацијата и се поизразената правна и „морална кршливост“, како што тоа го нарекува Диркем (Durkheim), а овој термин го реafirмира и З. Бауман (Bauman).

Стратегија за превенција. Поради комплексните причини и последици од ширењето на употребата на дрогата меѓу средношколската и студентската младина, неопходно е што поцелосно да се создаде комплексна стратегија за превенција и сузбивање на епидемиолошката форма на наркоманијата. Таа стратегија треба да ги опфати сите нивоа на општествената организација со мерки кои ќе бидат комплементарни и истовремени: почнувајќи од правната

легислатива, општествената – државна контрола за откривање на шверцот со дрога, прекинување на мрежите на дилерите, сите видови третмани и лечење на зависниците, забрана на работа на дискотеките и кафулињата после 23 часот, училиштата и факултетите да се ревитализираат во центри на учење, слободни активности – културно-забавни, спортски, едукативна програма во сите училишта и факултети за превенција од употреба на дрога како што е тоа направено во високоструктурираните наставни програми за превенција од дрога во САД наречена програма DARE. Оваа програма треба да ги опфати и групите врсници, родителите и малите локални заедници.

IV

КРИТИКА НА КУЛТУРНАТА ПРОМЕНА – СОЦИОЛОШКИ АСПЕКТИ

КУЛТУРНАТА РАЗЛИЧНОСТ И ОПШТЕСТВЕНАТА (ДЕЗ)ИНТЕГРАЦИЈА

Вовед

Проблемот на културната различност и општествената интеграција е мошне актуелен за општествата во кои се вршат епохални и тектонски промени од еден општествен систем во друг, промени кои ќе траат мошне долго, а кои се карактеристични за општествата кои се во транзиција, меѓу кои се наоѓа и македонското општество. Меѓутоа, во социолошката литература често пати меѓу социолозите и научниците од другите општествени науки и хуманистички дисциплини не постои согласност во дефинициите и разграничувањето на клучните концепти или поими како што се: „културна различност“, „мултикултура“ (или „мултикултурно општество“), „општествена интеграција“, „општествена дезинтеграција“, „општествен конфликт“ и сл. Ова неединство или различност во дефинирањето и разграничувањето на клучните поими произлегува, пред сè, од различноста на теориските парадигми во социологијата на кои тие се претставници, но и од различноста на дисциплините со кои тие се занимаваат.

Со иста теориска парадигма не можат да се дефинираат и објаснат сосем различни концепти или настани. Тоа јасно го покажа германскиот социолог Ралф Дарендорф. Оттука и потребата за јасно дефинирање на наведените клучни поими, но и на комплементарна употреба на различните теориски парадигми во нивното поврзување и објаснување.

Во услови на транзициски период на македонското општество, културната различност најчесто се поврзува за етничката и верската различност. Во таков општествен контекст таа може повеќе да претставува фактор (агенс) на општествена дезинтеграција,

отколку „мост“ на општествена интеграција внатре во македонското општество, но и кон Европската унија. Противречностите во културната, етничката и верската интеграција во македонското општество силно се поттикнути од неговото опкружување, но и од противречниот процес на глобализација.

Дефинирање и разграничување на клучните поими

На категоријално рамниште поимите „културна различност“ и „културен плурализам“ различно се определуваат во зависност од теориските ориентации на самите автори. Терминот „културна различност“ во одреден контекст во социолошката литература се употребува во теоријата на социјалната стратификација за да се означат културните разлики или специфичности на припадниците на одделните општествени слоеви и класи и другите општествени групи (богати, сиромашни и слично); во друг, пак, контекст овој термин се употребува за да се објасни присуството на една општествена заедница или во одреден тип на глобално општество на бројни различни културни белези или димензии: лингвистички, религиозни, етнички, расни итн.

Понекогаш терминот „културен плурализам“ се употребува за да се опише она што се нарекува „културна различност“, како што истакнуваат и Џ. Линч (Lynch), Селиа и Сохан Модџил (Lynch, J. Modgil, Celia and Modgil, Sohan, 1992: 8). Како што назначува Б.М. Баливан (Bullivant) постои огромна литература за културниот плурализам што може да се издвои од многу различни и интелектуални традиции. Многу модели на културен плурализам се засноваат врз имплицитни или експлицитни претпоставки, честопати изразени во современите моди на новото време во општествените науки (Ibid).

Културната различност, ако се разгледува од стратификациски или од етнички, расен аспект, не создава систематски плурализам или мултикултурализам, ниту пак, сама по себе води кон етничка или кон расна нетрпеливост или конфликт. Таа тоа станува во одредени историски и општествени услови во кои економски-

те, социјалните и политичките противречности, како и идеолошко вредносните ставови на етничките и на расните групи се заострени и спротиставени, а кои глобалниот општествен систем не успева благовремено да ги разрешува.

Меѓутоа, за културите на одделните народи или на етничките групи не е карактеристична само културната различност и специфичност, туку и она што е заедничко за нив и што фактички ја овозможува нивната комуникација и меѓусебно влијае и проникнува. Тоа го покажа и познатиот антрополог Г.П. Мардок (Murdock) проучувајќи ги најразновидните култури и општества на различни степени од развитокот, притоа давајќи преглед на општествените обичаи и установи, кои може да се најдат во сите општества во минатото и во сегашноста (Murdock, G. P., 1977: 68-69). Кога се разгледуваат овие обичаи и установи што се наоѓаат во сите општествени организации може да се забележи дека некои од нив претставуваат изразита социјализација на основните биолошки потреби на човекот (почитување на разликите на возраста, генетските, игрите, срамежливоста, во однос на природните функции, како што се раѓањето, одбивањето на доење, грижата за децата кои се родиле); вторите се во врска со организацијата на човековата заедница (соработката во работата, семејните слави, етикетите, владите, забраната на инцест, правилата на наследување, времето на оброци, роднинските групи, личните имиња, правото на сопственост, разликите во општествениот статус итн.); третите се однесуваат на општествената свест, или на начинот на предпочување на општествената егзистенција (календар, космологија, гатање, толкување на сонитата, есхатологија, празноверие, митологија, бројки, натприродни суштества, религиозни ритуали, поимите за душата, времето итн.); а четвртиот во најширок вид се однесува на творечките или на културните дејности на човекот (декоративна уметност, фолклорот, правењето на оган, поздравувањето, шегувањето, јазикот, магијата, тагувањето, правењето на орудија итн. (Ibid).

Кои елементи ќе преовладуваат во културната комуникација, или, пак, ќе постои затвореност во етнички мешаните општества – културните разлики и специфичности или заедничките елементи

и карактеристики зависи од многу фактори и од историските околности. Така, во земјите на поранешниот реалсоцијализам природна последица на движењето за демократизација, пред сè, за пазарно стопанство и за политички плурализам, беше појавата и нагласувањето на културната различност, културниот плурализам, како и појавата на социјалните, политичките, територијалните и етничките конфликти.

Слично е и со терминот „општествена интеграција“. Обично овој поим се определува како состојба во која елементите на некоја општествена целина се усогласени и меѓусебно поврзани, што овозможува успешно функционирање и опстанок на општествената целина, без разлика дали се работи за глобално општество, или пак, за некој негов дел, или на потсистем на општествениот систем (Milić, 1978:388-9). Поради тоа, поимот „општествена интеграција“ во анализата на општеството може да се употребува на различни рамништа: а) во анализата на општеството како целина, односно анализа на глобалното општество; б) во анализата на одделните општествени институции и групи од два аспекта: од аспект на нивната внатрешна интеграција и од аспект на нивната интегрираност во пошироките рамки на регионално и глобално рамниште; в) во анализата на културата и на културните творби; г) во анализата на националните малцинства и на другите расни групи во рамките на локалните заедници, како и во глобалниот општествен систем; и д) во анализата на индивидуата, личноста, степенот на нејзината интегрираност во општествените групи, почнувајќи од примарните (семејството) преку групата на врстници, па сè до институциите на општествениот систем, но и во неформалните групи.

Не само што нема целосна согласност меѓу различните автори, во поглед на дефинирањето на терминот општествена интеграција, туку не постои едно единствено восприемање на општествената интеграција, општествената интеграција на поединецот, општествената група, вклучувајќи ги тука и националните малцинства, се состои во низа нивни односи кои се воспоставуваат во рамките на локалната заедница и во институциите на општествениот систем. Степенот на општествената интеграција на индивидуата и на општествените групи зависи од следните чинители: 1) од спо-

собноста за добро меѓусебно разбирање и комуницирање; ако во некое конкретно општество постои група или национално малцинство кое не го знае јазикот на нацијата што формира држава, веќе таквата околност го отежнува или го оневозможува меѓусебното комуницирање и разбирање, создава значителни тешкотии во нивното општествено интегрирање; 2) интеграцијата на поединецот или на некоја општествена група зависи од нивната способност да вршат одредени улоги, како и од тоа дали постојат реални можности тие во даденото општество да преземаат улоги за кои се способни; 3) следен чинител на општествената интеграција е од културен и од морален карактер и се состои во степенот на усвојување и придржување на општествените норми кои ги регулираат разните облици на општественото поведение. Доколку некоја индивидуа или општествена група, или национално малцинство, не ги прифаќа(ат) основните норми изразени во уставот и законите на општеството, или на некој значаен облик на општествено поведение, тие во тоа општество не можат да бидат интегрирани со рафинирани методи на асимилација или со ефикасна физичка принуда; 4) општествената интеграција уште повеќе зависи од субјективни и емотивни чинители, а се изразуваат во чувствата на припадност на некоја општествена група, национално малцинство, општествена организација, политичка партија или општество, веќе според тоа на кое рамниште се одвива процесот на интеграција, како и во спремноста активно да се заложи за одбрана на нивните интереси и остварување на колективните цели (Dahrendorf, R., 1959).

Е. Диркем наведува два типа на општествена интеграција: а) првиот произлегува од еднообразноста и од сличноста во верувањата и дејствувањата на лицата и општествените групи и е поврзан со рестрибутивното право (механичка солидарност); б) вториот се засновува врз меѓузависноста на членовите и деловите на општеството кои произлегуваат од општествената поделба на трудот, а се поврзува со реститутивниот карактер на правото (органска солидарност). Првиот тип на општествена интеграција, според Е. Диркем, е карактеристичен за примитивните и помалку развиените општества, вториот, пак, е својствен за развиените општества (Ibid, 159-163).

Дарендорфовото парадигматично теориско сфаќање за општествената интеграција и општествениот конфликт

Од сето ова произлегува прашањето: со која социолошка теорија може да се објасни проблемот на културниот плурализам и на општествената интеграција? Очигледно е дека категориите „културна различност“, „културен плурализам“, „општествена интеграција“, како и категориите „класен“, „етнички конфликт“ спаѓаат во две метатеории: функционалистичката теорија на општествена интеграција која општествената структура ја сфаќа во поимите на функционално интегриран систем со помош на обликувани процеси. Втората метатеорија е теоријата за општествен конфликт, или теоријата на принудата, како што ја означува германскиот социолог Р. Дарендорф и која општествената структура ја сфаќа како облик на организација што се карактеризира со перманентни противречности и судири кои резултираат во општествени промени во системот, но и на системот како целина.

Во основа, овие теории меѓусебно се исклучуваат. Меѓутоа, ако се дозволи една парадоксална формулација во социологијата (за разлика од филозофијата), истакнува Дарендорф, не е нужна ниту пожелна одлуката со која се прифаќа едната, а се отфрла другата. Постојат социолошки проблеми кои најдобро можат да се објаснат со помош на претпоставките од теоријата на општествената интеграција, а постојат проблеми кои можат да се објаснат само со поимите од теоријата на конфликтите. Овие две метатеории се засноваат врз следните претпоставки од овој тип:

Теорија на општествената интеграција

1. Секое општество е релативно трајна, стабилна структура на елементи.
2. Секое општество е добро интегрирана структура на елементи.

Теорија на општествениот конфликт

1. Секое општество во секоја точка е подложно на промени: општествената промена е сеопшта.
2. Секое општество во секоја точка покажува неслога и судир, конфликт, општествениот конфликт е насекаде

3. Секој елемент во општеството има функција, т.е. придонесува во одржувањето на општеството како целина.

4. Секоја општествена структура која функционира и која е функционална е заснована врз консензус на вредностите меѓу неговите членови.

3. Секој елемент во општеството придонесува за дезинтеграција и промена.

4. Секое општество е засновано врз принудата на одредени свои членови од страна на другите.

Од ова се гледа дека за социолошката анализа, истакнува Дарендорф, општеството ја има Јанусовата глава со двете лица, со еквивалентни видови на истата стварност. Затоа, според неговото мислење, во социолошкиот контекст треба да се истакне дека ниту еден од двата модела на теорија и анализа не може да се смета за исклучително важечки и применлив. Тие претставуваат повеќе комплементарни, отколку алтернативни.

Во овој контекст сметам дека и термините „културна различност“ и „општествена интеграција“ не се исклучиви, напротив меѓусебно се поврзани. Имено, интеграцијата како поим на истоветни елементи е бесмислена и може да станува збор само за интеграција, односно меѓусебно поврзување и поврзаност, комуникација на различни елементи, различни субјекти по одредена или низа особини. Притоа, може да станува збор за различни видови различност и за различни степени на конфликтност, како и за различни рамништа на интегрираност, што зависи од типот на глобалниот општествен систем, поврзаноста на неговите делови, историските и актуелните услови и опкружувањето, односно односите со соседните глобални општества и пошироката меѓународна заедница.

Самиот поим „културна различност“ не значи сам по себе културна или етничка интеграција во мултикултурните општества, ниту културен или етнички конфликт. Културните или етничките разлики стануваат чинители на општествената интеграција, или на етнички конфликт во одреден историско-општествен контекст и специфични услови во кои се наоѓа конкретниот облик на глобалното општество. Секое глобално општество има и одредени специфичности на што им соодветствува и специфична теорија (М. Bunge) која настанува меѓу општата теорија и моделот на теоријата што

се создава за конкретно истражување на одредено општество или негов дел. На таа специфичност на глобалното општество укажува А. Блум и Д. Бел. Имено, А. Блум изнесува дека карактеристиките на системот подеднакво се развиени во сите потесни делови или сегменти на американското општество, што не е случај со низа други земји. Во САД човек може да најде подеднаква алтернатива на работа и живот во речиси било кој град. Наспроти тоа, во Канада и во Франција, дури и кога дуваат исти културни ветришта, луѓето немаат алтернатива. Така, за Канаѓанецот кој е роден во Торонто и зборува англиски, Ванкувер, практично, е единствената привлечна алтернатива, а за Парижанецот нема речиси никаква алтернатива (Blum, 1990:93). Специфичноста на одделните општества според Д. Бел, се состои во нивната „идиосинкратска историја која е обликувана под влијанието на топографијата и локацијата, традицијата и културата и со оној помалку подесен елемент за дефинирање – со елементот на духот и обичаите што ги прави културите и луѓето на тоа општество посебни. Таа идиосинкратска црта Д. Бел ја нарекува „стил на една нација – често е основна одлика која треба да се утврди за да се разбере историјата, или карактерот на некоја земја (Bell, 1990:10). Невоведувањето сметка за типот на глобалното општество и неговата идиосинкратска црта, како што ја определува Д. Бел, води во етноцентризам, до примена на решенија настанати во други системи, кои доведуваат до неуспех или уште до посериозни дезинтегративни општествени процеси.

Фактори на општествена (дез)интеграција на македонското општество

Во овој контекст посебно треба да се нагласи специфичноста на македонското општество како во поглед на неговата социјална и етничка структура, историската димензија и опкружувањето. Во оваа смисла и прашањето за културната и општествена интеграција на македонското општество е лимитирано од низа фактори кои условно можат да се поделат на ендогени и егзогени.

Во ендегените фактори и процеси спаѓаат следните:

1. Политичката манипулација (манипулацијата на политичките партии) со етничките, културните, јазичните и религиозните разлики со цел за освојување на власта или со цел да се задоволат одредени барања на националните малцинства, независно од постојните уставни и други нормативни акти. Формирањето на партии составени исклучиво или претежно само од иста националност или етничка припадност, а не врз социјална и политичка основа води кон меѓуетнички конфликт и дезинтеграција на македонското општество. На тој начин, основата на подолгорочен меѓуетнички конфликт во Република Македонија е зацврстена. Тоа е основата и за други поделби како на културно и на етничко затворање.

2. Само делумно создадена алтернативна регулатива, особено благовремено недонесување на низа системски закони од економската, управно-политичката и образовната област, кои требаше да бидат усогласени со Уставот на Република Македонија, доведе до блокирање на општествениот систем, да функционира и да ги разрешува или да ги ублажува социјалните конфликти. Старите правни норми не се почитуваат, а нови за наведените области не се усвоени, што ја оневозможува власта да функционира како правна држава, а со што се зацврстуваат тенденциите на општествената дезинтеграција.

3. Етничко и културно затворање и создавање на паралелни образовно-воспитни установи, па и системи, доколку се опфати високото образование, за што се наговестува на определени кругови од албанското национално малцинство, како и затворени информативни системи. Наместо да се создава тип на плурално училиште (Lynch, Celia and Sohan Modgil, 1992) во основното и во средното образование кое ќе ги зајакнува процесите на културна и општествена интеграција, се создаде етнички плурализам на училишта; училишта едни покрај други, што задолжително ги зголеми одвоеноста, недружењето и некомуницирањето на учениците од различно национално потекло. Ваквата национална подвоеност на основните и средните училишта од Република Македонија има предлози да се ублажи со воведување на „мултикултурно“ образование како што е направено тоа во некои западни земји и посебно во САД, каде што тоа се појави и се разви во мода на денешницата, како што истакну-

ваат Роберт и Џон Соломон. Според нивното мислење, мултикултуралистичката дебата беше тривијализирана и фокусирана врз прашањето за наставните планови и потребните курсеви, но тоа што таа вистински постои за ублажување на постојната рана на северно-американскиот расизам. А „денес сме информирани, напомуваат Роберт и Џон Соломон, „за многу повеќе расистички инциденти во „кампусите“ (универзитетите и студентските домови-П.Г.) отколку за било кое време во последните 30 години. Тоа е дека малцинското прикажување меѓу студентите е сè уште далеку од потребното и дека малцинското претставување меѓу факултетите станува патетично. Големата веројатност за доминација на белите студенти е непогрешлива. Според тоа, мултикултурализмот е еуфемизам“ (Solomon, Jon and Robert, 1993:187). Според нивното сфаќање, мултикултурализмот има многу малку врска со разбирањето на културите и е во врска со зголемувањето на проблемот на расизмот. Дури и зборот `мултикултурализам` стана нешто повеќе од црвено знаме и провокација на еден викачки натпревар во кој само најекстремните позиции изгледа дека се слушаат. Меѓусебните обвинувања не ги помагаат меѓусебните разбирања, туку меѓусебната недоверба и непријателство. И така распространетите барања за мултикултурни курсеви изгледаат како казна, а не како образование на кое многу студенти значително се огорчени“, (Solomon, Jon and Robert, 1993). Во македонски услови уште помалку мултикултурното образование ќе го реши проблемот на одвоеноста, затвореноста, недружењето, нетрпеливоста, како и конфликтот во училиштата и во пошироката општествена средина. Потребен е нов модел на училиште – плурално училиште, кое ќе биде квалитетно и европски стандардизирано и кое ќе го овозможи дружењето, комуницирањето и толеранцијата, притоа со почитување и остварување на културниот и етничкиот идентитет на учениците и студентите од националните малцинства.

4. Речиси целосна затвореност во склучувањето на бракови од различна етничка и професионална припадност, посебно меѓу македонците со православна вероисповед и припадниците на исламската вероисповед, што е релевантен индикатор за нивото на културната и етничката интегрираност во македонското општество. Статистичките податоци тоа јасно го покажуваат. Така, на пример,

во 1989 година при склучувањето на брак од вкупно 9.838 склучени бракови од македонска националност, 9.382 или 95,4% склучиле бракови со жени од истата националност (македонска), додека со жени од албанска националност само во 17 случаи, или 0,17 отсто; со турска националност 0,08%; со ромска 0,05 отсто и со друга националности 426 или 4,33%. Слична е тенденцијата на склучени бракови и кај албанското национално малцинство: од вкупно склучени бракови 3.691, 3.507 или 95,01% мажот и жената се од иста, албанска националност, во 10 случаи, или 0,27% жената е од македонска националност; во 63 или 1,7% од турска и 111, или 3,0% од друга националност. Слично е и кај турското национално малцинство, со таа разлика што постои нешто поголема отвореност на мажите кон жените од албанска националност, што може да се објасни со припадноста на иста вероисповед. Имено, од вкупно 690 склучени бракови, 565 или 81,88% и мажот и жената се од турска националност, потоа во 75 случаи, или 10,76% мажите од турска националност се ожениле со жени од албанска националност, во 16 случаи или 2,31% со жени од македонска националност, во 7, или 10,01% со ромска и во 27, или 3,91% со жени од друга националност. Браковите кај српското, влашкото и друго национално малцинство во статистичките податоци се дадени во посебна колона со неодредена, резидуална назнака „друга националност“ (Статистички преглед, Завод за статистика на СРМ, 1989). Од податоците јасно се гледа брачната застапеност во сопствените национални рамки.

Со прашањето за склучените бракови се надоврзува и прашањето за раѓањето, природниот прираст на населението и другите демографски карактеристики. Постои огромен расчекор меѓу природниот прираст на населението кое меѓу припадниците на македонската нација и другите со православна вероисповед кај кои наталитетот и природниот прираст се слични како кај народите од средна Европа, и речиси е за дваипол пати помал од стапката на наталитетот и природниот прираст кај населението од албанското национално малцинство и припадниците на другите националности со исламска вероисповед кои се слични со оние во азиските земји, што заедно со механичкиот прилив на населението претставува основен фактор на промени во демографската структура,

во слабењето на вкупниот стандард на населението, создавање на притисок и нетолеранција и со трајни социјални и политички последици. За илустрација на значајните разлики во демографските промени можат да послужат податоците на анкетното истражување спроведено во 1986 година врз репрезентативен примерок од 2100 анкетирани лица во Република Македонија на тема „Општествената структура на современото македонско општество“. Податоците се однесуваат на бројот на децата во семејствата, односно за т.н. детност на семејството. Според вероисповедта на мајката (католичка, православна и исламска), кај семејствата од православна вероисповед семејство со едно дете е најзастапено – 13,7%, потоа кај исламската 8,3% и кај католичката со 2,7%. Меѓутоа, кај семејствата со две деца, рангот е обратен, на прво место доаѓаат семејства од католичка вероисповед, со 73%, потоа православните со 53,4% и муслиманските со значително слаба застапеност – 14,8%. Веќе со категоријата семејства со три и повеќе деца соодносот значително се менува во полза на семејствата од исламска вероисповед. Имено, со три деца се 25,4% од семејствата на исламска вероисповед, 20,8% од православната и 8,1% од католичката. Потоа, со четири деца се 20,7% од семејствата со исламска вероисповед на мајката; за дваипол пати помалку имаат семејствата од православна вероисповед (8,4%) и 8,1% од католичката. Со пет деца 11,8% се семејствата од исламската вероисповед, 2,2% од православната и 5,5% од католичката. Со шест деца се 10,1% од исламската вероисповед, 0,9% од православната и 0,1% од католичката.

5. Постојат одредени тенденции на затворање и во одредени стопански дејности особено во трговијата и во приватните фирми во кои речиси целосно вработените се од иста националност, како и во рамките на т.н. „сива економија“. На ова се надоврзува слабењето на стопанскиот систем и опаѓањето на производството за околу 15%, што ја ослабува неговата репродуктивна способност и доведува до нагло осиромашување на производните ресурси и зацврстување на процесите на дезинтеграција. Процесот на преструктурирање и приватизација е запрен таму каде што требаше да се изврши или е извршен на несоодветен начин.

6. Сите претходни процеси водат кон нагло раслојување во општествената структура, осиромашување на најголемиот број на населението и доаѓа до енормно богатење на врвот на општествената пирамида што го сочинуваат директорите на успешните јавни претпријатија, разни други директори манипуланти на општествениот капитал, трансформирајќи го во сопствен, приватен капитал, добар дел од новопечените бизнисмени и менаџери кои се збогатија користејќи ги условите на т.н. сива економија и посебно условите создадени со санкциите спрема СР Југославија, и кои се поврзани со одредени сегменти на извршната власт, како и исползувањето на нефункционирањето на правната држава.

Осиромашувањето и пауперизмот не ги зафати само народните слоеви, туку како надојдена река ја „потопи“ и средната класа и средните општествени слоеви. Освен 5-7% од населението за сè друго е неопходна социјална помош. Само за илустрација ќе го додадам следното: пред неколку недели во септември (1994 г.) беше објавен податок во весникот „Нова Македонија“ дека во Сојузна Германија сите што добиваат месечна плата под 1500,00 германски марки, ќе добиваат социјална помош. Ако се изнесе податокот за Република Македонија дека просечната месечна плата приближно е 300,00 германски марки, може да стане јасно за степенот на сиромаштвото. Згора на тоа, ако се додаде и податокот за над 30% невработени млади луѓе и неколку десетици илјади стечајни работници, ќе забележиме дека таквите тенденции на осиромашување кај мнозинството население водат кон социјален конфликт што може да биде кумулиран со меѓуетничката напнатост и нетрпеливост. Тоа, пак, е израз на постоењето на силни дезинтегративни тенденции во македонското општество.

7. Веќе постоењето на изразени тенденции на затворање во национални и конфесионални рамки на политички, образовен, комуникациско-информативен, брачен, демографски и стопански план претставуваат јасни индикатори на меѓунационална нетрпеливост и исклучивост. Со ова е одбележана широка област на разновидно објективно поведение на индивидуите во кои може да се согледува и да се проучува степенот на националната нетрпеливост во Република Македонија.

Националната, етничката и конфесионалната нетолерантност и исклучивост, речиси неизбежно се јавува во распространетите и сугестивни позитивни стереотипи за особините на сопствената национална или конфесионална група и негативното стереотипно прикажување на особините на другите национални етничко-конфесионални групи. Во изразито екстремните националистички стереотипи е содржан ставот „за неможност да се живее заедно со другите национални групи или заедници“, што го забрзуваат процесот на меѓуетничкиот конфликт и општествената дезинтеграција во секое глобално општество, па и во македонското.

Егзогените фактори на (дез)интеграцијата на македонското општество можат да се поделат на две групи: а) фактори од непосредното опкружување на Република Македонија и б) фактори од поширок меѓународен карактер.

Со распаѓањето на поранешна Југославија соседните држави на различен начин го изразија својот став и аспирации кон Република Македонија: јужниот сосед со непризнавањето на државата и нацијата и поставувањето на условите кои не можат да се прифатат, како што е промена на Уставот, симболите и името и воведувањето на ембаргото, со цел државата да доживее колапс и да биде доведена во состојба да ги прифати наведените уценувачки услови; северниот сосед ја признава Република Македонија како држава, македонската нација ја признава сè до решавањето на проблемот со името со јужниот сосед; источниот сосед ја признава државата, но ја негира македонската нација (обратно од северниот сосед), што значи во втората фаза, како што пишувааше весникот „Дума“, не треба да постојат две држави на „ист народ“. И западниот сосед ја нагласи стабилноста на Република Македонија со задоволувањето на правата на албанското малцинство во Република Македонија, игнорирајќи ги притоа правата на Македонците и на другите малцинства во сопствената држава. Ваквото однесување на владите и режимите во соседните земји кон Република Македонија, а некои од нив се поврзани и се поврзуваат со одредени внатрешни сегменти и фактори, претставуваат силен фактор на конфликт и ја зајакнуваат тенденцијата на дезинтеграција на македонското општество и држава. Сè додека сите соседни држави не ја призна-

ат Република Македонија како независна држава и сè додека не го изменат своето досегашно однесување, опкружувањето ќе претставува значаен егзоген извор и фактор за конфликт и процес на дезинтеграција на Република Македонија. Оваа дезинтеграција е сè уште можна и под влијание на надворешниот фактор, и покрај тоа што е во извесна смисла, а е лимитирана со фактот на неизбежно избувнување на балканска војна и балканска трагедија, а и пошироко, при што би дошло до распаѓање на НАТО – кога било кој сосед би интервенирал во Република Македонија.

Заклучок

Во социолошката и сродна литература постојат разлики во концептуализацијата и разграничувањето на клучните поими: „општествена различност“, „мултикултурно општество“, „општествена интеграција“, „општествена дезинтеграција“, „општествен конфликт“ и сл. Со оглед на фактот дека јасното и прецизно дефинирање на поимите и нивното мрежно поврзување претставува темел на социолошката теорија, потребно е да се создаде поцелосна теорија од среден обем. Мертоновото сфаќање на овој тип теорија ќе го насочува емпириското истражување на оваа проблематика, но и ќе овозможи барање на одговори на новите прашања како и објаснување на истражувачките резултати.

Обидот кон комплементарно поврзување на различните теориски парадигми на германскиот социолог Р. Дарендорф за толкување на феномените на општествена интеграција и општествен конфликт оди во насока кон можноста за создавање на таква посеопфатна социолошка теорија.

Во актуелниот општествен контекст на македонското општество се поставува прашањето: дали културната различност, која сè повеќе се сведува врз етничка и религиска различност, запоставувајќи ја и социјалната различност од аспект на растечката општествена нееднаквост, ќе води кон внатрешна инеграција и интеграција кон Европската унија или ќе води кон конфликти и внатрешна општествена дезинтеграција зависи од многу фактори од ендогена и егзогена природа.

Во врска со ендегените фактори е значајно прашањето дали уставниот поредок во Република Македонија ќе опстои како унитарна држава која ќе функционира како нација-држава како што функционираат европските држави кон чија интеграција се стреми и Република Македонија, со функционирање на правната држава, почитување на европските стандарди на правата на националните малцинства, или промените ќе тргнат во насока албанското малцинство да стекнува статус на конститутивен народ, каде е конститутивен македонскиот што ќе води кон сепаратизам и општествена дезинтеграција.

Во однос на егзогените фактори, пак, се поставува прашањето дали земјите од опкружувањето ќе заземат позитивен став за соработка со Македонија или ќе претставуваат кочница кон нејзина европска интеграција (како што тоа практично со разни постапки го прави владата на соседна Грција); дали војната од поранешните југословенски простори ќе се прелее и во Република Македонија и дали геостратешките интереси на земјите предводнички на процесот на глобализација ќе бидат насочени кон поддршка за стабилност и развој на Република Македонија и поддршка на нејзиното евроатлантско интегрирање или тие ќе се насочат кон неа како кон „монета за поткусување“?

Република Македонија во пошироки европски рамки сè уште не е интегрирана, пред сè, во КЕБС и во Советот на Европа. Од поширок аспект гледано, во Европа егзистираат две спротиставени тенденции: европеизација на Балканот и балканизација на Европа. Денес, кога се зборува не само за економска, туку и за културна интеграција на Европа, Балканот, меѓу другото, е и ограничувачки фактор на таквата интеграција.

Европската културна интеграција не е можна без создавање на европска стратегија за неповредливост на постојните граници, стратегија за решавање на правата на човекот, етничките малцинства и другите групи, придржувањето на принципот на реципроцитет на овие права и намалување на огромниот јаз меѓу сиромаштвото и богатството на одделни земји, посебно на оние кои се наоѓаат во транзиција. Во такви услови на оживотворување на европска-

та стратегија ќе може да се зборува за културните разлики меѓу народите и етничките групи како за духовно збогатување и мост на меѓусебно разбирање, толеранција, доверба и надополнување. Културата е начин на живот, љубов кон другиот човек, без разлика на неговото етничко и професионално потекло. Таа е домот на нашето „јас“, но и нејзин производ. Таа е подлабока од модерната држава, но таа е многу потрајна и поисплатлива инвестиција.

ОБРАЗОВАНИЕТО, КУЛТУРНАТА И ОПШТЕСТВЕНАТА РЕПРОДУКЦИЈА

Вовед

Образованието, покрај другите функции, има иманентна културна функција која се состои во создавање и пренесување на културата или културните вредности на учениците и студентите, но и функција на културна и општествена репродукција. Оваа амбивалентна функција на современите образовни системи во поглед на пренесување и репродуцирање на културата ја остваруваат преку три видови на наставни програми : 1) официјалната; 2) реалната (онаа што фактички се реализира во процесот на натавата) и 3) „скриената“ (‘hidden’ curriculum).

Во периодот на шеесеттите и седумдесеттите години на минатиот век, во француската социологија на образованието, теоријата за репродукција (културна и општествена) стана доминантна и референтна проблематика. На тој начин проблематиката за културна и општествена репродукција стана дистинктивна за социологијата на образованието. Таквото гледиште експлицитно го застапува Пјер Бурдије (Bourdieu), истакнувајќи дека „специфичната улога на социологијата на образованието е претпоставена кога таа е утврдена како наука за односите меѓу културната репродукција и општествената репродукција. Ова се случува кога таа настојува да го одреди придонесот направен од образовниот систем за репродукцијата на структурите на односите на моќ и симболичките односи меѓу класите, со придонес кон репродукција на структурите на дистрибуција на културниот капитал меѓу овие класи“ (Bourdieu, 1973:71).

Можеме да се согласиме со францускиот социолог Жан Клод Форкен (Foguin, 1996: 7) дека од сите прашања (и преиспитувања) кои беа предизвикани од размислувањата во поглед на проблемите во образованието уште од почетокот на шеесеттите години, оние кои се однесуваат на пренесувањето на културата преку училиште-

то истовремено се најзбунувачки, но и најважни¹. Ова поради едноставниот факт што тие се однесуваат на самата содржина на наставниот процес, но и на она што се репродуцира како културна, семејна, класна и она што се надградува како традиционални и универзални културни вредности; меѓу она што се нарекува „популарна“ култура и она што се нарекува „елитна“. Колку и како овие амбивалентни културни тенденции се прекршуваат во образовниот процес и посебно во и низ официјалната и „скриената“ наставна програма, се прашања на кои треба да одговорат социолозите на образованието, истражувајќи ги во одредени општествени контексти, но исто така и во конкретни општества, притоа, применувајќи различни приоди, истражувачки стратегии и соодветни методи на собирање и анализа на податоци.

Бурдијеовата теорија и анализа на проблематиката за културна и општествена репродукција преку образованието е токму таков обид да се создадат и дефинираат нови концепти, но и обид да се одговори на поставените прашања. Оваа негова теорија наиде на одек не само во француската социологија, туку и во социологијата од онаа страна на Ламанш, во Велика Британија и пошироко во Европа. Неговата теорија беше поддржана и развивана во трудовите на Базил Бернстин (Bernstein) за односот на јазикот и класите, односно за културните обрасци или кодови на говор во зависност од класната припадност во процесот на социјализацијата, како што и инспиративно влијаеше врз одредени истражувања на проблематиката за културна репродукција, на пример, како што е истражувањето на Пол Вилис (Willis, 1977) или она на Шарон Гевриц, Стефан Бол и Ричард Бовел (Sharon Gewritz, Stephen Ball и Richard Bowel, 1995).

¹ Меѓу образованието и културата постои интимна, органска врска, смета Жан Клод Форкен. Без оглед дали зборот „образование“ се разгледува во поширока смисла како воспитување или социјализација на поединецот, или во потесна смисла како училишно подрачје, мора да се признае дека образованието кое некој го овозможува некому секогаш е поврзано со комуникација, пренос, учење на нешто, како на пример, знаење, вештини, верување, навики, вредности, кои го сочинуваат токму она што го нарекуваме „содржина“ (Foguin, 1996: 8). Културата гледана како целина од елементи карактеристични за начинот на живот во одредено општество, заедница или група вклучувајќи ги аспектите кои можеби ни изгледаат сосема секојдневни и тривијални... Токму поради фактот што човекот е „културно суштество“, прашањето за образованието се наоѓа во самата срцевина на антрополошката проблематика како што покажува и парадоксалната парадигма за „диво дете“ во настанувањето на современата наука за човекот. (Ibid., p. 9-11).

Меѓутоа, во осумдесеттите години на минатиот век, во француската социологија на образованието се забележува прекин со проблематиката за културна репродукција проследен и со одредена критика на Бурдиеовата теорија на културна и општествена репродукција во процесот на примарната и секундарната социјализација. Во текстот што следи како илустрација на оваа критика ќе се изложат погледите на Рејмон Будон (Boudon) и Клод Дубар (Dubar) кои Бурдиеовата социологија ја квалификуваат како „хиперфункционалистичка“ и „хипердетерминистичка“. И самиот Бурдие одредени тези изнесени во *Репродукцијата* (*La Reproduction*) ги ублажи или преформулира, како на пример, онаа за училиштето како конзервативно или конзерваторско („l'École conservatrice“) во ослободително или либерално училиште („l'École liberatrice“) изнесено во *Племството на државата* (*La noblesse d'Etat*) дваесетина години по излегувањето на книгата *Репродукцијата*. Потоа, ќе се изнесат резултати од социолошки истражувања за социјалната селекција во образованието за општествената мобилност во Франција и Република Македонија во контекст на Бурдиеовите тези за културна репродукција и општествена репродукција со посредство на училишниот систем.

Концептите „културен капитал“ и „хабитус“ – клучни во Бурдиеовата теорија за културна репродукција

Основните теориски погледи за културна и општествена репродукција преку образованието, Бурдие ги изнесува во трудовите *Наследници* (*Les héritiers...*, 1964), *Репродукција* (*La reproduction...*, 1970), книги што тој ги напиша заедно со Жан Клод Пасерон (Passeron); потоа во *Дистинкција* (*La distinction...*, 1979) и во опширните статии објавени на англиски јазик- „Cultural Reproduction and Social Reproduction“ (1973) и „The Forms of Capital“ (1977).

Во делото *Наследници* Бурдие и Пасерон извршија критика на идеологијата која ја зацврстуваше маската на механизмите на селекција и кои влијаат во текот на наставата, враќајќи ги разликите на „културниот капитал“ пренесени од семејството. Ова инспиратив-

но влијаеше и врз сфаќањата на полскиот социолог Јан Шчепански (Szczepanski) за различните фактори на селекција во приемот на институциите во високото образование во Полска кон крајот на шесеттите години на 20 век (Szczepanski, 1969: 26-40). Врз основа на анализата на статистичките податоци во делото *Наследници*, авторите го изнесуваат следниот заклучок: учениците кои потекнуваат од буржоазијата наследуваат една култура која однадвор се претставува како универзална, а во нејзината содржина и форма е култура на владеачката (доминантната) класа. Спротивно, учениците со потекло од народните слоеви не поседуваат код (code) со што би го дешифрирале регистарот на знаења што не се од нивната култура на потекло. Оттука, тие се посилно елиминирани. Функцијата на елиминација која претежно се однесува на припадниците на работничката класа на повисоките образовни нивоа се извршува на два начина: со неуспех на испитите и со самоелиминација, односно со нивна одлука доброволно да го напуштат образовниот процес. Овој втор начин влијае врз поголемиот дел на нивната елиминација и се покажува како нивна „реална“ и „рационална“ одлука, и тоа поради „објективните услови“, учениците од работничката класа знаат какви пречки ги очекуваат во животот, смета Бурдие. На тој начин училиштето доаѓа толку повеќе до овој резултат на училишна култура, надворешно да го претстави како неутрален или универзален колку што е тоа повеќе класна култура. Така, Бурдие и Пасерон развија теза за конзервативно училиште (l'École conservatrice), училиште репродуцирач на општествена и културна нееднаквост, теза која беше мошне широко прифатена од социолозите на образованието во текот на седумдесеттите години на минатиот век во Франција (Bourdieu, Passeron, 1964, Eliard, 2000: 70-71).

Во книгата *Репродукција* авторите ги развиваат претходните тези, истакнувајќи дека образовниот систем, кој се засновува врз традиционалната педагогија, може да ја исполнува својата образовна функција само додека тој им се обраќа на учениците и студентите кои поседуваат лингвистички и *културен капитал* – и со способност таквиот капитал да го развиваат – што овој образовен систем го предвидува и го воспоставува без воопшто овој капитал јасно да го бара ниту да го пренесува на методичен начин (Bourdieu,

Passeron, 1970: 125). Оттука, според авторите, следи дека за еден таков образовен систем вистински тест не е оној на бројот, туку на социјалниот квалитет и компетентноста за образование на неговата популација.²

Во натамошното теориско развивање на своето гледиште за поврзаноста меѓу културната и општествената репродукција преку образовниот систем, Бурдие користи два клучни концепти: „културен капитал“ и „habitus“. Првиот концепт тој го изведува од општиот концепт „капитал“ како една од неговите форми, покрај *економскиот* кој е непосредно и директно конвертибилен во пари и може да се институционализира во форма на приватна сопственост и *ошћителскиот* капитал составен од општествени обврски („врски“) кој е конвертибилен во одредени услови, во економски капитал и може да се институционализира во форма на благородничка титула. Културниот капитал е конвертибилен, во одредени услови, во економски капитал и може да се институционализира во форма на образовни квалификации (Bourdieu, 1997: 47). Според Бурдие, културниот капитал може да постои во три форми: 1) *отелотворена состојба*, т.е. во форма на долготрајни диспозиции на умот и телото; 2) *објективизирана состојба*, во форма на културни добра (слики, книги, речници, инструменти, машини итн.) кои се траса или реализација на теориите или на критиките на овие теории и 3) *институционална состојба*, форма на објектификација која мора да биде посебна, бидејќи, во случајот на образовните квалификации таа доделува само оригинални особини на културниот капитал за кои се претпоставува дека ги гарантира (Ibid). Како што самиот Бурдие напоменува дека концептот за културен капитал што во почетокот на истражувањето му се претстави како теориска хипотеза му овозможи да го објасни нееднаквото школско постигнување на децата кои потекнуваат од различни општествени класи со поврзување на академскиот успех, т.е. специфичните симболички

² Токму анализата на социјалните и училишните карактеристики на популацијата на примателите на педагошката порака има смисла само доколку таа се стреми кон создавање систем на односи меѓу, од една страна, училиштето како институција на репродукција на легитимната култура, одредувајќи го меѓу другите нешта, легитимниот начин на наметнување и образување на училишна култура и, од друга страна, социјалните класи карактеризирани во однос на врската со ефикасноста на педагошката комуникација, со различните способности на препознавање и стекнување. (Bourdieu, Passeron, 1970: 128).

профити што децата од различни класи и класни фракции може да ги добијат на образовниот пазар преку дистрибуција токму на овој културен капитал меѓу класите и класните фракции. Така, најмоќниот принцип на симболичката ефикасност на културниот капитал, според Бурдие, лежи во логиката на неговата трансмисија. Од една страна, процесот на присвојување на објективизиран културен капитал и времето неопходно за тоа да се одигра, главно зависи од културниот капитал отелотворен во целата семејствата преку (меѓу другите работи) генерализираниот *Arrow effect* и сите форми на имплицитна трансмисија. Од друга страна, почетната акумулација на културниот капитал започнува на почетокот без одложување, без потрошено време само за децата на фамилиите обдарени со силен културен капитал што кај нив периодот на акумулација го покрива целиот период на социјализација. А од овој факт, според Бурдие, произлегува дека трансмисијата на културниот капитал е без сомнение најдобро скриена форма на наследна трансмисија на капиталот и затоа таа добива пропорционално поголема тежина во системот на стратегии за репродукција, бидејќи директните форми на трансмисија претендираат да бидат посилно цензурирани и контролирани (Ibid, p. 49).

За да го објасни начинот на трансмисија на културниот капитал, односно културната репродукција преку образовниот систем, Бурдие во анализата го вклучува концептот „хабитус“, концепт што тесно е поврзан со концептот на културен капитал и се однесува на начинот на живеење, вредностите, наклонетоста и очекувањата на посебните општествени групи и кој се развива со искуството. Бурдие експлицитно дава една посложена и пооперативна дефиниција на концептот *хабитус*.³

„Хабитус“ (Habitus) е систем на трајни и преносливи диспозиции, структурирани структури, предиспонирани да функционираат како структурирачки структури, односно како генерирачки

³ Терминот „хабитус“ е преземен од латинскиот јазик, употребен во сколастичката традиција. Го употребил и Е. Диркем. Бурдие го презел овој термин употребен од многу автори, давајќи му посложена, подијалектичка дефиниција која ќе му биде пооперативна во неговите проучувања и анализа на културната и општествена репродукција (пошироко кај: Дубар Dubar, 1995: 65).

и организаторски принципи на практиката и на репрезентацијата (Bourdieu, 1980: 88).

Индивидуите преку искуството учат што можат да очекуваат од животот, каков е степенот на веројатност во нешто да се успее и посебно што може да се постигне преку образованието; како тие треба да се однесуваат кон другите индивидуи, но и другите кон нив и сл. Според хабитусот, не само што индивидуите се разликуваат, туку се разликуваат и групите и посебно класите. Врз основа на наведената дефиниција на хабитусот како систем на диспозиции поврзани со една социјална патека, се поставува прашањето, како што го прави Клод Дубар (Dubar), дали во делото на Бурдије може да се препознае збир на специфични хабитуси, карактеристични за големите класи и кои ги појаснуваат нивните различни начини за социјализација, но секако и за културна и општествена репродукција? Во низа негови трудови, Бурдије општествените класи ги разгледува во дихотомна форма на спротиставеност врз основа на различни критериуми: еднаш, според нивната позиција во просторот на моќта (доминантни наспроти доминирани), друг пат, според нивната глобална патека во времето за две или три генерации (класи кои се издигнуваат наспроти оние кои што паѓаат), а понекогаш според комбинацијата на двата критериума (крупна буржоазија наспроти ситна буржоазија или крупна/ситна буржоазија во опаѓање-народни слоеви). Секоја од овие класи или фракции на класи е дефинирана според одредени димензии (компоненти) содржани во дефиницијата на концептот хабитус: според животниот стил (потрошени добра, културни практики и сл.), според специфичниот однос кон очекувањата, кон иднината и „кои ги вклучува нејзините ‘ресурси во економски и културен капитал’ (обемот и структурата на наследството“ – (Dubar, 1995: 69). Во овој контекст, Бурдије експлицитно истакнува дека една општествена класа станува „класа на индивидуи со ист хабитус“ (Bourdieu, 1980: 100), односно класа на индивидуи снабдени со исти диспозиции во поглед на иднината за нивните очекувања, во оваа смисла и за очекувањата од образованието.

Тргувајќи од ова, Бурдије во вид на Веберовите идеални типови ги опишува класните хабитуси на крупниот буржуј, ситниот буржуј и на работникот или народниот хабитус.⁴

Како што е хабитусот тесно и неразделно поврзан со културниот капитал, Бурдије смета дека тој е тесно поврзан и со развојот на вкусот на индивидуите и колективно на класите, во кој значаен влог има образованието. Во книгата *Разлика: описна социјална критика на судењето* (*Distinction: Critique sociale du jugement*, 1979) Бурдије ја разгледува поврзаноста меѓу вкусот, класната припадност и улогата на образованието. Анализирајќи податоци од одредени истражувања, Бурдије тврди дека вкусовите – на пример, во сликарството, филмот, музиката и јадењата, се поврзани со воспитувањето во семејството и со образованието. Така, училишната институција влијае врз правењето културен капитал под институционализирана форма, општествено санкционирана; преку своето влијание за сертифицирација таа репродуцира хиерархија на работите и на легитимните вкусови.

Во книгата *Разлика*, Бурдије создава експликативен принцип, како што забележува Дибар, за сите лични вкусови, од оние кои се за аперитив или една пијачка (виски за „високите“, пиво за „ниските“), до оние со музички желби; потоа, оние за облека, стан, намештај или слободни активности (гольф за „високите“, фудбал за „ниските“) итн. Дубар (Dubar, 2006: 78).

Во современите општества, смета Бурдије, културниот капитал и хабитусот играат важна улога во порастот на општествената репродукција посебно под нивната институционализирана училишна форма. Акумулацијата на културниот капитал станува влог во борбата меѓу групите, посебна форма на симболичка борба: борба за раздвојување, поделба. Придобивката од културните компетенции настанува преку хабитусот, произведен од средината на потекло (фамилијата и класата) и од индивидуалната и колективна патека во општествениот простор. На тој начин, сличноста на хабитусите создава различни „стилови на животот“ кои се спротиставени. Поради ова П. Боновиц (Bonnowitz) се прашува: нели е зачуду-

⁴ Подетален опис на овие три основни класни хабитуси, преставени и во вид на шема што ја дава Бурдије е изнесен во прилогот „Процесот на социјализација и формирањето на општествениот и личниот идентитет“.

вачки да се набљудува хомологијата меѓу структурата на класите и структурата на вкусовите? (Bonnaiwitz, 2002: 34).

Станува јасно дека Бурдије клучните и дистинктивни концепти-културниот капитал и хабитусот-за неговата теорија за културна и општествена репродукција посредувана преку образовниот систем или поконкретно преку официјалната и „скриена“ наставна програма останаа како важни алки на поврзување на неговите трудови настанати во седумдесеттите години до оние во втората половина на деведесеттите години на минатиот век. Така, на пример, во трудот „Формите на капиталот“ („The Forms of Capital“, 1997:48) кога зборува за отелотворената форма на културниот капитал-надворешното богатство конвертирано во интегрален дел на личноста, во хабитусот, не може да се пренесе моментално (за разлика од парите, сопственичките права или дури благородничката титула) со подарок или завет, купување или размена. Како може овој капитал, се прашува Бурдије, толку блиску поврзан со личноста, хабитусот, да се купи, без да се купи личноста и така губејќи го самиот ефект на легитимација која однапред претпоставува дисимулација на независноста? Културниот капитал може да се стекне, до различен обем, во зависност од периодот, општеството и општествената класа, смета Бурдије.

Краток осврт врз одредено влијание на Бурдијевата теорија за културна репродукција и одредена нејзина критика

Веќе истакнав дека проблематиката и теоријата за културна и општествена репродукција беа доминантни и дистинктивни во социологијата на образованието во текот на седумдесеттите сè до средината на 80-те години на XX век, не само во Франција, туку и во другите европски земји, посебно во Велика Британија.

Теориското гледиште на Базил Бернстин за разликите во обрасците на јазикот (односно говорот) на припадниците на одделните класи што го разви во седумдесеттите години на минатиот век, коинцидира со Бурдијевата теорија за културна и општестве-

на репродукција. Бернстин во својата книга *Класиите, кодовите и контролата* (Class, Codes and Control, 1974, користен преводот на српски јазик, 1979), застапува теза дека облиците на социјализација го ориентираат детето кон говорните кодови кои го контролираат пристапот кон значењето, релативно зависен или релативно независен од контекстот (Bernstein, 1979: 130). Бернстин разликува два типа кодови: ограничен код, со кој претежно се служат децата на работничката класа, и разработен код, со кој претежно се служат децата на средната класа, код што се преферира во образовниот систем. Сфаќањата за улогата и значењето на социјализацијата во семејството за создавање на соодветни говорни кодови (кај Бернстин) или за создавање на културен капитал (кај Бурдије) се поклопуваат.⁵

Во одреден контекст Бернстин и експлицитно се повикува на Бурдије: „Од посебна важност, според Бурдије, е да се разгледа структурата на културното поле на репродукцијата која лежи во основата и која е конституирана од фактори и агенсии на симболичка контрола, структура на заемни односии на факторите и агенсииите и форми на симболичка контрола...“ (Bernstein, 1997: 64).

Интересно е да се забележи дека едно од поновите изданија на книгата *Социологија* од Giddens (Giddens, 2006, fifth edition), во поглавјето насловено „Теории за школството и нееднаквоста“, во поднасловот, „Бурдије: образованието и културната репродукција“, темите за нееднаквоста во образованието ги поврзува со Бурдијевиот концепт на *културна репродукција*. Притоа, посебно место и акцент става врз сфаќањето на Бернстин за употребата на јазикот поврзан со културните и класните разлики (Giddens, 2006: 710).

Гиденс наведува дека основа за прочуената расправа за културната репродукција во седумдесеттите години се дава во из-

⁵ На пример, Бернстин тврди дека со преместувањето од индивидуализирана на персонализирана органска солидарност во рамките на фракциите на средната класа, семејството и посебно жената во него, е трансформирана во круцијален фактор на културна репродукција (Bernstein, 1997: 65). Бурдије, пак, забележувајќи им на економистите дека не се способни да ги објаснат различните пропорции на нивните ресурси кои различни фактори или различни општествени класи ги доделуваат на економската инвестиција и културната инвестиција... со нужен парадокс, дозволуваат да им склизне најдобро скриената, општествено најдетерминираната образовна инвестиција домашната (семејна) трансмисија на културен капитал (Bourdieu, 1997: 48).

вештајот на емпириското истражување што го спровел Пол Вилис во едно училиште во Бирмингем во 1977 година. Иако ова истражување е реализирано пред повеќе од дваесет години, тоа, сепак, останува како класично дело на социолошко истражување, смета Гиденс, поставувајќи го прашањето како се доаѓа до културна репродукција (Ibid., p. 710).

Мајкл Хараламбос и Мартин Холборн истакнуваат дека Бурдиевите трудови за важноста на културниот капитал во образованието влијаеле врз многу автори, дури неговите тези се применуваат во многу емпириски истражувања (Haralambos and Holborn, 2000: 838). Тие како пример го наведуваат истражувањето на Гервиц, Бол и Бовел под наслов *Пазари, избор и еднаквост во образование* (Markets, Choice and Equity in Education, 1995). Покрај другото, ова истражување потврди одредени тези на Бурдије, на пример, како онаа дека родителите од средната класа поседуваат повеќе *културен капитал* отколку мнозинството родители од работничката класа. Родителите од средната класа имаат знаење и врски кои се потребни за снаоѓање во системот (Ibid., p.839), а врските и снаоѓањето спаѓа во општествениот капитал опишан од Бурдије во наведениот труд „Формите на капиталот“ (“The Forms of Capital“, 1997).

Меѓутоа, покрај значајното и неодминливо влијание на Бурдије што го изврши со теоријата за културна и општествена репродукција не само во француската и англиската социологија на образованието, туку и пошироко, неговите теориски гледишта беа и сè уште се подложени на критика. Поради целта на овој прилог, ќе се наведат како илустрација само критиките на Р. Будон и К. Диба.

Тргувајќи од тезата дека објаснувањето на индивидуалните поведенија со „општествен детерминизам“ е погрешно, Будон смета дека социологијата на Бурдије (а во нејзини рамки теоријата на културна и општествена репродукција) е само една форма квалификувана како „хиперфункционалистичка“ или како форма на „хиперкултурализам“ или форма на „тоталитарен реализам“ (Boudon, 1977: 187-252). Благодарение на машинеријата на хабитусот, општествените класи дејствуваат, се изразуваат и репродуцираат преку индивидуите, едноставни извршители на улогите

одредени од структурите на класите. Овие теории, според Будон, прават од индивидуите производ на општеството, еден вид оживевана марионета преку општествената логика што неа (индивидуата) ја надминува. Таквите теории се неспособни да водат сметка за поведенијата на актерите и, речиси, тие не објаснуваат ништо, смета Будон. Покрај ова, Будон ѝ забележува на Бурдијевата социолошка анализа дека таа речиси не ја вклучува општествената промена и е премногу насочена кон механизмите и стратегиите за репродукција. Ако во анализата се тргне од општествената промена, тогаш ќе се види дека репродукцијата е само една од можните ситуации кои резултираат од интеракција меѓу индивидуите. Така, според контекстот, акциите на факторите (agents) можат да произведат или општествена репродукција, или ширење на феноменот кој веќе постои, или пак да предизвика нов општествен феномен, смета Будон. (наведено според Bonnewitz, 2002: 79). Од ова јасно произлегува дека позицијата на Будон во критиката на Бурдијевата теорија за културна и општествена репродукција преку образованието е теоријата на училишна дистрибуција преземена од американската социологија, пред сè, од теориските сфаќања на Џ.Колеман, Х. Џенкс, П. Блау, Д. Данкан (Coleman, Jenks, Blau, Duncan) и „методолошкиот индивидуализам“ спротиставен на „холистичката“ позиција што претежно ја застапува Бурдије.

Една од неговите главни тези е всушност дека тнр. „културно наследство“ врши само намалено влијание врз училишната дистрибуција и дека таа ќе резултира главно од фактот дека „опстанокот на една индивидуа во самиот училишен систем или во некоја специфична гранка на училишниот систем, зависи од процесот на одлучување чии штио параметри се функции на општествената или класната позиција“ (Boudon, 1973: 73).

Со овој став, Будон прави процес во името на автономијата на одлучување на актерите, како што истакнува Ш. Куен (Cuin, 1993: 260), од една страна, теории според кои културните нееднаквости и хетерогености ќе бидат одговорни за диспаратот во училишните нивоа во зависност од социјалното потекло („не е можно да

се допушти општествените структури како такви да имаат ефекти за регулирање на однесување на индивидуите“), од друга страна, теоријата според која, перцепцијата што индивидуите ја имаат за статистичките регуларности во врска со училишната дистрибуција на шансите, би ги определиле да ја репродуцираат оваа дистрибуција („исто така не е можно да се води сметка за нееднаквоста на шансите пред образованието под претпоставка на потчинување на индивидуите на регуларностите на ниво на целото општество“, Boudon 1973: 128, Cuin: 1993: 260).

И во двата случаи Будон се противи токму против концепцијата за индивидуалните однесувања како *дејтерминирани* од општествените структури кои ги дефинираат *целиите* на актерите.

Согласно на стојалиштето на „методолошки индивидуализам“, Будон смета дека „културното наследство“ врши влијание само на ниво на училишен успех врз индивидуата во школувањето и дека индивидуалната веројатност за опстанок во ова школување ќе биде резултат главно на *одлукиите* донесени од актерите на крајот од една рационална пресметка во која училишниот успех (и, значи, „културното наследство“) би интервенирале само во функција на „општествената позиција“. На тој начин, Будон експлицитно изнесува тврдење дека ниту вредностите својствени на поткултурата на класите, ниту разликите на „културниот капитал“ или други општествени хабитуси не ја детерминираат кариерата на индивидуите, туку само резултатите од *одлукиите* на актерите и пресметката во која индивидуите ќе интервенираат со цели и бенефиции кои се антиципирани од алтернативи што им се нудат. Со ова Будон во својот критички дискурс на Бурдиеовата теорија за културна и општествена репродукција воведува телеолошка димензија. Имено, Будон го обвинува Бурдие за недостаток на телеологија во неговата теорија изложена во трудовите *Наследството и Репродукцијата*.

Слично на Будон и Диба, Бурдиеовата социолошка теорија за културна и општествена репродукција ја оценува како „функционалистичка“. Имено, Диба во книгата *Да се прави социологија* (*Faire de la Sociologie*, 2006: 80) се прашува што всушност е ха-

битусот на Бурдие, ако не процесот на социјализација и неговиот резултат, односно неговите *обрасци на однесување* пренесувани од една на друга генерација од страна на социјализаторите, поранешни социјализирани кои на тој начин ги репродуцираат општествените структури? *Социјализаториите*, омилен на Т. Парсонс, се оние кои обезбедуваат репродукција на социјалните структури, на општествениот поредок, придонесувајќи децата од секоја група, преку семејно воспитување, потоа, преку школувањето да го интериоризираат пазарот на трудот и поделбата на работните места според општествените компетенции. Тоа се оние истите образовни агенции на Бурдие, смета Диба, кои го фаворизираат отелотворувањето на хабитусот за деца чии практики се детерминирани од условите на општествената историја. Овие едукатори и наставници не се свесни за нивната „објективна функција“, „позната само на социологот, големиот теоретичар“ (Dubar, 2006: 80), алудирајќи на Бурдие.

Диба е уште поексплицитен во критиката на Бурдиеовата теорија означена како „хиперфункционалистичка“, термин емплицитно преземен од Будон, кога тврди дека културната и општествена репродукција во визијата на Бурдие наречена „научна“ е ултрадетерминистичка. Таа истовремено е производ на социјализацијата, воспоставена во фамилијата, легитимирана преку училиштето и неговите дипломи, преведени на позиции на пазарот на трудот и местата добиени врз основа на дипломите пренесувајќи ги, на диференцијален и хиерархиски начин, нивните норми и вредности претставени како универзални. Така, според Диба, функционалистичкиот постулат е едноставен: за да функционира општеството, треба неговата репродукција да биде осигурана, односно запишана во неговите институции и телата на нивните членови.⁶ Пробабилистичкиот детерминизам, кој е самиот прифатлив во општествените науки (со често слаби корелации) не дозволува да се привилегираат механизмите на репродукција кои се многу реални за овие промени, истакнува Диба (Ibid., p. 80-81).

⁶ Тука следи покажувањето на Клод Диба. Имено, тој нагласува: „Ако јас признавам дека сум бил заведен како ‘научник за образование’ преку овие тези во почетокот на мојата кариера на социолог, практиката на теренското истражување, особено кај рударите но, исто така, продлабоченоста на врските меѓу она што постојано се кажува во статистиките и она што го кажуваат овие социолози, ме водат кон раскинување со функционализмот, посебно оној на Бурдие (Dubar, 2006: 81).

Овде можат да се постават неколку прашања: дали критиките на Будон и Диба на Бурдиесовата теорија за културна и општествена репродукција се целосно оправдани? Како самиот Бурдие од дистанца од дваесетина години ги коментира своите тези изнесени во книгите *Наследници* и *Репродукцијата*. Дали во овој поглед, има поинакви гледишта од оние на Будон и Диба? Дали социолошките истражувања во Франција за социјалната селекција во образовниот сисем и за општествената мобилност повеќе ги потврдуваат Бурдиевите тези за културна и општествена репродукција или оние на Будон и Диба? И на крајот прашањето: дали резултатите на социолошките истражувања во Република Македонија за социјална селекција и општествена мобилност преку образованието изразуваат тенденција на културна и општествена репродукција?

За одредени елементи на наведените критики на Бурдиесовата теорија за улогата на образованието за културна и општествена репродукција изнесена во шеесеттите и седумдесеттите години на минатиот век, беше свесен и самиот Бурдие, што на одреден начин прави одреден прекин во осумдесеттите година на минатиот век-прекин од неговата теза за училиштето како конзерватор (зачувувач) на културната и општествена репродукција („l'École conservatrice”) во училиште на ослободување или ослободително училиште („l'École liberatrice”). Тоа може да се види со споредбата на овие две тези на Бурдие; првата, изнесена во *Репродукцијата* (1970) и втората, во *Племството на државата* (1989). Првата теза гласи:

„Системот на образование исто така ја врши перфектно својата идеолошка функција на легитимација на воспоставениот поредок, затоа што овој совршен акт на социјалната механика успева да прикрива... односи во едно поделено општество на класи и да ја спојува функцијата на интелектуална и морална интеграција со функцијата на конзервација на структурата на класните односи-карактеристика на ова општество“ (Bourdieu, Passeron, 1970: 238).

Втората теза на Бурдие гласи:

„Ништо не може да негира дека училиштето придонесува за еден одреден дел, било голем или мал... на ширење на знаењата и на создавање на знаења, но не помалку придонесува во дистрибуцијата на моќта и на привилегиите на оваа дистрибуција... Може да

се потврди дека ‘ослободителното училиште’ (‘l'École liberatrice’) е нов оптим за народот“ (Bourdieu, 1989: 163-164).

По сè изгледа дека Бурдие, не само во оваа втора теза, дозволува дека теориската концепција изнесена во трудовите *Наследници* и *Репродукција* за училиштето да биде малку карикатурална (Eliard, 2000: 74). Имено, во текот на Колоквиумот (Colloque) *Dirkheim-социолог на образованието* на прашањето за автономијата на училиштето, Бурдие одговорил: „Јас би рекол само дека има многу реченици во *Репродукцијата* што не би ги препишал. Тоа е книга која беше корисна во еден момент кога се работеше да се направи обид да се дефинираат одреден број концепти, сега познати. Јас не порекнувам... има многу ефекти на конјуктурата и ова не би било затоа што секогаш е наклонета кон свиткување на стапчето во друга смисла. Тоа кажува дека претпоставувањето на доминантниот училишен систем во свеста на родителите, професорите итн., било да е тоа либералното училиште, би било важно да се акцентира оваа конзервативна функција на начин толку претеран, но очигледен за ова што вие доаѓате да кажете дека е актуелно. На пример, еден од проблемите на конзервација е научното знаење: училиштето не е конзервативно кога тоа го одржува научното знаење...“ (en: *Durkheim-sociologue de l'éducation*, 1994: 212-213)

Покрај овие укажувања на Бурдие за „строгоста“ на изнесените тези во *Наследници* и *Репродукцијата* и неговите тези за амбивалентната улога на училиштето на ширење и создавање знаења, но и за дистрибуција на моќта и привилегиите изнесена во *Племството на државата*, има автори кои не сметаат како Будон и Диба дека тезите на Бурдие за културна и општествена репродукција во образованието се „хипердетерминирачки“ и ја исклучуваат телеологијата. Во овој контекст, Ш. Куен го поставува следното прашање: Едно читање на *Репродукцијата* дали би овозможило да сметаме дека нејзините автори се задоволуваат да објаснат дека перцепцијата што индивидуите ја имаат за реалноста ги ангажира да кажеме со јазикот на Будон да не антиципираат големи трошоци за малку веројатните бенефиции? Дали актерите тука не отфрлаат некаква цел што не им е својствена и дали тоа

е целта на општествените структури и системи? (Cuin, 1993: 261-262). Во одговорот на ова прашање Куен се повикува на гледиштето на Филип Перну (Perrenoud), кое го смета за легитимно, дека „секојпат кога макро-општествениот феномен е резултат на композицијата на акции со извесно времетраење и можеби веднаш сфатен од оние кои придонесуваат за негово продуцирање, а тие, пак, ќе можат да ја насочат својата акција. А тоа би можело да доведе или до регулација или до развивање“ (Perrenoud, 1979: 448, наведено според Cuin, 1993: 262). Во оваа перспектива се чини дека Бурдије е во право што ги опишува општествените структури како манифестирачки на една *тенденција* за репродукција до таа мерка до која „објективните веројатности“ на актерите ги покажуваат да ги адаптираат своите проекти во зависност од нивната општествена позиција (Cuin, Ibid.).

Тезите на Будон и Диба дека културната и општествената репродукција преку образованието е само една од можните ситуации кои произлегуваат од интеракцијата на индивидуите се поблиску до „теоријата на фактори“ и не покажуваат целосна искуствена (емпириска) потврдливост во социолошките истражувања на образованието во Франција. Така, истражувањето на Клод Тело (Thélot) во почетокот на осумдесеттите години на минатиот век, споредувајќи ги дипломите на татковците и синовите, го покажуваат следното: „Синовите на високите кадри имаат повисоки дипломи од другите т.е. синовите на земјоделците, кои се најмалку. Двајца синови од високиот кадар од тројца ја имаат матурата; двајца синови од земјоделски работници од тројца немаат никаква диплома.“ Меѓу овие два екстрема поминуваат и децата кои произлегуваат од другите класи. Сепак, најзначајно е тоа, смета Тело „што е тесна зависноста, во сите средини меѓу татковата диплома и дипломата на синот. Оваа поврзаност е мошне генерализирана: *каква и да е социјалната позиција на таткото, колку повеќе тој има повисока диплома, толку повеќе има и синот*. И тоа е точно гледајќи ја оваа поврзаност од врвот на школската хиерархија“ (Thélot, 1982: 120). Десетина години подоцна, Тело гледајќи од аспект на порастот на општествената подвижност, смета дека „училиштето игра суштинска улога дури ако со иста диплома не се заземе иста општествена позиција спо-

ред средината од која се доаѓа: ‘општествениот принос’ на дипломата не е независен од општественото потекло на дипломираниот“ (Thélot, 1993: 77). На тој начин, Тело е многу поблиску до тезите на Бурдије за културна и општествена репродукција и суштинската улога на училиштето во овој процес, отколку до тезите на Будон и Диба. Слична тенденција покажуваат и податоците ако се поврзат општествените позиции на возрасните со тие на нивните татковци (со помош на „табелите на општествена мобилност“), тогаш ќе се забележи тенденција на општествена имобилност (неподвижност) што доминира: околу 60% синови на кадри се исто така самите кадри и половина децата на работниците останале во истата категорија, знаејќи дека токму во средните категории имобилитетот се покажува најслаб. Сепак, има поместувања меѓу општествените групи во социјалната класа: просечно земено, еден син на службеник може да стане среден кадар, но еден син на земјоделец не може да стане висок кадар во една генерација (Gollac et Laulhe, 1987; Duru-Bellat et von Zanten, 1992). Оваа доминација на „кратка патека“, може да се разбере, сметаат Дири-Бела и Вон Зантен во светлината на концепцијата на Мертеновата „референтна група“: „индивидуите ги дефинираат нивните амбиции“, ги изоструваат нивните ставови, не во апсолутност, туку тргнувајќи од општествената средина која ги опкружува и според референции на групите во кои тие спаѓаат или во кои тие се чувствуваат доволно блиску (Duru-Bellat, von Zanten, 1992: 55).

Во почетокот на овој век, истражувачите на француското школство масовното опаѓање на успехот кај француските средношколци, како и зачестените форми на училишно насилство ги објаснуваат со постоењето на *нееднаквост*, посебно општествената нееднаквост, иако не е исклучива само општествената, но со поголем удел. Така, Ж. Деовио и Ж. Терај (Deauvieu et Terrail, 2003) сметаат дека основното зло од кое пати школството, а со самото тоа и наставниците, е во следното: во текот на четири децении на единствено школство, децата на работниците претставуваат 22 отсто од оние кои со успех го совладуваат матурскиот испит, додека тој процент кај децата високите службеници е дури 72 отсто.

Овие резултати и генерализации од социолошките истражувања на училишниот систем во Франција повеќе одат во насока на потврдување на Бурдиеовите тези и изнесениот став на Ф. Перну, отколку сè тезите на Будон и Диба. Оттука, не е случајно и покрај Бурдиеовите укажувања и отклонувања во делата објавени по *Репродукцијата* па до почетокот на овој (XXI) век, односно до неговата смрт (2002), тезата дека училиштето, односно училишниот систем како целина, е генератор на привилегии, моќ, културна и општествена нееднаквост, остана актуелна и сè повеќе е искуствено попотврдлива.

Заклучок

Без сомнение, голем е придонесот на Бурдие за социологијата на образованието со неговата теорија за културна и општествена репродукција преку образованието, и тоа не само преку формалната (официјалната), туку и преку „скриената“ наставна програма. Социолошката теорија за образование тој ја прошири и збогати со нови концепти како што се концептите „културен капитал“, „хабитус“, па и со концептите „конзервативно училиште“, „либерално училиште“. На тој начин проблематиката за улогата на образованието на културна и општествена репродукција стана доминантна и дистинктивна во социологијата на образование не само во Франција, туку пошироко во Европа и светот.

Така неговата теорија за културна и општествена репродукција изврши, но сè уште врши силно влијание и покрај нејзините критики во современата социологија на образование. Во прилогов, се обидов ова влијание на Бурдиеовите теориски гледишта за улогата на училиштето за културна и општествена репродукција да го илустрирам во рамките на англиската социологија на образование, на примерите на теоријата на Базил Бернстин за културните обрасци или кодови на говор на децата со припадност на различните класи, посебно неговото гледиште за примарната социјализација на средната класа како модел на социјализација во училиштето; потоа, влијанието на Бурдие во истражувањата на Пол Вилис за културна

репродукција во седумдесеттите години, како и врз истражувањата на С. Гервиц, С. Бол и Р. Бовел за истиот проблем на културна репродукција во средината на деведесеттите години од минатиот век во Англија.

Без разлика на големото влијание што го изврши Бурдие со неговата теорија за улогата на образовниот систем за културна и општествена репродукција, по раскилот во осумдесеттите години на минатиот век зачестија и критиките на Бурдиеовата теорија, квалификувајќи ја како „хиперфункционалистичка“ (Р. Будон) или како „функционалистичка“ и „хипердетерминистичка“ (К. Диба).

Самиот Бурдие означил одредено пресвртување на тезите изнесени во *Репродукцијата* за културната репродукција и конзервативното училиште во трудовите кои настанаа во осумдесеттите и деведесеттите години на минатиот век преку концептот „либерално училиште“ и признава дека одредени негови тези беа под влијание на конјуктурата, особено во дефинирањето на новите концепти. Без разлика на наведените критики и пресвртувања, сепак во трудовите објавени по *Репродукцијата* до неговата смрт, тезата дека образовната институција е генератор на привилегии, на културна и општествена нееднаквост, остана доминантна и актуелна.

Бурдие на еден систематски, рационален и критички начин создаде една нова референтна рамка за конституирање на социологијата на образование и пошироко на социологијата како критичка наука која ги испитува противречностите на општествениот свет, судирите, конфликтите, симболичкото насилство, односно односите на моќ.

КУЛТУРНА ФУНКЦИЈА НА НАСТАВНАТА ПРОГРАМА

Вовед

Образованието, покрај другите функции, има иманентна културна функција која се состои во создавање и пренесување на културните вредности на учениците и студентите во било кој вид на општество. На учениците и студентите им се пренесуваат одредени видови на култура и културни вредности преку три форми на наставна програма: формална, реална и „скриена“.

Со оглед на тоа што овде се работи за два клучни концепти - „култура“ и „наставна програма“, тие треба уште на почетокот јасно да се дефинираат.

Иако е клучен збор во речникот на образованието, концептот „култура“ е истовремено и еден од најдвосмислените. Во неговото семантичко поле се забележува тензија меѓу индивидуалниот и колективниот аспект; меѓу описниот и нормативниот, меѓу стремежот кон универзалното и различното. Христофер Џенкс (Jencks, 1993), поаѓајќи од ставот дека културата е сето она што луѓето го произведуваат или го прават, а сето она што постои или настанува без вмешување на човекот е дел од светот на природата - културата ја дефинира како „сето она што е симболичко: научени ... аспекти на човечкото општество“. Поаѓајќи од оваа дефиниција, може да се постави прашањето: дали културата е пред сè ситуација својствена само за луѓето, односно дали културата е она специфичното што не одвојува од животните? На ова прашање одговара Оливије Ребул (Reboul, 1984: 61) во неговиот обид да го дефинира образованието: „образованието е целина од процеси и постапки кои на детето му овозможуваат да пристапи во ваква ситуација на културата, при што под култура се подразбира сето она што го одвојува човекот од животните“. Заради фактот дека човекот е „културно битие“,

прашањето на образованието и наставната програма се наоѓа во центарот на антрополошките расправи, а не само во центарот на педагошките и социолошките расправи.

Во овој контекст Жан Клод Форкен (Forquin, 1996) го поставува следното прашање: кое е значењето на зборот „култура“ кога станува збор за функцијата на нејзиниот пренос (трансфер) што ја има образованието? Во основа се работи, вели Ж. К. Форкен, за наследување на знаења и компетенции, институции, вредности и симболи кои се создавале во текот на генерации и се карактеристични за одредена човечка заедница дефинирана, повеќе или помалку, на поширок или ексклузивен начин. Со оглед на тоа што станува збор за колективно дело, ова наследство се разликува од културата во субјективна и „перфектна“ смисла, бидејќи тоа не е монопол на „култивираниот човек“ и според дефиницијата на Керхенштајнер (Kerschenshteiner), повеќе станува збор за *Kulturgut*, отколку за *Bildungsgut*. Но, бидејќи е истовремено производ на еден постојан процес на селекција и филтрирање и на поддршка на меморијата (колективна), имајќи и одреден сакрален аспект, се разликува од културата во научна и дескриптивна смисла, иако останува нејзин дел. Ж. К. Форкен, со право го поставува и следното прашање и истовремено дава одговор: дали културата сфатена како колективно, институционално и духовно наследство може во потполност да се затвори во рамките на националните граници или во рамките на ограничени заедници? Во денешниот речник на културата треба да се направи простор за универзалистичкиот и унитарен аспект на „човековата култура“, односно за идејата дека основната работа што треба да се пренесе преку наставната програма треба да ја преминува границата меѓу различните групи и да ги премостува менталните особености, движејќи се кон заедничката судбина на сите луѓе.

Заради таквото значење на културната функција што ја има наставната програма во 1960- те и 1970- те години од 20- от век во Велика Британија социолозите покренала многу жива и оригинална расправа за наставната програма (curriculum). Во оваа дебата се дискутираше за тоа кои когнитивни и културни содржини може да се постават во училишните програми, како и за различните содр-

жини во функција на различните категории на ученици и студенти на кои се однесува наставата. Во тој поглед се развија две спротивставени гледишта: 1) гледиштето на Рејмонд Вилијамс како гледиште на „левицата“ во врска со културната функција на наставната програма и 2) гледиштето на Џефри Х. Банток како гледиште на „десницата“. Може да се додаде и трето гледиште на Пол Вилис (во Англија) и Пјер Бурдије (во Франција) за културната репродукција на наставната програма, без разлика дали се работи за формална или скриена.

Меѓутоа, што се подразбира под терминот или концептот на „наставна програма“? Во социолошката и педагошката литература се употребуваат и следните термини: „теорија на наставната програма“, „социологија на наставната програма“, „развојна наставна програма“, „студија на наставната програма“ итн. Преводот на англискиот збор „curriculum“ на македонски јазик со изразот „наставна програма“ или „наставен план и програма“ е многу поедноставен и не е сосема адекватен, но поадекватен израз едноставно не постои. Иако терминот „наставна програма“ е најблиску до англискиот збор „curriculum“, тој не води сметка за големината на семантичкото поле на овој англиски збор. Всушност, како што истакнува Ж. К. Форкен, англискиот збор „curriculum“ не означува толку една посебна категорија на предмети кои што ѝ припаѓаат на сферата на образованието (како што се училишните програми за кои што во англискиот јазик се користи зборот „syllabus“), туку повеќе се однесува на глобалниот пристап кон образовните појави, на еден начин на размислување кој што се состои во давање предност на прашањето за содржината и начинот на кој што оваа содржина се организира и се пренесува во рамките на наставата (Forquin, 1996: 22). Така, во англосаксонската терминологија постои одредена слоевитост на овој израз и таа се менува во зависност од периодот, теоретските сфаќања, но и од дистинктивноста на дисциплината (научна). На пример, во *Oxford English Dictionary* поимот „curriculum“ се дефинира како „редовен курс на учење во училиште и на универзитет“. Оваа дефиниција е карактеристична за шеесеттите години од 20-от век. Педагошките речници на англиски јазик го дефинираат училишниот „curriculum“ како обра-

зовен пат, целина на содржини на искусствени ситуации на учење (*learning experiences*) на кои што поединецот е изложен во текот на дадениот период во рамките на една формална (званична) воспитно-образовна установа. Очигледно дека оваа дефиниција води сметка само за *формалниот curriculum* што е речиси секогаш социјално арбитриран, т.е. наметнат на „остатокот“ од општеството од страна на една посебна општествена група. На тој начин се маскира реалноста која што, онтолошки земено, е конфликтна, а сè помалку консензуална во поглед на училишните ситуации. Тргувајќи од овој став, француските социолози Ан Барер (Barrere) и Никола Сембе (Sembel) сметаат дека социологијата на училишното учење треба да ги анализира дистанците меѓу *формалниот* и *реалниот наставна програма* (онаа што фактички се реализира); потоа, помеѓу училишната култура онаква каква што се усвојува и, на крајот, меѓу ученикот и наставникот во реални училишни и студентски ситуации (Barrere, Sembel, 1998).

Меѓутоа, покрај формалната и реалната наставна програма, социолозите го сковале изразот „*скриена наставна програма*“ („hidden curriculum“) за да направат разлика меѓу формалната, намераваната наставна програма и онаа која што навистина се изучува во училиштата и вон нив, иако не е експлицитно изложена во училишни програми и предавања. Англискиот социолог Роланд Мејган (Meighan, 1986) дава работна дефиниција на скриената наставна програма како „сето друго што, покрај званичната наставна програма, се учело или се учи во текот на школувањето“. За формалната скриена наставна програма постојат и други изрази. Така, Базил Бернстин (Bernstein, 1997) наместо „формална наставна програма“ го употребува изразот „видлива педагогија“, додека скриената наставна програма ја нарекува „невидлива педагогија“. Според Б. Бернстин, основната разлика меѓу видливата и невидливата педагогија е во начинот на кој што критериумите се пренесуваат и во специфичноста на тие критериуми: доколку начинот на пренесувања е поимплицитен, критериумите се пошироки, а педагогијата е помалку видлива; доколку критериумите се поспецифични, а начинот на нивното пренесување е поексплицитен, педагогијата е повидлива. Невидливата педагогија или *скриената наставна програма*

ма сè повеќе станува предмет на истражување во социологијата на образованието и е врзана за културната репродукција како и пошироко, за влијанието на глобализацијата и глобалното образование (Global education) на формалната наставна програма. Во рамките на овој процес на глобализација се препознаваат и два потесни процеси: американизација на училишните програми (Barlou и Robertson, 2003) и создавање на европски простор на образование (особено на високото).

Формална наставна програма и култура

Постои нераскинлива врска меѓу образованието, формалната наставна програма и културата како „систем на вредности, претстави за животот и кодови на однесување на луѓето, поврзани со одредени обрасци на животот“ (Smelser, 1988). Во оваа смисла може да се каже дека културата е суштинска содржина на образованието и наставната програма, нивен извор и причина за постоење. Образовниот процес се одвива во одреден културен образец и контекст и не може да се замисли вон него. Но, исто така, мора да се спомене дека со образованието, како што истакнува Ж. К. Форкен, преку трпеливата и долготрајна работа започната во рамките на „наставната традиција“, се пренесува и опстанува културата, односно одреден систем на вредности и начини на живеење на луѓето: образованието ја „реализира“ културата во вид на жива меморија, постојана активност врз која секогаш демнее одредена закана, со цел на тој начин да овозможи егзистенција на човековиот род (Forquin, 1996: 12). Без пренесување на културните вредности и ставови за одредени обрасци на животот на луѓето преку наставната програма, не може да се зборува ниту за „културната традиција“, ниту за културниот развој на одредено општество или заедница. Ако акцентот се става врз функцијата на зачувување и пренесување на културните вредности што ја врши наставната програма, особено формалната, таа секогаш подразбира одредена селекција во рамките на културата и повторна елаборација на содржините кои што треба да се пренесат на новите генерации (Forquin, 1996).

Во поглед на тоа кои содржини на културата треба да влезат во наставната програма и начинот на нивната селекција, во Велика Британија се развија две гледишта: гледиштето на Рејмонд Вилијамс кое што е означено како „лево“ и гледиштето на Џефри Џ. Банток, наречено „десно“.

Според М. Хараламбос и М. Холборн (Haralambos and Holborn, 2000), Рејмонд Вилијамс е еден од најзначајните автори во историјата на културните проучувања во Велика Британија. Во низата на значајни книги, пред сè, *Култура и општество* (Culture and Society, 1961) и *Долга револуција* (The long revolution, 1965), тој ги испитува односите меѓу општеството, културата и уметноста, како и селекцијата на содржините на наставната програма. При развивањето на своите тези тој се служи со одредени аспекти од марксистичките теории.

Општеството и образованието во Велика Британија претставува, без сомнение, важна етапа во големото мисловно движење во врска со наставната содржина која што ја следеше трансформацијата на британскиот образовен систем во текот на шеесеттите години од 20-от век (Forquin, 1996). Во проучувањето на наставната програма на британското образование Вилијамс пристапува историски од првите почетоци на институционалното образование во оваа земја, изнесувајќи ги карактеристиките на промените на наставните планови и програми во различни периоди низ кои поминувало британското општество. Без да се навлегува во оваа историска анализа, накратко може да се каже дека Р. Вилијамс докажува дека содржината на наставата е производ на селекција направена во рамките на културата. Тоа значи дека во наставната програма не го става сето она што значи култура и дека во секој наставен процес се реализира посебна комбинација на нештата и аспектите кои што се нагласени и другите кои што се изоставени. Од оваа перспектива, како што истакнува Ж. К. Форкен, на културата се гледа како на репертоар, фонд, трезор чии средства образованието ги користи за дидактички цели. Значи, културата е предмет на селекција, материјал наменет за учениците и студентите. Меѓутоа, Р. Вилијамс укажува и на тоа дека оваа селекција што се врши во рамките на културата од страна на образованието и заради негова

потреба одговара на одредени културни начела за избор кои што важат за практичната организација на образовниот систем. На тој начин, културата не е само еден вид на репертоар или симболичен материјал во чии рамки се врши избор на наставната содржина, туку и динамичен принцип, извор и шема од која произлегуваат изборите на наставните материјали. Оттаму, смета Ж. К. Форкен, произлегува двосмисленоста на концептот „културна селекција за потребите на образованието“ која што истовремено значи селекција во рамките на културата и селекција во функција на културата (Forquin, 1996: 42).

Во книгата *Долга револуција*, Р. Вилијамс се занимава и со „актуелните“ проблеми во образованието кои во моментот на нивното изнесување биле нови (периодот на 60-те години од 20-от век). Критиките кои што тој ги развива за образовниот систем во Британија во овој период во врска со селективниот пристап кон средното образование и со постоењето на посебните хиерархиски подредени образовни насоки, се токму оние кои во тоа време довело до создавање на првите „comprehensive schools“¹, односно, установи за средно образование што би требало на сите ученици со завршено основно училиште да им овозможат пристап без каква било дискриминација. Така, според Вилијамс, сите ученици со завршено основно училиште треба да имаат пристап до иста наставна програма која се заснова врз истите основни културни содржини, под услов да се рedefинира она што во современиот свет би можело да се нарече општа култура. *Наставната програма* што ја предлага Вилијамс има пет големи категории, наставна програма која важи за сите ученици од единаесет до шеснаесет години. Станува збор, пред сè, за продлабочено практикување на мајчиниот јазик и математика; второ, запознавање на човекот и неговата животна средина (настава на друго ниво, не во вид на посебни академски дисциплини, туку во „интегрална“ форма); трето, историско и критичко проучување на литературата и уметноста; четврто, совладување на методот за собирање и анализа на документи и информации, како и воведување во процедурите на демократско живеење; петто, во-

ведување и запознавање со најмалку една странска култура преку учење на јазикот, географијата, историјата, институциите или уметноста. Ова набројување изгледа прилично разновидно, истакнува Ж. К. Форкен. На пример, можно е да не изненади фактот дека учењето на активноста за демократско живеење се става на исто ниво како и совладувањето на некои основни вештини, како што е математиката. Ова се случува заради тоа што кај Вилијамс идејата за наставната програма не се раководи од епистемолошките начела и принципи, туку од културните согледувања. Оттаму, неговиот модел на наставна програма, се чини, дека претставува „модернизирана“ верзија на традиционалната наставна програма во општото средно образование. Неговата цел не е создавање на нов радикален културен образец, туку повеќе нешто што наликува на нова рас-пределба и усвојување на наследството на традиционалната висока култура. Во своите проучувања на културата, Р. Вилијамс анализира два вида на култура: културата на работничката класа и граѓанската култура. Иако Вилијамс повлекува општа разлика меѓу колективната култура на работничката класа и индивидуалистичката граѓанска култура, тој не смета дека таа разлика е апсолутна и многу остра. Граѓанската култура и културата на работничката класа во некои погледи се преклопуваат. Во неговата книга *Културата и општеството* тој пишува: „Во практиката постои постојана интеракција меѓу тие начини на живот и едно подрачје за кое што може да се каже дека припаѓа или дека лежи во основата на двете (Williams, 1961, Haralambos and Holborn, 2000). Во подоцнежниот труд *Форми на англиската бележителност* (1978), Вилијамс истакнува дека не постои доминантна култура на владеачката класа, иако е можно да постои доминантна идеологија (идеологија на владеачката класа). Спротивно од оваа владеачка идеологија може да постои *резидуална идеологија* (идеологија на класата која што слабее, но сè уште е важна) или *идеологија што настанува* (идеологија на новите групи надвор од владеачката класа). Овие идеологии, особено владеачката, силно влијаат врз наставната програма и врз изборот и селекцијата на наставните содржини.

Џефри Х. Банток не само што се спротиставува на сфаќањето на Р. Вилијамс, туку тој оди пошироко наспроти педагошките

¹ Нов вид на општи средни училишта во кои што се обединува класичното, реалното и стручното училиште.

струи кои што повеќе од еден век и во сите индустриски демократии се обидуваат по пат на задолжително образование да привлечат што поголема маса на ученици кои би се образовале по пат на еднообразна наставна програма. Тој се противи на образовната политика во Велика Британија која што од 1945 година ја протежира идеологијата на *еднакви шанси* и културна демократизација чија карактеристика се состои и во создавање на *comprehensive schools*. Банток смета дека концептот на *еднакви шанси* е двосмислен. Имено, доколку станува збор само за „појдовна“ еднаквост, односно еднаквост на шанси за образование доделена на сите граѓани на една земја, т.е. „еднакво право сите да станат нееднакви“, тогаш тоа е во ред и во таа смисла тој оправдува одредени *comprehensive schools* кои што функционираат според „меритократското“ начело. Меѓутоа, ако со барањето на еднакви шанси се сака да се создаде еднообразна наставна програма или еднаквост на резултатите на учениците во школувањето, тогаш според неговото мислење, се работи за стремеж кој што е опасен за општеството и уништувачки за културата, бидејќи поединците немаат еднакви способности за пристап кон образовните ресурси заради тоа што во основа на самото образование не стои „еднаквост“ (Bantock, 1967).

Џ. Х. Банток предлага два вида на наставна програма: првата е за образование на талентирани, способни и мотивирани ученици и втората, „алтернативна“, за образование на ученици кои се помалку способни и неталентирани или помалку мотивирани за школување. Банток потсетува дека во секое општество постои елита во чија рака се наоѓа моќта и образовна установа која што е компетентна да ја подготви таа елита да делува. Традиционалното хуманистичко образование служеше исклучително за тоа. Класичниот модел, пред сè римскиот, и покрај академската дистанца или можеби заради неа, требаше да ги подготви идните раководители за вршење на граѓанските и политичките обврски. Како што напоменува Џ. К. Форкен (Forquin, 1996: 54), Банток не ја спомнува случајно оваа историска референца: тој потсетува дека истото важи и денес. Всушност, меѓу учениците од средните училишта постои мал број кој е способен да пристапи кон оваа „традиционална култура земена како целина“, способна да направи интелектуални напори, без да има потреба од

надворешни и површни стимуланси. Овие ученици имаат потреба за посебна наставна програма, поинаква од онаа наменета за другите; наставна програма која е во можност да го пренесе наследството на високата култура на оние кои ја сочинуваат општествената и политичката елита, елита која што е составен дел на секое општество и без која тоа општество не би можело да постои.

За разлика од претставниците на елитистичката и конзервативната педагошка и социолошка мисла кои што водат грижа за одвојување на талентираниите ученици и за нивното обучување и воспитување со посебна наставна програма и кои што се, во принцип, рамнодушни спрема судбината на другите ученици кои не постигнуваат соодветни резултати, Банток води сметка и за нивното школување според посебна наставна програма. Тој предлага „алтернативна наставна програма“ што е поинаква од наставната програма наменета за елитата, но е, сепак, автентично либерална“, бидејќи оваа програма има за цел да прошири одредени основни способности и знаења на ученикот. Банток се обидува да ја дефинира специфичноста на *алтернативната наставна програма* поаѓајќи многу повеќе од културните критериуми отколку од нивото на познавање на педагошките методи. Во својот труд *Образование и индустријата* (1963) Банток прави разлика меѓу четири главни елементи во наставната програма наменета за „неакадемски“ деца: образование за емотивниот живот, физичко образование, подготовка за домашен и семеен живот (наменето пред сè, но не и исклучително за девојчиња) и воведување во светот на техниката и механиката (што би ги интересирало претежно учениците од машки пол). Првиот од овие елементи е оној на кој што Банток најмногу инсистира и на кој што му отстапува најголемо место во наставата. За Банток, сензибилизацијата на културата, се чини, дека има привилегирана положба во емотивен аспект. Контекстот на уметничките дела кај нас развива голем број емотивни ситуации кои без нив би останале непознати. Тие уметнички дела не прават многу посвесни за нашиот емотивен живот кој што станува поразновиден по формите и интензитетот. Заради ова, според Банток, уметноста претставува противотров *par excellence* во борбата против емотивната „пауперизација“ предизвикана од одредени аспекти

на масовната култура. Тој дури предлага три петини од времето што се поминува во училиште и што е предвидено за „алтернативната наставна програма“ да се посвети на танцот и сродни уметности, како што се театар, мимика, музика, сликарство, занаетчиство, како и реформирано физичко воспитување. Меѓутоа, како што со право истакнува Ж. К. Форкен, Банток останува прилично скроман и не дава епистемолошки основи на таквата реориентација.

Во заклучокот, Ж. К. Форкен укажува на недвосмислената спротиставеност меѓу тезите и ставовите на Банток и оние на Вилијамс во врска со наставната програма и култура. Иако ставовите на Вилијамс (во периодот кога биле формулирани претставувале новост и биле актуелни) одат во корист на „општата наставна програма“ и не можат да се одвојат од современите идеали на демократијата, треба да се признае дека прашањата кои што ги поставува Банток не се застарени и имаат витално значење. Сигурно е дека неговата „алтернативна наставна програма“ е интересна, а неговите ставови за емотивната образовна функција на уметноста се оригинални. Мора да се признае и тоа дека е потребна храброст да се воведат „двигателни уметности“ како доминантен елемент во наставната програма во училиштата, елемент околу кој ќе гравитираат сите други активности (Forquin, 1996: 58).

Наставната програма и нејзината функција на културна репродукција

Секако дека едно од најпознатите гледишта за улогата на образованието (наставната програма) во културната репродукција во седумдесеттите години на 20-от век ја развил Пјер Бурдије (Bourdieu) заедно со Жан Клод Пасерон (Passeron) во заедничката книга *Репродукцијата* (1970). Основната теза на Бурдије се состои во тоа дека важната улога на образовниот систем и неговата наставна програма е *културната репродукција*. Тој ја застапува таа теза во сите негови релевантни трудови: *Les heritiers, les etudiants et la culture* (1964); *La distinction, critique sociale du jugement* (1979); *Homo academicus* (1984) па сè до *Meditations pascalienes* (1997) и „The forms of capital“ (1997). Културната репродукција, според

Бурдије, не вклучува пренесување на културата на општеството како целина, како што тврдеше Е. Диркем (Durkheim), туку репродукција на културата на „владачките класи“. Во таа смисла, популарноста на книгата *Наследници* (*Les heritiers*) е заснована врз критиката на идеологијата која што ја зацврстува маската на механизмот на селекција, така што влијае врз текот на наставната програма и ги враќа разликите на „културниот капитал“ пренесени од семејството. На тој начин, учениците кои потекнуваат од буржоазијата наредуваат една култура која што однадвор се претставува како универзална, а однатре, според содржината и формата, е култура на доминантната (владачката) класа. Спротивно, учениците кои што имаат потекло од народните слоеви не поседуваат *код* (code) со чија помош би дешифрирале еден регистар на знаења кој што не е од нивното културно потекло. Со оваа теза Бурдије е многу близок со сфаќањата на англискиот социолог Базил Бернстин (Bernstein). Во процесот на образованието учениците од народните слоеви се поостро елиминирани, смета Бурдије. Училиштето преку својата наставна програма успева толку повеќе овој резултат на училишната култура да го претстави како понеутрален или поуниверзален колку што во практиката е изразена класната култура. Поаѓајќи од статистичките податоци за шансите за пристап до високо образование на различни општествените категории, анализата развиена во *Наследници* го става акцентот врз тенденцијата за класна нееднаквост, со што ја втемелува тезата за *конзервативното училиште* која што ја репродуцира општествената нееднаквост, теза која што беше многу доминантна кај социолозите на образованието во текот на 70-те и почетокот на 80-те години од минатиот век. Идејата за конзервативното училиште предизвика бројни различни форми на спорови за вистинската функција на наставната програма и на училиштето во целост и за неговите сукцесивни политики.

Во подоцнежните свои трудови Бурдије развива нов концепт *хабијус*. Овој концепт се однесува на начинот на живеење, вредностите, склоностите и очекувањата на оделни општествени групи, значи концепт што содржи одредени важни компоненти (димензии) на дефиницијата на концептот на културата (за што веќе стана збор). Бурдије сметал дека *хабијусот* е тесно поврзан со *вкусот*, а

овој е, пак, од своја страна тесно поврзан со образованието. Во книгата *Разлика* (*La distinction*, 1979), Бурдие изнесува тврдење дека вкусовите, на пример, вкусовите во сликарството, филмот, музиката и исхраната, се поврзани со воспитувањето и со обучувањето. Тој настојува да покаже дека постои тесна врска која што ги поврзува културните практики и образовниот капитал (мерен според квалификациите) со општественото потекло (мерено според занимањето на таткото). Различните вкусови се поврзани со различни класи, а различните класи имаат различни нивоа на престиж.

Овие ставови на Бурдие, особено за улогата на културната репродукција на училиштето и неговата програма, покренала жива дебата, пред сè во француската социологија на образованието, но и пошироко. Така, само заради илустрација, Рејмон Будон (*Boudon*) се спротивстави на тезите на Бурдие, сметајќи дека неговата социологија не може да ги објасни индивидуалните однесувања врз основа на еден „општествен детерминизам“.

Основата за дебатата за културната репродукција на училиштето и неговата наставна програма во Велика Британија ја предизвика *Извештајот* од истражувањето на Пол Вилис (*Willis*, 1997). Тој го спровел истражувањето во едно училиште во Бирмингем во 70-те години од минатиот век. Во ова истражување тој сакал да одговори на прашањето како доаѓа до културна репродукција или, како што тој експлицитно се изразил, „како работничките деца добиваат работнички работни места“. Критикувајќи го тогашното сфаќање за „инфериорноста“ на овие ученици додека се во училиште, Вилис во своето проучување се насочил кон одредена група на ученици кои себе се нарекувале „мангупи“ (*lads*). Тој утврдил дека овие ученици сосема добро го сфаќале системот кој што постоел во училиштето, но наместо да работат (учат) како што се очекувало од нив, тие одлучиле да бидат против тој систем. На тој начин овие ученици создале посебна *контраучилишна култура* која што се спротиставувала на вредностите и нормите кои што ги практикувало училиштето. Според Вилис, карактеристиките на оваа контраучилишна култура се: „мангупите“ се чувствувале надмоќно во споредба со учениците конформисти, дури и во споредба со наставниците. Тие учениците конформисти ги нарекувале „штре-

бери“. „Мангупите“ многу не се грижеле за учењето и наставата, а стекнувањето на квалификации речиси и да не ги интересирало. Тие го презирале настојувањето на училиштето да управува со нивното време. Во завршниот дел на неговата книга, Вилис расправа за значењето на контраучилишната култура за капиталистичкото општество. Тука тој истакнува дека таа култура не е едноставно во служба на капитализмот и не смета дека е потполно штетна. Вилис тврди дека мангупите, од една страна, го презираат капиталистичкиот систем, а од друга страна, придонесуваат за сопственото искористување и потчинување. Истражувањето на Вилис без сомнение било влијателно, напоменуваат М. Хараламбос и М. Холборн (*Haralambos and Holborn*, 2000). Така, овие автори го наведуваат ставот на Џердон (*Gerdon*) дека истражувањето на Вилис „станало модел врз кој што се засновале повеќето истражувања на образованието во склоп на 'културните проучувања'“.

Истражувањата кои ги спроведов во Македонија на почетокот на седумдесеттите години од минатиот век во средното образование (Георгиевски, 1972), како и во високото образование во седумдесеттите и деведесеттите години од минатиот век (Георгиевски, 1999 а; 1999 б), повеќе кореспондираат со проблематиката и тезите на Пјер Бурдие, но постојат и разлики во одредени аспекти и димензии во однос на неговата теза. Имено, земено во целост, овие истражувања во Македонија покажаа дека постои поизразена тенденција за социјална и културна репродукција преку образованието, а *eo ipso* и преку формалната наставна програма, така што околу две третини од испитаните средношколци и студенти имаат исто социјално потекло (мерено според занимањето и образованието на татковците и мајките). Меѓутоа, околу една третина од испитаниците се социјално и културно подвижни – нагорно. Значи, во македонското општество не постои потполна социјална стратификациска и културна затвореност. Тоа, на одреден начин делумно ја потврдува тезата на Бурдие за образованието и за наставна програма како канали на културната и социјалната репродукција, но делумно и попрецизно одредува дека таа репродукција не е потполна иако е доминантна. Потоа, постои разлика и во степенот на влијанието на одредени димензии (варијабли) врз социо-економскиот статус на

учениците и студентите. Имено, тезата на Бурдије и Пасерон изнесена во нивната заедничка статија „Споредливоста на системот на настава“ (“La comparabilité des systèmes d’enseignement”, 1967) дека во тогашните социјалистички режими (кон крајот на шеесеттите и почетокот на седумдесетите години од минатиот век) повеќе не влијаат материјалните чинители врз школувањето на младите, туку само нивниот „културен капитал“ („културниот капитал“ на нивните семејства), резултатите од моите истражувања само делумно ја потврдија.

Така, резултатите од овие истражувања покажаа дека во Македонија влијаат и материјалните чинители на школувањето на учениците на средните училишта и студенти (мерени преку просечните месечни примања – приходи по член на семејството) и „културниот капитал“ (мерен преку степенот на образование и квалификациите на нивните родители – посебно на татковците и посебно на мајките), со таа разлика што кога се комбинираат овие две варијабли (во рамките на мултиваријантна анализа) за нијанса посилно влијае „културниот капитал“ на родителите, односно степенот на нивното образование. Оваа тенденција на посилно влијание на степенот на образование на родителите врз селекцијата во школувањето на младите ја потврдија и одредени истражувања и во Франција на почетокот на осумдесетите години, меѓу кои и истражувањата на Клод Тело (Thélot, 1982).

Меѓутоа, преку образованието и неговата формална настава на програма не се врши само културна и општествена репродукција, туку и репродукција на работната сила. Така, американските економисти и социолози С. Боулс и Х. Гинтис (Bowles and Gintis, 1976) во нивната позната и често цитирана книга *Школувањето во капиталистичка Америка* (1976) укажуваат дека главната улога на образованието во капиталистичкото општество е *репродукција на работната сила*. Тие ја изнесуваат тезата дека постои блиска поврзаност меѓу општествените односи кои што владеат со личните интеракции на работното место и општествените односи во образовниот систем. Оттаму, работата во капиталистичките општества доведува до искористување и оттуѓување на работниците. Меѓутоа, за капитализмот да успее во таквиот општествен контекст, потреб-

на е трудољубива, прилагодлива, сервилна и високо мотивирана работна сила која што внатре во себе е многу поделена и фрагментирана за да одолее на авторитетот на раководството (Haralambos and Holborn, 2000: 787). За постигнување на тие цели, образовниот систем помага со помош на *скриена наставна програма*. Не се важни содржината на предавањата и испитувањето, туку формата на поучување и учење, како и начинот на кој што се организирани училиштата. Скриената наставна програма се состои, според Боулс и Гинтис, од она што учениците и студентите навистина го учат во текот на школувањето, а не од образовните цели на таквите установи. Тие сметаат дека скриената наставна програма ја оформува идната работна сила на следниот начин:

1. Помага за производство на *сервилна работна сила* од некритички и пасивни работници. Во нивното истражување во едно њујоршко средно училиште на примерок од 237 ученици од највисоките одделенија тие откриле дека оценките се врзани повеќе за карактеристиките на личноста, отколку за академските способности, односно, тие откриле дека пониските оценки се поврзани со креативноста и независноста, а повисоките оценки се поврзани со упорноста, доследноста и послушноста.

2. Скриената наставна програма поттикнува *иерархијата*. Училиштата се организирани врз хиерархиското начело на авторитет и надзор, наставниците наредуваат, учениците се покоруваат. Учениците немаат речиси никакво влијание врз предметите кои што тие ги учат и врз начинот на кој што мораат да ги учат.

3. Училиштето ги учи децата и младите да бидат *мотивирани со награди*, значи однадвор, како што работната сила во капиталистичкото општество ја мотивираат надворешни награди. Со оглед на тоа дека учениците немаат многу влијание врз работата на училиштето и немаат чувство на вклученост, учењето не им носи многу задоволство. Тогаш, учењето почива врз начелото на „лонец и тиквички“. Наставниците поседуваат знаење и го полнат во „празните тиквички“ – учениците. Заради тоа и не изненадува фактот дека многу ученици не сакаат да одат на училиште.

4. *Фрагментацијата на предметите* е следниот важен аспект на скриената наставна програма, сметаат Боулс и Гинтис.

Ученикот во текот на еден училишен ден се движи од предмет до предмет, од математика преку историја до француски и англиски јазик. На тој начин знаењето е расцепкано и разврстано во прегради на академски предмети. Овој аспект на образованието одговара на фрагментацијата на работната сила. Боулс и Гинтис укажуваат и на тоа дека повеќето работи во фабриките и установите се поделени на стриктно одредени задачи кои што ги вршат точно одредени поединци.

Од ова јасно произлегува, како што напоменуваат Хараламбос и Холборн, дека Боулс и Гинтис покажале дека скриената наставна програма репродуцира пасивна и послушна работна сила, која што без прашање го прифаќа авторитетот, која што е мотивирана од надворешни награди и која што е фрагментирана. Исто така, тие покажуваат дека формалните делови на наставната програма одговараат на потребите на капиталистичките работодавачи (Haralambos and Holborn, 2000: 787-788).

Гледиштето на Боулс и Гинтис за скриената наставна програма спаѓа во критичката или конфликтна теоретска парадигма за образованието и, секако, не вклучува и други теоретски погледи на скриената и формалната наставна програма. Значи, наставната програма може да се согледа и од функционалистичката и од интеракционистичката теоретска парадигма во социологијата на образованието (Георгиевски, 1999).

Интеракционистичките социолози на образованието укажаа и на другите аспекти на скриената наставна програма, особено на „климата“ во одделението која што настанува меѓу учениците и меѓу учениците и наставниците, а која што влијае врз образовното постигнување и врз однесувањето на учениците и наставниците. Какви сè односи можат да се востановат меѓу учениците и наставниците независно од формалната наставна програма, покажува примерот што го наведува Е. Силберман: еден напреден ученик од шесто одделение бил многу приврзан за својот молив кој што од долга употреба сосема се смалил. Наставникот му наложил да употреби поголем молив. Меѓутоа, ученикот учтиво му укажал на наставникот на фактот дека сè додека неговата работа и учење се

задоволителни (добивал највисоки оценки на сите тестови), тој самиот одлучува кој молив ќе го употреби. После тоа, наставникот го испратил ученикот кај педагогот, а тој пак ги наговорил неговите родители да разговараат со него во врска со неговата непослушност.

Меѓутоа, „климата“ во одделението и „училишната култура“ не се создаваат само благодарение на односите меѓу учениците и наставниците, туку врз неа влијаат и многу други видливи и невидливи чинители, а кои што спаѓаат во скриената наставна програма. Така, Ролан Мејган (Meighan, 1986) напоменува дека училиштето и училницата „ги опседнуваат духовите“ на архитектите на училишните згради и авторите на распоредот на предметите и нагледните средства во училницата, како и „духовите“ на авторите на книгите и учебниците со кои што се служат учениците. Непрецизностите и неточностите, па дури и пристрасните ставови кои што се во нив содржани стануваат несвесно и незабележително вградени во ученичките состави и нивното сопствено креирање на „вистината“.

Поаѓајќи од Мејгановата дефиниција на скриената наставна програма - сè што подучува, а не произлегува од формалната наставна програма - чинители кои што делуваат врз воспитувањето и однесувањето на учениците се и оние кои што се наоѓаат надвор од училиштето, а пред сè масмедиумите (радио, телевизија, интернет), видот на музика која што тие ја преферираат, групата на врсници и сл. На пример, ако се земат телевизијата и музиката и нивното влијание врз воспитувањето и однесувањето на учениците, ќе се види дека тоа влијание е многу силно и амбивалентно. Дани –Робер Дифур (Dufur, 2001) пишува дека дејството на телевизијата почнува многу рано. На предучилишна возраст децата се најчесто веќе во голема мерка „наклукани со сликите од малиот екран“. Не ретко децата се нашле пред телевизор и пред да проговорат, што претставува нов антрополошки факт. Во Соединетите Американски Држави детето ги конзумира „подвижните слики“ и по пет часа дневно. Во Хрватска едно истражување покажа дека испитаните деца во просек гледаат телевизија околу три часа дневно (Ilshin et al., 2001: 129). Дифур констатира дека сериското производство на новата „постмодернистичка“ единка, е краен исход на застрашувачки делотворниот потфат чии главни носители се телевизијата и

училиштето, кои што во текот на педесеттите години од таканаречените „демократски“ реформи постојано ја ослабнувал критичката моќ на поединецот (Dufur, 2001:22).

Одреден вид на музика која што се слуша преку радио, телевизија, во дискотеки, на концерти итн. создава и одреден вид на однесување кај учениците и младите. Така, почестото слушање на техномузика, особено во заглушувачките дискотеки, најчесто предизвикува субкултурно однесување, проследено со агресивност и нетолерантност кај учениците и студентите. Во рамките на одредени културни обрасци и кодови се создаваат различни вкусови: некои сакаат класична музика, други цез музика, трети сè уште преферираат рокенрол или рап. Кога „систематски се набљудува“ кој што слуша може да се открие совпаѓање меѓу музичките вкусови и општествената средина“ (Dortier, 1988). Операта и цезот обично ги преферираат луѓето кои што припаѓаат на пообразовани и покултивирани општествени категории.

Во последните петнаесетина години се укажува на влијанието на глобализацијата и „глобалното образование“ врз националните (формалните) наставни програми, особено во оние земји кои што се наоѓаат во периодот на радикални општествени промени, како што се балканските земји. Без да навлезам во расправа за ова, овде ќе го истакнам следното: едно од најсложените прашања со кои што се соочуваат „реформаторите“ на образовните системи во овие земји произлегува од влијанието на противречниот процес на глобализација и глобалното образование врз традиционалната улога на училиштето во формирањето на националниот идентитет низ национална (формална) наставна програма. Се поставува прашањето: како да се усогласат или хармонизираат поуниверзални културни вредности и потесните национални културни вредности во наставните програми на овие земји, а притоа да не дојде до слабеење на културните и националните идентитети, ниту до затворање во однос на културните вредности од поуниверзален карактер? Опасноста од наметнување на обрасци на наставни програми во овој процес на глобализација е многу реална и на неа укажуваат М. Барлоу и Х.Џ. Робертсон (2003), на примерот со канадскиот образовен систем.

Заклучок

Потребата за истражување на наставната програма во рамките на социологијата на образованието станува сè поактуелна, особено во земјите кои што се наоѓаат во транзиција или кои што се зафатени со радикални општествени промени, како што се земјите на Балканот. Оваа расправа не е нова, бидејќи е започната и се развивала почнувајќи од шеесеттите години во Велика Британија во рамките на „новата социологија на образованието“. Подоцна таа се пренела во француската социологија на образованието и во другите земји на Западна Европа во кои што социологијата на образованието станува една од поразвиените социолошки дисциплини.

Формите на наставната програма се различни: формални, реални и скриени. Без оглед за која форма на наставна програма се работи, нивната иманентна функција, покрај когнитивната, е и културната. Културните вредности и содржини се суштина на наставната програма со што се негува и остварува континуитет на колективаната меморија на одредено општество или заедница. Околу прашањето дали треба да постои општа (заедничка) наставна програма или диференцирана наставна програма, се развиле две спротиставени гледишта: 1) гледиштето на Р. Вилијамс (се означува како гледиште на „левицата“) кој што поаѓа од марксистичките и хуманистичките позиции и се залага за заедничка наставна програма за сите ученици на средните училишта претставена во вид на *comprehensive schools*, и 2) гледиштето на Џефри Банток (се означува како гледиште на „десницата“) кој смета дека за талентираниите и способни ученици е потребна наставна програма што ќе образува елита, додека за помалку способните и помалку мотивираните ученици предлага „алтернативна“ наставна програма.

Во француската социологија на образованието Пјер Бурдије и Ж. К. Пасерон во шеесеттите и седумдесетите години на минатиот век ја развија теоријата за културна и општествена репродукција преку образованието и наставната програма. Според оваа теорија училиштето претежно има конзерваторска улога која се состои во класно-слојна и културно-вресносна репродукција што е во завис-

ност од хабитусот и културниот капитал во процесите на структурирација и реструктурирација.

Нешто подоцна од овие гледишта во социологијата на образованието се развило и гледиштето за културната репродукција на работната сила (Боулс, Гинтис), кои што посебно обратиле внимание на улогата на скриената наставна програма во таа репродукција.

Наставната програма може да се разгледува на теоретско ниво од перспектива на основните теоретски парадигми во социологијата на образованието (критички – конфликтни, функционалистички и интеракционистички). Исто така, посебно прашање кое што е многу актуелно е проучувањето на влијанието на противречниот процес на глобализација врз наставната програма на образовните системи на поедини земји (во оваа смисла, на балканските земји).

Многу се значајни и методолошките стратегии (квантитативната, квалитативната, мешаната) и техниките на истражувања на одредени форми на наставна програма. Имено, претежно во испитувањето на наставната програма, вклучувајќи ги тука и учебниците и училишната литература, употребен е методот на анализа на содржината (фреквентна, семантичка и семиотичка анализа), а запоставени се другите методи кои што за одредени форми на наставна програма, особено за скриената наставна, се поприкладни и единствено можни: етнографскиот метод, методот на фокусирање на групи и неструктурираното или постструктурираното интервју, како и соодветните методолошки постапки во анализата на собраните податоци. При собирањето на податоци за одделни форми на наставна програма треба да се настојува да се создаде што попотполна искуствена евиденција, притоа придржувајќи се до методолошкото начело на триангулација. За овие методолошки проблеми не стана збор во овој труд, бидејќи тоа и не беше негова цел, но секако дека тие заслужуваат посебна расправа од едноставна причина што оваа проблематика, колку што ми е познато, е запоставена или еднострана во науките за образованието во Македонија и во земјите од Балканскиот регион.

ОБРАЗОВАНИЕТО ЗА РЕЛИГИЈАТА ВО ОСНОВНОТО И СРЕДНОТО ЈАВНО ОБРАЗОВАНИЕ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Вовед

Реформите во образовниот систем на Република Македонија во периодот на 1990-те години или во периодот на т.н. транзиција побавно се одвиваат отколку во другите потсистеми на глобалното општество, заради тоа што уште на почетокот на овој период не е изградена визија или стратегија за образовниот систем (како, на пример во Словенија, каде што е тоа направено во познатата – „Бела книга“), како и заради одредени политичко – партиски неусогласености во поглед на карактерот и насоченоста на овие промени. Секако дека една таква визија за промените во образовниот систем мора да се засновува врз дотогашните позитивни традиции и искуство и врз компаративното проучување на порелевантните и повлијателни образовни системи на западно- европските земји. Во рамките на западноевропскиот контекст и на пошироката западна цивилизација карактеристични се две основни тенденции на планот на образовниот систем и религијата. Во поглед на образовниот систем, денес се појавува една нова концепција на училиштето, истакнува Мишел Елијар (Eliard, 2000: 116). На училиштето треба да се гледа како на претпријатие или како на пазар. Филип Браун (Brown, 1997) говори за „третиот бран“ во образованието „кој што се карактеризира со пораст на идеологијата на парентократијата. Оваа идеологија ја вклучува главната програма на образовната реформа во следниве слогани: „родителски избор“, „образовни стандарди“ и „слободен пазар“.

Втората тенденциска промена во однос на религијата ја опиша П. Бергер (Berger 1983, Vrcan, 1999) како поместување од кризата на религијата кон кризата на секуларноста, кои што потоа

се опишуваа како премин од секуларизација на општеството кон десекуларизација, од залез на светото кон обновување на светото, како тренд на политизација на религијата и религизација на политиката. Овој тренд во македонскиот случај го следи политичкиот и општествениот контекст. Политичката елита со религизација настојува по пат на задоволување на барањата на црковните великодостојници и преку државните масмедиуми да ги шири религиските погледи, да го прошири или зацврсти легитимитетот на власта меѓу народните маси, додека религиозните установи со политизација сакаат да го повратат своето влијание и недвижен имот што го имале пред периодот на социјалистичкиот режим. Уште во првите години на транзицијата црквата на властите ѝ постави две основни барања: 1) враќање на имотот, кој беше конфискуван од страна на социјалистичките власти кон крајот на 1940-те години и 2) воведување на веронаука во јавните основни и средни училишта, односно воведување на наставен предмет веронаука во официјалниот наставен план и програма.

За сега и двете овие барања на Македонската православна црква и на Исламската верска заедница не се задоволени, иако сегашната елита на власт тоа јавно го ветува. Некои претставници на власта сметаат дека задоволувањето на барањата на Македонската православна црква и на другите верски заедници за воведување на веронауката како наставен предмет во наставниот план во основното и средното образование, наидува на нормативни пречки.

Правна регулатива

Прашањата за верските слободи и за односите меѓу државата и црквата се регулираат во членот 19 од Уставот на Република Македонија на следниот начин:

„Се гарантира слободата на вероисповеста.

Се гарантира слободно и јавно, поединечно или во заедница со други, изразување на верата.

Македонската православна црква, другите верски заедници и религиозни групи се одвоени од државата и се еднакви пред законот.

Македонската православна црква, другите верски заедници и религиозни групи се слободни во основањето на верски училишта и социјални добротворни установи во постапка предвидена со закон“.

Членовите 44 и 45 од Уставот ги регулираат правото на образование и на формирање на приватни образовни установи, освен во основното образование, додека за прашањето на образование за религијата во јавниот училишен систем за основно и средно образование не се зборува посебно, веројатно заради тоа што се смета дека тоа е начелно уредено во веќе цитираниот член 19, особено со изнесената одредница во споменатиот член „Македонската православна црква и другите верски заедници и религиозни групи се одвоени од државата“.

Одредбите на членот 19 од Уставот се операционализирани во законите за основно и средно образование. Имено, во Законот за основното образование што е донесен во септември 1995 година, членот 13 гласи:

„Во основното училиште се забранува политичко и верско организирање и дејствување. Во основното училиште не се дозволува организирање на верско образование“.

Речиси иста е содржината на членот 7 од Законот за средно образование што е донесен истовремено кога и Законот за основно образование. Имено, членот 7 од овој закон гласи:

„Во средното училиште е забрането секако политичко и верско организирање и дејствување.

Во средното училиште не се дозволува организирање на верско образование“.

Интересно е да се спомне дека и покрај овие експлицитни уставни и особено законските одредби во поглед на забраната за верско организирање и дејствување во основните и средните училишта, Министерството за образование на 24 август 1999 година донесе акт број 10 – 3445/1 со кој што се пропишува следното: „Во основните и средните училишта да се одржи верски благослов на почетокот на учебната 1999 / 2000 година. Со овој акт се известуваат директорите на основните и средните училишта во Република Македонија дека на 1.09.1999 година, односно на првиот училишен ден, во училишните дворови (холови, сали и сл.) тие ќе ги поздрават

своите ученици, наставници и другите вработени и ќе ги повикаат парохиските свештеници за сите да ги благословат за среќен почеток и успех во новата учебна година. Во средините со хетероген национален состав, односно со население со различна вероисповест потребно е благословот да го одржат свештени лица од соодветната конфесија (христијанско – католичка, православна, исламска и друга), а што е во согласност со уставното начело за слободите и правата на вероисповест на граѓаните на Република Македонија“.

Ако овој акт за Министерството за образование беше во согласност со уставните одредби, за голем број новинари не беше и тие во масмедиумите ја критикуваа оваа постапка. Хелсиншкиот комитет за заштита на човековите права во Република Македонија покренала постапка за оценување на уставноста и законитоста на наведениот акт на Министерството за образование. Уставниот суд на Македонија на својата седница од 19 април 2000 година, донесе одлука со која што се поништува актот на Министерството за образование, бидејќи „не е во согласност со членот 19 од Уставот и членот 13 од Законот за основно образование и членот 7 од Законот за средно образование“.

Од ова може да се насети дека постојат значајни разлики во програмите на политичките партии во врска со верското образование и верското организирање и делување во јавниот училишен систем за основно и средно образование. Во основното образование со Устав е забрането да се отвораат приватни основни училишта, додека за сега не се отворени приватни училишта во средното образование, иако тоа со Уставот е овозможено.

Ставови на релевантните политички партии во врска со образованието за религијата

По ова прашање во своите програми, посебно во програмите за последните парламентарни избори во есента 1998 година, експлицитно се изјаснуваат двете владеачки коалициски партии – ВМРО-ДПМНЕ и ДПА – Демократска партија на Албанците. Имено, во програмата на Партијата ВМРО-ДПМНЕ во делот за образование се зборува за „стандардизација на наставните програми и планови

и за нивната дезидеологизација заснована врз задолжителните, изборните и факултативните предмети и содржини и нивното прилагодување на условите во кои што ќе се изведуваат“, додека во точката 13 експлицитно се нагласува „оведување на веронауката како факултативен или изборен предмет во училиштата“. Интересно е да се забележи дека, од една страна, се инсистира на дезидеологизација на наставните планови и програми (веројатно алудирајќи на напуштањето на комунистичката идеологија или можеби тоа е ехо на тезата на Бел (Bell, 1960) од почетокот на 1960- те години „за крајот на идеологијата“ која што е само една „голема приказна“, а од друга страна, се бара воведување во наставниот план на предметот веронаука кое што, исто така, добива карактер на „идеолошка приказна“.

Демократската партија на Албанците – ДПА, во членот 28 од нејзината програма, покрај другото, пишува: „ДПА ќе се ангажира ... за остварување на неотуѓивото право на секој граѓанин религиозно да се определува и слободно да ги манифестира обичаите и верските традиции, за слободно учење за верата, како и за институционализирање на верската настава...“.

Што се однесува до релевантни опозициски партии – Социјалдемократскиот сојуз, Либерално-демократската партија и Демократската алтернатива – во своите програми во делот за образованието пишуваат за реформи на образованието заради негово стандардизирање со светските трендови, со што ќе се подигне квалитетот на училиштето, меѓутоа воопшто не напоменуваат за потребата од воведување во националниот официјален наставен план и програма предмети за образование за религијата, веројатно сметајќи дека тоа прашање веќе е уредено во Уставот и со законите за основно и средно образование.

Официјалните и „скриените“ наставни програми

Во наставниот план за основните училишта не постои посебен предмет што се однесува на образованието за религијата или за религиите или за религиозното образование. Меѓутоа, во наставните програми на одредени предмети, особено на предметот историја, постојат наставни содржини за образование за религијата. Така на

пример, во наставната програма за петто одделение од основните училишта четвртата тема е насловена како „Верувањето и религијата кај народите на стариот Исток“, а целта на оваа тематска содржина е да ги запознае учениците со верувањата и религиите кај народите на стариот Исток“. Во наставната програма на предметот „Граѓанско општество“ за седмо одделение во основните училишта постои и наставна содржина „Усвојување на знаења за основните пораки на христијанството, муслиманството и другите религии“; потоа, учениците треба да ги „запознаат верските празници и начините на празнување“. Меѓутоа, сето тоа не е доволно за поцелосно запознавање на релевантните религии, со нивните основни учења и улогата што ја имале и ја имаат во историските, општествените и културните настани и промени.

Учениците добиваат одредени сознанија за религиозното образование и преку „скриената“ наставна програма, т.е. преку семејната социјализација, преку мас медиумите и преку практични верски ангажмани во различни форми и по различни поводи. Меѓутоа, систематско верско воспитување за учениците изведува Исламската верска заедница и тоа во џамиите, што претставува еден вид паралелна настава наспроти јавните училишта, која што како „скриена“ наставна програма се одвива од 1960-те години па до денес.

И во наставниот план во средните училиштата во однос на проблематиката на образованието за религијата не постои наставен предмет со ваква или слична формулација. Наставниот план не е единствен за сите средни училишта. Наставните планови во средните училишта се разликуваат според видовите и структурите, но сепак, за оваа прилика се карактеристични следните два вида: 1) гимназии, уметнички и музички училишта каде што одредени наставни содржини за религиите се распоредени во наставните програми по социологија, филозофија и историја, и 2) средни стручни училишта во кои што е воведен предметот „граѓанското образование“. Во програмата на предметот „граѓанско образование“ во точка 1.5 постои тема „религија“ со поднаслови: „Што е религија“, потоа „Големите светски религии: јудејство, христијанство, ислам, будизам и конфучијанство“.

Научни истражувања

Кон крајот на 1990-те години спроведени се две истражувања: првото се однесува на проблематиката на поврзаноста меѓу слоевитоста и вредностите и во рамките на овие, односот спрема религијата и религиозните верувања. Ова истражување го спроведов со своите соработници во јуни 1998 година на соодветен и репрезентативен примерок за Република Македонија. На пример, на прашањето „дали дома ве воспитувале во религиозен дух“, од 2100 анкетирани, 51,1 % одговориле со „да“, додека 40,7 % одговориле со „не“, а 1,2 % не одговориле, што го потврдува функционирањето на семејната „скриена“ програма.

Второто истражување кое подиректно се однесува на официјалната наставна програма го спроведе д-р Владо Тимовски (1999) за потребите на неговата докторска дисертација.

Резултатите од ова истражување покажаа дека од вкупниот број на анкетирани ученици од трета година во средните училишта во Скопје, Гостивар, Струмица и Тетово (700 анкетирани ученици): 87,3 % изјавиле дека не стекнуваат доволно или воопшто не стекнуваат знаења за религијата. Од наставниците од овие училишта се анкетирани 190 и повеќето од нив – 77,4 % сметаат дека учениците не стекнуваат знаења за религијата. Уште поголемо е учеството на анкетирани верски лица (194) кои што одговориле дека учениците не стекнуваат знаења за религијата во текот на школувањето во основното и средното образование (93,4 %). Оттаму, авторот заклучува дека воспитно-образовниот систем во Македонија е многу редукционистички во поглед на стекнувањето на учениците знаења за религијата и религиските учења. Во ваква ситуација, повеќето анкетирани ученици (53,6 %) сметаат дека знаењето за религијата би се подобрило ако религијата се проучува како посебен наставен предмет во училиштата; додека само 16,4 % сметаат дека овие знаења ќе се подобрат ако се извршат промени во програмите на соодветните наставни предмети. Околу 1/3 од анкетираните наставници (34,2 %) сметаат дека знаењата на учениците за религијата ќе се подобрат ако наставата се изведува преку посебен и соодветен предмет, а 28,9 % од нив сметаат дека тоа може да се постигне со

промена на наставните програми на соодветните наставни предмети. Многу е мало учеството на учениците и наставниците кои сметаат дека знаењата за религијата ќе се подобрат доколку учениците посетуваат веронаука или богослужба кои што се организирани во верските објекти. Кај учениците ова учество изнесува 5,8 % за богослужбите и 12,5 % за веронауката која што се организира во верските објекти, додека кај наставниците тој сооднос е многу сличен (8,4 % : 13,2 %).

Наместо заклучок

Со оглед на фактот дека религијата или религиите се значаен и релевантен дел од културата на секој народ постои, потреба децата и учениците во процесот на социјализацијата поцелосно и посистематски да стекнуваат знаења за сопствената, но и за другите религии. Тоа може значително да помогне во процесот на субјективизација на индивидуите за верска толеранција и разбирање и „другиот“ да се сфаќа и прифаќа како можен кандидат за нормална меѓусебна комуникација, за меѓусебно дружење и пријателствување. Целта и настојувањето во процесот на социјализацијата Другиот да не се сфаќа и доживува као страв, закана за себе и своите, бидејќи во спротивно тоа е првиот чекор до создавање на омраза и нетрпеливост кон кој е од друга верска или национална припадност, што би претставувало следен чекор кон насилство од било која форма, а на групен план и до верско и етничко чистење и геноцид.

Од кусата анализа на резултатите од истражувањата постои висок степен на согласност меѓу наставниците, учениците и нивните родители и од верските лица дека во наставните содржини во основното и средното образование нема доволно содржини за религиите, ниту дека таа настава се изведува на систематски начин. Се поставува прашањето како да се реши овој проблем? Предлозите на наставниците и родителите одат во насока кон посебен наставен предмет и програма за религијата, преку што учениците би имале заокружена целина за сопствената религија, но и многу пошироки знаења за другите религии и религиски заедници. Претставниците

на Македонска православна црква и на Исламската верска заедница предлагаат посебен предмет под името *веронаука*.

Овој предлог на претставниците на Македонската православна црква и на Исламската верска заедница не е во согласност со погоре наведените уставни и законски одредби со кои не се дозволува верска поука и верско дејствување и организирање во основните и средните училишта, но е и во спротивност со принципот на лаичност на наставата. Се разбира дека правото на оние родители кои своите деца и ученици сакаат да имаат верска поука не е загрозено, бидејќи тие вон училишната настава можат слободно своите деца и ученици да ги испраќаат во верските објекти каде и најсоодветно може овој вид поука да се изведува.

Сметам дека во актуелниот општествен контекст во Република Македонија во официјалните наставни планови и програми потребно е да се воведат наставен предмет насловен како **Образование за религиите** чии наставни содржини со претходна подготовка успешно можат да ги изведуваат дипломирани историчари, социолози и филозофи.

Со овој предлог ќе се надмине недостатокот на заокружена целина на содржини од проблематиката за религијата и религиите, ќе се зачува лаичноста на наставата, а сето тоа ќе биде во согласност со Уставот и соодветните закони за основното и средното образование во Републикава.

ОПШТЕСТВЕНИОТ КОНТЕКСТ И МУЗИЧКАТА УМЕТНОСТ – СУШТИНСКИ ФАКТОРИ НА СТИЛОТ НА КУЛТУРНОТО ЖИВЕЕЊЕ

Вовед

Во април 2003 година Министерството за образование на Република Македонија донесе одлука со која се укинува индивидуалната настава на факултетите за музичка и ликовна уметност на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје. Реакцијата на оваа одлука на ресорното министерство се изрази преку трибина на тема „Индивидуалната настава и музичкото образование: светските стандарди наспроти македонските тенденции“. Трибината што ја организираше Факултетот за музичка уметност во Скопје се одржа на 09. 05.2003 година. Како учесник на оваа трибина го подготвив овој прилог што заедно со прилозите на другите учесници требаше да се објави во посебна публикација, што на жалост не се случи од за мене непознати причини.

Од социолошки аспект, секоја одлука па и оваа за укинување целосно или делумно на индивидуална настава, особено во музичкото и ликовното образование на сите степени и посебно во високото, е неопходно да се разгледува во одреден општествен контекст. Веднаш се поставува прашањето: со што се карактеризира општествениот контекст во Македонија?

Видот на музичката уметност е тесно поврзан со социјалната структура и особено со стилот на живеење на одредени општествени слоеви. Музичката и секој друг вид уметност се нераскинлив дел од културата и духовноста на еден народ што значително влијаат врз националниот, општествено-културниот и личниот идентитет. Музичката уметност и институциите кои се занимаат со неа создаваат универзални вредности кои што влегуваат во ризницата на цивилизацијата, но таа е и една од основните идиосинкратски карактеристики на народите и општествата организирани во држави.

Оттука, не би требало да биде сеедно како се создаваат, образуваат креативни професионалци во сите, и посебно во оваа област.

Основни карактеристики на општествениот контекст во кој е донесена одлука за укинување на индивидуалната настава

Во целина земено, општествениот контекст се карактеризира со длабока криза и противречности во сите негови димензии: економската, социјалната, политичката, културната или вредносната. Факторите кои придонесуваат за ваквиот македонски општествен контекст се: глобални (глобализирачки), регионални (двата вида фактори се егзогени) и внатрешни или ендегени, кои дејствуваат по принципот на сврзани садови.

На економски план, Македонија се дестабилизираше со прифатениот модел на приватизација „шок-терапија“ – однаatre и преку Меѓународниот монетарен фонд и Светската банка-однадвор како инструменти на глобализацијата што резултираше со стечај на претпријатија и опаѓање на производството. Така, индексите за реалниот бруто општествен производ во однос на 1989 година го покажуваат следното: индексот на бруто општествениот производ во 1992 година опадна на 76,8; на 69,3 во 1997 година и на 80,7 насто во 2000 година. Ако на ова се додаде енормната стапка на невработеност, која е една од највисоките во Европа (32 насто во почетокот на деведесеттите години до 40 насто во почетокот на 2000 година), тогаш сликата за наглото осиромашување на населението станува поизострена. Не само фактичкото осиромашување, туку и субјективното, како луѓето се чувствуваат. Во однос на ова второто, во анкетата за социјалната структура што ја реализирав со моите соработници во јуни 1998 година на репрезентативен примерок од 2100 анкетирани на прашањето „како се чувствувате (многу богати, богати, сиромашни и многу сиромашни)“, 48 насто одговорија дека се чувствуваат сиромашни и многу сиромашни. На тој начин раслојувањето на населението е мошне интензивно. Особено се забележува раслојувањето на средната класа која сè повеќе се регрутира во сиромашните слоеви, иако таа е носител на полибералните политички идеи.

Овие факти-падот на општествениот бруто производ и на производството, е нормно зголемената стапка на невработеност, високата стапка на осиромашување (објективно и субјективно сиромаштво), како и високиот степен на организиран криминал и корупција, практикувањето на власта станува сè помалку легитимно, без разлика на изборните резултати (иако според повеќе индикатори-претседателските избори во 1999 година и локалните во 2000 година не беа регуларни и легитимни).

Во такви услови политичко-партиското се наметнува врз сите полиња на работа и живеење и ги дерогира компетентноста, знаењето во работата и одлучувањето, а со тоа и еродирање на крвките елементи на демократско практикување на владеењето. Како илустрација може да се земе и претходната и сегашната власт и токму во подрачјето во кое работиме-образованието. Кој го водеше и води образованието? Персоналитети кои напишале по половина страница во дневни весници или неделеници, без разлика што тие работат во образовните институции. Дали некој од нив ги познава традициите и искуството во македонското образование, или нив ги истражувале и дали ги знаат концепциите и тенденциите на образовните системи во Европа? Тие во оваа област се анонимуси. Во Европа така не се постапува. На пример, во Франција во текот на осумдесеттите години, Клод Тело (Thélot, 1982) ја напиша книгата *Каков татко такав син (Tel père tel fils, 1982)* врз основа на истражувањето на дипломите за завршено образование на татковците и синовите, односно ќерките. Врз основа на оваа студија, но и поради долгогодишното социолошко истражување на образованието и посебно високото образование во Франција, беше именуван за министер за високо образование. Образованието е мошне чувствителна дејност која покрај воспитната и когнитивната, има и интегративна и културна димензија за да може со неа да се импровизира и политизира!

Токму преку образовно-воспитниот процес се пренесуваат вредностите и индивидуите се социјализираат. Во овој транзициски период се разурна дотогашниот систем на вредности, а нов не се создаде. А кога не се почитуваат ни правните норми, ниту одредени општоважечки вредности и морални принципи, настапува рамно-

душност кај луѓето кон сè она што се случува околу нив. Според, американскиот социолог Р. Милс, кога луѓето немаат чувство дека им е до одредени вредности и се свесни за загрозеноста, тогаш е во прашање непријатно, чувство на неспокојство. Таквите чувства стануваат се поизразени и поради влијанието на глобалниот фактор кој постојано „сериски произведува несигурност“ (Е. Гиденс, У. Бек) и владеење на правото на посилниот (Ж. Дерида). Токму конфликтот што се случи во 2001 година и кој беше подолго подготвуван и поддржуван од „меѓународната заедница“ доведе до присилно и нелегитимно потпишување на „Охридскиот мировен договор“, со што насилно е укинат типот на македонската држава настаната како нација-држава со Народноослободителната војна во четириесеттите години на минатиот век, што доведе до начнување на суверенитетот на македонскиот народ и пошироко со несогледливи последици за македонскиот народ и неговата државност.

Последиците од воениот конфликт во 2001 година и потпишувањето на „Охридскиот договор“ веќе почнуваат да се видливи и да се чувствуваат. Така, на пример, покрај другото, малтретирани и истерани од своите огништа Македонците од северозападниот дел на Македонија затоа што се Македонци, се уште не можат да се вратат во своите домови кои повторно сè опожаруваат (дури и оние во Арачиново, во близина на Скопје). Државата не е моќна тоа да го направи, а „меѓународната заедница“ која има сопствени сили на теренот и е тука наводно за да го спречи конфликтот, тоа го толерира, а со тоа го одобрува.

Таквите настани и тенденции секогаш како по правило се случуваат кога на нив претходи омраза меѓу луѓето од два или повеќе етникуми или плански се создава таква омраза и кога отапува духовната компонента во културата.

Музичката уметност – една од основните компоненти на стилот на живеење

Музичката уметност е во срцевината на духовното во културата, дури со неа и се дефинира културата. Така, еден од современите и влијателни американски социолози, Нил Сметзер (Smelser, 1988), врз основа на песната „Плачот на девојката...“ која била

промовирана во 1982 година од тинејдери и тинејдерки, во покраината на Лос Анџелес, кои произлегувале од средната класа. Тие стекнаа огромно популарност, што делумно се објаснува со нивниот стил што јасно ги олицетворувал вредностите на мнозинството Американци: материјализам, конформизам, идеализација на младоста. Младите од овој жанр на музика следат одредено правило на поведение својствено на нивната субкултура: носат модерни мини здолништа, бели чевли без топук и вратоврска-пеперутка со изглед на бел цвет. Освен тоа, кај нив е посебен жаргонот, вклучувајќи нови зборови и ред нови значења. Врз основа на анализата на субкултурата на оваа музичка група на тинејдери и тинејдерки, Н. Смелзер ја дава следната определба на културата: „таа е систем на вредности, претстави за животот и кодови на поведение, општо кај луѓето, поврзани со еден образец на живот“.

Во рамките на одредени културни кодови и обрасци, некои сакаат класична музика, други цез, трети уште го преферираат рокен-ролот или рапот. Кога систематски се набљудува „што кој слуша“ може да се открие совпаѓање меѓу музичките вкусови и општествената средина (Dortier, 1998). Операта и цезот се уважувани, особено од луѓето кои припаѓаат на пообразовани и покултивирани категории луѓе. Рапот е музика на адолесцентите, шансоната е уважувана особено меѓу народните средини. Според францускиот влијателен социолог Пјер Бурдије (Bourdieu, 1979), постои една хиерархија на културните практики. Благородничките уметности (сликарството, театарот, класичната музика, скулптурата) се привилегија на владеачките класи. Членовите на средните култивирани класи (ситните буржуи со диплома) се карактеризираат со „добра културна волја“ и се свртуваат кон: киното, спотот, цезот, популарните научни списанија, фотографијата. Што се однесува до народните класи, нив им остануваат само трошки и тој ја оспорува идејата за единствена народна култура! Музичките и пошироко вкусовите на луѓето, според П. Бурдије, се условени од општествениот контекст и посебно од хабитусот (*habitus*). Културата е само највидливото на хабитусот. А токму хабитусот (начинот на исхрана, машките и женските улоги, домувањето, јазикот...) го дефинира она што е добро или лошо, она што е убаво или грдо.

Хабитусот преку типот на социјализација и начинот на живеење го култивира увото во музикално или во немусикално уво. А за немусикално уво и најубавата музика е неубава. Социологот Херберт С. Бекер (Becker, 1963), кој самиот свиреше цез на пијано, во неговото класично дело *Outsiders* прикажа како припадноста на музичките мрежи на цез придонесува не само за создавање на посебно музикално уво, туку исто така го валоризира или повисоко го вреднува цезот или спротивно, други да го презираат таквиот тип на музичка интерпретација. Во францускиот говорен жаргон често може да се слушне: „Кажи ми ја музиката што ја слушаш и јас ќе ти кажам кој си ти“ (“Dis moi la musique que tu écoutes et je dirai qui tu es...”).

Заклучоци

Ако се вратиме на претходното, во основни црти изнесениот македонски општествен контекст како и на влијанието на хабитусот врз музичките вкусови и од овој аспект ја „разбереме“ одлуката за укинување на основниот дел од индивидуалната настава на Факултетот за музичка уметност во Скопје од соодветните надлежни органи, тогаш најверојатно се работи за луѓе со „немусикално уво“, чии постапки и одлуки имаат далекусежни последици на културен, професионален и педагошки план.

1. На културен план, репродукцијата на врвни креативни музичари ќе биде доведена во прашање, а со тоа и овозможување ширење на музички стилови кои создаваат и репродуцираат субкултурни обрасци на поведение. Денес кај нас тоа очигледно е случај со техномузиката во добар дел од дискотеки и „кич“ музицирањето под „отворено небо“ до три часот наутро (примерот со кафеаната „Опатија“, која лажно е регистрирана како „диско“), кршејќи ги уставните права за мир и одмор на граѓаните кои живеат во нејзина близина во централното градско подрачје.

2. Со оглед на фактот што индивидуалната наспроти групната настава е вид на настава каде што наставникот работи со еден ученик или студент и каде што „тој има можност целината на наставната дејност (содржините, методите, комуникацијата, контро-

лата и вреднувањето) да ја обликува и усогласува со индивидуалните диспозиции, (Дамјановски, 1993) мотиви, способности на секој ученик или студент можно е нивно побрзо и поквалитетно професионално оспособување. Спротивно, преку групната настава (нека е тоа и од пет студенти) таквото професионално оспособување е речиси неизводливо. А слабеењето на професионализмот во музиката доведува до чиста импровизација, слично на политичко-партиската импровизација и некомпетентност на политички план.

Кога овие два вида импровизација ќе се фатат „рака под рака“ ќе почне брзо гушење на духовното во културата. А дали некому му е тоа цел? Без индивидуална настава во музичката и ликовната уметност не е изводливо да се откриваат талентите и да се создаваат врвни уметници како македонскиот „Хоровиц“ Симон Трпчевски (како што напиша коментаторот на белградска „Политика“) или како што се оперските пејачи Весна Гиновска-Илкова и Борис Трајанов и други. Со такви врвни професионалци и таленти може да се води успешен „културен натпревар“ со другите народи во Европа и пошироко.

3. На педагошки план, последиците ќе бидат исто така несогледливи. Факултетот за музичка уметност профилира и наставници по музичко воспитување во средното и основното образование и во стручните музички училишта. Ако тие не бидат професионални музичари и со педагошко-психолошки и социолошки знаења, не само што не ќе можат да ја шират музичката култура среде децата и младината, туку не ќе бидат во состојба да ги препознаваат талентите и со нив да работат за соодветна успешна подготовка за студирање на високообразовните музички институции во земјата и странство.

4. Укинувањето на индивидуалната настава во основниот дел (без вежбите) на Факултетот за музичка уметност е спротивно на европските стандарди од овој вид и ја намалува или дури ја елиминира можноста за проодност на студентите на слични факултети надвор од земјата што не соодветствува на европскиот кредит трансфер систем. Тоа треба да се има предвид поради акредитација на новите студиски програми, а исто така и поради нивната надворешна и внатрешна проценка (евалуација).

5. Поради општиот факт – препознатливоста на Македонија во Европа и пошироко со културната идиосинкратност и достигнувања токму во музиката, ликовната уметност, поезијата ... неопходно е рационално и умно да се укине донесената одлука за групна настава и повторно да се практикува индивидуалната настава во целина. Тоа не е во интерес само на Факултетот за музичка уметност, не е само за студентите и професорите, туку за сите нас, за граѓаните на Македонија и на Македонија како држава.

ПРОТИВРЕЧНАТА УЛОГА НА МЕДИУМИТЕ ВО ИНФОРМИРАЊЕТО НА ЈАВНОСТА ЗА ВОЕНИОТ КОНФЛИКТ ВО 2001 ГДИНА ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА¹

Вовед

Воената криза во Република Македонија беше најавена од навидум два неповрзани настани: на 24 јануари 2001 година, кога група Албанци изврши крвав напад врз полициската станица во селото Теарце, во близината на Тетово, и на 19 февруари 2001 година, кога една новинарка на А1 телевизија обелодени дека во гранично-то село Танушевци нивната екипа случајно била запрена од група „вооружени косовски Албанци“. Ваквите вести беа изненадување за домашната јавност, но не и за странските медиуми кои ги следеа настаните пошироко во регионот, зашто овие два настана се случија две години по косовската криза во 1999 година и само една година по вооружените напади на косовските Албанци во Прешевскиот регион во јужна Србија. Стравувањата се покажаа оправдани - на Балканот избувна нов воен конфликт што траеше шест месеци и што остави нерешени прашања кои беа причина за натамошни меѓуетнички тензии во земјата и во регионот.

На конфликтот во Република Македонија се гледаше како на настан што може да има сериозни последици во целиот регион и што во меѓународни рамки има пошироко геостратешко значење. Во тој контекст можат да се објаснат и причините за големата инволвираност на „меѓународната заедница“ во неговото разрешување, како и за противречната улога што домашните и странските медиуми ја одиграа во известувањето за конфликтот, па оттаму и во создавањето на сликата за Балканот како подрачје на постојани тензии и конфликти.

¹ Коавтор на овој прилог е м-р Снежана Трпевска.

Треба да се прокоментира уште еден важен аспект - улогата на медиумите во ситуации на војна или оружен конфликт. Факт е дека, во услови на војна, медиумите се многу повеќе изложени на притисок од различни центри на моќ кои настојуваат да извршат влијание врз јавното мислење во пропагандни цели. Во современите војни медиумите се користат дури и за манипулирање со домашното или со меѓународното јавно мислење, со цел да се оправдаат одредени интервенции. Од друга страна, постојат и објективни фактори поради кои во услови на војна е мошне тешко да се применат принципите на објективното и професионално новинарство. Поради интензитетот со кој се одвиваа настаните и реалните опасности со кои се соочени, новинарите често пати немаат можност да побараат потврда за информациите од независен извор. Или, пак, на помалку искусниот новинар кој не ја познава доволно земјата од која известува, потешко му е да направи објективна анализа на настаните. Сепак, поголем проблем е влијанието што врз известувачот може да го имаат уредниците во медиумот за кој тие работат, бидејќи и покрај објективноста на новинарот, „настаните за кои пишуваат можат да бидат ‘обоени’ така како што им одговара на политичките, социјалните, националните или религиозните убедувања на работодавачот“ (Дијамандис, 2003: 60).

Во текстот што следи, покрај изнесената анализа на примери за противречната улога во информирањето на странските и домашните медиуми за вооружениот конфликт во Република Македонија во 2001 година, се укажува и на причините за таквата нивна противречна улога. Овде се опфатени само електронските и печатените медиуми, иако ваквиот начин на известување беше мошне забележителен и на различни интернет страници.

Странските медиуми – доминантна слика за Балканот како кризно жариште

Генерално, „покривањето“ на конфликтот од страна на светските, или како овде се нарекуваат глобални медиуми, беше под влијание на два фактора: (1) воено-политичката перспектива на меѓународните центри на моќ кои преку глобалните медиуми се

обидуваа на меѓународното јавно мислење да му ја наметнат нивната слика за инволвираните страни, но и (2) посебните интереси на глобалните медиуми кои во натпреварот за доминантен удел во креирањето на меѓународното јавно мислење имаат изградено свои специфични обрасци на известување од воените или кризните жаришта секогаш оптоварени со трагање по шокантни воени приказни и слики за акции, жртви и страдања. Треба да се нагласи дека, сепак, постои разлика меѓу печатените и телевизиските медиуми, поради специфичните барања што ги поставува телевизијата на која „насушно“ ѝ се потребни емотивни и сензационални снимки за да го задржи вниманието на меѓународното јавно мислење. Такви примери на CNN или на други телевизиски канали можеа да се видат повеќепати, и за време на бомбардирањето на Југославија, но и за време на воените операции во Авганистан, во Ирак или на други места во светот. За време на сите овие воени операции, глобалните телевизиски мрежи одиграа огромна улога во креирањето на меѓународното јавно мислење и беа главните инструменти на пропагандата што ја водеа глобализирачките држави и моќните воено-политички структури во светот.

Друг аспект на известувањето на глобалните медиуми беше фактот што тие по автоматизам во Република Македонија ги пренесоа стереотипите создадени од времето на косовската криза за тоа која е „добрата“, а која „лошата“ страна во конфликтот. Така, за време на кризата на Косово и бомбардирањето на Југославија, тие косовските Албанци ги прикажуваа како „уѓнејшени“ од режимот на Милошевиќ и редовно ги бранеа интервенциите на НАТО, оправдувајќи ги во тој контекст дури и големиот број цивилни жртви и последиците што врз животната средина во целиот регион ги остави бомбардирањето. Во известувањето за конфликтот во Македонија, дел од нив ја пресликаа матрицата на известувањето, па најчесто во извештаите Македонците ги претставуваа како „лоши, православни, националистички момчиња“, а Албанците како „бунтовници, кои се борат за човекови права, затоа што се граѓани од втор *реј*“ (Профилоски, 2002: 28).

Во една сеопфатна анализа на највлијателните американски печатени медиуми (Филков, 2003: 195) се утврдува дека тие

му посветија значајно внимание на конфликтот во Република Македонија. Притоа, авторот на оваа анализа, новинарот на националната А1 телевизија – Герман Филков, критички се осврнува на начинот на известување на Њујорк Тајмс, Вашингтон Пост и Лос Анџелес Тајмс, како и на информативните агенции Ројтерс и Асошиетед Прес. Анализата содржи критички осврт и на главните американски неделници Тајм и Њузвик. Според мислењето на Филков, најважните недостатоци на известувањата на наведените американски медиуми за настаните во Македонија се: „недостиг на балансираност на изворите, недоволна употреба на авторитативни извори, површност во известувањето, раководење од западните стереотипи за неразвиените земји и обидите да се поврзат војните во Косово и Босна со конфликтот во Македонија“ (Филков, 2003: 195). Цитираните текстови во кои се известува за почетокот на борбените дејствија, јасно укажуваат на тоа дека на овој конфликт се гледа во контекст на долгогодишната криза на Балканот и притоа особено ја нагласуваат неговата поврзаност со ситуацијата на Косово, преку која се презентира една црна слика за Балканот: „Западот е алармиран- повторно започна војна на Балканот“ (Gall, New York Times, 2001a); „Силни борби се закануваат да создадат нов фронт во со години долгите етнички борби на Балканот...“ (Gall, New York Times, 2001b); „Востаниците се обидуваат да присвојат делови од Македонија населени со мнозинско албанско население и населението брзо се дели меѓу Словени и Албанци, исто како и на Косово“ (Gall, New York Times 2001a). Во сите овие текстови Балканот се претставува како арена во која „*сè е зайлетиќано*“, во која постои „*етнички казан*“ и каде муслиманското население, по правило, е дискриминирано од мнозинското православно словенско население. Претставувањето на муслиманското население како „жртва“, а на православно како ‘насилник’ има поширок контекст – првата улога се наградува, а втората жестоко се казнува од страна на глобализирачката моќ. На тој начин, агресијата на НАТО врз поранешна Југославија и неговата инволвираност во оружениот конфликт во Република Македонија можеше да се претстави како оправдана, со цел да се остварат нивните пошироки геостратешки цели.

На пример, во голем број објавени текстови се пренесуваат изјави со кои се поттикнуваат стереотипите за православното и муслиманското население од овој дел на Балканот или се нагласува нивната спротивставеност: „Ги знаете Словените... тие се обидуваат да не уништат“ (Изјава на Албанец, Newsweek, 2 April 2001); „Пред три месеци немаше да верувам, но сега велам дека само мртов Албанец е добар Албанец“ (изјава на Македонка, Christian Science Monitor, May, 2002). Во слична конотација се и описите на типичните Албанци, како сиромашни, невработени, мирољубиви, скромни, а на типичните Македонци како привилегирани, пообразовани, агресивни, со националистички чувства (Филков, 2003: 207).

Пример за тоа дека првите сигнали за можниот конфликт во Македонија беа протолкувани како можност за ново жариште на Балканот, беа и извештаите на Си-Ен-Ен (CNN) од првите денови на конфликтот. Веднаш по случајното откривање на група вооружени припадници на т.н. ОНА, во селото Танушевци близу границата меѓу Македонија и Косово, Си-Ен-Ен и други светски медиуми известуваа за тоа дека „македонските безбедносни сили вршат злосторства врз недоволното албанско население во селото“ (Профиловски, 2002: 22). Домашните медиуми беа збунети, бидејќи знаеја дека во ова село, во зимскиот период, воопшто нема луѓе, односно се прашуваа зошто „странските медиуми измислуваат албанско население во селото или пак тоа навистина е донесено таму за некоја цел?“ (Профиловски, 2002: 22). Во домашната јавност, на сличен начин, беа протолкувани извештаите на Си-Ен-Ен, во кои се појавуваа снимки од тенкови од типот „Абрамс“ кои наводно ѝ припаѓале на македонската армија, кога целата јавност знаеше дека АРМ поседува само стари руски тенкови Т-52, подарок од Бугарија (Профиловски, 2002: 17). Образецот на известување од косовската криза, Си-Ен-Ен го пренесе и во Република Македонија. Уште во првите написи се забележува генералната теза за тоа дека причината за конфликтот е фактот што Албанците и во Македонија се обесправени од мнозинското население. На пример, во некои текстови се вели: „ако просечната невработеност е 30%, оваа бројка кај етничките Албанци е двапати поголема“, „на Албанците им се

негира правото да се вработуваат во државната администрација“, „оние кои претходно биле вработени во државните претпријатија често се отпуштани или немаат пристап до директорски места“ (Raxhimi, CNN, , 2001).

Покривањето на конфликтот во Република Македонија од страна на странските медиуми беше предмет на многу контроверзни дебати, особено во врска со една објавена сторија на новинар од Би-Би-Си, во која тој известил дека едно 22-годишно момче било сурово убиено во полето додека садело компири. Проблемот бил во тоа што настанот бил во февруари, кога се знае дека не се садат компири ниту во Македонија ниту во Британија (Профиловски, 2002: 18). Дури и самиот новинар, во една прилика признал дека некои работи тргнале во погрешен правец при покривањето на настаните што се случуваа во Македонија. Освен тоа, по бројните реакции од македонски новинари и други интелектуалци, Марк Брејн, регионален уредник на светскиот сервис на Би-Би-Си, конечно решил да ја промени уредувачката политика во врска со употребата на терминот „Славомакедонци“ или „македонски Словени“ во нивните воени извештаи.

Еден од најпроблематичните примери за тоа дека светските медиуми ги пренесоа стереотипите создадени од известувањето во целиот регион на Балканот е именувањето на Македонците најчесто како „македонски Словени“, „Словени“, или „словенски дел од македонското население“, додека Албанците најчесто беа нарекувани како „етнички Албанци“ или само како „македонски Албанци“. На пример, во еден текст објавен на 23 март 2001, новинарот на Њујорк Тајмс вели: „Словените во Тетово, вториот по големина македонски град, претставуваат само 20 проценти од градското население и се чувствуваат понесигурни... и покрај силното присуство на доминанантно словенски трупи.“ (Gall, New York, 2001c). Си-Ен-Ен, во прилогот објавен на 22 март 2001, опишувајќи ја разликата меѓу Македонците и Албанците во Република Македонија, вели: „Албанците етнички многу се разликуваат од македонските Словени.“ (Raxhimi, CNN, 2001). Весникот Los Angeles Times, во една своја статија пишува за „весници на словенски јазик“, мислејќи на весниците на македонски јазик (Boudreau, Los Angeles Times, 2001).

Домашните медиуми – две противречни слики за конфликтот

Медиумите, печатените и радиодифузните, со ретки исклучоци, беа главно рефлексија на општествената и политичката реалност во Република Македонија во која решавањето на речиси секој општествен проблем се рефлектираше со тензии меѓу македонскиот народ како конститутивен народ и албанското малцинство. Такви тензии меѓу македонскиот народ и другите национални малцинства (Турците, Србите, Ромите, Власите) речиси не постоеа, па оттука се поставува прашањето зошто само албанското малцинство, кое пред конфликтот ги имаше „сите права според меѓународните стандарди“ (Ханс Ројтер, Нова Македонија, 1995), ги предизвикува овие тензии и конфликти?

Начинот на кој медиумите известуваа за безбедносната криза и вооружениот конфликт во Република Македонија во 2001 година, од една страна јасно покажа дека домашните медиуми беа под големо влијание и притисок на структурите на власта. Од друга страна, тие беа поделени и спротиставени (македонски и албански) по идеолошко-етничка линија, односно ги рефлектираа ставовите и вредностите на двете страни во конфликтот - македонскиот народ и другите национални малцинства од една и албанското национално малцинство, од друга страна. Македонската воена криза ја карактеризираше уште една апсурдна ситуација - во власта се наоѓаа и двете инволвирани страни во конфликтот. Така, нивното влијание врз медиумите течеше паралелно: македонските државни структури вршеа притисок врз македонските медиуми, а албанскиот сегмент на власта, обратно, врз албанските медиуми. Оттаму, медиумите беа насочени кон своите публики и известуваа противречно: за едните (македонските) тоа беше одбранбена војна со цел да се зачува територијалниот интегритет и суверенитет на државата, а за другите (албанските) тоа беше војна за поголеми права, против наводната дискриминација и притисокот од доминантното македонско население. Така, наместо да бидат фактор на социјална кохезија и на промовирање на меѓуетничкиот дијалог, медиумите дејствуваа како дополнителен фактор на кризата и

на продлабочување на веќе создадената социјална дистанца меѓу Македонците и Албанците.

Постојат голем број примери за противречноста во известувањето на медиумите во Република Македонија за конфликтот во 2001. Од анализата на тоа известување може да се заклучи дека не се работи само за разлики во дискурсот, туку и за два спротиставени приода, за различни гледања на конфликтот и на страните инволвирани во него. Продуцирајќи континуирано две спротиставени вистини, две слики за македонската реалност, тие всушност ја реплицираа сликата за реалноста на ова подрачје на Балканот, како подрачје на континуирани конфликти и тензии.

Државните медиуми, од една страна, ја промовираа сликата за конфликтот што сакаше да ја наметне актуелната власт, која беше коалиција на доминантните политички партии од македонскиот и албанскиот блок. На самиот почеток на конфликтот тие промовираа теза дека опозиционите медиуми, хистерично известувајќи, сакаат да поттикнат војна и да го срушат „доброто“ коалициско владеење. Од друга страна, независните приватни медиуми, пак, тврдеа дека говорот на омразата и национализмот започнаа токму кај државните медиуми. Во истиот оној момент кога земјата влезе во конфликт, се случи и расцепот меѓу македонската и албанската редакција во Македонската државна телевизија. Примерот со известувањето за настанот во селото Вејце карактеристично ја отсликува оваа етничка поделеност во уредувачката политика на државната телевизија. За масакрот што етничките албанци, припадници на ОНА, го извршија врз осумте полицајци од безбедносните сили, во вестите на албански јазик информацијата воопшто не беше објавена. Во вестите на македонски јазик, пак, беше објавено соопштението на македонската паравојска наречена „Правда“, со закана упатена до Албанците веднаш да се иселат од земјата.

Поларизираноста беше видлива и кај приватните медиуми на македонски и на албански јазик. Мошне карактеристично е известувањето за два впечатливи настана: акцијата на МВР во Гази Баба и гранатирањето кај Карпалак, кои се случија во периодот на започнувањето на мировниот процес. Единствена заедничка карактеристика во известувањето на сите медиуми беше тоа што ја нагласуваа

поврзанооста на овие два настана со мировниот процес и можноста тој да биде загрозен.

Акцијата на Министерството за внатрешни работи во Гази Баба која резултираше со петмина мртви и неколку притворени лица беше тема број еден на сите македонски медиуми. Текстовите содржеа јасна порака за тоа дека „...во масовна полициска акција ... е разбиено терористичко гнездо“ (Мачкиќ, Вест, 2001), или дека „...убиени петмина терористи“ (Кежаровски, Утрински весник, 2001). Речиси во сите текстови или прилози се говореше за тоа дека се работи за терористи убиени при обидот да се спротистават на македонската полиција, која вршела претрес во куќата каде престојувале терористите. Од друга страна, медиумите на албански јазик за настанот изнесуваа други факти и употребуваа поинаков дискурс. Сите известуваа за „егзекуцијата на недолжни Албанци“ (Факти, 8 август 2001), за „брутална акција на македонската полиција, ...за масакр, ...петмина убиени при спиење.“ (МТВ, Вести на албански јазик, 8 август 2001), за тоа дека „мировниот процес е закрвавен, македонската страна е неодговорна, односно дека македонската полиција... демонстрира сила само врз албанските цивили (Факти, 8 август 2001).

Вториот случај е нападот на ОНА врз конвој на АРМ кај местото Карпалак, на патот меѓу Скопје и Тетово. Овој напад резултираше со 10-тина мртви резервисти и предизвика жестоки реакции и насилства меѓу Македонците во повеќе градови во земјата. Весниците на македонски јазик акцентот го ставаа врз жртвите, а за нападот ги употребуваа изразите „масакр“ (Јордановски, Дневник, 9 август 2001), „подмолен напад“ (Чолаковски, Утрински весник, 9 август 2001), „злосторство на терористичката ОНА“ (Мачкиќ, Вест, 9 август 2001). Медиумите на албански јазик за истиот настан имаа сосема поинаков пристап. Преку пренесувањето на соопштението на АНА, настанот беше „рационализиран“ како одговор на оној што се случи пред неколку дена во Гази Баба. Беше нагласено дека ова е „одмазда на борците за слобода врз славомакедонските варвари за грозоморното убиство што беше извршено врз командант Тели и неговите војници“ (ТВ Арт, локална станица од тетово, 9 август 2001).

Некои македонски медиуми го осудија создавањето на паравоените и парополициски сили од македонска страна. Тие не можеа да не кажат дека во Вејце се случи „масакр, злосторство“, како што не можеше „етничкото чистење“ што се правеше во тетовските села од страна на т.н. ОНА (Ослободителна народна армија) врз македонското население, да се нарече поинаку. Затоа, пак, медиумите на албански јазик уривањето на православните споменици и протерувањето на Македонците ги маргинализираа како настани или воопшто не информираа за нив, затоа што нивната публика не сакаше да го слушне тоа.

Освен тоа, медиумите и меѓусебно си упатуваа обвинувања за тоа дека им служат на етничките државно-партиски елити. Медиумите на албански јазик во Македонија ги обвинуваа македонските за тоа дека новинарската професија ја ставиле во функција на дневната политика, за тоа дека медиумите на македонски јазик биле во функција на создавање искривена слика за Албанците - како луѓе кои чекаат на историскиот момент за создавање на Голема Албанија или Големо Косово. Ваквата слика беше поткрепена со различни стереотипи, како на пример дека „Албанците се луѓе од криминалот, луѓе кои се занимаваат со трговијата на дрога, луѓе, оружје итн. Исто така Албанците ги обвинуваа македонските медиуми за тоа дека ги поддржуваат акциите на полицијата, а македонските медиуми се обраќаа до албанските со обвинувања дека го премолчуваат етничкото чистење на Македонците од подрачјата каде доминира албанско население и дека се „...на жешка линија со терористите од ОНА“, Македонските медиуми, барем во почетокот на конфликтот не ги пренесуваа изјавите на ОНА, бидејќи ги сметаа за изјави на екстремистички и терористички групи на кои не треба да им се дава легитимитет, додека медиумите на албански јазик тврдеа дека објавуваат „балансиран извештаи“ користејќи ги двата извори.

Заклучок

Претходната анализа доволно укажа на противречната улога на информирањето на одделни странски и домашни медиуми за оружениот конфликт во Република Македонија во 2001 година, директно создавајќи негативна слика за оваа мала балканска земја, но индиректно и за Балканот.

Медиумите денес се мошне влијателни. Доколку сте дел од нив, сфаќате колку сте моќни и колку вистина или лаги има во начинот и содржината на информирањето, посебно за настани од национален интерес за одделни народи и земји или од геостратешки интерес за глобализирачките структури на моќ. Само за миг можете да манипулирате со јавното мислење на милиони луѓе, на регионално или на глобално ниво. Тоа не значи дека само медиумите се причинители на денешните злочини што ги потресуваат одделни земји на Балканот и во светот, но сè повеќе стануваме сигурни дека тие се нивни важен дел. Оваа констатација е во согласност со заклучокот на дипломатскиот претставник на Обединетите нации Тадеуш Мазовјецки, што тој го изнел во неговиот извештај во 1995 година за улогата на медиумите и за причините за војните на Балканот: „Историските виновници во долгиот список од егзекуции, обиди за давење, палења, колење и насилства, опишани во нашиот извештај, не се, повторуваме, не се балканските народи... историските виновници се тие кои го заведуваат јавното мислење и го користат незнаењето на луѓето, за да распространуваат вознемирувачки гласини и бијат вознемирувачки камбани, предизвикувајќи ги своите држави“ (International Federation of Journalists, 1997).

Живееме во епоха на заострена форма на неолиберализам, каде сè се вреднува не по мерка на човекот, туку по мерка на богатството, профитот и парите; каде се уриваат основните хуманистички вредности; каде во јавниот пропаганден говор преовладуваат оксимороните и јавната пропаганда, каде сè што има цена има и еквивалент. Затоа, улогата на новинарот, како и на научникот и интелектуалецот, е мошне одговорна и може да биде во правата насока секогаш кога тие цврсто се држат до она кое нема цена, а со тоа и еквивалент: *до вистината, до својот интелектуален и достоинственост*. Ова е вистинската професионална и хуманитарна улога на новинарите и медиумите. Затоа, секоја форма на отпор против нејзиното загрозување од страна на структурите на моќта и парите е оправдана и легитимна. Таквата мисија на новинарите и медиумите може да биде на вистинскиот пат за ретуширање на неоправдано создадената лоша слика за Балканот, но и за ремоделирање на умот на балканскиот човек како субјект во Кантовото филозофско поимање.

Библиографски податоци за прилозите што се објавуваат во оваа книга, а како посебни прилози се објавени во зборници од меѓународни научни конференции и статии во сисанија

- 1995: „Културната различност и општествената (дез)интеграција“, соопштение поднесено на Меѓународната научна конференција, одржана во Охрид, октомври 1994, објавено во списанието Дијалог, No 9, 115-125.
- 1995: „Проблемите на втората и третата генерација на иселеници – социолошки аспекти“, во Зборникот на трудови *Образованието на македонските иселеници*, Битола: Друштво за наука и уметност; стр. 61-75.
- 1997: „Vojin Milić i proučavanje obrazovanja kao kanala društvene pokretljivosti“, соопштение поднесено на научната конференција одржана на Филозофскиот факултет во Белград по повод на годишнината од смртта на професорот Војин Милиќ, еден од основачите на повосената југословенска социологија, објавено во списанието *Sociologija*, No 4(1997); стр. 569-578.
- 1998: „Tendencije regrutovanja inteligencije iz ruralnog stanovništva u Makedoniji“, соопштение поднесено на Меѓународната конференција „Vlasinski susreti“ – tema „Inteligencija i selo“, одржана од 2-5 септември 1998; прилозите од учесниците на оваа конференција не се објавени.
- 1998: “Les differences sociales et ethnico-culturelles dans l’inscription à l’université” – a communication submitted at the 4th Biennale de l’éducation et de la formation, објавено на CD-ROM и во книгата *Résumés des communications*, Paris, LA SORBONNE-LE CNAM, 15-18 avril 1998, pp 156-157.
- 1999: „Актуелноста и значењето на Диркемовото социолошко дело“, воведно соопштение на Меѓународната научна конференција на тема Диркем и современата социологија, што се одржа по повод 140-годишнината од неговото раѓање и 100-годишнината од основањето на списанието *L’Année sociologique*, на Филозофскиот факултет во Скопје, 9 и 10 октомври, 1998, објавено во: Диркем и современата социологија (зборник на трудови), Скопје: Филозовски факултет- Институт за социологија, стр. 7-27.
- 2000: „Le status socio-économique des étudiants utilisant de la drogue“ (co-author N.Stojanovski), a communication submitted at V- Biennale de l’éducation et de la formation; presented on Internet and published презентирано и на интернет resumé објавувано во *Résumés des contributions*, Paris, LA SORBONNE-LE CNAM, 12-15 avril (2000), p.193-194.
- 2002: “La mobilité sociale entre les générations et l’éducation en République de Macédoine“, a communication submitted at VI Biennale de l’éducation et de la formation (Débats sur les recherches et les innovations), презентирано на интернет и комуникација со други автори преку e-mail, a резимето публикувано во книгата *Resumes des contributions*, Paris, 3-6 juillet, APRIEF-INRP, pp. 155-156.
- 2003: „Образованието и европската интеграција“, Годишен зборник на Филозофскиот факултет, Скопје: Филозофски факултет, стр. 245-270.

- 2002: "Education in transition in Macedonia: The challenges of the job market and the information society", in: The consequences of the great transformation: Polish and Macedonian experience, Krakow: Jagiellonian University – Institute of Sociology, pp. 118-132.
- 2005: „Осумдесет и пет години дејност на Филозофскиот факултет во Скопје“, воведен текст во: *Годишен зборник*, книга 58, Филозофски факултет при Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје, стр. XIII-XXVII.
- 2006: Оксимороните во јавниот говор“, во: *Јазичната политика и статусот на македонскиот јазик* (зборник на трудови), Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, стр. 68-81.
- 2006: „Kultura funkcija nastavnog programa“ во: *Uloga kulture u savremenim strukturalnim promenama u Srbiji i na Balkanu*, (зборник на трудови), Niš: Filozofski fakultet Institut za sociologiju, str. 87-106.
- 2006: Etnička distanca u Makedoniji“, во: *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – regionalne i evropske integracije*, Niš: Filozofski fakultet- Institut za sociologiju, str. 177-19.
- 2007: „Proces socijalizacije i formiranje društvenog i ličnog identiteta“, u: *Identiteti i kultura mira u procesima globalizacije i regionalizacije Balkana* (зборник на трудови), Niš: Filozofski fakultet- centar za sociološka istraživanja, str. 3-15.
- 2008: „Противоречивата роля на медиите във вврвженијата конфликт в Македонија през 2001г., (коавтор м-р Снежана Трпеска) во зборникот на трудови *Имиджът на Балканите: исторически подходи и комуникациони перспективи*, Софија: Софийски универзитет „Свети Климент Охридски“ – Факултет по журналистика и масова комуникација, стр. 292-302.
- 2009: „Educational and Cultural Reproduction- The Theoretical Viewpoint of Pierre Bourdieu“, соопштение поднесено на IX Краковско-скопски социолошки семинар, што се одржа во Краков 2006 година, а објавено во Зборникот трудови во 2009 година под наслов Culture in Transition-Transition in Culture, Krakow: Jagiellonian University-Institute of Sociology, pp.109-125
- 2009: „Društveni kontekst krize škole i oblici školskog nasilja“, *Sociologija*, Vol.LI, No 1, str.1-23.
- 2011: „Савремена схватања о друштвеним променама у социологији: А. Мандрас, З. Бауман, У. Бек, Е. Гиденс“, во зборникот на трудови: *Традиција, модернизација, идентитети*, Ниш: Филозофски факултет-Центар за социолошка истражувања.
- 2011: „Борис Арсов: први македонски социолог у проучавању села и Повардарја тридесетих година XX века“ во зборникот на трудови *Социологија насеља траговима* Јована Ђирића, Ниш: Филозофски факултет, стр. 149- 161.
- 2011: „Родовата нееднаквост во јавниот говор во Република Македонија“, во зборникот трудови FOLIA PHILOLOGICA MACEDONICO-POLONICA, Том 8, Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ – Филозофски факултет „Блаже Конески“, стр. 241-255.
- 2011: „Социологијата како критика на општествената промена“, во зборникот на трудови *Социологијата и општествените промени-30 години студии по социологија*, Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ – Филозофски факултет – Институт за социологија, стр. 17-41.

Литература

- Арсов, Б., (2000) „Кратки биографски податоци за д-р Бприс Арсов“, во: Борис Арсов: *Економскиот живот во Македонија во XIX век*, Скопје: МАНУ.
- Арсиф, Б., (1937) „Наше село и селаштво“, *Луч*, год.1, бр. 5.
- Арсиф, Б., (1937) „Социјалне формације у Повардарју“, *Луч*, 1.
- Арсиф, Б., (1937) „Социјалне формације у Повардарју“, (2) *Луч*, 2-3.
- Арсиф, Б., (1937) „Почети на капитализмот у пољопривредата“, *Луч*, 6-7.
- Арсиф, Б., (1936) „Савремени проблеми социологијата“, *Вардар*, (26.06.1936).
- Бауман, З., (1999) *Глобализацијата-последствијата за човека*, Софија: ЛИК.
- Бауман, З., (2001) „Войните во ерата на глобализацијата“ *Социолошки проблеми*, 1-2
- Бек, У., (2002) *Што е глобализацијата, Заблудите на глобализмот-одговори на глобализацијата*, Софија, КХ.
- Богоев, К., (2000), Предговор, во Борис Арсов, *Економскиот живот на Македонија во XIX век*, Скопје, МАНУ.
- Буркарт, Рајнхард (2000) *Наука за комуникацијата*, Велико Трново: Издателство ПИК.
- Георгиевски П.: (1972) Социјалното потекло и животната ориентација на средношколската младина, Скопје, Институт за социолошки и политичко-правни истражувања.
- Георгиевски, П., (1999), „Курикулумот – согледан од аспект на основните теориски парадигми во социологијата на образованието“ во: Георгиевски, П., *Социологија на образованието*, Скопје, Веда, МК Публик;
- Георгиевски, П., (2002) „Методолошкиот пристап во проучувањето на македонското село во делата на Ј. Обремски и Б. Арсов“, во: зборник на прилози: *70 години од истражувањата на Јозеф Обремски во Македонија*, Прилеп, општина Самоков: Институт за старословенска култура.
- Георгиевски, П., (1998) „Структура на општеството“, во: *Социологија* (редактор Б. Петроска), Скопје: НИП Студентски збор.
- Гиденс, Е., (2003) *Забеган свет*, Скопје: Филозофски факултет.
- Голенкова, З. (1984) *Очерк истории социологической мысли в Югославии*, Москва: Издательство „Наука“.
- Гоцевски, Т., (2004) „Стекнување на индивидуален капитал во знаење и неговата цена на чинење-по примерот на Универзитетот „Св.

- Кирил и Методиј“, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет*, Скопје, книга 57.
- Дамјановски, А., (1993) *Индивидуализација на наставата*, Скопје, Просветно дело.
- Дијамандис, Такис (2003) „Што се случи со објективноста?“, стр.57-66, во Македонија: Конфликтот и медиумите, уредник Алистер Крајтон, Скопје: Македонски институт за медиуми.
- Димитрова, М., (1999) „Зигмунт Бауман: как да мислим социално ангажирано в постмодерноста, Предговор на книгата на З. Бауман Глобализација – последици за човека.
- Еко, Ц., (1999) *Как се пишува дипломна работа*, София: „Александар Панов“.
- Јордановски, Жарко (2001) „Со крвав масакр кај Групчин терористите ги убија шансите за мир“, *Дневник*, Скопје, 9 август.
- Кежаровски, Томислав (2001) „Убиени петмина терористи“, *Уштрински весник*, Скопје, 8 август.
- Крајтон, Алистер (уредник) (2003) Македонија: Конфликтот и медиумите, Скопје: Македонски Институт за медиуми.
- Маркс, К., (1975) *Капиталологија*, Скопје, Мисла.
- Маркс, К., Енгелс, Ф., (1961), *Од раниите трудови*, Скопје: Култура.
- Мачкиќ, Кристина (2001а), „Во Чаир застрелани петмина припадници на ОНА“, *Вест*, Скопје, 8 август.
- Мачкиќ, Кристина (2001б), „Десет мртви и двајца повредени војници на АРМ во напад на албанските терористи близу Групчин“, *Вест*, Скопје, 9 август.
- Маршал, Г., (2004) *Оксфордски речник по социологија*, Скопје: МИ-АН.
- Мицковиќ -Каневче, Н., (2002) „Истражување на проблематиката за Другиот во наставните содржини“-анкета, во: *Се познаваме ли доволно? Другиот во наставните содржини на високото образование во Република Македонија* (Приредувач Ј. Лужина), Скопје: Институт Отворено општество-Македонија.
- Профиловски, Љубе (2002) *Медиумската војна постои во Македонија*, Скопје: Бигос.
- Ројтер, Јенс (1995) „Не верувам во балканска соработка“, во *Нова Македонија*, Скопје, 5 јули.
- Смелзер, Н., (1998) *Социологија*, Москва: <<Феникс>>.
- Тимовски, В.(1999) „Односот на образованието спрема религијата во услови на политичка плурализација во Република Македонија“

- (одбране но не и публикуване докторске дисертације), Скопје, Универзитет „Св.Кирил и Методиј“ Институт за социолошки и политичко правни истражувања
- Томпсон, Л. Ц., Пристли, И.,(1998) *Социологија*, Москва: „Иницијатива“
- Филков, Герман (2003) „Македонската криза во американските медиуми“, стр.193-212, во: *Македонија: Конфликтот и медиумите*, уредник Алистер Крајтон, Скопје: Македонски Институт за медиуми.
- Хосудовски, М., (2001), „Войната на Америка срещу Македонија“, неделник Пари плус (София), брой 32– сабота, 25 август 2001.
- Цолаковски, Са о (2001) „Масакр – Убиени десетмина припадници на АРМ“, *Уштрински весник*, Скопје, 9 август.
- Чачева, В Фришчик, Ј., Мишев, С., (2007), *Живот во сенка*. Скопје: Здружение за еманципација, солидарност и еднаквост на жените на Р. Македонија.
- Akoun, A., (1999). „Violence“, en: *Dictionnaire de sociologie* (sous la direction de A. Akoun et P. Ansart), Paris: Le Robert Seuil.
- Ansart, P., (1999) „Changement social“, en: *Dictionnaire de sociologie* (sous la Direction de A. A. Koun et P. Ansart), Paris: Le Robert/Seuil.
- Aron, R., (1971) „Predgovor“, u: F.H. Kums, *Svetska kriza obrazovanja*, Beograd: Glas.
- Aron, R., (1967) *Les étapes de la pensée sociologique*, Paris: Gallimard.
- Ball, S.J., Bowe, R. and Gewirtz, S. (1997) „Market forces and Parentocracy“, in S. Tomlinson (ed.) *Educational Reform and its Consequences*, IPPR/Rivers Oram Press, London.
- Bantock, H. G., (1967) *Education, Culture and the Emotion*, London: Faber and Faber.
- Bantock, H. G (1963) *Education in an Industrial Society*, London:Faber and Faber.
- Bantock, H.G (1980) *Dilemmas of the Curriculum*, Oxford: Martin Robertson.
- Barlewen, fon K., (2003) *Anthropologie de la globalisation*, Paris: Edition de Syrtès.
- Barlou, M., Robertson, H. X., (2003), „Homogenizacija školstva“, u: Manzer, X. E., E. Goldsmi, Globalizacija, Beograd, Clio;
- Barrierè, A., et Sembel, N., (1998) *Sociologie de l'éducation*, Paris: NATAN.
- Baučić, I.(1983) „Neka obeležja nepovoljnog socijalnog položaja mladih migranata“, *Migracije*, No 10
- Bauman, Z.,(1989) *Modernity and the Holocaust*, Cambridge: Plity Press.
- Bauman, Z., (2002) „Identité et mondialisation“, en: *Qu'est-ce que la soci-été?* Volume 3, sous la direction d'Yves Michaud, Paris: ed. Odile Jacob.

- Bauman, Z. (1992) *Intimations of Postmodernity*, London: Routledge.
- Becker, H. S., (1963) *Outsiders*, (trad. française) *Etudes de la sociologie de la déviance*, Paris:Ed. A.M. Métailié (navod prema Dubar, 1995).
- Becker, H., (1963) *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*, New York : Free Press
- Bell, D. (1990) „Ponovni susret sa američkom specifičnošću: uloga civilnog društva“, *Pregled*, No 250
- Belleat, D.M., van Zanten, H., (1992) *Sociologie de l'école*, Paris, Armand Colin.
- Berger, L. P. Luckmann, (1992) *Socijalna konstrukcija zbilje*, Zagreb: Naprijed.
- Berger, P., (1983) „From the Crisis of religion to the Crisis of Secularity“, on: Mary Douglas, Steve Tiptone, *Religion and Amerika: Spirifol and Secular Age*, Vaston: Beacon Press.
- Berger, P., (1967) *The Sacred Canopy: Elements of a Sociobiological Theory of Religion*, New York: Doubleday.
- Berger, P., (1992) „Sociology: A Disinvitation?“, in: *Society*, November/December.
- Bernstajn, B., (1979) *Jezik i društvene klase*, Beograd: BIGZ.
- Bernstein, B., (1997) „Class and Pedagogies: Visible and Invisible“, in: Halsey, H.A., et al., *Education, Culture, Economy and Society*, Oxford, Oxford University Press.
- Berthelot, M. J., (1988) „Précédées de la règles de la methode sociologique, où l'instauration de raisonnement experimental en sociologie, en: urkheim, E. *Les Règles de la mèthod de sociologie*, Paris: Flammarion.
- Berthelot, M.J., (1995) „La place de Règles dans la sociologie française contemporaine (1945-1995), en: *La sociologie et sa methode: Les Règles après*, Paris: L' Harmatan .
- Biresev, A. (2006) „Burdijeova teorija muske dominacija“, u: *Nasleđe Pjera Burdijea*: Institut za filozofiju i društvenu teoriju -Zavod za proučavawe kulturnog razvitka.
- Bocheński, J. M., (1979) *Qué es la autoridad ?*, Barcelone, Biblioteca Filosofica Herder (navedeno spored A. B. Cabal, *L'université aujourd'hui*, Paris: UN-ESCO)
- Bonnwitz, P., (2002) *Pierre Bourdieu-vie, oevres, concepts*, Paris: Ellipses
- Boudon, R., (1998) *Etudes sur les sociologues clasiques*, Paris: quadrigl/Presses universitaires de France
- Bottomore, T., (1977) *Sociologija kao društvena kritika*, Zagreb: Naprijed.
- Boudon, R., (1967) *L'analyse mathématique des faits sociaux*, Paris: Plon.
- Boudon, R., (1973) *L'inegalité des chances; la mobilité sociale dans les societies industrielles*, Paris: Armand Colin.
- Boudon, R., (1977) *Effets pervers etordre social*, Paris: Presses Universitaires de France
- Boudreau, Richard (2001) 'Both Sides in Macedonia Hold out Hope for Peaceful End', *Los Angeles Times*, 27 mars
- Bourdieu, P. (1993) *L a misère du monde*. Paris: Ed. Du Seuil.
- Bourdieu, P., (1974) 'Avenir de classe et causalité du probable', *Revue francaise de sociologie*, XV., p.p. 3-42 .
- Bourdieu, P., (1979) *La distinction. Critique social du jugement*, Paris: Ed. de Minuit.
- Bourdieu, P., (1980) *Le sense pratique*, Paris: Ed. de Minuit.
- Bourdieu, P., (1997), „The Forms of Capital“, in : Halsey, H.A. et al., *Education, Culture, Economy and Society*, Oxford, Oxford University Press;
- Bourdieu, P., (1973) „Cultural Reproduction and Social Reproduction“, in: *Knowledge, Education and Cultural Change* (ed.by Richard Brown), Papers in the Sociology of Education, London: Tavistock Publication
- Bourdieu, P., (1989) *La noblesse d'État. Grandes écoles et esprit de corps*: Paris: Éditions de Minuit
- Bourdieu, P., Passeron, Cl.J., (1964) *Les héritiers, Les étudiantset la culture*, Paris: Ed.de Minuit
- Bourdieu, P., Passeron, Cl.J., (1967), „La comparabilité des systemes d'enseignement“, en: Castel, R. et. Passeron, J. C., *Education, developement et democratie*, Paris: Cahier du centre de sociologie Européenne, IV, Mouton
- Bourdieu, P., Passeron, Cl. J. (1970) *Reproduction : éléments pour une théorie du système d'enseignement*, Paris, Éditions de Minuit.
- Bowles, S., and Gintis, H., (1976) *Schooling in Capitalist America*, London: Routhledge& Kegan Paul.
- Breton, Ph., (2000) *La parole manipulée*, Paris: Ed. La Découverte&Syros.
- Brown, Ph., (1997) The „Third Wave’: Education and the Ideology of Parentocracy“, in: Halsey et al., ; *Education*, Oxford: Oxford University Press.
- Brun, F., (2002) *Le monde diplomatique*, Avril.
- Bryman, A., (2001) *Social Research Methods*, Oxford: Oxford University Press.
- Bryman, A., Cramer, D., (2001) *Quantitative Data Analysis with SPSS Release 10 for Windows*, London, Routledge.
- Budon, R., (2005) *Imoralizam: Sumrak morala? Sumrak vrijednosti*. Podgorica: CID.
- Bulmer M., (1989) „Teorija i metod u novijoj britanskoj sociologiji“, *Sociologija*, No 2-3.
- Cabal, B.A., (1995) *L'université aujourd'hui*, Paris, UNESCO.

- Cabin, Ph., (2000) „Introduction général-Les trajectoires de la sociologie“, en: *La Sociologie, histoire et idées*, Paris: Editions sciences humaines.
- Cabin, Ph., (2000) „Dans les coulisses de la domination“, en: *La Sociologie, histoire et idées*, Paris: Ed. Sciences humaines-Dis. P.U.F.
- Cassen, B., (2003) „L'union européenne malade de l'atlantisme“, *Le monde diplomatique*, Mai.
- Castells, M. (1997) *The Information Age: Economy, Society and Culture*. Vol. I The Rise of the Network Society. Vol. II The Power of Identity. Vol. III The End of the Millennium. Malden: Blackwell.
- Chiclet, Ch., (2001) „L'UČK cherche en Macédonie“, *Le monde diplomatique*, Avril.
- Craib, I., (1997) *Classical Social Theory*, Oxford :Oxford University Press.
- Cuin, H. Ch.,(1993) *Les sociologues et la mobilité sociale*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Dahrendorf, R., (1959) *Class and class Conflict in industrial Society*, London: Anterford University Press.
- Dale, R. (1997) „The State and the Governance of Education: an Analysis of the Restructuring of the State – Education Relationship“, in: *Education Culture, Economy, Society*, ed. A. H. Halsey et al., Oxford, New York: Oxford University Press.
- Deauvieu, J., Terrail, J., (2003) „La révolte enseignante face aux inégalités“ *Le monde Diplomatique*, Septembre.
- Debarbieux, E. Blaya,C. And Vidal, D.,(2003) „Tackling violence in school“, A report from France“, in: P.K. Smith (ed.) *Violence of Schools: The reponse in Europe*, 17-32, London and New York: Routhledge Falmer.
- Del Valle, A., (2000) *Guerres contre l'Europe – Bosnie, Kosovo, Tchetchenie...*, Paris: Editions des Syrtés.
- Derens, J., Geslin, L., (2006) Reves dangereux d'une 'Grande Albanie', *Le monde diplomatique*, Juillet, p. 5.
- Difur, D. R.,, (2001) 'La fabrication de l'enfant postmodern – Malais dans l'éducation', *Le monde diplomatique*, Novembre; pp 10, 11.
- Dolenc, D., (2006) *Marketization in Higher Education Policy* : An Analysis of Higher Education.
- Dortier, F. J., (1998) *Les sciences humaines*, Paris: Editions sciences Humaines.
- Dubar, Cl., (1991) *La socialisation : Construction des identités sociales et professionnelles*, Paris : Armand Colin
- Dubar, Cl., (2006) *Faire de la sociologie : Un parcours d'enquêtes*, Paris, Editions-Belin ;
- Dubet, F. (1994) „Les mutations du système scolaire et les violence a' l'école“, en: *Les cahiers de la sécurité interieure*, No 15, Janvier-Mars.
- Dufur, R. D., (2001) „La fabrique de l'enfant 'postmoderne'“, *Le monde diplomatique*, Novembre.
- Dumay, M.J.,(1994) *L 'école agressive : Responses à la violence* : Paris : Belfond.
- Dumont, L., (1966) *Homo hierarhicus*, Essai sur le système de castes, Paris: Gallimard;
- Dumont, L.,(1976) *Homo equalis; genès et epanouissement de l'ideologie economique*, Paris: Gallimard.
- Dumont, L., (1983) *Essais sur l'indivualisme-une perspective anthropologique sur l'ideologie moderne*, Paris: Lesseuil.
- Durkheim, E., (1912) *Les formes elementaires de la vie religieuse*, Paris: P.U.F.
- Durkheim, E., (1963) *L'éducation morale*, Nouvelle ed. Paris, PUF.
- Durkheim, E., (1988) *Les Règles de la methode sociologique*, Paris: Flammarion.
- Durkheim, E., (1998) „ Ce que devrait être la sociologie générale“, en: *L' année so-cologique*, Vol.48, No 1.
- Duru-Bellat, M., van Zanten, H.A., (1992) *Sociologie de l'école*, Paris: Armand Colin
- Brown,R.(ed.), (1973) *Knowledge, Education and Cultural Change*, Papers in the Sociology of Education, London: Tavistock Publication.
- Éliard, M., (2000) *La fin de l'Ecole*, Paris, Presses universitaires de France.
- Encarta (1999) *Encarta World English Dictionary*. London : Bloomsbury Publishing.
- Esping-Andersen, G., (2002) *Why Need a New Wefare State*, Oxford : Oxford University Press.
- Esping-Andersen, G.,(1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge: Polity.
- Evans, P., (1979) *Dependent development: The Alliance of Multinacional State, and Local capital in Brazil*. Prinseton: Prinseton University Press.
- Farnam, Arie (2001) 'Macedonians Groe more Radical', *The Christian Science Monitor*, 21 maj.
- Fiamengo A.,(1959) „Socijalna struktura studenata Sarajevskog univerziteta“, *Pre-gled*, No 9.
- Flere S, (1972) „Društvena pokretljivost i obrazovanje“, *Gledišta*, 3.
- Forquin, Cl. J., (1996), *École et culture (La point de vue de sociologigues britanniques)*, Paris, Bruxelles: De Boeck Université.
- Forsé, M., (2000) „Les theories du changement social“, en: *La Sociologie-histoire et idées*, Paris: Editions sciences Humaines.
- Foucault, M., (2001) *L'Hermeneutique du sujet*, Paris: Gallimard-Seuil
- Gall, Carlotta (2001a) „West is Alarmed as Warfare Grows in Balkans Again“, *The New York Times*, 17 march.

Gall, Carlotta (2001b) „On the Front in Macedonia: A Show of Rebels’ Tenacity“, *The New York Times*, 20 march.

Gall, Carlotta (2001c) „Rising Violence Polarizes Macedonians“, *The New York Times*, 23 March

Galtung, J. (1999) *Conflict transformation by peaceful means, The transcend method*, United Nations

Gašić-Pavišić, S. (1998) „Nasilje nad decom u školi i funkcija obrazovnih ustanova u prevenciji i zaštiti dece od nasilja“ u: Milosavljević, M. (red.) *Nasilje nad decom*, Beograd: Fakultet političkih nauka

Geddie, K., Jensen, T.H., Lamica, H., Soares, M.V., (2003) Institutional Review of Ss. Cyril and Methodius University in Skopje-EUA Reviewer’s Report;

Georgievski, P., (2006) „Etnička distanca u Makedoniji“: *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu, mogućnost regionalne i evropske integracije*, Niš, Univerzitet u Nišu – Filozofski fakultet, Institut za sociologiju

Georgievski, P. and Gurovska, M. (2003) „Macedonian Sociology in the 1990s: Between the Old Conceptions and New Challenges“, in: *Sociology in Central and Eastern Europe– Transformation et the Dawn of a New Millennium* (Edited by Mike Forrest Keen end Janusz L. Muha), Wesport, Connecticut, London: PRAEGER.

Georgievski, P., (1999) „Selection Factors in the Enrolment of Candidates in the Faculties at the two Universities in the Republic of Macedonia“, in: *International Symposium: The University in the 21st Century*, Skopje: „Ss Cyril and Methodius” University

Georgievski, P., (1978) „Razvoj sociologije na Filozofskom fakultetu u Skopju“, *Revija za sociologiju*, br. 3-4.

Gewirtz, S., Ball, S.J., BowI, R., (1995) *Markets, Choice and Equity in Education*, Buckingham: Open University Press.

Giddens, A., (2006) *Sociology* (fifth edition) Cambridge: Polity press.

Giddens, E. (1989) Nova pravila sociološke metode, Ljubljana: ŠKUC Filozofska fakulteta.

Gidens, E., (2001) *Sociologija*, Podgorica: CID.

Goldhorpe H.J. (1987) *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain* (second ed) Oxford, Clarendon Press.

Gollac, M., Lahlé, P., (1987) „La transmission du statut social“, *Économie et statistique*, No 199-200, 85-90.

Golubović, Z., Kuzmanović, B., Vasović, M., (1995) Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba, Beograd: IFDTA, Filip Višnjić.

Gouldner, A., (1971) *The Coming Crisis of Western Sociology*, London: Heinemann.

Gud, V., Het, P., (1966) *Metodi socijalnog istraživanja*, Beograd: „Vuk Karadžić“.

Guibernan and Rex (ed.), (1997) *The Ethnicity Reader*, Cambridge: Polity press.

Habermas, J., (1981) *Théorie de l’agir communicationnel*, 2 tomes, Paris: Fayard (trad. Française (1987, navod spored Dubar, 1995 :112).

Hacker, K. L., Todino, M. A., (1996) ‘Virtual Democracy at the Clinton White House: an Experiment in Electronic Democratisation’. *The Public*, 1 (3).

Halsey, A. H., et al., (1997) *Education Culture, Economy, Society*, Oxford, New York: Oxford University Press.

Hammer, Joshua (2001) ‘In the Thick of It’, *Newsweek*, 32-33, 2 April.

Haralambos, M., R. Heald, (1989) *Uvod u sociologiju*, Zagreb: Globus.

Haralambos, M. Holborn, M., (2000) *Sociology: Themes and Perspectives*, (fifth edition), London: Harper Collins Published Limited.

Hargreaves, D. H., (1967) *Social Relations in a Secondary School*, London: Routledge, Kegan Paul.

Havel, V., (1996) „Nada za Evropu“, *Revija za sociologiju*, No. 3-4.

Hobsbawm, E., (1999) *The New Century*, London: Brown and Company.

Houssaye, J., (1996) *Autorité ou éducation ?* Paris : ESF éditeur.

Huaco, G., (1986) „Ideology and General Theory: The Case of Sociological Functionalism“ *Comparative studies in Society and History*, No. 28, pp. 34-54.

Ibanez, M.P., (1981) *La formation du personnel enseignement du premiere et du second degree*, Paris, UNESCO.

Ilishin, V., Bobinac, M. A., Radin, F., (2001), *Djeca i mediji*, Zagreb: Društveni zavod za zaštitu obitelji materinstva i mladeži i Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.

International Federation of Journalists (1997) „Media and Tolerance“, Presented at UN/UNESCO European Seminar on Promoting Independent and Pluralistic Media, Sofia, Bulgaria, 10-13 September.

Ivković M.: (1992) „Nastanak i razvoj sociologije obrazovanja“ *Teme*, 1-2.

Kowalski, S., (1986) *Sociologia Wychowania*, Warszawa: Państwowe wydawnictwo Naukowe Warszawa.

Jary, D., and Jary, J., (1991) *Dictionary of Sociology*, London: Harper Collins.

Jencks Ch., (1990) „What is the true rate of Social Mobility“, in: *Social Mobility and structure*, Ed.by Ronald L. Breiger, New York: Cambridge University Press.

Jencks, Ch., (1993) *Culture*, London: Routledge.

Jourde, P., (2003) „Que tue l’université“, *Le monde-diplomatique*, septembre.

Judt, T., (1996) „Europa: Velika iluzija“, *Revija za sociologiju*, No. 3-4.

Kapuchinski, R., (2001) „La nature de génocide“, *Le monde diplomatique*, mars.

Kardelj, E., (1966) *Beleške o našoj društvenoj kritici*, Beograd: Kultura.

Kerševan M. (1964) „Misli ob socijalni structuri študentov“, *Teorija in Praksa*, 6,

Kosik, K., (2000) „O humanom bombardovannji i još po nečem“, *Hrvatska ljevica*, 6-7.

Lauder, (1997) *Education, Democracy and the Economy*, in: Halsey et. al., 1997, *Education*, Oxford, New York: Oxford Iniversity Press.

Lauder, H., (1997) “Education, Democracy and the Economy”, in Halsey, A. H. et al. *Education Culture, Economy, Society*, Oxford, New York: Oxford University Press.

Laval, Ch, Weber, L.,(2003) „Comme si l'école était une entreprise...“, *Le monde diplomatique*, No 591, Juin.

Laval, Ch., (2003) *L'école n'est pas une entreprise*, Paris: La Decouverte

Lomel, Y., (1991) *Stratification et mobilité sociale*, Paris, Armand Colin.

Lukes, S., (197) *Emile Durkheim, His Life and Work*, New York, Harper– Row

Lynch, J. Celia and Modgil, (1992) *Cultural Diversity and Schools*, London, Washington: The Falm Press.

Maighan, R.(1986) *A Sociology of Educating*, Second edition, London; Cassell.

Mandra, A., (2001) *Osnovi sociologije*, Podgorica: CID– Univrzitet Crne Gore.

Marga, A., (1999) „The Universities as Prometers of European Integration“, speech delivered at Tempus – Conference in Kiev, April.

Marshall,G., (1998) *Dictionary of Sociology* (Second Edition), Oxford: Oxford University Press.

Maunier, R., (1929) *Essais sur les groupements sociaux*, Paris: F.Alcon (навод според Б. Арсов „Наше село и сељаштво“, *Лич*, 5-6).

McGee, and Jerom, R., (1980) *Sociology*; Holt: Rinehort.

Mežnarić, S., (1996) „Europa, njezin Istok i Jug: što je očekuje?“ *Revija za sociologiju*, No. 3-4;

Medved, M., (1992) *Hollywood vs America*. London: Harper Collins.

Mencinger, J., (1999) „Authonomy, facts and fallacies“, in : *International symposium: The University in the 21st Century*, Skopje, Ss. Cyril and Methodius.

Mendras, H., (1927-2003), „Etudes rurales, objets en crise, objets recomposés“, <http://etudesrurales.org/dokument2929.html>

Mendras, H., (1995) „Coment j'ai rencontré Durkheim“, en: *La sociologie et sa methode: Les Règles de Durkheim*.

Mendras, H., (2000) „Structures et dynamiques des sociétés“, (Entretien avec Henri Mendras), en: *Sociologie, Histoire et idées*, Paris: Editions Sciences Humaines.

Mendras, H., (2004) *Europa i Europljani-Sociologija Zapadne Evrope*, Zagreb: MASMEDIA.

Miles, B. M., Huberman, A. M., (2003) *Analyse des données qualitatives*, 2e edition, Bruxelles: De Boeck Université.

Milić V., (1959) „Socijalno poreklo učenika srednjih skola studenata“, *Statistička revija*, 1-2.

Milić V., (1996) *Društvena struktura i pokretljivost Jugoslavije*, Novi Sad, Filozofski fakultet omladine u Jugoslaviji.

Milić, V., (1978) *Sociološki metod*, Beograd : Nolit.

Mils, R., (1998) *Sociološka imaginacija*, Beograd, Plato.

Mladenovski, G., (2009) „Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Skoplju 1975-2009“ u: *Sociologija u Srbiji 1959-2009– institucionalni rayvoj*, Beograd: Službeni glasnik.

Monnerot, J., (1948) *Les faits sociaux ne sont pas de choses*, Paris: Plon.

Mucchielli, L.,(2002) 'L'école ne brule pas' *Le monde diplomatique*, fevrier.

Mulkey, M. L., (1993), *Sociology of Education: Theoretical and Empirical Investigations*, Orlando, Harcourt Brace Jovanovich Colledge Publishers.

Neuman, L. W., (2003) *Social Research Methods (Qualitative and Quantitative Approaches)*, Fifth edition, Boston, New York: Allyn and Bacon

Newton, E. (1994) *Viedo Violence and the Protection of Children*. London: Broadcasting Standards, Research Monographs

Niezgoda, M., (2004) „Education in transition: the Polish case“, in: *The Consequences of Great Transformation* (Edited by Marian Niezgoda) – Transaction of the VII Krakow-Skopje sociological seminar-Krakow, 18-20 september, 2002), Krakow: Jagiello-Nian University-Institute of sociology.

Nikolovska, N., (1999) Some direction for improvement in university efficiency, in: International symposium : The university in the 21st century, Ss. Cyril and Methodius University.

O'Moore, A.M., Kirkham, C., and Smith, M.,(1997). „Bullying vevavior in Irish schools: a nationwide study“, *Irish Journal of Psychology*, 18:2, pp. 141-169 (navodi se prema Reduction de la violence a l'école, 2006: 9.

Olwens, D.,(1999) „Sweden“ in P.K. Smith, Y.Morita, J. Junger-Tas, D. Olwens, R. Catalano and P. Slee (eds.), *The Nature of School bullying: a class-national perspective*, 2-27, London and New York: Routhledge

Parsons, T., (1961) „The school class as a social system“, in: Halsey et. al. (1961), *Education, Economy and Society*, New York: The Free Press.

- Parsons, T., (1968) „Profession“, in: Shills, E., *Encyclopedia of the Social Sciences*, The Macmillan company and the Free Press (pp. 542, наведено според M. Bogdanović, (1990) *Sociologija u Jugoslaviji-institucionalni razvo*, Beograd: ISI-FF.
- Passeron, Cl. J., (1991) *La raisonnement sociologique*, Paris: Nathan.
- Pečujlić, M., (2002) *Globalizacija*, Beograd: Gutenbergova alaksija.
- Perrenoud, Ph., (1978) „Les limites de l'individualisme méthodologique“, *Revue française de Sociologie*, vol. XIX, No. 3.
- Popadić, D., Plut, D., (2007) „Nasilje u osnovnim školama u Srbiji – oblici i učestalost“, *Psihologija*, Vol. 40 (2).
- Popović, M., (1974) *Problemi društvene strukture*, (Drugo prošireno izdanje), Beograd: BIGZ.
- Poupeau, F; (2003) „Decentralizer l'education pour mileux la privatizer“, *Le monde diplomatique*, No 591, Juin.
- Prpić, K. (1989) *Odliv mozgova: tok i činioci vanjskih migracija znanstvenika*, Zagreb: IDIS.
- Raxhimi Altin (2001) “Macedonia: a pattern of inequality“ (CNN.Com/World) Available: <http://edition.cnn.com/2001/WORLD/europe/03/21/macedonia.albanians.primer/> (Accessed: 2001, August 27).
- Raynaud, Ph., (1996) *Max Weber et les dilemmes de la raison modern*, Paris: Quadrige/Presses universitaires de France.
- Reboul, O., (1984) *Le langage de l'éducation*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Rist, C.R., (1970) „Student social class and teacher expectations: the self-fulfilling prophecy in getho education“, *Harvard Educational Review*, No. 40 (navod kod Haralambosa i Holborna (2000);
- Ritzer, G., (1997) *Suvremena sociologijska teorija*, Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Saksida, S., Caserman, A., Petrović, K., (1977) „Društvena stratifikacija i pokretljivost u jugoslovenskom društvu“, u: *Klase i slojevi*, Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu.
- Sarason, S., (1990) *The Predictable failure of Educational Reform* (San Francisco: Jossey-Bess).
- Hargreaves, A. (1997) „Restructuring Restructuring: Postmodernity and the Prospects for Educational Change“, in Education, Culture, Economy, Society, 1997, ed. A. H. Halsey, Hugh Lauder Phillips Brown, and Amy Stuart, Wells Oxford, New York: Oxford University Press.
- Schnapper, D., (1999) *La compréhension sociologique*, Paris: Presses universitaires de France
- Sekelj, L., (2000) „Etnička distanca ksenofobija i etnonacionalistička manipulacija“, *Sociologija*, (Bgd), No. 1
- Sève, L., (2004) *Penser avec Marx aujourd'hui* (Marx et nous), Paris: La Dispute.
- Shilling, Ch.. Ph. Mellor, (1998) „Durkheim, Morality and Modernity– collective effervescence“, Homo duplex and the sources of moralaction, *The British Journal of Sociology*, Vol. 49, No 2.
- Signorelli, A. (1985) Reintegracija druge generacije migranata i proces povratka odraslih migranata, Tripartitni sastanak o integraciji druge generacije migranata u slučajevima dobrovoljnog povratka, Beograd, 17-19 oktobra 1984 godine, Savezni biro za poslove zapošljavanja, *Bilten*, No 72.
- Solomon Robert and Jon, (1993) *Up the University, Recreating Higher Education in America*, New York: Addisan-Wesley Publishing Company
- Smelser, N. (1994) *Sociology*, UNES CO.
- Smelser, N., (1988), *Sociology*, New Jersey: Prentice Hall.
- Smelser, N., (1997) „Sociology as science, Humanism and Art“, in: Erikson, K., *Sociological Visions*, Boulder, Oxford: Rowman&Littlefield Publishers, Inc. N.Y.
- Smith, P., „La lute contre la violence à l 'école : un perspective européenne“, en: Réduction de la violence à l'ècole– un guide pour le changement, Strasbourg Sedex Edition du Conseil de l'Europe
- Steiner, F., (1998) *La sociologie de Durkheim*, Paris: La decouverte.
- Stoller, R., (1968) *Sex and Gender: On the Development of Masculinity and Feminity*, New York: Science House (navedeno spored Haralambos, M., Holborn, M., 2000, *Sociology*, “Strengthening the Common European House od Education Social Cohesion and Quality – a challenge for education“, Conference of Education ministers of E.U. member states, candidates countries, Bucharest, 18-20 June, (2000) Brussels, 24.05.2000, European Commission;
- Supek, R. (1967) „Sveučilišna politika obrazovanja, socijalno porijeklo studenata i uspjeh u studiranju“, *Univerzitet danas*, No 6.
- Szczepanski, J., (1969) *Problemes sociologiques de l'enseignement supérieur en Pologne*, Paris: Editions Anthopos
- Sztompka, P., (2001) „The Ambivalence of Social Change (Triumph or Trauma)“, *Polish Sociological Review*, pp. 277-290.
- Thélot, Cl., (1982) *Tel père, tel fils*, Paris: Dunod.
- Thélot, Cl., (1993) *L'évaluation du système éducatif*, Paris: Éditions Nathan.
- Titley, G.(red),(2004) *Le jeunes et la prévention de la violence-recommandation politiques*, Conseil l'Europe.
- Tomanović V.(1968) Problemi socijalne diferencijacije u oblasti obrazovanja, *Sociologija*, 1.

- Usher, R., Edwards, R., (1994) *Postmodernism and Education*, London, Routhledge.
- Vaniscotte, F., (1996) *Les écoles de l'Europe, système éducatif et dimension européenne*, Paris: Institut National de Recherche Pédagogique;
- Vettenbourg, N., and Huybregts, J. (2001) „Anti-social student behavior and feelings of unsafety among teachers“. Presentation at the International Conference on Violence in Schools and Public Policies, Paris, 5-7 mars (navodi se prema Reduction de la violence à l'école..., 2006: 85).
- Vrcan, S., (1999) „Znakovita zbrka oko etničkog“, u: *Kultura etničnost, identitet* (priredila Jadranka Čačić-Kumpes), Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Vrcan, S., (2005) „Suvremeni prijevori oko sociologije: Ulrich Beck, Zygmunt Bauman i Ernst Gellner, *Revija za sociologiju*, No. 3-4, str. 157-169.
- Vrcan, S. (1999) „Novi izazovi za suvremenu sociologiju religije“, *Revija za sociologiju*, 1-2.
- Vyn, J. et Dwyer, P., (2000) 'Les jeunes et l'éducation: les nouveaux profils de la transition', *Revue internationale des sciences sociales*, No. 1.
- Walby, S., (1990) *Theorizing Patriarchy*, Oxford: Blackwell.
- Williams, R., (1961) *Culture and Society*, Hamondsworth, Penguin.
- Williams, R., (1965), *The Long Revolution*, Hamondsworth, Penguin.
- Williams, R. (1978) „Forms of English fiction“, in: Barker, F. et. al., (1978), *The Sociology of literature*, Colchester: University of Essex.
- Willis, P., (1977) *Learning to Labour*, Farborough: Saxon House.

СОДРЖИНА

ВОВЕД	V
-------------	---

I

СОЦИОЛОШКИТЕ ТЕОРИСКИ СФАКАЊА ЗА ОПШТЕСТВЕНИТЕ ПРОМЕНИ И ОСНОВНИТЕ ТЕНДЕНЦИИ ВО РАЗВОЈОТ НА СОЦИОЛОГИЈАТА ВО МАКЕДОНИЈА

СОЦИОЛОГИЈАТА КАКО КРИТИКА	
НА ОПШТЕСТВЕНАТА ПРОМЕНА	3
СОВРЕМЕНИ СФАКАЊА ЗА ОПШТЕСТВЕНИТЕ ПРОМЕНИ	
И ЗА СОЦИОЛОГИЈАТА: А. МАНДРАС, З. БАУМАН, У. БЕК, Е. ГИДЕНС	27
АКТУЕЛНОСТА И ЗНАЧЕЊЕТО	
НА ДИРКЕМОВОТО СОЦИОЛОШКО ДЕЛО	49
БОРИС АРСОВ: ПРВИОТ МАКЕДОНСКИ СОЦИОЛОГ ВО ПРОУЧУВАЊЕТО	
НА СЕЛОТО И ПОВАРДАРИЕТО ВО ТРИЕСЕТИТЕ ГОДИНИ ОД XX ВЕК	76
ОСНОВНИТЕ ТЕНДЕНЦИИ НА РАЗВОЈОТ	
НА СОЦИОЛОГИЈАТА ВО МАКЕДОНИЈА	94

II

КРИТИКА НА ОПШТЕСТВЕНАТА НЕЕДНАКВОСТ, ОПШТЕСТВЕНАТА СТРУКТУРА И ПОДВИЖНОСТ

ПРОБЛЕМИТЕ НА ВТОРАТА И ТРЕТАТА ГЕНЕРАЦИЈА НА ИСЕЛЕНИЦИТЕ	
– СОЦИОЛОШКИ АСПЕКТ	119
ОПШТЕСТВЕНАТА ПОДВИЖНОСТ	
МЕЃУ ГЕНЕРАЦИИТЕ И ОБРАЗОВАНИЕТО ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА	134
ОПШТЕСТВЕНАТА ПОДВИЖНОСТ	
НА ЗЕМЈОДЕЛСКОТО И СЕЛСКОТО НАСЕЛЕНИЕ ВО РЕПУБЛИКА	
МАКЕДОНИЈА	140
ВОЛИН МИЛИЌ И ПРОУЧУВАЊЕ НА ОБРАЗОВАНИЕТО	
КАКО КАНАЛ НА ОПШТЕСТВЕНАТА ПОДВИЖНОСТ	155
ЕТНИЧКАТА ДИСТАНЦА ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА	171
РОДОВАТА НЕЕДНАКВОСТ ВО ЈАВНИОТ ГОВОР	
ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА	202
ОКСИМОРОНИТЕ ВО ЈАВНИОТ ГОВОР	216

III СОЦИОЛОШКА КРИТИКА НА ОБРАЗОВНАТА ПРОМЕНА

ОСУМДЕСЕТ И ПЕТ ГОДИНИ ДЕЈНОСТ НА ФИЛОЗОФСКИОТ ФАКУЛТЕТ ВО СКОПЈЕ	229
ОБРАЗОВАНИЕТО И ЕВРОПСКАТА ИНТЕГРАЦИЈА	245
ОБРАЗОВАНИЕТО ВО ТРАНЗИЦИЈА ВО МАКЕДОНИЈА: ПРЕДИЗВИЦИТЕ НА ПАЗАРОТ НА ТРУДОТ И ИНФОРМАТИЧКОТО ОПШТЕСТВО	264
ПРОЦЕСОТ НА СОЦИЈАЛИЗАЦИЈА И ФОРМИРАЊЕ НА ОПШТЕСТВЕН И ЛИЧЕН ИДЕНТИТЕТ	279
ОПШТЕСТВЕНИОТ КОНТЕКСТ НА КРИЗАТА НА УЧИЛИШТЕТО И ФОРМИ НА УЧИЛИШНО НАСИЛСТВО	297
ОПШТЕСТВЕНИ И ЕТНИЧКО-КУЛТУРНИ РАЗЛИКИ ПРИ УПИСОТ НА УНИВЕРЗИТЕТОТ	326
СОЦИО-ЕКОНОМСКИОТ СТАТУС НА СТУДЕНТИТЕ КОИ УПТРЕБУВААТ ДРОГА	332

IV КРИТИКА НА КУЛТУРНАТА ПРОМЕНА – СОЦИОЛОШКИ АСПЕКТИ

КУЛТУРНАТА РАЗЛИЧНОСТ И ОПШТЕСТВЕНАТА (ДЕЗ)ИНТЕГРАЦИЈА	341
ОБРАЗОВАНИЕТО, КУЛТУРНАТА И ОПШТЕСТВЕНА РЕПРОДУКЦИЈА	358
КУЛТУРНА ФУНКЦИЈА НА НАСТАВНАТА ПРОГРАМА	378
ОБРАЗОВАНИЕТО ЗА РЕЛИГИЈАТА ВО ОСНОВНОТО И СРЕДНОТО ЈАВНО ОБРАЗОВАНИЕ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА	399
ОПШТЕСТВЕНИОТ КОНТЕКСТ И МУЗИЧКАТА УМЕТНОСТ – СУШТИНСКИ ФАКТОРИ НА СТИЛОТ НА КУЛТУРНОТО ЖИВЕЕЊЕ	408
ПРОТИВРЕЧНАТА УЛОГА НА МЕДИУМИТЕ ВО ИНФОРМИРАЊЕТО НА ЈАВНОСТА ЗА ВОЕНИОТ КОНФЛИКТ ВО 2001 ГДИНА ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА	416
Библиографски податоци за прилозите што се објавуваат во оваа книга	427
Литература	427

Издавач
МАТИЦА МАКЕДОНСКА
Скопје, Република Македонија
Тел.: 02 32 21 138, 32 30 358
Факс 32 17 139
E-mail: contact@matica.com.mk

Петре Т. Георгиевски
СОЦИОЛОГИЈАТА КАКО КРИТИКА
НА ОПШТЕСТВЕНАТА, ОБРАЗОВНАТА
И КУЛТУРНАТА ПРОМЕНА

Компјутерска реализација
Методија Николовски

Печат
„Графостил“ – Скопје
2012

Изданието е финансиски помогнато од
Министерството за култура на Република Македонија

